GELOOF EN VRIJHEID.

Tweemaandelijksch Tijdschrift

ONDER REDACTIE

VAN

Dr. T. K. M. VON BAUMHAUER, Pred. te Zutphen,
Dr. W. FRANCKEN Az., Pred. te Rotterdam, M. A. GOOSZEN
Hoogl. te Leiden, Dr. J. HARTOG, Pred. te Utrecht,
Dr. J. VAN LOENEN L.Lzn, Pred. te Hardegarijp.

20ste JAARGANG.

TE ROTTERDAM, BIJ
D. J. P. STORM LOTZ.
1886.

HIERONYMUS
ANDOVER-HARVARD
THEOLOGICAL LIBRARY

GELOOF EN VRIJHEID.

GELOOF EN VRIJHEID.

Tweemaandelijksch Tijdschrift

ONDER REDACTIE

VAN

Dr. T. K. M. VON BAUMHAUER, Pred. te Zutphen,
Dr. W. FRANCKEN Az., Pred. te Rotterdam, M. A. GOOSZEN,
Hoogl. te Leiden, Dr. J. HARTOG, Pred. te Utrecht,
Dr. J. VAN LOENEN L.Lzn., Pred. te Hardegarijp.

20ste JAARGANG.

TE ROTTERDAM, BIJ
D. J. P. STORM LOTZ
1886.

INHOUD.

VERHANDELINGEN, BOEKBESCHOUWINGEN, VERSCHIJNSELEN DES TIJDS, enz.

HENRICUS BROUWER.

Met aandoening neem ik de pen op, om een woord van nagedachtenis te wijden aan mijnen vriend BROUWER, den vriend evenzeer der vijf andere redacteurs van Geloof en Vrijheid. Hij is de eerste, die is weggenomen, van de zeven, welke in 1866 het plan vormden tot de uitgave van dit bescheiden Tweemaandelijksch Tijdschrift, waarvan 1 Januari '67 de eerste jaargang aanving. Dat het zich al dien tijd door goed en kwaad gerucht henen, en in weerwil van het zwijgen van toongevende Stemmen, Tijdschriften, Weekbladen staande hield, en bij al 't besef van onvolkomenheid, met erkentelijkheid jegens God en met opgerichten hoofde tegenover de menschen op zijne twintig jaren kan terugzien, is voor een goed deel aan BROUWER te danken. Als redacteurs zien wij bij zijn verscheiden eene leegte, die niet licht zal worden aangevuld; als vrienden gevoelen wij, dat een vriend in de edele beteekenis des woords is weggegaan. Want onze vriendschap was opgegroeid uit de sympathie des geloofs in éénen Heer en Heiland zooals die gekend wordt uit

het Evangelie en door vrij onderzoek van dat Evangelie aan anderen moet aanbevolen worden. Aan drie Theologische scholen (Utrecht, Groningen, Amsterdam) gevormd, kenden wij in 1866 elkander nauwelijks van aangezicht tot aangezicht: wij zijn onwillekeurig, dat is: door de leidingen Gods saamgebracht. En gedurende die reeks van jaren, waarin de Theologie zoovelen van elkander verwijderde of verhinderde om elkander te verstaan, zijn wij niet alleen in onze gronddenkbeelden over het Christendom één gebleven, maar wij hebben ook elkander gesteund en bemoedigd, waar moedeloosheid dreigde, en hier ons geloof te geloovig, te ouderwetsch, niet op de hoogte der wetenschap, ginds onze vrijheid te vrij, te nieuwerwetsch, te veel met de wetenschap meêgaande werd geacht. Trouwens het gaat gemakkelijker, Geloof en Vrijheid, gelijk Waarheid in Liefde, Waarheid en Vrede in program en op titels neder te schrijven, dan ze bij theologische studie, in het gewirwar des levens, onder de inwerking van zoovele strijdige machten van letterkunde, maatschappij en kerk, waarlijk te beoefenen. Wie er naar streeft, doet het niet zonder struikeling. Die zonder zonde is, werpe den eersten steen. Maar indien gij in edele figuur dat streven wilt aanschouwen, — streven vol van bezieling, van werklust en werkkracht, trots lijden, strijd, miskenning, teleurstelling, toch altijd weer met ongeschokt geloof en warme liefde, — gerust durf ik op BROUWER wijzen. Ik weet hierbij aan mijne zijde te hebben die hem van nabij, en velen die hem voorbijgaande leerden kennen. Of zijn er onder de laatsten misschien, die, zelven phlegmatisch van temperament, hem in niet al te gunstige beteekenis een enthusiast noemen?

Maar mij is, nadenkende over BROUWER's eigenaardigheid als mensch en christen, als evangeliedienaar en godgeleerde, juist als van zelf dat enthusiast, in edelen zin op de lippen gekomen (1). Want bij enthusiasme denk ik aan die geestdrift, die als aangeblazen is door hoogeren goddelijken adem, en die aan PAULUS de bekende tegenstelling tusschen de opgewondenheid door wijn en de opgetogenheid door geest in de pen gaf (Ef. V: 18). BROUWER was een christelijk enthusiast in zijn geloof, in zijne liefde, in zijnen arbeid, in zijne veelsoortige bemoeiingen, in zijne vriendschap, in zijne waardeering van anderen: enthusiast, dus ook met de beproevingen en verzoekingen, die het enthusiasme als zijn schaduw volgen; christelijk enthusiast, dus hebbende CHRISTUS als het besturende uitgangspunt van zijn denken, het bezielend middelpunt van zijn gemoedsleven, zijn steunpunt bij diepgaand lijden, op zijn langdurig ziekbed het vaste punt, de poolster zijner hoop. Zeg van hem, dat hij, benijdbaar vlug van bevatting, de kern van veel, ook niet-theologische wetenschap in zijn geheugen wist te bewaren; zeg van hem, dat zijn werklust noode iets afwees wat hem opgedragen werd, en zijne schaars geëvenaarde werkkracht, eene stalen veer gelijk, door 's levens lijden slechts neergedrukt werd, om zich onvermoeider te verheffen; zeg van hem, dat hij een waardig evangeliedienaar, een onbekrompen philanthroop en, wat in onzen tijd veel zegt, zeven jaren een kerkelijk weekbladschrijver is geweest, die zijne pen niet in alsem en gal gedoopt en naar waardeering, onbekrompen waardeering van niet-geestverwanten gestreefd heeft; zeg van hem, dat hij een sieraad was van de school, die hem vormde en een steunpilaar der richting, die hij

volgde. Ik geef het u alles dadelijk toe, maar blijf er bij, dat van dit alles de springader is geweest en op dit alles zijn eigenaardig zegelmerk heeft gedrukt — zijn christelijk enthusiasme.

Vier dagen na zijnen dood (8 Nov.) stond ik met zijnen en mijnen vriend VON BAUMHAUER bij de nog open planken woning, waarin hij na eenige oogenblikken zou worden weggedragen. In lange heeft het gezicht van een' doode niet zulk een indruk op mij gemaakt. Hadden wij van dat hoofd een afdruk, ook het kunstenaarsoog zou er door getroffen zijn. Nog datzelfde prachtige zwarte haar, dat zijn niet schoon en toch schoon gelaat omgolfde, als zijn mond en oog bezielende woorden spraken. En dat gelaat! — ik heb hem niet gekend, toen wij beiden jong waren, en, midden in het opgewonden akademieleven, bijna zonder het zelf' te weten, met de kracht van eerste indrukken aangegrepen werden door de heerlijkheid van den Zoon des Menschen, die zich aan ons ontdekte. Maar mij dunkt, hier bij dit gelaat was iets van 't geen LAVATER heeft opgemerkt, dat na het intreden des doods weder iets optreedt van de gezichtstrekken der jeugd en der jonglingschap: als nog geen idealen zijn gaan tanen of vernietigd zijn; als nog geen lijden, smart en strijd diepe voren hebben geploegd; als nog de koude adem der werkelijkheid het hart niet bereikt heeft; als wij nog gelooven en liefhebben en hopen zooals wij het later nooit weer doen, tenzij dan dat na de worsteling met den twijfel, met het egoïsme van ons zelf' en anderen, na den grijnslach van het in een mantel van wetenschap zich hullend ongeloof, de genade Gods van de aurora des hemels enkele stralen inzendt in ons hart.

Ik zag er iets van op da, ook in den dood niet bleeke, maar donkere gelaat: rust na onrust, vrede na strijd, de kalmte des denkers, die gezocht en nu gevonden heeft, het gloren van de heerlijkheid in het Vaderhuis, waartegen het lijden dezes tijds niet te waardeeren is, maar waartoe het opleidt, mits geleden in gemeenschap met den Grooten Lijder. Ik zag, — doch zij werd gesloten, de laatste woning. Maar omtrent onzen vriend was bij zijne uitvaart in mijn hart, het bijna laatste woord van zijnen afscheidsbrief, mij van zijn ziekbed geworden: het c o n s u m m a t u m (volbracht), bezegeld door het kruis van dien JEZUS, die de polsslag was van zijne geestdrift. En zoo gingen wij door den kouden, mistigen morgen naar den doodenakker van Groningen. Geen breede schare omstuwde met de twee dochteren en twee zonen en familie, met enkele vrienden de geopende groeve: ook begrafenissen bepalen de wezenlijke waarde onzer dooden niet. Maar nu zij gesloten is, vindt zeker in veler hart het woord weerklank, dat er gevoeld en gesproken werd: Ach! sie haben einen guten Mann begraben, und mir war Er mehr: een man, een vader, een vriend, een christen, een evangeliedienaar door veel lijden en strijden beproefd: wien wij in goede hope overgeven aan de genade Gods, waaraan hij heeft vastgehouden door CHRISTUS zijnen Heer.

Treffend! daar naast BROUWERS graf staat het eenvoudig-edele monument van PAREAU († 1866) zijnen hoogvereerden Akademischen leermeester; en er achter rust zijn vriend HOFSTEDE DE GROOT Jr. († 1884), bij wiens uitvaart, vijftien maanden geleden, hij de zoo warme en gevoelvolle woorden sprak, die als het laatste van zijne hand in G e l o o f e n V r ij h e i d zijn opgenomen (2). En iets verder

vermeldt een lijksteen CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE († 1874) den diepen denker, naar wien BROUWER reeds in 1860, toen velen onder de betoovering van SCHOLTENS Boek hem nauwlijks opmerkten, waardeerend henenwees (3). Allen zijn ze van hier gegaan. Gods raad hebben zij uitgediend. Maar terwijl nu nog het koude fanatisme den naam Groninger als een ketternaam, soms als een scheldwoord uitkrijscht, en de nawerking van een' onedelmoedigen wetenschapshoogmoed minachtend dien gebruiken of vergeten doet, — zal, als de tijd over den partijstrijd is henengegaan en het nageslacht billijker oordeelt, zal bij BROUWERS graf en op die plek getuigd worden: eene school die mannen als hij gevormd heeft, moge in veel hebben gefeild, — dit ééne had zij, wat voor de christelijke gemeente meer oplevert dan eene geleerdheid, waaraan de bezieling ontbreekt, dit ééne, dat zij enthusiasme te wekken wist voor CHRISTUS en diens Evangelie.

HENRICUS BROUWER werd geboren den 11den December 1823 te Meeden, een dorp in Groningen, waar zijn vader LAURENTIUS MEYER BROUWER predikant was. Uit diens huwelijk met IDA ALLEGONDA ELISABETH LOHMAN zag na den éénigen zoon, nog ééne dochter het levenslicht: zij, die als weduwe van Mr. J. POTTER VAN LOON, nu haren broeder, dien zij innig liefhad en die haar steeds tot steun was, met droefheid nastaart. De vader van BROUWER is laatst predikant geweest te Uithuizen, en als emeritus in 1872 te Appingedam overleden. Dat de zoon hem liefhad en hoogachtte, blijkt uit de toespraken later tot hem gericht. Al heeft de Latijnsche school van Meppel BROUWER tot geen linguist gevormd in de strenge beteekenis

des woords, liefde voor de klassieke oudheid bracht hij er van mede op de Akademie van Groningen, onder welker burgers hij in 1840 werd ingeschreven. Een paar verhandelingen in Geloof en Vrijheid over PLATO's Staat en CHRISTUS' Rijk, en over Het Treurspel der Grieken, meer bepaald SOPHOCLES' Antigone, gelijk in zoo menig ander stuk de vermelding van de denkbeelden der Ouden, bewijzen, dat zijne kennis van Grieksch en Latijn meer dan middelmatig was. Het schrift van menige Latijnsche briefkaart bewees, dat zij hem geen moeite kostte. Trouwens de naam van PAREAU en HOFSTEDE DE GROOT behoeft slechts genoemd te worden, om te begrijpen, dat de Heusdiaansch opgevatte en bewonderde wijsbegeerte van PLATO, mede voor hem eene opleiding en voorhof tot het Evangelie is geweest. Men kan zeggen, dat de Groningsche Theologische Faculteit toen haren eersten bloeitijd had. Waarheid in Liefde was in 1837 begonnen. Met eene in gemoedsovertuiging wortelende wetenschap plaatsten de hoogleeraren, innig saamverbonden door éénheid van richting, den persoon van CHRISTUS en Gods Openbaring in hem op den voorgrond, en stelden dit tegenover het rationalisme en tegenover het supranaturalisme der kerkelijke orthodoxie, die beiden van eene zaligmakende leer spraken. Van dien gloed moesten aan BROUWERS ontvankelijk gemoed de vonken zich meedeelen en het vuur ontsteken, dat, aan hoeveel wind en kouden regen ook blootgesteld, bij hem is blijven branden. Zijne tijdgenooten aan de Akademie weten te verhalen van zijne vlugheid en werklust beide. En al deden zij het niet, dan zou de rijkdom en veelzijdigheid van kennis (kennis ook van meer genoemde dan gelezen, maar

door hem gelezen wijsgeerige geschriften), die wij in zijne later geschreven stukken aantreffen, het bewijs leveren, dat de veelzijdig praktisch werkzame evangeliedienaar en philanthroop op de Akademie den stevigen grondslag had gelegd, die, indien niet dààr, later nauwelijks meer onder de voeten is te krijgen. Waarom BROUWER geen Doctor in de Theologie is geworden, weet ik niet; maar wel, dat hij zonder dat Dr. voor zijnen naam, niet alleen door ééne verhandeling in Waarheid en Liefde en vele in Geloof en Vrijheid, maar ook door zijne verslagen in de Kerkelijke Courant getoond heeft, den gang der Theologische Wetenschap te volgen en haar, zoover zijn levensgang dit toeliet, gediend heeft. Zijn levensgang, — ik moet er bijvoegen zijne individualiteit als warm, ijverig, op allerlei praktisch gebied met geestdrift zich bewegend Evangeliedienaar. Of BROUWER een boek, een boek in den strengen zin der wetenschap had kunnen schrijven? Ja en Neen! Ja, wat zijne kennis, helderheid van inzicht, denkkracht betreft: ook het stileeren ware hem toevertrouwd geweest, 't bewijs ligt in de kleinere en grootere stukken van zijne hand. Maar wat ik 't laatst noemde, zijn stijl — gemakkelijk, maar niet gespierd, vol bezieling maar niet concies en pittig, nooit om een woord of uitdrukking verlegen, maar van zekere haastigheid niet vrij te pleiten, — zijn stijl (ik zie zijne pen tot in den nacht over het papier vliegen) is er de afdruk van, dat zulk een leven en individualiteit niet de bedaardheid, de kalmte, het zich onttrekken aan allerlei bemoeiingen toelieten om een afgerond geschrift te leveren, waarop een volgend geslacht wijst.

In 1845 candidaat tot de H. Dienst geworden, deed BROUWER in 1846 (5 April) te Koekange in Drenthe zijne intrede. Eene maand te voren was hij in het huwelijk getreden met MARIA WILHELMINA VERKOUTEREN, met wie hij bijna vijf-en-twintig jaren mocht vereenigd zijn, daar zij hem in 1871 (23 Febr.) door den dood ontviel: trouwe, lieve gade en teerhartige moeder, die met hem ook in de ongenade des levens heeft gedeeld. Bij zijn sterven (8 Nov. 1885) zijn er uit dit huwelijk drie zoons en twee dochters in leven; na het verscheiden zijner echtgenoot had hij eene derde dochter aan eene treurige zielskrankheid, een lijden voor de omstanders het grootst, zien kwijnen en sterven.

Doch dit en andere zielesmarten hebben het heilige vuur niet kunnen dooven, waarmede hij de evangeliebediening aanvaardde en zich haar toewijdde. Nog getuigen er te Oudkerk in Friesland, waar hij van 1849—1857 werkzaam was, welk een uitnemenden, ijverigen en goeden dominé deze gemeente in hem mocht bezitten. En men gevoelt het bij het lezen van de Afscheidsrede over Rom. X: 1, hoe innig de band was, die hem aan die gemeente verbonden had. „En nu" staat er in de Opdracht bij de uitgave gevoegd, „Gods zegen ook over dit woord. Laat mij u het Evangelie blijven prediken: verlaten heb ik u, maar vergeten zal ik u nooit. Ik weet wat mij aan u bindt. In JEZUS zijn wij allen één en eeuwig lotgemeen. Weest Hem aanbevolen en in hem den Vader!" Van die liefde getuigt niet minder zijne Intreê-rede te Veendam (Sept. 1857) over Koloss. I: 26—28. Beide de leerredenen, vooral de laatste, zijn zoowel wat den vorm als wat den inhoud betreft kenmerkend voor de predik-

methode, aan welke BROUWER (altoos behalve zekere wijzigingen) is getrouw gebleven. De stijl is gemakkelijk en vloeiend, maar heeft iets breeds, dat niet zelden naar eenige inkrimping doet verlangen; de toon is hoog en warm, maar te onafgebroken warm en hoog, dan dat enkele gedeelten zóó treffen, als zij het anders hadden kunnen doen. BROUWER schreef zijn leerredenen, en bleef die, soms tot laat in den Zaterdagnacht, ook schrijven, toen de talrijkheid der schare niet getuigde van belangstelling in zijn woord. Op BROUWER's preeken zou misschien het geestige woord passen: „de evangeliedienaar heeft vaak te weinig tijd, om „kort te zijn!" En wat nu den inhoud betreft, — 't is nog in aller vrienden geheugenis, hoe hij den 4den Mei 1884 uit eigen beweging de Zwolsche gemeente, die hij een-en-twintig jaren gediend had, verruilde voor de zeer kleine kudde van Oirschot in Noord-Brabant. In de Afscheidsrede, die het licht zag, staat, dat onze tijd, „de menschen even gemakkelijk van overtuiging ziet veranderen als van een kleed." Dit is sterk, misschien te sterk gesproken; maar weldadig doet het ons aan, dat wij genoemde eerste leerredenen kunnen oproepen tot bevestiging van 't geen in die laatste staat: „Het vaandel — waarop niets geschreven stond dan de gezegende naam van JEZUS CHRISTUS, — dat vaandel heb ik steeds omhoog geheven en onbesmet bewaard. Niet omdat ik mij afsloot van de wetenschap, — niet opdat ik toch maar de gunst der menschen mocht behouden! — Waarlijk ik heb ondervonden, dat men met die eenvoudige, witte Christusbanier, die geen kleuren draagt, in de hand, de menschen niet wint! — Maar ik ben getrouw gebleven aan dat vaandel, omdat de naam

van JEZUS CHRISTUS mij te machtig, te rijk, te vol van heilbeloften is, dan dat ik deze mijne geloofsleuze voor eene andere zou bewaren, verruilen of er eene andere aan toevoegen". Is dit niet de levende echo van het woord voor 27 jaren gesproken: „De gezindheid jegens CHRISTUS staat bij mij boven het begrip omtrent CHRISTUS. Die Gods wil wenscht te doen, zal naar waarheid van JEZUS getuigen. Tot die CHRISTUS-prediking acht ik mij geroepen, die in hem aanwijst de verschijning van het waarachtig, goddelijk eeuwig leven, die het oog weet te ontsluiten voor en te richten op JEZUS' heerlijkheid, tentoongespreid in het karakter dat hij als mensch openbaart, in het woord, dat hij spreekt, in het werk dat hij volbragt, in het lot, dat hij draagt en in den goddelijken geest van heilige liefde, dien hij in dat alles toont. Zoo wensch ik u in den Zoon Gods het wezen des Vaders te doen zien, maar ook in den Zoon des Menschen het wezen des Menschen. Ik wensch u te prediken wat hij voor u deed en leed, hoe ongelijkvormig gij zijt aan hem, en van hoe groot bederf en schuld hij u moet verlossen. Ik wensch u hem aan te prijzen als den eenigen Leidsman, maar den leidsman niet tot zichzelven maar tot God. Kinderen moet gij worden van God, maar gij kunt het alleen worden in en door den Zoon."

BROUWER heeft nog menige andere leerrede in 't licht gegeven. Het ware moeilijk, daaruit hier eene bloemlezing te houden, daar zij bijna allen het kenmerk dragen van opstellen, die bestemd zijn in hun geheel gehoord en uitgesproken, niet zoozeer om gelezen te worden. Ééne passage volsta hier voor vele ten be-

wijze, dat de echte leerling der Groninger school, aan welke men heeft verweten, dat zij de zonde niet diep genoeg opvatte, toen reeds met dien heiligen ernst op haar en haar verderf heeft gewezen, dien wij later zoo dikwijls hooren spreken bij zijn heenwijzen op de Verschijnselen des Tijds. „Omdat de mensch God uit zijn hart heeft gebannen, heeft hij hem uit het oog verloren; uit zijn hart ontkiemt de gifplant der zonde, omdat daarin verderfelijk zaad is gestrooid, en zoo wordt het licht in hem duister; hij kent God niet meer en wordt een afgodendienaar, onder het heidendom in ruwe, onder het christendom in fijnere vormen." Den 10en Mei 1863 deed BROUWER zijne intrede te Zwolle met 1 Joh. I : 3, 4. Eenentwintig jaren is hij daar werkzaam geweest. Of hij er in de eerste jaren, gelijk men 't noemt, een' grooten toeloop heeft gehad, en van wanneer die vermindering dagteekent, die hem ten laatste deed besluiten henen te gaan, is mij onbekend. Dat het hem hinderde en drukte, laat zich bij een karakter als het zijne, begrijpen. Vol van de heerlijkheid van het Evangelie zooals het in hem leefde, opgetreden na onvermoeide, vaak nachtelijke voorbereiding, viel het hem zwaar de rijen van beschaafden te zien slinken, die links, en van de minder ontwikkelden, die rechts gingen. Misschien dat hij dit in zijne preekmethode had moeten veranderen, dat zijne leerredenen meer opstellen over de Evangelie-waarheid voor zijne toehoorders, dan rechtstreeksche toespraken uit het Evangelie tot hen waren. Maar zijn er te Zwolle veellicht, die, als meer gebeurt, de schuld van zich afwerpen op den prediker: zij mogen bedenken, dat evangeliedienaars, ook als zij

hunne ziel hebben overgegeven voor den naam van den Heer CHRISTUS, menschen blijven, die er behoefte aan hebben door hun gehoor gedragen te worden. Laat mij er onmiddellijk aan toevoegen, dat, toen BROUWER henenging, meer dan hij zelf gedacht had, veler waardeering aan den dag trad. Nog herinner ik mij levendig, hoe hij in die eerste dagen te Oirschot zoo vol was van den indruk daaromtrent, dat ik de gedachte niet van mij weren kon: „gij hádt moeten blijven." Het woord vooraf: „Aan de Gemeente te Zwolle, met name aan mijne geestverwanten en vrienden!" begint: „Het is mij goed u nog eens hartelijk uit de verte te groeten — — als antwoord op zoo menigen afscheidsgroet, zoo menigen handdruk, zoo menig liefdeblijk, dat mijne ziel ontroerde tot op het oogenblik, dat de spoortrein ons uit elkanders oog verwijderde. — — Dank voor al uwe liefde! Levenslang (ach! hoe kort is dit geweest!) vergeet ik haar, vergeet ik mijne trouwe vrienden niet. Moge God u zegenen!"

Ik kan de gedachte niet van mij weren, dat in BROUWERS heengaan uit Zwolle een wenk van Hooger Hand ligt, dat de richting, neen! maar wel de eigenaardige Groningsche vorm, waarin die richting zich gekleed heeft, aan het voorbijgaan is, gelijk evenzeer de vorm van de ernstige orthodoxie van den vorigen dag, van den réveil, om plaats te maken voor — — wie durft hier het woord invullen? Er zijn tijden, dat men meer dan gewoonlijk gevoelt, dat menschelijk doorzicht feilt bij de bepaling van den gang der ontwikkeling van het Godsrijk en dat men het Gode moet toevertrouwen. BROUWER had en behield een vrij sterk geloof aan de voortdurende bestaanbaarheid der Nederlandsch Her-

vormde Kerk. Hoezeer met hart en ziel Evangelisch, zooals hij dat zoo vaak maar het uitvoerigst heeft uitgesproken in den 1en Jaargang van Geloof en Vrijheid, bleef hij gelooven aan de mogelijkheid van samenwoning en samenwerking onder één dak van dezulken, van wie anderen zich voorstellen, dat zij ieder huns weegs gaande, vruchtbaarder zouden werken voor het Godsrijk. Van daar o. a. de warmte, waarmede hij in 1877 gepleit heeft voor ééne belijdenisvraag: „Gelooft gij van harte in het Evangelie van JEZUS CHRISTUS?", maar tevens in 1883 en '84 is opgekomen tegen de wegneming van JEZUS' naam uit de proponents-formule (4).

Overigens is er te Zwolle en buiten Zwolle gedurende die een en twintig jaar één philantropisch christelijk belang, dat hij zich niet aantrok, ééne maatschappij of genootschap tot bevordering van het Protestantisme, tot leniging van de armoede, tot bestrijding van maatschappelijke ellenden, tot bevordering van volksgeluk, tot uitbreiding van het Godsrijk onder de Heidenen geweest, waarin hij niet deelnam en werkzaam deelnam? Zal ik die Vereenigingen opnoemen? 't Behoeft niet, daar in talrijke jaarvergaderingen van 1886 van zelf zijn naam zal worden vermeld. Maar Zwolle alleen weet het, hoe hij bij ontzaglijke cholera-ziekte alle gevaar trotseerde, sterk in zijnen God en sterk door menschenliefde, in de school van JEZUS geleerd. 't Is nog niet lang geleden, dat de beweging voor Zondagsrust een aanvang nam: hij was de eerste in de gelederen, en zijne rede, daarover uitgesproken, pleit voor het vuur, dat hem ook hier bezielde. Maar mij klinkt zijn zwanenzang nog in de ooren. Naar het lichaam, zichtbaar en meer dan hij zelf vermoedde,

reeds ondermijnd, was hij hier te Rotterdam den 10den December '84 opgegaan tot de vergadering, die moest beslissen, of wij den moed mochten hebben, om den arbeid van het Nederlandsche Zendelinggenootschap voort te zetten (5). Zijn woord en persoonlijkheid heeft er, zooals vaak vroeger, toe medegewerkt, dat ons een hart onder den riem werd gestoken. En nog heeft hij zich op zijn ziekbed verblijd, dat God heeft geholpen en 1886 in de jaarboeken des Genootschaps eene heerlijke bladzijde vult van hulp in nood. Ja! op zoo'n vergadering moest men hem hooren. Het „Broeders!" zooals hij het uitsprak, deed reeds goed, en de trilling van zijne stem, de schittering van zijn oog, de beweging van geheel zijn figuur, de golving van zijn zwarte lokken, die meer aan een zoon van het Zuiden dan van het Noorden deden denken, dit alles werkte saam om iets van zijnen eigen gloed in anderen over te storten. En dit niet het minst, omdat men wist, dat BROUWER niet maar sprak, maar ook werkte voor 't geen zijne belangstelling wekte. Werkte! — ja misschien te veel, of laat mij zeggen te veelzijdig werkte. Doch zich te concentreeren lag nu eenmaal niet in zijne natuur: en 't is goed dat er zulke naturen zijn naast andere, die meer bedaard hare kracht op één punt verzamelen.

Één werk van de laatste zeven jaren zijns levens verdient afzonderlijke vermelding. BROUWER is gedurende dien tijd redacteur geweest van „de Kerkelijke Courant."

't Is moeilijk (wie het niet voelt, heeft het nooit beproefd) om zich midden in den strijd geheel en al te verplaatsen op het standpunt van beoordeeling, dat iemand inneemt van andere richting, dan gij zelf volgt. Maar dit kan ik toch wel in die mate, dat ik begrijp,

dat andersdenkenden en andersgevormden zich niet altijd goedkeurend konden vinden in zijne beschouwingen. Maar zijn er (tenzij dan door koud fanatisme blind en doof voor alles, wat hun kerkelijke snit niet vertoont) die zich niet weldadig gevoelden aangedaan door de warme woorden, waarmeê hij de christelijke feesten of andere gedenkdagen placht in te leiden? Zijn er, die niet waardeeren moeten zijn streven naar onpartijdigheid in de verslagen omtrent boeken en handelingen? Zijn er, die niet moeten toestemmen, dat hij in een tijd, waarin zoo menig product van de zoogenoemde christelijke en gereformeerde pers het christendom bij de wereld eene aanfluiting maakt, zich nooit liet verleiden tot iets wat de Engelschen unfair, en wij Nederlanders onedel of van kwade manieren, noemen? Het leelijke wapen, verdachtmaking, het omgekeerde van het Paulinische: „de liefde denkt geen kwaad," is nooit door hem gehanteerd; maar daarom juist bij wijlen zijn toorn ontbrand, waar hij stuitte op onedele handelingen en kuiperijen. Ik heb van te nabij den vaak ondankbaren arbeid gezien, die op zijn schouders rustte, om telken Maandag vóór vijf uur de copie op de post te bezorgen; ik heb te veel besef van de moeilijkheid, om iedere week dadelijk een gevoelen te moeten uitspreken over allerlei verschijnselen, en daaronder van zoo prikkelenden aard, dan dat ik niet, in plaats van feilen op te zoeken, mijne ongeveinsde bewondering zou uitspreken voor dit werk mijns vriends. Ondankbare arbeid: ja! want bij wien komt het op, om die zeven jaargangen te gaan doorlezen? maar die toch, als eens iemand opstaat, om dezen tijd van kerkelijke verwarringen en van godsdienstige en ongodsdienstige gisting te beschrijven, eene

hoofdbron zullen zijn, ook voor de literatuur dier jaren.

Scherp-zijn lag niet in BROUWERS karakter, wel toornen. Misschien is die toorn bij hem nooit krachtiger en edeler geweest, dan in eene brochure, die indertijd niet beantwoord, maar ook zoo goed als dood gezwegen is; eene brochure, op welke het: „pectus, quod disertum facit" van toepassing is, en die ook van BROUWERS wijsgeerig nadenken en zijne vertrouwdheid met OPZOOMERS geschriften getuigt. 't Is een „Open Brief aan Mr. S. VAN HOUTEN, Lid van de Tweede Kamer", met den niet fraaien titel: De Vasthoudendheid aan den levenden en werkenden God door den geestelijken stand. Het is eene warme en waardige terechtwijzing van 'tgeen door dien heer in een Gids-artikel (Aug. 1871) „den geestelijken stand" was aangewreven, als zou deze „den God der natuurwetenschap, die niets helpt of deert en zelf niets helpen en deren kan" niet aan willen, omdat van zulk eenen „God geen geestelijke stand leven kan". Liever houdt die stand „den levenden en werkenden God" aan, om „zonder inspanning over gemoederen, beurzen en stemmen" te heerschen. Hier is fierheid, hier is gemoed, hier is onwillekeurig de welsprekendheid van een „eerlijk man, die het meent met de betuiging: „Zoodra de God der natuurwetenschap, zooals gij u dien voorstelt, de God mijner overtuiging, of liever van mijn ongeloof wordt, leg ik mijn ambt neêr." Maar hier is ook eene schoone teekening van de heilige roeping van den vertegenwoordiger des volks. En 't zijn weinige, maar wel doordachte bladzijden, die aan het einde opkomen voor de transscendentie van den God des Evangelies en tegen dat determinisme, dat

het onderscheid tusschen oorzaken en motieven vergeet.

En nu ten slotte, wat men wellicht aan den aanvang had verwacht, BROUWERS werkzaamheid voor en in Geloof en Vrijheid. Het is een fatum 't welk rust op tijdschriftartikelen, dat zij zeer licht in het vergeetboek geraken, ook doordat weinige boekerijen alle jaargangen bezitten. Wie b.v. van het tegenwoordige theologengeslacht denkt aan-, neemt kennis van zoovele uitnemende verhandelingen van PAREAU? om iets te noemen: van zijne principieele bespreking van SCHOLTENS hoofdwerk, die naast de lijvige beoordeeling van DE LA SAUSSAYE geen ongelukkige figuur maakt. Ook BROUWERS verhandelingen dreigt dat gevaar, te meer omdat hij zijn gedachten en beschouwingen minder in zelfstandige stukken, dan in de bespreking van anderer geschriften heeft neergelegd. Loopen wij die twintig jaargangen even door, wat vinden wij? Het positieve beginsel van ons streven zette hij uiteen in de beantwoording der vraag: Waarom wèl Evangelisch? (I) Een warm pleidooi voor het bestaansrecht der Kerk, die hij zeer goed te onderscheiden wist van het Godsrijk, geeft hij ons in twee stukken, (I. VI) van welke het tweede op de Zeister-Conferentie tusschen Nederlandsche en Hoogduitsche godgeleerden, (ongelukkiger gedachtenis!) in 1872 is voorgedragen. De verhouding tusschen Bijbel en Kerk mist alleen genoegzame bepaaldheid. Maar op schoone wijze behandelt hij onsterfelijkheid' (V) en toont zoowel daarin, als (en hier nog meer) in zijne verhandeling, getiteld Consequentie (VII), dat zijne wijsgeerige studie op de Akademie, vrucht heeft gedragen. Het laatstgenoemde strekt eigenlijk tot betoog, dat STRAUSZ, met lofwaar-

dige gelijkheid aan zichzelf gekomen is tot zijn boek: „Der alte und neue Glaube 1872", en tot zijne beantwoording daarin der twee vragen: „Zijn wij nog Christenen?" en: „Hebben wij nog godsdienst?" Men zal meent Br., òf met hem vooruit moeten tot den afgrond der bewusteloos en doelloos bewogen stof, òf moeten ophouden „het Supranaturalisme doodte verklaren" en in eenzelfden adem „hoogst onschuldig toch een God op den achtergrond van het Universum te plaatsen, die de schepper des levens is, ja! die immanent als zelf-bewuste geest leeft in zijne schepping." Zijn gezond wijsgeerige zin komt desgelijks aan den dag in zijn spreken over het Utilisme (XI), waarin hij zoo ernstig het bedenkelijke uitspreekt van het dóórdringen daarvan tot de onderwijzers der jeugd. Dat BROUWER, ofschoon eigenlijk gezegde historisch-critische arbeid niet in zijnen aard lag, toch tehuis was in de voornaamste vraagstukken, die daar aan de orde zijn of waren, bewijst zijne bespreking van RENAN's „Apostelen" (I) en van HOOYKAAS' „Leven van JEZUS voor Jongelieden" (IX). De beoordeeling van het laatste boek is een opgericht teeken van humaniteit tegenover iemand, die op geheel ander standpunt staat. Trouwens de warme ingenomenheid met den JEZUS der Evangeliën, hem bij alles het gevonden δός μοι ποῦ στῶ, is een gelijk blijven geweest aan zijne denkbeelden in de eerste groote verhandeling van zijne hand over JEZUS' Zondeloosheid in Waarheid in Liefde (1863). Dit was hem — niet het doode maar het levende punt, van waar hij steeds uitging, ook bij de beoordeeling van de Verschijnselen des Tijds, onder welke rubriek hij zoo menig artikel in ons Tijdschrift leverde. Die op te noemen ware ver-

moeiend en licht eentonig. Ik leef in de overtuiging dat wie zich eenmaal zet tot teekening van de verschijnselen van het tijdvak, waarin BROUWER leefde, hier niet te versmaden bijdragen over veel en velerlei zal vinden, wat nú reeds bij de snelheid, waarmeê wij leven, bijna vergeten is, maar toch op den gegeven oogenblik van invloed was.

Op ééne bijzonderheid moet ik nog wijzen. BROUWER had eene sterke sympathie vol geestdrift voor persoonlijkheden, die zijn hart hadden gestolen, vooral als zij op practisch terrein veel hadden gedaan. Mijne huisgenooten herinneren zich nog levendig een warm dispuut tusschen hem en een' zijner vrienden, waarin hij er niets van wilde weten, om ZWINGLI gelijk te stellen met LUTHER: LUTHER door hem zoo hoog vereerd, ook tegenover CALVYN, die hem te veel een man van ijzer was. Van alle warme schilderingen, die hij in leerredenen en verhandelingen gaf, staan hier alleen vermeld, dat hij in PATTESON (XII) den Apostel van Melanesië, en in BLUMHARDT (XVII) den Man des Geloofs ons heeft voorgesteld. In den laatsten trok hem vooral aan, dat bij hem het leven werkelijk een bevestiging was van de wondermacht des geloofs, des gebeds, en dat dezelfde man, over wiens genezingen de wereld ongeloovig de schouders ophaalt, zoo natuurlijk, zoo ongemaakt, en zulk een vijand van femelarij was. Het stuk begint met het bekende woord van BOSSUET: „God alleen is groot", om aldus te eindigen: „BLUMHARDT was een groot man, omdat hij al wat hij was en had en kon en wilde en deed, eeniglijk ontleende aan den alleen grooten God, met wien hij omging vertrouwelijk als een kind, hem aanschouwende van aangezicht tot aangezicht. En in JEZUS CHRISTUS den Zoon

had BLUMHARDT den toegang gevonden tot den Vader!"

Vergis ik mij niet, er ligt onder die levendige teekening van BLUMHARDT, in 1883, eene zekere jaloerschheid van edelen bloede verborgen: de jaloerschheid, dat hij niet was en te Zwolle niet meer kon zijn en worden, wat hem als ideaal voor den geest stond. Zijn Afscheidsrede, hoeveel schoons en bovenal hoeveel waardeering en hoogschatting bevattende en uitsprekende jegens ambtsbroeders en gemeenteleden van andere richting, maakt op mij den indruk van zekere gejaagdheid, onrust, afgematheid, dat zich niet ten eenenmale bedekken kan onder zeer idealistische woorden over de Gemeente. „De evangeliedienaar kan niet leven," zegt hij, „van persoonlijke vriendelijkheden. Het kapitaal, van welks rente hij leven kan, is de christelijke gemeenschap, die hem draagt en steunt. — — Dat geestelijk kapitaal nam niet toe, maar af. — — Dat gevoel heeft mij sinds lang gedrukt. — Zou het niet goed zijn, dacht ik, zoo ik mijne plaats overliet aan frisscher kracht, meer talent?"

Hij ging naar Oirschot, een kleine gemeente in Noord-Brabant. Ik bevestigde hem (11 Mei '84). Wat was hij mij dankbaar voor het eenvoudige, maar ook voor mij zelf en de richting, die wij toebehoorden, diep gevoelde woord over de uitspraak des Doopers: „Hij moet wassen, ik minder worden." Als CHRISTUS JEZUS maar meer wordt, zoo gevoelden wij beiden, wat nood dat wij-zelven en onze richting minder worden? En hoe kwam er een goedkeuring vol geestdrift op zijn gelaat, toen ik het woord van een Latijnschen dichter omtrent den Moezel hier toepaste:

In de armen van den Rijn te sterven
Is blijven leven in den dood.

God, de Heer, heeft, nog geen twaalf maanden daarna (April '85) onzen vriend, naar Groningen gegaan om genezing te vinden, dààr op het ziekbed geworpen, hem minder en minder doen worden, totdat de dood, als bode Gods, hem kwam wegnemen. Maar op dat ziekbed is CHRISTUS hem steeds meer geworden, ook hierin, dat zijn strijd geen bang opzien tegen den dood, maar wel een strijd om geduld en eenswillendheid was, toen het consummatum uitbleef. En van zijn krankbed heeft hij zijne dochters zoo menig hartelijk woord van afscheid in de pen gegeven voor zijne vrienden, onder welke ik het een voorrecht reken behoord te hebben. Met hem is van hier gegaan een zondig menschenkind, maar dat — onder diepgaand, het diepstgaand lijden, onder veel strijds — in CHRISTUS JEZUS een kind Gods is geworden en daardoor een man, een edel man: en voor ons, redacteurs van Geloof en Vrijheid, een vriend, dien wij niet vergeten, en op wiens graf wij als lijkkrans neerleggen de woorden door hem zelf dààr bij DE GROOTS begrafenis gesproken: „Neen, voor het kind van God is het heengaan niet bang. En voor hen, die met datzelfde geloof aan het graf van het kind Gods staan, is de blik in dat graf niet somber. De psalmtoon des eeuwigen levens, de hymne der opstanding ruischt door hunne ziel: Gezaaid in verderfelijkheid, opgewekt in onverderfelijkheid; gezaaid in zwakheid, opgewekt in kracht; gezaaid in oneere, opgewekt in heerlijkheid!"

Einde Nov. 1885. W. FRANCKEN Az.

AANTEEKENINGEN.

(1) Ik had dit reeds geschreven, toen mij het nommer van de Hervorming ('k meen van 14 Nov.) onder de oogen kwam, waarin de steller van de zeer waardeerende herinnering aan BROUWER, hem ook met denzelfden naam teekent. Zoo ook het Maandblad der Evangelische Maatsch. van December.

(2) „In Memoriam. CORNELIS PHILIPPUS HOFSTEDE DE GROOT 20 Oct. 1829—11 Aug. 1884." Geloof en Vrijheid, 1884 bl. 597—613.

(3) BROUWER heeft zelf, na DE LA SAUSSAYE's dood (G. en V. 1874 bl. 280) medegedeeld, dat het verslag van 's mans beoordeeling (in Ernst en Vrede) van SCHOLTEN, voorkomende in Waarheid in Liefde 1860: IV van zijne hand is.

(4) Kenmerkend zijn de woorden van BROUWER in 1874 geschreven (G. en V. bl. 440—442): „Velen spreken het luide en blijde uit: de middenpartij is dood. enz. enz."

(5) In 1856 werd BROUWER directeur van het Ned. Zendelinggenootschap en is 't gebleven tot zijnen dood. Hij was een der trouwste en bezieldste bijwoners van de Jaarvergadering. In 1858 sprak hij met BRUMUND van Batavia en ALLARD PIERSON in eene meeting, die Dinsdag 20 Juli voorafging aan de samenkomst den volgenden dag, in welke BEETS voorging, sprekende over Marc. XIV: 8*a*. Maar in ons Genootschap blijft het onvergeten, dat hij voor de zending is blijven werken, en o. a. eens eene rondreize door Overijssel met zijnen vriend DE GROOT heeft gedaan.

(6) Hier volgt de intusschen niet volledige

LIJST VAN GESCHRIFTEN.

A. Leerredenen:

1857. Afscheidsrede te Oudkerk, over Rom. X: 1 (Leeuwarden, SURINGAR). Intreê-rede te Veendam over Kol. I: 26—28

(Veendam, MULDER). Ruste in God naar Joh. XIV : 1. Troostrede bij het afstreven v. Jhr. A. J. VAN SMINIA (Veendam, MULDER).

1859. De menschelijke ontwikkeling van JEZUS naar Luk. II : 52a (Groningen, SCHOLTENS. In de Evangelische Preken enz. 7_e Jaargang).

1860. De mensch —— voor den regterstoel van CHRISTUS naar 2 Kor. V : 10 (idem 8e jaargang).

1862. De waardige bede eener bevoorregte gemeente 1 Kon. VIII: 57, 58. Feestrede op den gedenkdag der stichting van de Herv. Gemeente te Veendam 5 Oct. 1862 (Veendam, V. D. WERF).

1863. De wederkeerige heilbede van Leeraar en Gemeente 1 Thess. V : 23 - 25. Afscheidsrede te Veendam 3 Mei 1863. (Veendam, MULDER). Twee Preeken, met een liefdadig doel uitgegeven over 2 Petr. III: 18 en Joh. I: 9 (Veendam, MULDER).

1869. De ware wijding tot den arbeid, naar Rom. X : 1. Inleiding tot de 17e Alg. Vergadering der Evangelische Maatschappij te Kampen, 7 Sept. 1869 (Arnhem, V. D. WIEL, in de Leerredenen tot bevordering van Ev. kennis en chr. leven).

1871. Drieërlei Lijdenstoestand, naar Joh. XII : 27, 28a. Een woord tot de gemeente na den dood zijner gade, uitgesproken 12 Maart (Zwolle, TJEENK WILLINK).

1873. De Synode te Jeruzalem Hand. XV : 1—31. Uitgesproken te Zwolle 21 Sept. vóór de (eerste) kerkelijke verkiezingen (Zwolle TJEENK WILLINK).

1884. De Heerlijkheid der Gemente. Afscheidsrede te Zwolle 4 Mei, naar 1 Kor. III : 21—23 (Zwolle, DROSE).

B. Kleine, afzonderlijk uitgegeven stukken.

1857. Een leerschool der goddelijke Voorzienigheid (in Bijdragen enz. v. AMSHOFF en MUURLING, te Groningen, SMIT.

1860. De schoonste ure des levens (idem).

1868. De Hertogin van Orleans (In Wegwijzer ten Leven van LESTURGEON en GOEDHUIS (Koevorden, BOLL).

Eenzaam, maar niet verlaten }
De Paarl van groote waarde } (bij het Ned. Zendelingg. WIJT).

1871 De vasthoudendheid aan den levenden en werkenden God door den geestelijken stand. Open Brief van Mr. S. VAN HOUTEN (Zwolle, TJEENK WILLINK).

1877. Adres aan de Synode in zake de Belijdenisvragen, door Predikanten der Ev. Richting (Zwolle, TJEENK WILLINK). NB. Op de tweede bladzijde blijkt, dat BROUWER de redacteur is geweest van dit door 32 predikanten, en later door nog meer goedgekeurde Adres, waarmeê ik mij niet vereenigen kon. 't Adres is meer een referaat, dan een bepaald voorstel.

1883. Zondagsrust. Voordracht, gehouden te Leeuwarden 3 Dec. 1883 (Leeuwarden, Coöperatieve Handelsdrukkerij).

C. Voornaamste stukken in Geloof en Vrijheid.

I. 1867. Waarom wèl Evangelisch, 113—148.
1517—1867. De Christen tegenover de Kerk en Bijbel, 566—589.

II. 1868. Geschiedenis of Fantasie (RENAN, Les Apôtres), 77—105. 211—230.

III. 1869. Het Treurspel bij de Grieken, 462—484.
Een geneesmiddel erger dan de kwaal. (Tegen Dr. A. KUYPERS Kerkvisitatie enz.) 27—79.

IV. 1870. Een blik achterwaarts op 1619 enz. 357-382. 613.
Een nieuwe Bondgenoot (Prot. Bijdragen VAN DE LA SAUSSAYE) 383—410.

V. 1871. Onsterfelijkheid, 417—456.

VI. 1872. Het Godsrijk en de Kerk, 574—598.
Verschijnselen des Tijds (Oud-Katholieken. Stemmen voor Waarheid en Vrede enz.) 82—111.

VII. 1873. Consequentie. (STRAUSZ. Der alte und neue Glaube) 58—88. 149—188.
V. d. T. (Art. XI. KUYPER's Confidentie enz.)

VIII. 1874. Een kerkgang in den Eifel, 62—74.
DANIEL CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, 262—280.
Godgeleerdheid — — aan de Universiteit, 612—629. Zie ook IX: 86—90.
V. d. T. (Koningsfeest op 12 Mei. — Malaise. — Groen v. Prinsterer. — Spiritisme enz.

IX. 1875. De Jezus des Evangelies en der Moderne Geschiedbeschouwing (Hooykaas' Bijbel) 418—470).
X. 1876. V. d. T. (Protestantisme. — Onderwijs en Opvoeding. — Onderwijs en Zending) 81—126.
XI. 1877. De nuttigheidsleer, het beginsel der Zedeleer? 189—216.
V. d. T. (Spinoza. — Wylie. — Storm in de Kerk, enz. 360—380.
XII. 1878. John coleridge patteson, Apostel van Melanesië 1855—1871, 161—217.
V. d. T. (Op sociaal gebied. — Op politiek terrein: de Schoolwet. — Uit de kerk enz.) 560—592.
XIII. 1879. Het zoenoffer in het O. T. 534—576.
XIV. 1880. Het Oud-Katholicisme (naar ch. bähler) 525—580.
V. d. T. (Op kerkelijk gebied. — Op Ethischen-Socialen bodem. Pierson's maandblad. — Op politiek terrein (Schoolwet-agitatie) enz. enz.
XV. 1881. V. d. T. (Watersnood. — Transvaal. — Gunning's Leven van Jezus. — v. Oosterzee enz.) 205—236.
XVI. 1882. De Islam en de Zending (n. hauri) 445—483.
V. d. T. (o.a. Christendom en Boeddhisme. — Loman over Jezus. — De moderne richting, haar conservatieve en radicale strooming) 204—233.
XVII. 1883. Blumhardt, een groot man. 125—169.
V. d T. (o.a. Het redmiddel bij Dordt gezocht enz. — Wat te doen? — Positie nemen tegen reactie op den bodem van het Evangelie enz.) 388—420.
XVIII. 1884. Cornelis philippus hofstede de groot († 11 Aug.) 597—615.
V. d. T. (de Prins v. Oranje. — Prins Willem I. — Mislukte Leening v. Transvaal enz. 490—514.

GEDACHTEN OVER HET AMBT DER EVANGELIEBEDIENING.

I. WEZEN, GRONDSLAG EN RICHTSNOER.

Het is van hoog belang, op te merken, en bestendig in het oog te houden, dat de „wetenschap van de instandhouding des Christendoms" zich bezig houdt met de theorie eener werkzaamheid, die naar den aard der zaak allen Christenen ter harte moet gaan. Deze theorie moet er naar streven, alle werkzaamheden en levensverrichtingen der christelijke gemeente, der kerk (in den oud-christelijken, niet hiërarchischen zin van dit woord) te bevatten, aan deze hare ware gestalte te geven, en den weg tot hare richtige uitoefening te wijzen. De evangeliedienaar mag niet beschouwd worden als iemand, die naar zijn eigen goeddunken, zonder levensbetrekking tot de gemeente, eenige handelingen ten haren nutte verricht. Evenmin is hij haar lasthebber, in dien zin, dat zij hem zou mogen voorschrijven, wat hij heeft te verrichten, voor waar te houden, te onderwijzen, en hoe hij dat alles moet doen: wanneer zij daarbij verder gaat, dan noodwendig volgt uit de beginselen, die aan haar kerkelijk gemeenschapsleven ten grondslag liggen. De

voorganger is haar dienaar, zóó als PAULUS zich eenen dienstknecht der gemeente noemde (2 Kor. IV : 5); ofschoon het zonneklaar is, dat hij het laatst van alle Apostelen er in zou hebben toegestemd haar dienstknecht te zijn, in den zin van hetgeen wij nu door een' bediende verstaan. Zeker zou hij in onze dagen zich door geen' „raad der kerke CHRISTI" hebben laten voorschrijven, om b. v. een of ander formulier te gebruiken.

Evenmin is de evangeliedienaar een heerschappijvoerder over het geloof en leven der gemeente, maar een medewerker harer blijdschap. Dezelfde Apostel doet dit met nadruk uitkomen (2 Kor. I: 24). Elke hiërarchische opvatting, waarin de voorganger der gemeente wordt beschouwd als één, die, krachtens zekere wijding, gezaghebbend boven haar staat, en een, voor hare levensbehoeften onmisbaar, middenpersoon tusschen God en haar is, strijdt met het wezen des Christendoms. Zij tast het leven der gemeente in zijne hartader aan, en leidt in de theorie en de practijk der godsdienst tot de schromelijkste gevolgen.

De christelijke gemeente moet zelve arbeiden aan den opbouw der Kerk, als het Huis des Heeren (τό κυριακόν) gedacht. Hare gezamenlijke leden moeten zich als levende steenen laten opbouwen tot een geestelijk huis, een heilig priesterdom (1 Petr. II: 5[a]). Maar evenmin als bij een' welgeordenden arbeid aan een' schoonen tempel alle bouwlieden dezelfde taak hebben te vervullen, evenmin zal het Huis des Heeren voorspoedig worden voltooid, naar het ontwerp van den Grooten Bouwmeester, wanneer hier geen doeltreffende verdeeling van den arbeid plaats heeft. Of, om ons te bedienen van het schoonste en diepzinnigste

beeld der gemeente, het Paulinische: „Lichaam van CHRISTUS," — dat ook moet opgebouwd worden (Efez. IV: 12), — dit lichaam heeft vele leden, die „niet allen dezelfde werking, d i. dezelfde taak, hebben (Rom. XII: 4)." Toch houdt één levensgeest, van het Hoofd uitgaande, al die leden samen tot één levend organisme. De geest bezielt allen met ééne levenskracht, en bestuurt allen in den arbeid ter verwezenlijking van één levensdoel. Zóó is er geen ondergeschiktheid van den een' aan den ander, maar algemeene behoefte aan „de werking van elk deel in zijne mate," zoodat er evenmin van beheerschen als van benijden der leden onderling sprake kan noch mag wezen (1 Kor. XII: 4—31; Efez. IV: 16).

Indien wij de denkbeelden, die in het Nieuwe Testament aangaande de organisatie van het christelijke gemeenteleven voorkomen, wèl verstaan, dan liggen daarin twee hoofdelementen, die beide tot hun recht moeten komen, en in hun onverbrekelijk verband moeten opgevat worden. Vooreerst: de gelijkheid van allen in rang en waarde, daar alle burgers van het Godsrijk éénen zelfden titel dragen, die alle andere onderscheidingen en eerenamen overtreft: zonen en dochteren des Hemelschen Vaders. Ten andere: de noodzakelijkheid van zekere bedieningen, voornamelijk der voorgangers, die de gemeente leiden in de vervulling harer verhevene, maar bezwaarvolle taak.

Wij moeten niet trachten, uit enkele, op zichzelven staande, teksten, zoo goed zoo kwaad mogelijk

te bewijzen, dat het ambt der evangeliebediening, in den vorm waarin het nu onder ons bestaat, eene instelling van den Heer, of althans van zijne Apostelen is. Die poging zou ons teleurstellen. Kón zij slagen, dan zou dit tot bedenkelijke gevolgtrekkingen leiden. Wij zouden gevaar loopen, het gemeenteleven vast te kluisteren aan de letter des woords en aan den vorm der oorspronkelijke kerk. De geest, die uit die letter spreekt, het leven, dat zich in dien vorm openbaart, dát is het wat ons maatstaf, richtsnoer en bouwplan moet aangeven voor de inrichting, instandhouding en voltooiing van het geheele Godsgebouw der gemeente, of van het deel, waaraan wij arbeiden.

De overtuiging, dat dit ambt een bestanddeel van het leven der christelijke gemeente is, heeft voor den evangeliedienaar waarde.

Zij bewaart hem aan den éénen kant voor priesterlijken hoogmoed, clericale ijdelheid en aanmatiging, daar zij hem telkens herinnert, dat hij geen reden van bestaan, geen recht, macht noch gelegenheid van werken heeft dan in de gemeente, wier hand of oog hij moge wezen, maar wier hoofd hij nimmer kan worden. „Hoofden van scholen" zijn onze voormalige „onderwijzers der jeugd" sedert korte jaren geworden. Of 't er beter op geworden is? Maar voor „hoofden der gemeenten," in plaats van „herders en leeraars," of „bedienaren des goddelijken woords", hopen wij bewaard te blijven. Aan den anderen kant heeft deze overtuiging voor den evangeliedienaar iets verheffends, dat hem goed kan doen tegenover eenen plat prozaïschen, nuchter-materia-

listischen tijdgeest, die niet kan bevatten, waartoe het eigenlijk dient, een geheel leven te wijden aan het ijveren voor de ideale goederen, die in zijn oog niet meer dan ideëel zijn. Er zijn immers zóóveel zicht- en tastbare nooden; er is armoede, krankheid, wat al niet? Er zijn bronnen van welvaart en genot te ontsluiten, opdat de mensch zooveel mogelijk hebbe aan dit korte bestaan, het éénige waarvan hij zeker is. Waartoe toch die „geestelijke?" De kwalen kan hij niet wegnemen, het genot verstoort hij met zijne eindelooze vertoogen over de wereld der onzienlijke dingen!

Tegenover dergelijke minachting van zijne levenstaak zal de evangeliedienaar zich krachtig gevoelen, en zijnen loop met blijdschap volbrengen, wanneer hij er diep van doordrongen blijft, dat het ideaal, naar welks verwezenlijking de gemeente streeft, geen fata morgana, maar eene heerlijke werkelijkheid is, en dat zijn arbeid, zeker niet het leven der gemeente, maar een bestanddeel daarvan is. Een bestanddeel, dus iets dat niet kan worden gemist, zonder dat er iets, ja veel, aan de volledigheid des lichaams, de gezondheid zijns levens, de kracht zijner werkzaamheid ontbreekt.

De Evangeliebediening noemen wij een ambt. Met volle recht. Wij onderscheiden thans in ons taalgebruik ambt van ambacht. Aan het eerste hechten wij de beteekenis van eene, door de bevoegde macht ons opgedragene, min of meer aanzienlijke bediening, waaraan wij ons hebben te wijden ten behoeve van eenen of anderen maatschappelijken, staatkundigen

of kerkelijken levenskring. Het tweede woord doet ons denken aan een beroep, dat iemand uitoefent, om, altijd in een vak dat zekere kunstvaardigheid onderstelt, een onbezorgd bestaan voor zich en de zijnen te vinden. Tot het ambt wordt men benoemd; het ambacht kiest men zelf, en oefent het uit, waar de keus of de omstandigheden heenleiden. Dat evenwel in ambacht oorspronkelijk nog iets meer moet liggen, vermoeden wij reeds, wanneer wij bedenken, dat wij in onze taal niet alleen den ambachtsman, maar ook den ambachtsheer kennen. Het wordt ons tot zekerheid, zoodra wij vernemen, dat, om zoo te zeggen in alle oudere en nieuwere spruiten van den wijdvertakten Germaanschen taalstam, en (misschien van daar) ook in Romaansche talen, woorden voorkomen, die bewijzen dat ambt en ambacht oorspronkelijk zeer nauw verwant zijn, en overal waar zij gebruikt worden, eene bediening aanduiden, die waargenomen wordt, eene dienstbetrekking, waarin men tot anderen staat (1). De bediening kan van hooge maatschappelijke of staatkundige beteekenis zijn, de gedachte, die in den naam wordt uitgedrukt, blijft dezelfde, en zoo behoort de ambachtsman taalkundig tot de familie van den ambassadeur.

Met recht wordt alzoo de evangeliebediening een ambt genoemd, geheel overeenkomstig den geest van het Nieuwe Testament, waarin herhaaldelijk van de bediening des woords, des geestes, der verzoening enz. gesproken wordt (o. a. Hand. VI : 4; 2 Kor. III : 8; V : 18). Hier is natuurlijk nog geen sprake van eene vormelijke aanstelling, met een bepaald mandaat, zooals nu past in het organisme der men-

schelijke samenleving op het gebied van staat of kerk; doch in het wezen der zaak ontbreekt noch het een noch het ander. Hij, die deze bediening heeft, is er ten diepste van overtuigd, dat deze hem is opgedragen door God zelven, of van Gods wege, hetzij door eenen Apostel of door de gemeente, wier eenparige opdracht eene stem des Heiligen Geestes is (Hand. XIII : 2; XV : 22, 28) (2). Hij heeft ook een' lastbrief, waarin duidelijk en bepaald, maar in groote trekken, niet in eene casuïstische instructie, is omschreven, wat hij te doen heeft: „ieder mensch te vermanen, en ieder mensch te leeren in alle wijsheid, om in CHRISTUS ieder mensch volmaakt voor Hem te stellen;" te arbeiden aan: „de volmaking der heiligen, het werk der bediening, de opbouwing van het lichaam van CHRISTUS (Kol. I : 28; Efez. IV : 12)."

Zijne bediening is eene Diakonie, gelijk ze nagenoeg uitsluitend bij PAULUS (enkele malen ook bij LUKAS) heet. Deze benaming, doet ons reeds vermoeden, wat bij nader onderzoek duidelijk blijkt, dat het ambt der Diakenen oorspronkelijk geheel iets anders was, dan wat wij nu daaronder verstaan, en dat de Diakones der oud-christelijke kerk niet, gelijk nog heden vrij algemeen geschiedt, verward moet worden met de ziekenverpleegster onzer dagen, hoe eerbiedwaardig de „bediening" dezer laatste ook zij, eene der heerlijkste openbaringen van het leven des Heiligen Geestes in de gemeente der 19e eeuw.

Het ambt der evangeliebediening wordt door PAULUS ook opgevat als eene Liturgie, eigenlijk: eene taak in het openbaar leven, die iemand ten zijnen koste op zich neemt ten bate, of ten beste des volks. Zóó

b. v. in Athene, waar de vermogende burgers er eene eer in stelden, belast te worden, met de zorg voor openbare schouwspelen, het onthaal des volks bij feestelijke gelegenheden enz. Strikt genomen is deze vergelijking minder juist, wanneer de evangeliebediening een ambt is, dat bezoldiging, tot levensonderhoud, opbrengt, gelijk dat toch moet zijn in een welgeordend gemeenteleven, en ook reeds door PAULUS als billijk erkend werd. Of verdedigt hij niet met nadruk het beginsel, dat „wie het evangelie verkondigen, ook van het evangelie moeten kunnen leven", als eene „verordening des Heeren?" Hoe overtuigend is dienaangaande zijn betoog, al moet zijn argument uit het arsenaal der allegorische uitlegkunde, van „den dorschenden os, dien men niet mag muilbanden," dat hij met kennelijke voorliefde bezigt, voor rekening zijner rabbijnsche opleiding gelaten worden (1 Kor. IX: 4—14; 1 Tim. V: 18)!

Wat PAULUS zelven aangaat, wèl was hij in den striktsten zin des woords een Liturg van JEZUS, die om niet het heilige priesterwerk deed (ἱερουργοῦντα τὸ εὐαγγέλιον) voor de heidenen, opdat hunne offerande Gode aangenaam mocht wezen door den Heiligen Geest (Rom. XV: 16). Hij verdedigt het recht op loon ten behoeve van anderen. Zijn roem is het, daarvan geen gebruik te maken; liever wil hij sterven, dan dat iemand dezen zijnen roem zou verijdelen. Zijn roem, in zóóver als hij dit doet met geheele instemming zijns gemoeds, overtuigd, dat het in zijne omstandigheden en zijne omgeving „hinder zou doen aan het evangelie van CHRISTUS," indien hij arbeidsloon aannam. Een' anderen roem, ijdel zelfbehagen, loftuitingen der menigte, en wat dies meer zij, begeerde

hij niet. Dat alles verwierp hij met al de beslistheid van zijn verheven karakter. „De nood is mij opgelegd. Wee wij zoo ik het evangelie niet verkondig!" Telkens wanneer wij dit lezen, is het alsof wij zijn' grooten discipel LUTHER hooren met diens: „Hier sta ik, ik kan niet anders, God helpe mij! Amen!"

In het wezen der zaak mag evenwel ieder evangeliedienaar, die wèl zijn wettig arbeidsloon ontvangt, maar in zijn geweten voor God geen loondienaar is, gerust den schoonen naam van „Liturg van CHRISTUS JEZUS voor de gemeente" zich toeëigenen. Wat de Franschen zoo eigenaardig, met hunne gewone juistheid en keurigheid, noemen: „payer de sa personne," dat doet hij in den diepsten zin des woords. Zilver en goud kan hij wellicht niet geven. Zeker zal hij zijn gezin niet verwaarloozen. Dan zou hij immers erger zijn dan menig ongeloovige, die althans, de zijnen en inzonderheid zijne huisgenooten verzorgende, de wet der natuur eerbiedigt (1 Tim. V: 8). Niettemin, hij geeft zich zelven, geeft het beste wat iemand geven kan: de toewijding zijner geheele persoonlijkheid, met alle gaven, krachten, middelen, waarover God hem de beschikking vergunt.

Door de kracht der gewoonte kunnen wij het denkbeeld van Liturgie in onze voorstelling moeielijk meer losmaken van eene handeling, die zich uitsluitend tot de godsdienstoefening bepaalt. Er is ook geen enkele reden om eene wijziging in dit spraakgebruik te beproeven, hetgeen ook tot niets zou leiden.

Dat er reeds vroeg iets priesterlijks aan ver-

bonden werd, is niet bevreemdend. Met het einde van de tweede eeuw onzer jaartelling werd de christelijke eeredienst meer en meer vervormd, zóó wat den uitwendigen vorm, als wat zijne inwendige beteekenis voor de christelijke gemeente betreft. De begrippen van offer en priester veranderden. Heidensche en Joodsche opvattingen drongen door. De natuurgodsdienst en de wet drongen het evangelie terug. De omvang van het offerbegrip werd uitgebreid, de beteekenis van het offer veranderd. Gelijken tred hiermede hield de voorstelling aangaande den priester. Men begreep PETRUS niet meer, waar hij van de gemeente als een „koninklijk priesterdom" spreekt (1 Petr. II: 9). Had TERTULLIANUS den offerenden geestelijke reeds aangeduid als priester, hoewel nog als vertegenwoordiger en gemachtigde van allen, CYPRIANUS gaat eene groote, hoogst bedenkelijke schrede verder. De bisschop is hem niet meer het orgaan der aanbiddende, dankende, offerende gemeente, maar staat in de plaats van CHRISTUS, tegenover de gemeente, als priester Gods (Dei sacerdos), door God aangesteld en met kracht toegerust, om tot heil der gemeente werkzaam te worden, en hare godvereerende handeling Gode welgevallig te maken. Als een middelaar herhaalt hij in den eeredienst het offer van CHRISTUS, ten beste der gemeente. De kerk is niet meer in de eerste plaats en in haren diepsten grond eene priesterlijke gemeente der geloovigen, maar een hiërarchisch instituut tot middelijke mededeeling des heils, welks waardigheidsbekleeders het heil van het volk bemiddelen, door de kracht hunner handelingen, die hoe langer zoo meer tooverkrachtig (magisch) opgevat worden. Uit het

liturgische, d.i. het symbolisch uitdrukkende handelen der gemeente, wordt gaandeweg een theurgisch, d.i. tooverkrachtig werkzaam handelen des priesters.

Gaandeweg; want wij moeten dien teruggang tot de vormen der natuurgodsdienst en tot die van den Joodschen tempeldienst, die uitliep op den Canon der Mis van GREGORIUS I, den „Vader der Ceremoniën (590—604)," niet alleen wijten aan enkele pausen of Rome's priesterschap. De gezamenlijke christenheid dier eeuwen draagt mede daarvan de schuld, in zoover zij had kunnen en moeten waken voor de handhaving van de reinheid des evangelies, en het behoud van haren eererang. Dat de schrandere staatslieden, die Rome's wereldheerschappij in kerkelijken vorm weder oprichtten, die terugstrooming van den christelijken geest naar vóórchristelijke opvattingen voor hun doel wisten te gebruiken, is wel een feit, dat voor hunne rekening ligt; maar de gemeente, die zich van eene godgewijde priesterschaar tot eene onmondige menigte van leeken liet vernederen, is daarmede niet vrijgepleit. De gemeente is eeuwen achtereen geleidelijk teruggegaan, heeft het gevoel harer zelfstandigheid verloren, en kende eindelijk evenmin haren rang als haar recht en hare roeping meer.

Het ambt der evangeliebediening zouden wij dus wel eene Diakonie des Geestes, eene Liturgie van JEZUS CHRISTUS kunnen noemen, en met deze benamingen eigenaardige gezichtspunten aanduiden, waaruit het door PAULUS wordt beschouwd. Verder evenwel mogen wij hiermede niet gaan. Met overbodige nieuwe

benamingen wordt noch de helderheid, noch de rijkdom, noch de orde onzer kennis vermeerderd. Maar de denkbeelden, die in deze omschrijvingen liggen, hebben wij als eenen schat te bewaren. Zij vervullen telkens meer ons gemoed met het hartverheffend gevoel van de waarheid des woords: „Zoo iemand staat naar het opzienerschap, hij begeert een voortreffelijk werk (1 Tim. III: 1)".

Dit ambt beantwoordt aan eene dringende behoefte in het leven der gemeente, zooals deze in de werkelijkheid aanwezig is. Op deze behoefte der practijk moet aandachtig worden gelet. Wel zullen wij later hebben stil te staan bij de vraag, of zij niet evenzeer zou volgen uit het wezen der gemeente, en hare bestemming, al bevond deze zich reeds veel nader bij het haar voorgestelde ideaal, dan inderdaad het geval is.

De werkelijke toestand is deze, dat het bewustzijn van het algemeene priesterschap der geloovigen nog zeer sluimerend is, en, waar het eeniger mate leeft, zeer ongelijk is ontwikkeld, ja dikwijls zeer vreemde vormen heeft aangenomen. De ervaring raadplegend kan men zich begrijpen, dat menigeen op de gedachte komt, of 't niet beter ware de verhouding van „herders en schapen", in den priesterlijken zin des woords, eenvoudig te herstellen? Staat niet de gemeente onzer dagen in menig opzicht verwonderlijk laag? Vraagstukken, die men lang vergeten zou wanen, althans te onbeduidend om eenige beweging meer te verwekken, worden nog behandeld alsof het leven der gemeente er aan hing. Daar tegenover, of daarmede ook wel gepaard, eene betweterij, die, met hetgeen zij noemt

„Gods Woord" in de hand, dat is, met hare traditioneele opvatting der Schrift, alles wil beoordeelen. De resultaten der wetenschap stelt zij eenvoudig terzijde. Zij plaatst zich boven den bezadigdsten en gemoedelijksten evangeliedienaar, om hem de les te lezen, wanneer hij zich niet laat regeeren door partijhoofden, die het „schibboleth" hebben aan te geven, waarnaar thans de zuiverheid of onzuiverheid der leer beoordeeld zal worden. Wie weet niet, hoeveel hartzeer menig getrouw, in den dienst zijns Heeren vergrijsd evangeliedienaar van die kwelgeesten der gemeente heeft te lijden?

Maar al ware dit alles nog erger dan het is, — waarlijk, al meer dan erg genoeg! — het mag ons niet verleiden om te wenschen, dat deze stemmen mochten kunnen gesmoord worden. Deze verschijnselen zijn ziekteteekenen in het leven der gemeente. Gelijk allerlei woekerplanten dáár het weligst tieren, waar de lucht onzuiver, de bodem drassig en vervuild is, zoo blijkt het ook uit teekenen als de bovengenoemde, dat het nu ongezonde leven van de gemeente, door parasieten wordt onder gehouden, en genezing behoeft. Zuivering van de geestelijke atmosfeer, en frissche beweging te bevorderen, zal beter helpen, dan uitzien naar eene restauratie van dien, toch voor altijd vervlogenen tijd, toen de evangeliedienaar, ook in protestantsche gemeenten, rekenen kon op het bijna onbegrensd ontzag hetwelk hij inboezemde, en op den eerbied, waarmede zijne verklaringen, als het einde van alle tegenspraak, werden vernomen. Niet door de gemeente terug te dringen, maar door haar vooruit te leiden, door bezadigd maar vastberaden het hoofd te bieden

aan de voor eenen tijd invloedrijke kerkelijke demagogen onzer naaste en verdere omgeving, is de kwaal te genezen (3). Licht, lucht, gezond voedsel en beweging moeten op den duur het lichaam der gemeente van de ziekte-aanbrengende bacteriën zuiveren. Intusschen zij aan allen, die tegenwoordig „den last des daags en der hitte" hebben te dragen, een dubbel deel toegewenscht van den geest des geduld s, des geloofs en des gebeds. Dit drievoudige snoer wordt niet ras gebroken!

Neen, priesters heeft de gemeente niet noodig, evenmin leerpriesters als offerpriesters, maar wèl bedienaars des Nieuwen Verbonds. Afgezien van de moeielijke toestanden van het oogenblik, die met ééne omkeering in de staatkundige en kerkelijke politiek onzer omgeving zouden kunnen voorbijgaan, zal toch de gemeente, zooals die zich aan onze ervaring voordoet, die behoefte in hooge mate hebben. Het is een gunstig symptoom, wanneer zij die gevoelt, er van doordrongen is, er prijs op stelt dat die bevredigd worde. Wie over eenig kapitaal aan ervaring beschikken kan (een' zoo rentegevenden schat!), en zich vroegere in dit opzicht betere toestanden herinneren kan, of nog leeft in eenen kring, waar men zich minder stoort aan de woelingen der agitatoren, die zal gaarne toestemmen, dat ook in de beste gemeente velen gevonden worden, die nog bij lange na niet op de hoogte zijn van het „koninklijk priesterdom", waartoe het christendom hen verheft. En behoorden dezen nog maar alleen tot de levenskringen der minder ontwikkelden! Dáár zoekt men in den regel hen niet, die als typen

kunnen beschouwd worden, waarnaar de, ik zeg niet verstandelijke, maar geestelijke ontwikkeling der gemeente kan worden gemeten. Sommigen verstaan u niet, wanneer gij van hun priesterschap spreekt, al hebben zij daarvan tallooze malen in hunnen Bijbel gelezen. Anderen zouden u wèl kunnen verstaan, maar het ontbreekt hun aan zin voor deze hoogere opvatting van des Christens rang, recht en roeping, of aan geestdrift om eenige bezielende kracht op hunne omgeving uit te oefenen. Ja, de beste heeft toch uren des levens, komt in toestanden, waarin hij licht, raad, troost van anderen moet ontvangen. Deze behoefte aan voorgang en leiding strekt der gemeente niet geheel tot oneer. Zij heeft in iets algemeen menschelijks haren grond. Ware dit zoo niet, dan zouden wij nimmer verder komen dan het standpunt, waarop men het hoogste op dit gebied meende na te streven door verhandelingen te schrijven over de „nuttigheid van het predikambt."

Door al de brieven der Apostelen heen gaat de gedachte, dat de gemeente, zóóals zij is, behoefte heeft aan gedurige opwekking van haar onderling leven, aan oefening in de gemeenschap des Heiligen Geestes, aan waarschuwing tegen allerlei gevaar, aan opbouwing in haar allerheiligst geloof, waardoor zij „zich zelve heeft op te bouwen, biddende in den Heiligen Geest (Jud. 20)." De gemeenten, die geprezen worden, omdat zij elkander vermanen en stichten, worden, wegens het hoog belang dezer zaak, vermaand dit voortdurend te doen, als goede beheerders van de veelvuldige genade Gods (1 Thess. V: 11; 1 Petr. IV: 10).

Al ware de werkelijke toestand van ieders persoonlijk leven veel meer overeenkomstig het ideaal des Christens, dan inderdaad het geval is, aller verstand, gevoel, wil, aller persoonlijkheid in haar geheel zóó door CHRISTUS' geest geheiligd, als op aarde mogelijk is, de Evangelie-bediening zou wel eene andere worden, maar hare reden van bestaan niet verliezen. Gesteld, dat JEREMIA's uitzicht ware verwezenlijkt, en de tijd gekomen, dat de een den ander niet meer behoefde te leeren, zeggende: „Ken den Heer!" omdat zij Hem allen kenden, van de kleinsten af tot de grootsten toe (Jerem. XXXI: 34); gesteld, er ware eene gemeente, zoo als die ons geteekend wordt uit de gouden eeuw des christelijken levens, „één hart, ééne ziel, volhardende in de leer der apostelen, in de gemeenschap, in de breking des broods en in de gebeden (Hand. II: 42; IV: 32)," dan nog zou het christelijke gemeenschapsleven voorgang en leiding behoeven. Gezwegen van de omstandigheid, dat die „gouden eeuw," naar luid van diezelfde oorkonden, alles behalve een „hemel op aarde" was, dat er huichelaars onder de broederen waren, die ontmaskerd, en klachten oprezen over onbillijkheden, die voor het vervolg voorkomen moesten worden (Hand. V: 1—11; VI: 1—6); de geheele oudchristelijke voorstelling van het leven in de gemeenschap des Heiligen Geestes brengt mede, dat er zijn, die hunne broederen en zusteren vóórgaan. Zijn er opzieners en ouderlingen, die door de gemeente worden gekozen om hare belangen van bestuur en beheer te behartigen; apostelen, profeten en leeraars treden in haar midden op, als door God geroepen, om het evangelie aan de heidenen te verkondigen,

of de gemeente op te bouwen in geloof en leven.

Niet het kranke, maar het gezonde leven der gemeente openbaart zich in de verscheidenheid van gaven bij éénheid van geest, in de verscheidenheid der bedieningen onder éénen Heer, in de verscheidenheid der werkingen door éénen God, die alles in allen werkt, terwijl toch aan ieder de openbaring des Geestes gegeven wordt ten algemeenen nutte (1 Kor. XII: 4—7). Dat er verschillende genadegaven zijn, is volgens PAULUS de eer, de kracht en de zegen der gemeente. Zóó komt het aan den dag, dat het lichaam des Heeren schoon gevormd, welgeordend, krachtig levend, veelzijdig werkzaam is.

In den brief aan de Efeziërs (II : 11—13) wordt het voorgesteld als eene gave der liefde van den verheerlijkten CHRISTUS, dat Hij sommigen heeft gegeven tot apostelen, anderen tot profeten, anderen tot evangelisten, anderen tot herders en leeraars. Dat de drie eerstgenoemden geen vaste beambten van eene bepaalde gemeente, noch ook door de gemeenten gekozenen waren, dat zij in de eerste plaats vrije leeraren waren, die de vrijmoedigheid tot hun optreden, en van gemeente tot gemeente voorttrekken met hunne prediking, grondden op een mandaat des Heeren, is door de jongste ontdekkingen en onderzoekingen op het gebied der oud-christelijke letterkunde duidelijk aan het licht gebracht. Deze éne plaats, in het ware licht beschouwd, zou al genoeg wezen om ons terecht te wijzen, wanneer wij de ambts-idee wilden opvatten in den hiërarchischen zin, die ook in de protestantsche wereld maar al te veel doordrong. Met het oog op dit gemeente-bedervend beginsel mag men de evange-

lische christenheid wel gedurig toeroepen: „Weet gij niet, dat een weinig zuurdeeg het geheele deeg zuur maakt? Zuivert u van het oude zuurdeeg, opdat gij een nieuw deeg moogt zijn (1 Kor. V : 6*b*, 7*a*)!" Wat men wel eens dominocratie heeft genoemd (om nu de „heerooms" onzer Roomsch-katholieke medechristenen maar ongemoeid te laten), dat komt in zijne strijdigheid met het oud-christelijke gemeenteleven hoe langs zoo meer aan het licht. Treffend zegt HARNACK, naar aanleiding van het „oudste, ons bekende christelijke Leer- en Handboekje, (de Leer der twaalf Apostelen)," dat hetgeen dáár gezegd wordt, geschikt is, onze tot heden gekoesterde voorstellingen aangaande de natuur, de ontwikkeling en het aanzien van het ambt in de Christenheid in het rechte spoor te leiden, en wèl, indien men zich dit anachronisme veroorloven mag, in den zin van het Protestantisme. Dat hiermede het ware, het niet- en anticlericale Protestantisme bedoeld wordt, ligt voor de hand.

Heeft de gemeente behoefte aan een ambt van voorgang en leiding, in den zin eener bediening, die waargenomen wordt ter wille der gemeente, „voor de opbouwing van het lichaam van CHRISTUS," dan rijst de vraag, òf en in hoeverre de oud-christelijke toestanden ten deze ons tot modellen moeten verstrekken? Willen wij die vraag nog wat nader beperken, wij zouden dan moeten zeggen: „òf en in hoeverre men met de aanhaling van bijbelteksten over de inrichting van het kerkelijke leven in onze

dagen iets beslissen kan?" Hierboven, (blz. 3. v.) is reeds op deze vraag gedoeld. Zij heeft in onze dagen weder practisch belang gekregen, nu zich het streven openbaart om eene omwenteling in onze kerkelijke organisatie door te drijven, met aanwending van middelen, die in het oog van minder ontwikkelde gemeenteleden alleszins gepast moeten schijnen. Daden van schreeuwende willekeur, kleinzielige plagerijen van andersdenkenden, welker strijdigheid met de bestaande kerkelijke verordeningen te zonneklaar is, om er een woord over te verliezen, worden volgehouden als gehoorzaamheid aan hetgeen men „Gods Woord" noemt, daarmee nog altijd bedoelende de letter der Heilige Schriften.

Het is ons doel niet, den lezer hier bezig te houden met eene nadere behandeling van de bepaalde, bekende gevallen, waarop hier gedoeld wordt. Men mag vertrouwen, dat degenen op wier weg zulks ligt, wijsheid en vastberadenheid genoeg zullen hebben, om zich niet te laten lokken op een verkeerd terrein van discussie, en om, tot elken prijs, de orde in de kerk en het recht der verdrukten te handhaven.

Zulke teekenen des tijds geven ons echter gelegenheid, om nog eens weder, zonder toorn of partijdrift, na te denken over de bovengenoemde vraag: „Moeten de toestanden en inrichtingen der oude christelijke gemeenten, met name zóó als die ons in het Nieuwe Testament zijn geschetst, voor ons dit gezag hebben, dat men b.v. mag zeggen: „Zóó waren de bedieningen destijds geregeld, zóó moeten zij derhalve ook nu geregeld worden?" Dat hier van de Oud-Testamentische toestanden en inrichtingen geen sprake kan

zijn, worde slechts even aangestipt. De meening van hen, die daaraan nog denken, willen wij gaarne eerbiedigen, maar zij is, onzes inziens, te zeer verouderd om in het korte bestek van dit opstel afzonderlijk wederlegd te worden, eer wij haar voor goed laten rusten.

Indien de oud-christelijke toestanden en inrichtingen deze beteekenis voor ons moesten hebben, dat wij ons Nieuwe Testament slechts behoefden open te slaan, om, na eene juiste verklaring van de hiertoe betrekkelijke teksten te hebben erlangd, zegevierend te kunnen uitroepen: „Zietdaar, hoe de Heer het heeft verordend in al de gemeenten!" — dan zou de taak der gemeente-ordening en ambtsbediening *schijnbaar* zeer veel gemakkelijker wezen. Maar dan ware CHRISTUS ook niet meer de *Stichter van het Godsrijk*, waarin *het Leven* is geopenbaard; hij ware dan gekomen om eene *wet* af te kondigen, *een instituut* op te richten. *Begrippen* en *vormen* zouden in zijn rijk de plaats van *levensbeginselen* moeten innemen. Ook is het gemak, dat daaruit voor ons zou voortvloeien, meer schijnbaar dan wezenlijk. Aangenomen, dat het gemakkelijkste ons altijd het dienstigste ware, eene stelling, waartegen veel is in te brengen!

Den Bijbel op te kunnen slaan, gelijk de rechtsgeleerde zijn wetboek, dat voor bepaalde gevallen artikelen bevat, schijnt velen begeerlijk. Het is echter de groote vraag, of hij wel de ware rechtsgeleerde is, die geen hoogere opvatting zijner taak heeft, dan de letter van het wetboek te kennen en toe te passen, zonder zich

aan haren geest, hare beginselen en bedoeling te storen.

Zou de letter van het Nieuwe Testament ons kerkelijk leven in het algemeen, onze inrichting der evangeliebediening in het bijzonder moeten regelen, dan moest zij ook voorschriften behelzen omtrent alle toestanden, verhoudingen, werkzaamheden, die in den loop der tijden bij de verschillende volken zouden kunnen voorkomen. Men behoeft deze geschriften slechts éénmaal met aandacht te lezen, om te zien hoe ongerijmd dit is, en hoe de geheele voorstelling van deze openbarings-oorkonden als wetboek van kerkorde in strijd is met haren aard, met haren oorsprong en met het doel, dat hare schrijvers beoogden.

CHRISTUS heeft aan de gemeente zijnen Heiligen Geest beloofd, die haar in alle waarheid zou leiden, die al wat tot hare hoogere vorming noodig was, uit het zijne zou nemen, en haar verkondigen. Dat hierbij op de redelijke en zedelijke werkzaamheid des menschen gerekend is, dat het opnemen, verwerken, met oordeel toepassen van deze „onderwijzing des Geestes" aan 's menschen zelfstandige persoonlijkheid is overgelaten, mag nu toch eindelijk wel als algemeen erkend worden beschouwd. De pogingen, die worden aangewend, om een' mechanischen of magischen invloed des Geestes aannemelijk te maken, om 's menschen geest te doen beschouwen als een kanaal, waardoor de stroomen des Heiligen Geestes vloeien, hebben over het algemeen geen weerlegging meer noodig, bij wel onderwezen christenen. De kringen, waarin men zulke voorstellingen nog aankleeft, zijn vooralsnog voor eene

ernstige en vruchtbare discussie gesloten. CHRISTUS beloofde en gaf zijnen Geest aan de gemeente, opdat die haar zou leiden, en haar leeren zou, voor zichzelve, door alle tijden heen, voor nieuwe toestanden en nieuwe behoeften nieuwe vormen te scheppen. De geschiedenis leert, dat dit ook geschied is. Hier ging het met meer, daar met minder gelukkigen uitslag, al naar mate men een dieper of oppervlakkiger inzicht had in het wezen en de taak des Christendoms, en meer of minder tact bezat om den rechten vorm te vinden, die in leerbegrip, eeredienst, kerkbestuur aan de telkens weer anders gewijzigde behoeften der volken beantwoordde.

Indien, bij opgerezen moeielijkheden in het kerkbestuur, of bij de omschrijving van de taak der bekleeders van een kerkelijk ambt, als het ware in laatste instantie, een beroep moest worden gedaan, niet op den geest van het Christendom, maar op de letter van het Nieuwe Testament, en op de inrichting der Apostolische Kerk, die geacht wordt daarin beschreven te zijn, dan moesten twee omstandigheden aanwezig zijn, die te eenenmale ontbreken.

Vooreerst: De inrichtingen van dien tijd moesten met genoegzame nauwkeurigheid en volledigheid bekend zijn. Dat JEZUS zelf niets bepaalde, niet eens b. v. hoe het Avondmaal moest worden gevierd, kon men nog daar laten. Men zou kunnen zeggen: „Dat behoorde mede tot de zaken, waaromtrent de Heilige Geest de Apostelen moest onderrichten?" Maar dezen dan? waar hebben zij toch met eenige juistheid omschreven, hoe in alle

voorkomende gevallen te handelen? wat ieder ambt eigenaardigs had? in welke verhouding de individuën tot de gemeenten, de gemeenten tot elkander moesten staan? Er is reuzenvlijt besteed aan de geschiedenis van het kerkelijke leven der eerste christenen; de namen van BINGHAM, AUGUSTI, RITSCHL, MOLL, mogen hier voor een heirleger gelden; en zeker zijn er onwaardeerbare schatten uit de goudmijn der oudheid opgedolven. Maar hoe weinig was er nog kort geleden bekend aangaande de ambtsbedieningen in dien eersten tijd, waarover nu onlangs door de „Leer der Apostelen" nieuw licht is ontstoken! Over de ambten der Bisschoppen, Presbyters, Diakenen was veel gezegd; wie de Apostelen (in den ruimeren zin des woords), de nieuw testamentische Profeten en Leeraars waren, schuilde eigenlijk geheel in het duister. Men had vermoedens, men maakte combinatiën uit de verstrooide berichten en aanduidingen, men had eene traditioneele voorstelling, en wat daarmede niet overeenkwam, werd daarvoor pasklaar gemaakt, maar eigenlijk wist men het niet. Plaatsen als Matth. X: 41; Hand. XIII: 1; 1 Kor. XII: 28, 29; Efez. II: 20; III: 5; IV: 11; Hebr. XIII: 7, 17; Openb. II: 2 en andere meer, waren in zóó ver hoogst onduidelijk, dat niemand eene bevredigende beantwoording vermocht te geven op de vraag: „Wie waren deze apostelen, profeten, leeraars, voorgangers? Hadden zij een ambt in de gemeente, met een mandaat van de gemeente? Wat hadden zij te doen, in onderscheiding van de „opzieners en ouderlingen?" Nu is over dat alles door de in 1883 wereldkundig gemaakte „Leer der twaalf Apostelen," waarvoor wij den

Aartsbisschop van Nicomedië, BRYENNIUS, haren ontdekker en uitgever, niet dankbaar genoeg kunnen wezen, een nieuw, helder licht opgegaan. Wij zijn hoogst erkentelijk jegens allen, die zich de moeite gaven, om ons uit te leggen, wat er nu, in dat licht bezien, aan den dag komt; maar wij weten nog niet alles wat wij zouden moeten weten, om] ons gemeenteleven, onze ambtsopvatting en ambtsvervulling te laten besturen door de letter van het Nieuwe Testament. Nog verder komen wij van den weg, wanneer wij naar juistheid en volledigheid zoeken van onze kennis omtrent andere bijzonderheden; b.v. de rechten en plichten der lidmaten, de voorwaarden van het lidmaatschap der gemeente enz. Beginselen, zeer [zeker, duidelijk en krachtig genoeg uitgesproken. Wij verlangen voor de besturing van ons persoonlijk en gemeenschappelijk christelijk leven niets meer. Maar bepalingen, die nú ons genootschappelijk leven moeten regelen; waar zijn die te vinden? Wie onderneemt het, niet uit de traditie, of uit zijne fantasie, maar uit de bronnen, ons een volledig, nauwkeurig uitgewerkt tafereel te teekenen, waarboven hij het opschrift zou durven plaatsen: „Eene christelijke gemeente uit de dagen der Apostelen?"

Er is nog eene tweede omstandigheid, waarom het onmogelijk is, de inrichting van het kerkelijk genootschapsleven onzer dagen naar die der Apostolische kerk te regelen. Deze moest dan destijds reeds overal éénvormig zijn geweest, en vooral geen met elkander geheel strijdige verscheidenheden hebben opgeleverd. Dat de zoodanigen inderdaad aanwezig waren, is evenwel ontwijfelbaar. Hoe verbaasd zagen de

„broeders uit Jeruzalem" op, toen zij te Antiochië kwamen, en zagen welk eene schromelijke onverschilligheid dáár op het punt der besnijdenis heerschte (Hand. XV: 1 en verv.)! Welk eene beroering ontstond er te Antiochië, toen PETRUS, na eerst, volgens plaatselijk gebruik, in deze, op dit punt meer ontwikkelde gemeente, met de heidenen gegeten te hebben, eene geheel andere gedragslijn ging volgen, toen de „mannen van JACOBUS" kwamen, vurige ijveraars voor de Jeruzalemsche opvatting, volgens welke deze dischgemeenschap een gruwel was (Gal. II: 11—15). Dat deze twistvraag ons nu, voor de praetijk des levens, vrij onverschillig is, bewijst alleen hoe geheel anders de toestanden dier dagen waren, dan die van onzen tijd. Destijds evenwel greep de verschillende opvatting dezer zaak diep in het geheele openbare leven, en de gemeente-ordening. Wat PAULUS te Rome en te Korinthe verordent (Rom. XIV; 1 Kor. VII; X: 23 en verv.) omtrent sabbatsviering, eten van offervleesch dat in de vleeschhal verkocht werd, ascetisch leven van gehuwden, gemengde huwelijken, ongehuwden staat enz. zal bezwaarlijk kunnen aangemerkt worden als geschikt voor de Joodsche levensopvatting, hoe gepast het in menig opzicht voor Romeinsche en Helleensche toestanden mocht wezen. De Pascha-strijd behoort wel tot een later tijdperk; maar het beroep der Klein-Aziatische gemeenten op het door den Apostel JOHANNES ingevoerde gebruik, tegenover dat van Rome op de instelling van den Apostel PETRUS, bewijst toch waarlijk geen eenheid der gemeente-inrichtingen in den Apostolischen tijd.

Eene opmerkelijke proeve van tegenstrijdige gebruiken is de verordening van PAULUS omtrent de voeg-

zaamste wijze van het bidden in de samenkomsten der gemeente. Hij zegt (1 Kor. XI: 2—6), dat het voor eenen man onteerend is, dáár met gedekten hoofde te bidden, terwijl de vrouw zich als eene boeleerster zou aanstellen, wanneer zij met ongesluierd hoofd in diezelfde samenkomsten „bad of profeteerde". Dat hier op Korinthische toestanden gedoeld wordt, is duidelijk, en het ligt voor de hand, dat de manier van bidden in den huiselijken kring niet kan bedoeld zijn. Het decorum in het openbare leven, waar de gemeente bijeen is, dáárop komt het bij deze verordening aan. Het was naar Helleensche zeden niet voegzaam, dat iemand met gedekten hoofde bad. PAULUS vond dit gebruik te Korinthe aanwezig, en hechtte er te liever zijne goedkeuring aan, omdat het, zijns inziens, overeenkomstig was met de eereplaats, door God toegekend aan den man „die de heerlijkheid Gods is", in wien Gods hoogheid en oppermacht zich vertoont; terwijl „de vrouw de heerlijkheid des mans is", omdat in haar de hoogheid en oppermacht des mans, aan wien zij onderworpen is, openbaar wordt.

Dit gebruik bij het openbare gebed was echter met de Romeinsche en de Joodsche zeden in strijd. Telkens wanneer de Romeinsche schrijvers daarvan melding maken, doen zij het met blijkbare bevreemding: „Zóó is het bij de Grieken gebruikelijk met ontblooten hoofde (eigenlijk „met open hoofd": aperto capite) te offeren". De Romeinen vonden dit iets vreemds, ja gevaarlijks. Volgens hunne nationale traditiën had Aeneas in Latium de gewoonte ingevoerd, om met een omwonden, of omsluierd gelaat de heilige plechtigheden te verrichten, opdat men geen kwaad

voorteeken mocht zien of hooren, waardoor de geheele handeling van hare zegenrijke kracht kon worden beroofd (4). Bij de Joden was van ouds her in gebruik gekomen, met bedekten hoofde te bidden, ten zinnebeelde van diep ontzag voor de hooge majesteit Gods. Reeds de Serafs in JESAJA's visioen bedekken met twee hunner vleugelen hun gelaat, voor den glans der Goddelijke heerlijkheid. Het is niet te denken, dat de Joden-christenen te Jeruzalem eenige wijziging in dit gebruik hebben gemaakt. Diep ingewortelde denkbeelden omtrent het religieuse decorum behooren altijd onder de laatste, die men laat varen, vooral in eene zoo streng behoudende omgeving, als de Joodsche maatschappij te Jeruzalem in PAULUS' dagen was.

De goedkeuring, door PAULUS in eenen zóó vroegtijdig bekenden, heinde en ver verbreiden brief aan de Helleensche opvatting aangaande de voegzaamste wijze van bidden gehecht, zal wel veel bijgedragen hebben, om de meening algemeen te vestigen, dat het niet anders behoort. Van kindsbeen af is dit ons ingeprent. Tallooze malen ontblooten wij het hoofd in onze samenkomsten, laat ons aannemen met waren eerbied, zonder te weten, of er bij stil te staan, waarom de Israëliet met gelijken eerbied zijn hoofd in de synagoge bedekt.

In Korinthe was voegzaam, wat in Jeruzalem schending zou zijn van Gods Majesteit, en omgekeerd; — voorzeker wel een bewijs, dat er van vormelijke eenheid in de gemeente-ordeningen van den apostolischen tijd geen sprake kan zijn!

Al ware het dus niet met het wezen en den

geest van het Christendom in strijd, het zou evenwel onmogelijk wezen, uit de oorkonden des Nieuwen Verbonds een stelsel van verordeningen bijeen te brengen, dat verbindende kracht zou hebben als leiddraad bij de regeling der zaken, die in de georganiseerde christelijke samenleving te pas komen.

Het ambt der evangeliebediening heeft den grond van zijn bestaan, de wijding van zijnen arbeid, het richtsnoer van zijn streven, den waarborg zijner verwachting in het Evangelie van de in CHRISTUS geopenbaarde liefde Gods, en van den raad zijns willens om in Hem alles tot één te brengen wat in de hemelen en wat op aarde is (Efez. I: 9—14).

In dezen zin is het een heilig en heerlijk ambt, eene gewijde bediening. De oud-christelijke kerk, heeft in hare omstandigheden, en overeenkomstig hare behoeften, naar den eisch des tijds waarin zij leefde, juist gezien, en de zaak met diep gevoel en fijnen tact behandeld, toen zij, nog lang na den apostolischen tijd, voor het beheer en bestuur hare uitverkorenen aanstelde tot opzieners en ouderlingen; maar de bediening van het apostolaat, de profetie en het leeraarschap overliet aan hen, die zich daartoe van Gods en CHRISTUS' wege geroepen gevoelden, en zich voor de gemeente door inhoud en geest hunner prediking, gepaard aan eenen voorbeeldigen wandel, als echte gezanten des Heeren konden handhaven.

In onze dagen moet de gemeente blijven staan op hetzelfde fundament, dat deze apostelen en profeten

des nieuwen verbonds hebben gelegd, waarvan JEZUS CHRISTUS de uiterste hoeksteen is, opdat zóó ieder gebouw, dat is: „elke afzonderlijke gemeente," oprijze tot steeds hoogere volkomenheid, ten einde ééns allen te zamen één heilige tempel in CHRISTUS worden, eene woonstede Gods in de gemeenschap des Heiligen Geestes (Efez. II: 20-22).

Op dit fundament staande, moet zij, zonder de letter der gewijde oorkonden als gebod der instelling te kunnen aanvoeren, en zonder de oudste ordeningen van het christelijke gemeenteleven ten deze vormelijk en in haar geheel als model te kunnen nabootsen, naar den geest des evangelies te werk gaan, en de apostolische kerk navolgen, door het ambt der Evangeliebediening te handhaven, te regelen en te waardeeren als eene heilige instelling, die voor de gemeente onmisbaar is, en wier bloei een teeken is van haar gezond en krachtig leven.

Zóó blijft de gemeente bewaard voor ambtsvergoding en ambtsversmading. Zóó houdt zij zich, tusschen deze beide gevaarlijke uitersten in, aan het ware midden, dat is: zij blijft op den weg, die aan de partijdrift niet behaagt, en velen een doelloos slingerpad schijnt, maar die toch de uitnemende en koninklijke is. De dag zal het openbaren.

Doch hierover voor ditmaal niet meer. Ten besluite geven wij deze gedachte in overweging, met het oog op de evangeliebediening en op al wat verder behoort tot de theorie en de practijk van de instandhouding des Christendoms, den opbouw der Kerk:

„Het gemeenschapsleven der Christenheid moet worden bezield door den Heiligen Geest, dien de Heer aan zijne gemeente als Paracleet heeft gezonden."

„Het genootschapsleven der afzonderlijke kerken moet worden bestuurd naar wettig tot stand gekomen verordeningen, die niet aan teksten, maar aan den in de oorkonden des Nieuwen Verbonds duidelijk sprekenden geest moeten worden getoetst."

Utrecht,
29 November 1885.

E. H. LASONDER.

AANTEEKENINGEN.

(1) Anderen (zie Dr. P. J. COSIJN, Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche taal. bl. 26 v.) zijn van oordeel, dat dit woord vroegtijdig uit het Keltisch ontleend is. CAESAR (Bell. Gall. Lib. VI c. 14) heeft dit woord al, blijkbaar aan de Keltische Galliërs ontleend: „circum se ambactos clientesque habent." Van dit Gallisch-Latijnsche „ambactus" maakte men in het middeleeuwsch Latijn een afleidsel, dat in de Romaansche talen werd opgenomen in de beteekenis van „gezantschap", te weten: Italiaansch: ambasciata; Fransch: ambassade enz.

Die overgang uit het Keltisch in de Germaansche talen is dan zeer vroegtijdig geweest. ULFILAS heeft al andbahts voor dienaar; Oud-Yslandsch: ambátt, dienares, enz. enz.

Zie verder: DU CANGE. Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis. i. v. Ambactus, Ambascia etc.

(2) Zie Dr. S. K. THODEN V. VELZEN. Over de werking van den Heiligen Geest. Mogelijk echter moet op de hier aangehaalde plaatsen door den „Heiligen Geest" verstaan worden: de stem des Heiligen Geestes, sprekende bepaaldelijk door het orgaan der vergaderde „profeten en leeraars", die, wat Antiochië betreft, blijkbaar opzettelijk met name worden genoemd. O. V. GEBHARDT und A. HARNACK. Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Altchristlichen Literatur. II. 2. „Lehre der zwölf Apostel" etc. p. 98 s.

In dit opstel is meermalen van deze „Untersuchungen" een dankbaar gebruik gemaakt, alsmede van het leerrijke opstel van mijnen ambtgenoot en vriend M. A. GOOSZEN: Het oudste,

ons bekende, christelijk leer- en kerkelijk handboekje (Geloof en Vrijheid. 1885, blz. 459—506).

(3) De beslissing der Alg. Syn. Commissie der Ned. Herv. Kerk, van 24 Nov. jl. (in zake de door den Kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente te Amsterdam gevraagde cassatie van de beslissing van het Prov. Kerkbestuur van Noord-Holland, omtrent de bekende weigering van „attesten van goed zedelijk gedrag"), en de daarop betrekkelijke missive aan genoemden kerkeraad, d.d. 25 Nov. j.l. toonen, dat de hoogere kerkbesturen van zins zijn, met klem en nadruk de wettig bestaande verordeningen, zonder aanzien des persoons, te handhaven. Iets anders was ook niet te verwachten. De kerkeraad van Amsterdam zal èn plichtmatig, èn verstandig handelen, met spoedig en onvoorwaardelijk te gehoorzamen. Verzet heeft, mijns inziens, geen de minste kans op succes.

(4) Hierop doelt VIRGILIUS, wanneer hij HELENUS aan zijn broeder AENEAS, voor diens vestiging in Italië, o.a. de volgende voorschriften laat geven:

Quin, ubi transmissæ steterint trans æquora classes,
Et positis aris jam vota in litore solves,
Purpureo velare comas adopertus amictu;
Ne qua inter sanctos ignis in honore deorum
Hostilis facies occurrat; et omina turbet.
Hunc socii morem sacrorum, hunc ipse teneto:
Hoc casti maneant in religione nepotes!

Deze verzen doelen in ieder geval op een, bij de Romeinen als overoud bekend, en algemeen geëerbiedigd, gebruik. HEIJNE teekent er bij aan: „Religionis sanctitatem cum judicio et hic intexit carmini VIRGILIUS; mira enim talis loci suavitas debuit esse, si Romanorum quis in religiosi ritus originem incideret." Aeneidos Lib. III, vss. 403—409. (ed. HEYNII p. 302).

DE BEZETENEN EN DE BOOZE, VOLGENS HET N. T.

Er is op zichzelf niets tegenstrijdigs of onredelijks in, dat er nog andere redelijke schepselen in het heelal bestaan, behalve de menschen, de redelijke bewoners van deze aarde. Men wordt er uit analogie zelfs toe gedrongen, al kan men zich daarvoor op geene waarneming hoegenaamd beroepen. Of komen wij er niet als van zelven toe, om de millioenen grootere wereldbollen, waaronder deze aarde slechts een stipje is, door redelijke bewoners bewoond te achten (1)?

Die analogie geeft echter geen recht, om die redelijke bewoners ook als goeden en kwaden aan te nemen, omdat men hen daarmede aan den mensch geheel zou gelijk maken en in denzelfden toestand plaatsen, waartoe geen grond bestaat.

Volgens de getuigenissen in het N. T., zouden er, behalve de menschen nog andere redelijke schepselen zijn, die engelen genoemd worden, naardien zij namelijk aan sommige menschen verschenen. Zij worden als goede, heilige wezens voorgesteld, maar nooit wordt er van hunne werking op of in de menschen gesproken.

Er wordt in het N. T. ook van onreine geesten en van den booze gewaagd, maar nooit wordt van hen als van de engelen gezegd, dat zij aan menschen ver-

schenen zijn; alleen wordt van hunne werking op en in de menschen gesproken. Daardoor wordt het de vraag, of men bij die onreine geesten of den booze aan een persoonlijk bestaan behoort te denken.

Sedert lang heeft men steeds algemeener geoordeeld, dat aan onreine geesten en aan den booze geen persoonlijk bestaan is toe te kennen. Velen echter, die in JEZUS eene openbaring Gods erkennen, achten dit altijd nog bedenkelijk, omdat volgens het N. T., JEZUS, van bezetenen en van den booze sprekende, nooit de meening der Joden, die hen als persoonlijk bestaande wezens beschouwden, zelfs met een enkel woord heeft wederlegd. Doch JEZUS is, volgens het N. T., ook niet gekomen, om dwalingen te wederleggen, maar om God als den hemelschen Vader te openbaren (2); waardoor van zelf dwalingen, met die openbaring in strijd, allengskens zouden wegvallen, naarmate zijne openbaring meer begrepen werd (3).

Bij deze bedenking beschouwt men de uitdrukkingen en voorstellingen in het N. T. als wijsgeerige, dogmatische bepalingen. Maar dit doende stuit men in vele opzichten op onoverkomelijke zwarigheden. Er wordt van de Oostersche wijzen verhaald (4): En zie, de ster, die zij in haren opgang gezien hadden, ging hun voor, totdat zij kwam en stond boven de plaats, waar het kind was; zijn wij nu aan die voorstelling dogmatisch gebonden, dan kunnen wij wel niet anders dan het verhaal als een sage of mythe beschouwen. Geeft men echter aan de schrijvers des N. T. alleen historisch gezag, dan ziet men in die voorstelling òf eene populaire uitdrukking, soortgelijk als die van het op- en ondergaan der zon en den schijn-

baren stand der sterren, òf de voorstelling van den schrijver, die werkelijk meende gehoord te hebben, dat de ster aldaar stilstond, zoodat hij verhaalt gelijk hij zelf of zijne berichtgevers het gebeurde zich voorstelden. Maar het levert dan geen bezwaar op tegen de trouw en geloofwaardigheid van het verhaal zelf. Dat verhaal doet verder denken, dat de schrijver (5) daarbij gedacht heeft aan de toen algemeen heerschende meening, dat de geboorte van gewichtige persoonlijkheden door eene bijzondere ster werd aangekondigd en de sterren invloed uitoefenden op het lot der menschen. Maar zijn wij nu bij het aannemen van dit verhaal als feit, ook verbonden, om deze voorstelling over te nemen? Volgens het N. T. (6) bleven de twaalve, in weerwil van het voortdurend onderricht van JEZUS, het Koninkrijk Gods als een aardsch koninkrijk beschouwen. Moeten wij nu daarom ook, aan het einde der eeuwen, een duizendjarig aardsch koninkrijk van JEZUS op aarde verwachten, omdat JEZUS die verwachting nooit opzettelijk heeft wederlegd? Zijn wij daarom als christenen aan die voorstelling in het N. T. gebonden?

Dit geldt vooral bij hetgeen daarin over bezetenen en den booze gezegd wordt. Nemen wij de uitdrukkingen in dogmatischen zin op, dan is het moeielijk zich van bezetenen een begrip te vormen, dan zou men zich den booze moeten voorstellen als almachtig en alwetend, om overal het kwade voor te staan en tot overwinning te leiden. Wij moeten hem ons denken, nu eens in den hemel (7), dan weder in de lucht (8) of in het eeuwige vuur (9).

Geheel anders zullen wij over die voorstellingen en uitdrukkingen denken, indien wij aan de schrijvers

alleen historisch gezag toekennen en hunne mededeelingen beschouwen, als gegeven naar de toen heerschende opvatting. Nu gaat men doorgaans min of meer van een dezer beide beschouwingen uit, in de verklaring van de schrijvers des N. T. Maar al mocht men ook op het meest onpartijdige standpunt staan; indien men aan de schrijvers des N. T. geen dogmatisch, maar alleen historisch gezag toekent, — men mag in de verklaring van die geschriften van geen aprioristische beschouwing uitgaan. Wij willen hier trachten hunne uitdrukkingen en voorstellingen over bezetenen en den booze te verklaren, zonder afhankelijk te worden van een der beide punten van uitgang.

DE BEZETENEN VOLGENS HET N. T.

Bezetenen, ook maanzuchtigen genoemd (10), worden algemeen beschreven als lijders, die men tegenwoordig zou zeggen aan vallende ziekte onderhevig te zijn (11), of aan razernij te lijden (12). Soms zijn zij met verlamming bezocht (13), of zijn zij stom en blind (14). Na hunne genezing wordt van hen gezegd, dat zij goed bij hun verstand zijn (15); of alleen, dat zij genezen zijn (16), of ook dat de onreine démon uitgevaren is (17). Zij werden door JEZUS altijd genezen (18), zelfs zonder dat hij hen gezien had of bij hen was (19). Ook zijne leerlingen vermochten hen te genezen (20), wat hun evenwel niet altijd gelukte (21). Wij vinden vermeld, dat zelfs sommigen, die JEZUS niet volgden (22), in zijn naam, alsmede de leerlingen der Farizeërs hen genazen (23). JOSEFUS zegt (24), dat die genezingen nog in zijn tijd plaats vonden en

voornamelijk door bezweringen en door een zeker kruid werden teweeg gebracht. Bezetenen werden zij genoemd, omdat hunne ziekte aan de werking van een démon, of aan den invloed der maan werd toegeschreven. Daarom zocht men hen niet zoozeer door geneesmiddelen, als wel door bezweringen te genezen, die men van Salomo afleidde.

Wie waren nu deze démonen? Men dacht daarbij aan onreine geesten (25), nooit aan den duivel. Slechts eenmaal wordt in het N. T. (26) gezegd, dat JEZUS genas, die door den duivel niet bezeten maar overheerscht werden, omdat de duivel als de overste der booze geesten werd beschouwd (27). Welke die onreine geesten waren wordt in het N. T. nergens gezegd. Daarin wordt van bezetenen op dezelfde wijze als van andere zieken gesproken. Onder de genezingen door JEZUS worden op eene plaats (28) alleen genoemd blinden, kreupelen, melaatschen, dooven, op eene andere plaats gezegd, dat hij lijders aan allerlei ziekten en pijnen, bezetenen, maanzieken en verlamden genas (29). Gelijk nu in het N. T., bij de benaming der zieken, hunne krankheden als aan de lezers bekend ondersteld worden, zoo ook dat de lezers begrepen, welke zieken bedoeld werden, waar van bezetenen gesproken wordt. Deze kranken werden dus met den naam genoemd, dien zij onder hunne tijdgenooten droegen, zonder dat eenig schrijver van het N. T. zich inlaat met de vraag, of zij te recht of te onrecht zoo genoemd werden.

Vraagt men wat de tijdgenooten aangaande deze onreine geesten dachten, dan geven de Evangelisten daarop geen antwoord. Zij verhalen alleen, dat ook deze door JEZUS genezen werden, maar geven

evenmin als van andere ziekten de oorzaak der bezetenheid op. Wat de tijdgenooten bij die onreine geesten dachten, is ons alleen uit JOSEFUS bekend. Zijne mededeeling geeft ons tevens de oplossing, waarom bezetenen nooit door den duivel, maar door een démon, een onreinen of boozen geest gezegd worden bezeten te zijn. Hij zegt namelijk (30), dat de zoogenoemde démonen de geesten waren van booze menschen, die in de levenden indrongen en hen doodden, indien er geen hulp kwam.

Hieruit blijkt de volksmeening dier dagen omtrent bezetenen, maar daaruit volgt niet, dat de schrijvers van het N. T. die volksmeening als gegrond verlangden aangenomen te zien, evenmin als de benaming van maanzieken verplicht, om de maan als oorzaak van zekere ziekten te beschouwen. Gelijk andere zieken noemen zij ook de bezetenen met den gebruikelijken naam, zonder eenige bepaling over het ware of onware dezer voorstelling. Of zou men daaruit, dat die volksmeening door hen nergens is bestreden, en JEZUS bij de genezing voorgesteld wordt zich in den toestand der bezetenen verplaatst te hebben, kunnen afleiden, dat in het N. T. ondersteld werd, dat men die volksmeening als waar zou erkennen? Dan moest die volksmeening tenminste in de Evangeliën vermeld zijn. Men kan toch niet beweren, dat de schrijvers gevorderd hebben eene volksmeening als waar te erkennen, die zij niet opgeven, en die wij alleen uit JOSEFUS kennen? De benaming en wijze van genezing is daarvoor evenmin een bewijs als de uitdrukking, dat JEZUS de koorts bestrafte (31), dat de koorts aan eenig persoonlijk

wezen toe te schrijven is. Wie zou beweren, dat het bestaan van spoken door het N T. bevestigd wordt, omdat JEZUS bij het woord zijner jongeren, (32), het is een spook, een geest, die meening niet heeft bestreden, integendeel zich zelfs in die meening verplaatst heeft? Ook de stelling der Sadduceërs (33), dat er noch engel of geest was, heeft JEZUS, volgens het N. T. niet bestreden. Maar niemand zal daaruit het gevolg trekken, dat zij in het N. T. als door JEZUS goedgekeurd, werd voorgesteld.

Men heeft dus geen recht te beweren, dat volgens de schrijvers des N. T. de heerschende volksmeening, niet door hen, maar door JOSEFUS opgegeven, moet aangenomen worden. Het blijkt veeleer uit het zwijgen daarover, dat zij er niet aan dachten om te bepalen, hoe men over de oorzaak dier krankheden moest denken (34).

Behalve in de drie eerste evangeliën, wordt slechts eenmaal van bezetenen gesproken in het boek van de Handelingen der Apostelen (35). Wanneer in de evangeliën gezegd wordt, dat JEZUS over onreine geesten gesproken heeft, dan is het alleen in figuurlijken zin, zooals men ziet in de woorden (36): Wanneer de onreine geest van den mensch is uitgevaren, trekt hij door dorre plaatsen, zoekende rust, en vindt haar niet. Dan gaat hij heen en neemt met zich zeven andere geesten, boozer dan hij zelf, en zij gaan binnen en wonen daar, en het einde van dien mensch wordt erger dan het begin. In het evangelie van JOHANNES en in de brieven worden zij niet vermeld.

Aangaande de bezetenen in het N. T. moet men alzoo

tot dit besluit komen: Door bezetenen bedoelen de evangelisten de kranken, die in het spraakgebruik zoo genoemd en voor schier ongeneeslijk gehouden, maar door JEZUS zonder bezwering met een enkel woord genezen werden. Of zij de volksmeening, die zij niet hebben opgegeven, al of niet willen aangenomen hebben, geven zij nergens te kennen. Zij hebben er dus niet aan gedacht, om hunne lezers daaromtrent eenige bepaalde overtuiging te geven.

DE BOOZE VOLGENS HET N. T.

Behalve van onreine geesten bij bezetenen, wordt in het N. T. ook gesproken van een overste der booze geesten (37), die satan (38), of duivel (39) genoemd wordt. Hij wordt gezegd het onkruid, gelijk de Zoon des menschen het goede zaad, te zaaien in de wereld (40). Werd, naar de volksmeening, bij bezetenen de krankheid des lichaams voorgesteld, als door de booze geesten van gestorven menschen veroorzaakt, de duivel werd beschouwd, als de veroorzaker der zonden, die de menschen overheerschten.

Was het nu de bedoeling van de schrijvers des N. T. om door hunne verkondiging den duivel als een persoonlijk wezen te doen erkennen? Dat er zóó door hen over den duivel gesproken wordt, bewijst dit niet. Ook over zonde en dood wordt zóó door hen gesproken, als of deze personen waren. Te minder bewijst dit, omdat in hun tijd de duivel voor een wezenlijk persoon gehouden werd. Uit de ervaring, dat er zoowel kwade als goede menschen zijn, volgt niet, dat er zoowel kwade als goede geesten (engelen) zouden bestaan,

allerminst één kwade geest bij uitnemendheid, van wien het zedelijk-booze uitgaat, zooals van God het zedelijk-goede. Maar hoe dit zij, in het N T. wordt het bestaan van engelen nergens uit de analogie aangenomen, maar omdat zij aan menschen, of werkelijk of in gezicht verschenen zijn (41). Doch nergens vermelden de schrijvers des N. T., dat iemand of in een gezicht, of in eene verschijning den duivel of satan had gezien. Wordt JEZUS gezegd van den duivel verzocht te zijn, met geen enkel woord wordt deze daarbij als persoonlijk verschenen beschreven. Bij die verzoekingen wordt van JEZUS gezegd, wat nergens anders van hem gezegd wordt, dat hij door den Geest heên gevoerd werd naar de woestijn (42). Die spreekwijze beteekent hetzelfde, als die bij het gezicht van PETRUS (43), dat op hem eene zinsverrukking kwam, gelijk blijkt uit de woorden (44): ik was in den geest op den dag des Heeren. Ook CALVIN (45) beschouwde zoo de verzoekingen van JEZUS. Wat er van verhaald wordt, komt daarmede geheel overeen. Zóó alleen kon gezegd worden, dat JEZUS uit de woestijn naar de heilige stad, vervolgens naar een hoogen berg medegenomen werd (46). Ook volgens STEINMEIJER (47) geven noch de woorden (48): de verzoeker kwam tot hem, noch deze (49): toen nam de duivel hem met zich en stelde hem op de tinne des tempels, noch ook de woorden (50): en hij toonde hem al de koninkrijken der aarde eenig recht hoegenaamd, om aan eene lichamelijke verschijning te denken. Er wordt dan ook noch hier, noch elders gezegd, gelijk bij de verschijning van engelen (51), dat er een persoon gezien werd. Uit die

verzoekingen zelve zien wij, dat de joodsche verwachtingen aangaande den Christus, als de verzoeker worden voorgesteld, die tot JEZUS kwam. Zij konden met recht zóó worden gezegd tot JEZUS te komen. Onder Israël optredende, moest JEZUS het voor zich zelven beslist hebben, of hij voor het groote doel, dat hij beoogde, deze joodsche verwachtingen zou ontzien, om gereeder en algemeener ingang bij zijn volk te verwerven. Met recht kon daarom gezegd worden (52) dat JEZUS door den Geest heengevoerd werd naar de woestijn, om door den duivel verzocht te worden. Hij behield in die verzoekingen de overwinning, door zich eenig en alleen aan God over te geven en niets voor zich zelven te zoeken. Naardien dit nu het eenige verhaal is, waarin van een komen van den duivel gesproken wordt, en ook hierin niet, zooals bij de engelen, van zijne verschijning gesproken wordt, kan men op geenerlei wijze beweren, dat in het N. T. het persoonlijk bestaan van den duivel, even als dat van de engelen op waarneming of verschijning steunt.

Houdt men nogthans vol, dat bij het woord satan of duivel in het N. T. aan een persoonlijk geestelijk wezen moet gedacht worden, dan rijst de vraag op, hoe kunnen dan menschen zelven satan of duivel genoemd worden? Het is toch iets geheel anders, wanneer van STEFANUS (53) gezegd wordt: zij zagen zijn aangezicht, als het aangezicht eens engels, of als wij lezen (54): als een engel Gods hebt gij mij aangenomen, als CHRISTUS JEZUS; en dat van JEZUS gezegd wordt, dat hij PETRUS een satan (55), of JUDAS (56) een duivel heeft genoemd.

Daarmede wordt uitgedrukt, dat beiden zelven door hun spreken en handelen verzoekers waren. Maar dan duidt de benaming van duivel of satan geen op zich zelf staand wezen aan, onderscheiden van de menschen.

Bij de vermaning (57): SIMON, SIMON! zie de satan heeft ulieden voor zich zelven verlangd, om u te ziften als de tarwe, maar ik heb voor u gebeden, dat uw geloof niet bezwijke, wordt men niet verplicht aan een persoonlijken satan te denken, maar aan de zinnebeeldige voorstelling van dien tijd, waarmede aan de leerlingen ernstig wordt voor oogen gesteld, hoe gevaarlijk hun toestand was, waarom zij later werden vermaand, zonder innebeeld (58): bidt, dat gij niet in verzoeking komt. Een gelijk zinnebeeldig gezegde vinden wij in deze woorden (59): ook ik, wat ik vergeven heb, indien ik iets vergeven heb, dat heb ik gedaan om uwentwil, voor het aangezicht van CHRISTUS, opdat niet de satan voordeel van ons hebbe, dat is, opdat de zondaar niet door te groote strengheid in zijne droefheid ten kwade verleid worde. Hierbij dacht de schrijver aan hetgeen in den eersten Brief geschreven stond (60), dat hij dien zondaar had overgegeven aan den satan tot verderf des vleesches, opdat de geest behouden worde ten dage des Heeren JEZUS. Onmogelijk kon echter het behouden worden de vrucht zijn van eene overgave aan den satan, indien deze een persoonlijk wezen was, die door de zonden het verderf des menschen zocht. Volgens SCHLEIERMACHER (61) wordt hier gezinspeeld op den satan, gelijk hij in het boek van JOB voorkomt.

Zinnebeeldig is ook de voorstelling van den duivel, wanneer verhaald wordt, dat JEZUS tot de Joden heeft gezegd (62): Gij hebt den duivel tot vader en wilt de begeerten uws vaders doen. Die was een moordenaar van den beginne; en in de waarheid staat hij niet, omdat er geen waarheid in hem is. Wanneer hij de leugen spreekt, dan spreekt hij uit het zijne; want hij is een leugenaar en de vader ervan. „Met deze woorden verklaart CHRISTUS," zooals SCHLEIERMACHER zegt (63), „aan de hem vijandige Joden, naar den aard der Hebreeuwsche spreekwijze, dat zij zich door het booze beginsel geheel laten overheeren. Onmogelijk kon JEZUS bedoelen, dat zij in dien zin van den duivel afstamden, als waarin zij zich beroemden van ABRAHAM af te stammen. Al neemt men aan, dat de duivel persoonlijk bestaat, dan zou men toch hier de woorden figuurlijk opvatten, tenzij men met de Manicheërs den duivel tegenover God stelt, en dan ook in dien zin JEZUS den Zoon van God noemt, waarin de Joden zonen des duivels waren." Door deze woorden wordt eenvoudig bedoeld, dat, gelijk JEZUS van de liefde in zijn leven uitging, de Joden van zelfzucht uitgingen, die naar haar wezen leugen spreekt en den dood aanbrengt; leugen is haar aard, zij is de leugen en brengt haar voort. Datzelfde geldt van de woorden (64): wie de zonde doet, is uit den duivel; want de duivel zondigt van den beginne. Daartoe is de Zoon Gods geopenbaard, dat hij de werken des duivels verbreken zou. Hier staat hij, die de zonde doet, in dezelfde betrekking tot den duivel, tot het booze beginsel, als in het vorige gezegde (65) de Joden,

die gezegd worden den duivel tot vader te hebben, die een moordenaar is van den beginne. De werken des duivels zijn de zonden, die niet de duivel, maar de menschen uit zelfzucht doen. Al mochten de schrijvers des N T. werkelijk aan den duivel, als een persoonlijk boos wezen gedacht hebben, daaruit zou nog niet volgen, dat de christenen dien ook als een persoonlijk wezen moesten beschouwen, want van den duivel als een persoonlijk wezen, hebben zij nooit eene getuigenis gegeven. Niet de voorstellingen en begrippen van de schrijvers des N. T., maar de feiten, die zij mededeelen, behelzen voor ons de openbaring Gods. Zoo hebben in de wetenschap niet iemands begrippen, maar de proeven, die hij mededeelt, blijvende waarde.

Niet anders dan figuurlijk kunnen wij de woorden opvatten (66): Doet de wapenrusting Gods aan, opdat gij kunt staande blijven tegen de kunstgrepen des duivels; want voor u is de worsteling niet tegen vleesch en bloed, maar tegen de overheden, tegen de machten, tegen de wereldbeheerschers dezer duisternis, tegen de booze geesten in het luchtruim. Neemt daarom de wapenrusting Gods op, opdat gij in den boozen dag weerstand kunt bieden en, na alles volbracht te hebben, staande blijven. Wordt toch de wapenrusting Gods hier figuurlijk genomen (67), dan nemen wij ook de vijanden, tegen welke de christenen haar moeten aandoen, figuurlijk op, zoo als zij dan ook vereenzelvigd worden met hetgeen de booze dag genoemd wordt. Er wordt dus mede te kennen gegeven, dat voor de christenen niet slechts eene wor-

steling bestond tegen vleesch en bloed, dat is, tegen menschen, die door hun smaad en lijden hen in gevaar brachten, om ontrouw te worden aan hunne roeping, maar een veel zwaarder strijd, namelijk tegen geestelijke vijanden, tegen machten, die de wereld beheerschten, dat is, tegen begeerten en lusten, die hen overal nabij waren, hen overal konden overvallen, als geesten, die hen omringden Iedere niet figuurlijke beteekenis zou tot ongerijmdheid leiden.

Evenmin kan men beweren, dat men aan een persoonlijk wezen zou moeten denken, als gezegd wordt (68): toen de duivel het Judas Iskariot, Simonszoon, reeds in het hart gegeven had; en toen voer de satan in hem. Er kan toch niet bedoeld zijn, dat een persoonlijk, boos wezen eerst JUDAS het verraad in het hart gegeven had, en daarna in hem voer om het verraad te volbrengen. Nergens wordt gezegd, dat het verraad van JUDAS aan een persoonlijk, boos wezen is toe te schrijven, maar JUDAS zelf wordt een duivel genoemd (69).

Ten onrechte leidt men de noodzakelijkheid, om het werkelijk bestaan van een boos geestelijk wezen aan te nemen, af uit deze woorden (70): Als iemand het woord des koninkrijks hoort en niet verstaat zoo komt de booze en rooft weg hetgeen in zijn hart gezaaid was. Deze is het, die bij bij den weg is gezaaid. Uit de gelijkluidende plaatsen, bij Markus (71): Waar het woord gezaaid wordt en zij het hooren, komt terstond de satan en neemt het woord weg, en bij Lukas (72): En de bij den weg gezaaiden zijn zij die hooren; daarna komt de duivel en neemt het

woord weg van hun hart, opdat zij niet gelooven en behouden worden; blijkt, dat het woord wegnemen van het hart door den duivel de figuurlijke uitdrukking is van hetgeen bij Mattheus met eigenlijke woorden gezegd wordt, dat zij het gehoorde niet verstonden en het dus natuurlijk geen vrucht kon voortbrengen. Vraagt men, waarom dan bij Mattheus er nog aan toegevoegd wordt: Zoo komt de booze en rooft weg hetgeen in zijn hart gezaaid was, dan is het antwoord, niet alleen omdat de gelijkenis zoo iets vorderde, als waarin gezegd was (73): en de vogelen kwamen en aten het op, maar ook om te kennen te geven, dat dit niet verstaan niet enkel aan onkunde, maar ook vooral aan verkeerden zin is toe te schrijven. Wij kunnen ten minsten hier zelfs aan geen persoonlijken geest denken, tenzij men hem tevens als alwetend en almachtig aanneemt, om overal het ontvangen woord weg te kunnen nemen.

Een ander bewijs voor die noodzakelijkheid meent men te vinden in deze woorden (74): Die het goede zaad zaait, is de Zoon des menschen; de akker is de wereld; het goede zaad, dat zijn de kinderen des koninkrijks; het onkruid zijn de kinderen des boozen; de vijand, die het gezaaid heeft, is de duivel; de oogst is de voleinding der eeuw, en de maaiers zijn engelen. Doch onbetwistbaar komt ook hier in de verklaring veel voor, dat nu voor ons figuurlijk is. Immers kinderen des koninkrijks is voor ons een figuurlijke uitdrukking voor menschen, in welke de zin heerscht, die aan de gemeente Gods behoort eigen te zijn; kin-

deren des boozen is eene figuurlijke uitdrukking voor hen, die door het booze beginsel worden bestuurd. Zelfs Engelen schijnen hier figuurlijk verstaan te moeten worden voor hetgeen God beschikt om het booze uit te roeien, wanneer het tot rijpheid gekomen is, naardien er niet gezegd wordt: de maaiers zijn de engelen, maar eenvoudig zijn engelen. Voleinding der eeuw beteekent voor ons het einde van dien tijd, waarin het Koninkrijk Gods verhinderd wordt in zijne heerlijkheid op aarde aanschouwd te worden. Op welken grond zal men nu beweren, dat alleen de duivel eigenlijk door ons genomen moet worden en van een persoonlijk wezen verstaan, en niet van het booze levensbeginsel, dat, evenals in de uitdrukking: de geest der wereld, slechts persoonlijk wordt voorgesteld? Zal men zeggen: maar in de woorden: die het goede zaad zaait, is de Zoon des menschen, wordt toch door den Zoon des menschen JEZUS bedoeld. Zou dus de gelijkenis uitsluitend toepasselijk zijn op JEZUS, die door Zijne prediking de menschen tot kinderen des koninkrijks vormde? Of zou zij niet algemeen gelden zoodat ieder, die van JEZUS uitgaat, het goede zaad zaait? Maar dan behoeft men ook bij den vijand (75), die, terwijl de menschen sliepen onkruid zaaide onder de tarwe niet bepaald aan een boos wezen te denken, dat tegenover JEZUS gesteld wordt. „De duivel" zegt SCHLEIERMACHER (76) „staat hier tegenover den Zoon des menschen. Deze nu zaait bij dag, openlijk, door zijne prediking het goede zaad; de duivel, dus ook door prediking het onkruid, maar des nachts, heimelijk. Dit brengt van zelf tot de

eigenlijke verklaring, wie door den duivel bedoeld wordt, namelijk, ieder, die als booze en lasteraar optreedt en daardoor de menschen tot boosheid vervoert. Nergens hebben de schrijvers des N. T., waar zij van valsche broeders of onwaardige leden spreken, aan een persoonlijken boozen geest het onkruid, op den van CHRISTUS bezaaiden akker der wereld, toegeschreven."

Van den duivel wordt gezegd (77), dat hij het geweld des doods had. Dit geweld wordt hij gezegd daarin uit te oefenen, dat de menschen door vrees voor den dood het gansche leven door in dienstbaarheid bevangen waren. Wanneer nu gezegd wordt (78), dat JEZUS het lijden des doods onderging, opdat hij door Gods genade voor ieder den dood smaken zou, beteekent dit, dat hij door zijn dood allen van de vrees des doods heeft bevrijd. In dien zelfden zin wordt de dood, dat is, de vrees voor den dood, aan de zonde toegeschreven in woorden (79): Door de zonde is de dood in de wereld gekomen. In dien zin kon dan ook JEZUS verklaren (80): zoo iemand mijn woord bewaart, hij zal in eeuwigheid den dood niet zien, omdat voor hem de vrees voor den dood is weggenomen. Er behoeft dus ook hier aan geen persoonlijken duivel gedacht te worden, naardien de zonde als van zelve met vrees voor den dood vervult, die daardoor de menschen in dienstbaarheid bevangt.

Terwijl dus nergens in het N. T. van eene verschijning des duivels, maar alleen van zijne werking, en van de engelen Gods alleen van hunne verschijning, nooit van hunne werking in de menschen gesproken wordt, zoo blijkt, dat in het N. T. het bestaan van engelen

aangenomen wordt, als uit hunne verschijningen gebleken, maar het bestaan van een boos wezen alleen de volksvoorstelling was in de dagen des N. T., waaraan wij dus in onze dagen niet kunnen verbonden zijn. Wij kunnen dus bij den duivel in onzen tijd denken aan het boos beginsel, dat zich natuurlijk in volle werking betoont in de kinderen der ongehoorzaamheid (81).

Al kan men uit vele plaatsen des N. T. aantoonen, dat men toenmaals bij duivel of satan aan een persoonlijken boozen geest gedacht heeft: zoo volgt daaruit geheel niet, dat de schrijvers des N. T. aan deze voorstelling die waarde hebben toegekend, dat de geloovigen bij duivel of satan aan een persoonlijken boozen geest zouden moeten denken. Nooit of nergens hebben zij beproefd daarvan de menschen te overtuigen. Zij hebben zelfs nooit den duivel als de oorzaak der zonde vermeld. Integendeel verhalen zij, dat door JEZUS gezegd werd (82), dat alle zonden uit 's menschenhart komen. Volgens den Brief aan de Romeinen (83) is door éénen mensch de zonde in de wereld gekomen en, wanneer de mensch het goede niet doet, dat hij wil, wordt dit niet aan den duivel, maar aan zijn vleesch toegeschreven.

Maar hebben toch de schrijvers, door die volksvoorstelling te gebruiken, niet duidelijk te kennen gegegeven, dat men het bestaan van den duivel behoorde aan te nemen, indien men aan hunne verkondiging geloofde? Volstrekt niet. Door deze in hun tijd gewone spreekwijze en voorstelling te gebruiken, hebben zij evenmin getracht een bepaald begrip te doen aannemen, als wij bij de spreekwijze van den geest der wereld.

Wij kunnen daaruit wel afleiden, wat de tijdgenooten daarbij dachten, maar daarmede is de waarheid dier voorstelling niet bewezen; want nergens hebben de schrijvers des N. T. het uitgesproken, dat die voorstelling hunner tijdgenooten juist en waar bevonden was, of gevorderd, dat men haar moest aannemen. Wat zij aan de wereld verkondigden, was de liefde Gods, in de verschijning van CHRISTUS voor alle menschen geopenbaard. Dat verkondigden zij natuurlijk in spreekwijzen en uitdrukkingen, aan de voorstellingen van hun tijd ontleend. Maar daaruit volgt niet, dat deze spreekwijzen, uitdrukkingen en voorstellingen nog voor onzen tijd voegen, of den eenigen vorm aanwijzen, waarin wij nog in onze dagen over de liefde Gods, in CHRISTUS geopenbaard, moeten spreken. Maar zijn wij zelfs hierbij niet aan hunne spreekwijzen en uitdrukkingen of voorstellingen gebonden, dan zijn wij het nog veel minder bij de vraag naar de oorzaak der zonden onder de menschen. Wij zijn alleen verbonden, om de feiten aan te nemen, die zij zeggen beleefd te hebben, of waarvan zij overtuigd waren, en de feiten, die zij uit eigene ervaring opgeven, die wij, ieder bij ons zelven, nog kunnen waarnemen. Vooral de laatsten zijn als feiten onwedersprekelijk, maar in hunne verkondiging van de liefde Gods en de toepassing dezer waarheid op het leven, hebben zij daarover geen dogmatische of wetenschappelijke begrippen gegeven.

Met betrekking tot den duivel hebben zij zelven getoond, dat zij daaromtrent geen bepaald begrip van de geloovigen vorderden. Niet bij elke zonde hebben zij van den duivel melding gemaakt. Ofschoon geld-

gierigheid, volgens de Schrift (84), een wortel van alle kwaad is, wordt zij niet voorgesteld als eene werking des duivels. Uit het hart lezen wij (85) komen voort booze overleggingen, moord, overspel, hoererij, diefstal, valsche getuigenis, lastering. Zelfs als gezegd wordt (86): iedere zonde en lastering zal den menschen vergeven worden, maar de lastering van den Geest zal den menschen niet vergeven worden. En wie een woord spreekt tegen den Zoon des menschen, het zal hem vergeven worden, maar wie het spreekt tegen den heiligen Geest, het zal hem niet vergeven worden, noch in deze eeuw, noch in de toekomende; wordt er van den duivel niet gesproken. Dat hebben zij alleen gedaan, waar van leugen en hoogmoed sprake is (87). Daarom wordt ook bij het verraad van JUDAS van den duivel gesproken (88). Leugen en hoogmoed maken het eigenlijke booze karakter der zonde uit.

Het resultaat is alzoo: Gelijk wij, als christenen, niet aan de spreekwijzen, uitdrukkingen en voorstellingen gebonden zijn, die de schrijvers des N. T. naar de denkwijze van hun tijd gebruikten, maar aan de feiten, waarvan zij getuigenis geven, als geschied, of die zij zelven ondervonden hebben en de geloovigen nog evenzeer bij zich zelven waarnemen, of kunnen waarnemen; zoo zijn wij nog veel minder bij de spreekwijzen over bezetenen en den duivel aan die uitdrukkingen gebonden, evenmin als aan de voorstelling van hun tijd over de zon, den hemel of de aarde. Daar-

omtrent verkondigen zij geen feit, hoegenaamd. Wij behoeven dus niet te denken, dat zekere krankheid door onreine geesten werd veroorzaakt, of een persoonlijken duivel te erkennen, die de oorzaak der zonde is.

G. W. STEMLER.

AANTEEKENINGEN.

(1) Verg. B. FONTENELLE over de verscheidene werelden vert. door H. GOTTSCHEIDT 1765, en FLAMERON la pluralité des mondes.

(2) Joh. XVII: 4 en 6. (3) Joh. XVI: 12, 13.

(4) Matth. II: 9. (5) Matth. II: 2.

(6) Matth. XX: 20 en vv. Hand. I: 6, 7.

(7) Luk. X: 18. (8) Efez. II: 2. (9) Matth. XXV: 41.

(10) Matth. XVII: 13 verg. vs. 18.

(11) Matth. XVII: 15 verg. Mark. IX: 18, 20.

(12) Mark. V: 2-5. (13) Luk. XIII: 11 verg. vs. 16.

(14) Matth. IX: 32. H. XII: 22. (15) Mark. V: 15.

(16) Matth. XV: 28. H. XVII: 18. (17) Mark. I: 26.

(18) Matth. IV: 24. H. VIII: 16.

(19) Matth. XV: 22, 28.

(20) Matth. X: 8. Mark. VI: 13. Luk. X: 17.

(21) Matth. XVII: 16. (22) Luk. IX: 49.

(23) Matth. XII: 27.

(24) Ant. Jud. L. 8 c. 2 § 5 verg. de Bello Jud. L. 7 c. 6 § 3.

(25) Mark. I: 23, 26. Luk. 8: 29.

(26) Hand. X: 38. (27) Matth. XII: 24.

(28) Matth. 11: 5. (29) Matth. IV: 24.

(30) De Bello Jud. L. 7 c. 6 § 3. (31) Luk. IV: 39.

(32) Matth. XIV: 26. Luk. 24: 37—39.

(33) Hand. XXIII: 8.

(34) Verg. SCHLEIERMACHER. Der Christ. Glaube T. 1 § 326.

(35) Hand. XIX: 11—14. (36) Matth. XII: 43, 45.

(37) Matth. XII: 24. (38) Matth. XII: 26.

(39) Openb. XX : 2. (40) Matth. XIII : 39 verg. vs. 37.
(41) Luk. I : 11 verg. vs. 22. Mark. XVI : 5. Joh. XX : 12. Hand. I : 10. Hand. XII : 7 verg. vs. 9 en 11.
(42) Matth. IV : 1. Mark. I : 12. Luk. IV : 1.
(43) Hand. X ; 10 verg. met Hand. XII : 9.
(44) Openb. I : 10.
(45) Volgens L. T. STEINMEIJER: Die Epiphaniën § 12, heeft CALVIN van die verzoekingen gezegd: visioni magis convenit.
(46) Matth. IV : 5, 8. Luk. IV : 5, 9.
(47) L. c. § 71, 73. (48) Matth. IV : 3.
(49) Matth. IV : 5. (50) Matth. IV : 8.
(51) Zie boven, aant. 41. (52) Matth. IV : 1.
(53) Hand. VI : 15. (54) Gal. IV : 14.
(55) Matth. XVI : 23. (56) Joh. VI : 70.
(57) Luk. XXII : 31, 32. (58) Luk. XXII : 40.
(59) 2 Kor. II : 10, 11. (60) 1 Kor. V : 5.
(61) Der christ. Glaube T. 1 § 235.
(62) Joh. VIII : 44. (63) L. c. § 234.
(64) 1 Joh. III : 8. (65) Joh. VIII : 44.
(66) Efez. VI : 11—13. (67) verg. Efez. VI : 14—17.
(68) Joh XIII : 2, 27. (69) Joh. VI : 70.
(70) Matth. XIII : 19. (71) Mark. IV : 15.
(72) Luk VIII : 12. (73) Matth. XIII : 4.
(74) Matth. XIII : 37—39. (75) Matth. 13: 25.
(76) L. c. § 239. (77) Hebr. II : 14, 15.
(78) Hebr. II : 9. (79) Rom. V: 12.
(80) Joh. VIII: 51. (81) Efez. II: 2.
(82) Matth. XV : 19.
(83) Rom. V : 12—19, H. VII : 7, 18, 22, 23, vergel. Joh. I : 12.
(84) 1 Tim. VI : 10. (85) Matth. XV : 19.
(86) Matth. XII : 31, 32.
(87) Joh. VIII : 44. 2 Kor. XI : 3. 1 Tim. III : 6, 7.
(88) Joh. XIII : 2, 27.

TWEE PENDANT-LEERSTUKKEN.

Het is bekend, dat evenals de praedestinatie-leer het kenmerkende leerstuk der confessioneel-gereformeerden kan heeten, zoo ook de consubstantiatie-leer een bijna niet minder voorname plaats in de kerkelijke belijdenis der confessioneel-Lutherschen inneemt. Dit echter hebben de hier genoemde leerstukken met elkander gemeen, dat, ofschoon de eerste van een op zich-zelf onbetwistbare verstandelijke waarheid, en de ander van een op zich-zelf hemelschen gemeenschapswensch of gemoedseisch is uit gegaan, nogtans de voorstelling van geen van beide aan menschelijke feilbaarheid is ontkomen.

Immers denken wij aan de praedestinatie-leer, waarvan CALVIJN de geestelijke vader is te noemen, dan staat dit voor ons vast, dat zij de vrucht is van eenzijdige verstandelijke bespiegelingen over 's menschen bestemming na den dood, waarvoor hij tot uitgangspunt het geloof aan Gods voorwetenschap koos. Weet de Almachtige God toch alle dingen vooruit, en is mitsdien aller menschen lot na den dood Hem bekend, dan baat het al weinig, of de mensch tusschen Gods willen en weten een onderscheid poogt te maken — aldus luidt de beschouwing van den voorstander dier leer.

Ja, hij gaat verder met te beweren, dat Gods willen wel één moet zijn met-, en als opgesloten moet liggen in Zijn vooruit-weten, wijl anders Gods wil geacht zou moeten worden Zijne voorwetenschap te kunnen beschamen, of minstens daarmede in botsing te komen.

Het behoeft geen betoog, dat zulk eene bloot verstandelijke bespiegeling, — die uitsluitend van Gods alwetendheid, meer bepaald van Zijne voorwetenschap uitgegaan, is en geen rekening houdt met een aan den mensch tot op zekere hoogte toe te kennen wilsvermogen, op welks bezit het besef en de erkenning zijner zedelijke verantwoordelijkheid rust — het Evangelie met zijne begrippen „genade" en „liefde Gods" tot een volslagen raadsel doet worden. Immers wat zou die „genade Gods" moeten beteekenen voor hen, die tot de veronderstelde niet-uitverkorenen behooren, en hoe zouden dezen een „liefde Gods" vermogen te verheerlijken, die hen NB.! voor eene ..... toekomende rampzaligheid geboren liet worden? — En aan den anderen kant, wat doet men met diezelfde begrippen „genade" en „liefde Gods" tegenover-, en met de gedachte aan dezulken, die nu eenmaal onafhankelijk van alles en allen toch immers bij God als uitverkorenen ter eeuwige zaligheid bekend zouden staan?

Een ieder — men gevoelt het — die niet tot elken prijs dit eenzijdig, uit één bepaalde hoofdgedachte (Gods voorwetenschap) afgeleid denkproduct verdedigen wil, moet erkennen, dat dit leerstuk op den weg van de verklaring van Gods openbaring meer ten beletsel en struikelblok dan lichtgevend en tot een hulpmiddel is.

Ten slotte is dit het zonderlinge bij dit leerstuk, dat verreweg de meesten, die daarvan de waarheid zeggen te erkennen, toevallig allen weten dat zij uitverkorenen zijn, met uitzondering van die betrekkelijk weinige Nathanaëls-naturen onder hen, wier ootmoed hen verbiedt aan dit „persoonlijk weten" deel te hebben; wat hen alzoo vaak tot wanhoop en vertwijfeling bracht.

De eigengerechtige wordt door dit leerstuk alzoo steeds verder van den goeden weg afgebracht; de ootmoedige van hart, in den strik van dit leerstuk geraakt, leert in somberheid vertwijfelen aan zich-zelven en God, terwijl bij zeer velen de natuur boven de leer gaat, en deze laatsten in de theorie aannemen, wat zij in de praktijk volkomen verloochenen.

Gelijk dit leerstuk — buiten de noodlottige toepassing op- of in het leven, waaraan een CALVYN bij zijn abstracte bespiegeling vermoedelijk nooit heeft gedacht — zijn' geestelijken vader tot een meer eenzijdig verstandstheoloog stempelt, zoo doet de consubstantiatie-leer, waaraan een LUTHER de geboorte gaf, dezen meer als gemoeds(pectoraal) theoloog kennen.

Niet alsof we daarmede gezegd willen hebben, dat bij CALVYN het gevoel, bij LUTHER het verstand zou zijn buiten gesloten geweest, — zulk eene bewering toch ware al te dwaas! — maar toch was bij den eerste meer het denken, bij den ander meer het gevoel overheerschend.

Wij zeiden zoo even, dat een LUTHER, vooral in zijn consubstantiatie-leer, ongeacht al het andere, zich

meer bepaald als gemoedstheoloog heeft doen kennen. Hem toch was het niet genoeg het denken voedsel te geven: neen, óók, en veel meer zelfs, aan de eischen van de verbeelding, van het gevoel, i. e. w. aan die van het gemoedsleven wilde hij hebben voldaan. Hieruit is het dan ook te verklaren, dat hij onmogelijk met de transsubstantiatie-leer van Rome's kerk kon breken, zonder daarvoor althans iets in de plaats te hebben gesteld, 't welk sterk tot gevoel en verbeelding in mystieken zin sprak. Aan de verborgen eischen van dit mystieke gevoel nu kon onmogelijk worden voldaan, tenzij aan brood en wijn, mede als zoodanig in het Avondmaal erkend, tevens een hoogere realiteit voor het geloof bleef verbonden.

Ja, de consubstantiatie-leer is bij LUTHER de mystieke vrucht geworden van een tusschen verstand en gemoed weifelend streven, om zich de gemeenschap met den in den hemel verhoogden Heiland voor te stellen op eene wijze, die tevens het „Ziet! ik ben bij u al de dagen tot aan de voleinding der wereld!", den zijnen beloofd, in reëelen — haast zeiden we: in hemelsch-realistischen zin tot zijn recht wilde doen komen.

Of zeggen we hier lichtelijk te veel? Geenszins! Immers het tegendeel blijkt uit wat het 10de artikel der Augsburgsche Confessie ons zegt: „Van het Avondmaal des Heeren wordt alzoo geleerd, dat het ware lichaam en bloed van CHRISTUS, waarachtig (wij cursiveeren) onder de gedaante van brood en wijn, in het Avondmaal tegenwoordig zij, en daar uitgedeeld en ontvangen worde".

Met overigens hooge waardeering van LUTHERS

persoon en werk, houden we 't er voor, dat de Heer niet aldus heeft geleerd, maar de groote hervormer aan de instellingswoorden des Avondmaals dien zin heeft gehecht. Spreekt JEZUS bij den heiligen Maaltijd, met zijne jongeren gehouden, de woorden: „Neemt en eet, dit is mijn lichaam!" — „neemt en drinkt, dit is mijn bloed enz.!" dan achten wij met alle Hervormden, Mennonieten, Remonstranten en die leden der Luthersche kerk, welke de consubstantiatieleer ontkennen, dat de Heer hier aan een vergelijking of gelijkenis gedacht hebben wil, waarbij het brood nog niet eenmaal Zijn lichaam, maar wel datgene, wat Hij in Zijn lichaam voor de menschheid volbracht, vertegenwoordigt, en als in een beeld (men denke aan het woord „Ik ben het brood des levens" enz.) voorstelt. Tevens dienen het aan het Avondmaal aangeboden brood en de wijn als uitwendig waarneembare, met de zintuigen tot zich genomen waarborgen en onderpanden als 't ware, dat wat de mensch zóó eet en drinkt in boete en geloof, hem gemeenschap geeft, en doet deel hebben aan wat de CHRISTUS in Zijn leven en sterven voor zondaren volbracht.

Hiertegen nu brengen gewoonlijk zij, die de consubstantiatie-leer toegedaan zijn in, dat bij de woorden „dit is mijn lichaam", „dit is mijn bloed" niet aan eenige gelijkenis of vergelijking zij te denken, dewijl daar, waar in JEZUS' woorden aan een gelijkenis gedacht worden moet, zulks vooraf door den Heer zelven of den Evangelist wordt gezegd.

Hoezeer men ook met evengenoemde opmerking recht schijnt te hebben, zoo blijkt het toch bij eenig nadenken, dat zij moeielijk te handhaven valt. Wat is

toch de zaak? Zoo vaak de Heer Zijn verheven onderwijs in beeldspraak gaf, en daartoe van zelf langere of kortere, min of meer uitgewerkte gelijkenissen koos, lag het in den aard der zaak, dat Hij op dien onderwijs-vorm van te voren de aandacht zijner hoorders vestigen moest. Waar Hij echter enkel als ter loops eene enkele uitdrukking of een paar woorden, die aan beeldspraak deden denken, wilde bezigen, daar had Hij toch zich zelven niet in de rede kunnen vallen, d. i. den gang zijner gedachten plotseling kunnen afbreken door op eenmaal een „let wel, wat ik nu zeggen ga in een paar woorden, is een vergelijking of gelijkenis" tusschen Zijne overige woorden — met eerbied gesproken! — in te schuiven! Onzes inziens stond het overigens voor den Heer vast, dat zijne jongeren deze zijne woorden niet anders dan als beeldspraak konden verstaan.

Toch houdt de voorstander van LUTHER's Avondmaalsleer, als gold onze evengenoemde opmerking niet, met dezen tegenover een' ZWINGLI vol, dat in de instellingswoorden des Avondmaals toch maar geen ander woord dan „is" staat te lezen. Ons wederwoord luidt: bijaldien men aan den letterlijken zin van dat woordeke „is" zich vasthechten blijft, alsdan is men verplicht niet de consubstantiatie-, maar wel de door LUTHER verworpene transsubstantiatieleer te aanvaarden. Wil men toch „is" verstaan in een zin, aan alle gelijkenis-begrip vijandig, welnu, dan zeggen de woorden van de instelling des H. Avondmaals niet, dat het lichaam en bloed des Heeren „waarachtig onder de gedaante van brood en wijn tegenwoordig zij," maar.... dat het brood Zijn lichaam is; de wijn Zijn bloed is! Wie nu eenmaal dat „is" reëel nemen

wil, mag met geen sub, cum en in (onder, met, in) de dwaasheid van het trans (overgegaan of veranderd in lichaam en bloed) der Roomsche kerk pogen te vervangen, en de door de ééne deur er uitgejaagde, door eene andere weer ten deele binnengehaalde verklaring trachten te rationaliseeren. M.a.w. wil men dat„ is" tot elken prijs letterlijk verklaard, en het „beteekent", „vertegenwoordigt'', „waarborgt den zegen en kracht van" buitengesloten hebben, dan kan de Roomsche opvatting de alleen ware zijn!

Maar het hier gezegde zelfs voor een oogenblik daarlatende, vragen we, of zich dan toch nog, alzoo afgezien daarvan, LUTHER'S gevoelen op dit punt laat handhaven? Of had de Heer dan op 't oogenblik, toen Hij die instellingswoorden sprak, nog een ander lichaam buiten en behalve dat, waarin Hij die woorden uitte, een ander lichaam, 'twelk alzoo op een voor de zinnen verborgen wijze zich met brood en wijn verbinden liet, of welk ander woord men daarvoor mocht willen kiezen? De dwaasheid dier voor een oogenblik gedane vraag, wordt o. i. volkomen gedekt door de onhoudbaarheid der consubstantiatie-leer.

Bezat de Heer dan nevens Zijn aardsch, op dat oogenblik wellicht tevens een verheerlijkt lichaam, waarop de aanhangers dier leer zich bij voorkeur plegen te beroepen, welk laatste dan met het brood en den wijn op onzichtbare wijze verbonden was? Het antwoord hierop kan wel niet anders dan ontkennend zijn. Aan CHRISTUS toch wordt zoowel door den aan het wonder geloovigen Calvinist als Mennoniet en Lutheraan een verheerlijkt lichaam toegeschreven, doch eerst NA Zijne opstanding uit het graf,

ten derden dage na den dood, — alzoo eerst n a d a t Hij die woorden aan het Avondmaal had gesproken.

Hieruit volgt alzoo, dat er in geen enkelen zin, in geen enkel opzicht aan eene letterlijke, instede eener zinnebeeldige opvatting van het woord „is", en mitsdien aan geen verbonden zijn van 's Heeren lichaam (immers w e l k. dan?) met het Avondmaalsbrood, noch van Zijn bloed met den Avondmaalswijn gedacht worden kan.

Wie dus als voorstander der consubstantiatie-leer bij JEZUS' avondmaalswoorden aan een w o n d e r gedacht hebben wil, neemt de werkelijkheid aan van iets, wat nog eerst zou moeten worden bewezen! Het beroep op het wonder in 't algemeen, en het plaatsen van het z o o g e n a a m d d. i. door de voorstanders der consubstantiatie-leer aldus geheeten A v o n d m a a l s w o n d e r in de rij der uit bovennatuurlijke oorzaken te verklaren feiten, mist allen grond, wijl het recht tot die benaming uit niets tot dusverre bleek. Wie er een wonder wil uithalen, moet het er alzoo eerst inleggen!

Voorts is de redeneering, waarbij men het z. g. „Avondmaalswonder" bij andere wonderen vergeleken wil hebben, hierom reeds valsch, dewijl men de werkelijkheid der O.- en N. Testamentische wonderen erkennende, in de genezing bijv. van een' blinde, doove, kreupele, lamme, dien men alzoo in zijne verbeelding als weder ziende, hoorende, gaande zich voorstelt, immers geen i n n e r l ij k e t e g e n s p r a a k in en met zijn geloof, in en met die erkenning ontdekt. Daarentegen ervaart een ieder, die aan den Avondmaalsdisch van het brood eet, en uit den kelk drinkt, dat de genuttigde substanties — men vergunne ons voor een oogenblik deze uitdrukking! —

in niets van gewoon brood en gewonen wijn geacht kunnen worden te verschillen.

Ook het begrip „eten" en „drinken" toegepast op wat de aanhanger der consubstantiatie-leer „het verheerlijkte lichaam" van CHRISTUS noemt, laat zich niet eenmaal, welbeschouwd, denken! Immers al veroorzaakt, volgens LUTHER's Kleine Catechismus het eten en drinken aan het Avondmaal het op zich zelf niet, dat men (zie vr. 4 van het Sacrament des Avondmaals) vergeving van zonde ontvangt, dewijl daartoe tevens de geloovige aanneming der woorden „voor u gegeven, voor u vergoten tot vergiffenis der zonden" gevorderd wordt, zoo bestaat het bedoelde Sacrament, gelijk het daar genoemd wordt, toch mede en voor een deel in „eten en drinken". Dit toch blijkt duidelijk uit vraag en antwoord in LUTHER's Kleine Catechismus, ter plaatse waar over het H. Avondmaal gehandeld wordt. Aldaar wordt gelezen: „Vraag: wat is het Sacrament des Avondmaals? Antwoord: Het is het waarachtig lichaam en bloed van onzen Heer JEZUS CHRISTUS, onder brood en wijn ons Christenen te eten en te drinken gegeven, van CHRISTUS zelf ingesteld".

Nu vragen wij: wat is dan nu dat eten en drinken, eene handeling alzoo van een stoffelijk organisme, van menschelijke vermalingswerktuigen en verteringsorganen toegegepast — let wel! — op een, gelijk het in de consubstantiatie-leer heet, verheerlijkt, geestelijk, alomtegenwoordig lichaam? Immers overal, waar het H. Avondmaal gevierd wordt, moet dat lichaam volgens de Augsb. Conf. tegenwoordig zijn. Nog eens, wat is dit: eene voor een deel mede aardsche en wel materiëele handeling, nml. eten en drinken, toegepast op iets

bovenzinnelijks?! Mij dunkt, de onhoudbaarheid van een dergelijk begrip of voorstelling doet reeds, afgezien van de volkomen ongegrondheid van LUTHER's uitlegkundige verklaring der woorden: „dit is mijn lichaam", „dit is mijn bloed", de consubstantiatie-leer in hare onmogelijkheid blijken.

Blijkt ten slotte mede uit JEZUS' eigen woord „doet dit tot mijne gedachtenis!" (Luc. XXII : 19) met het oog op dat te eten brood en den bij het H. Avondmaal te drinken wijn gesproken, niet op het klaarst, dat hierbij aan brood en wijn als aan niet anders dan zinnebeeldige teekenen kan worden gedacht? Ware toch hierbij aan 's Heeren waarachtig lichaam en bloed te denken, hoe zou dan door den Heer nog de mogelijkheid verondersteld hebben kunnen worden, dat iemand die brood en wijn aan het H. Avondmaal nuttigde, in de overtuiging daarin Zijn lichaam en bloed te eten en te drinken, zulks zonder Hem daarbij gedachtig te zijn, zou vermogen te doen?

Ook PAULUS' uitdrukking (1 Cor. X : 16): „de gezegende kelk, dien wij zegenen, is die niet de gemeenschap van (of met) CHRISTUS' bloed? Het brood, dat wij breken, is dat niet de gemeenschap van (of met) CHRISTUS' lichaam?" bewijst, dunkt ons, overtuigend, dat ook de Apostel onmogelijk eene voorstelling zal hebben gedeeld, ja, zal hebben kunnen deelen, die in de consubstantiatie-leer hare uitdrukking vindt. Of zou PAULUS in dàt geval niet eene meer dan zonderlinge tautologie hebben geleverd: de gezegende kelk d. w. z. de wijn = het waarachtige bloed van CHRISTUS te drinken, geeft dat niet gemeenschap met CHRISTUS'

bloed? Het brood = het waarachtige lichaam des Heeren te eten, geeft dat niet gemeenschap met 's Heeren lichaam? Een paar vragen dunkt ons, die aan: is a niet a, en b niet b? zouden doen denken. Een ieder gevoelt het: zoo kan de Apostel niet gedacht, veel minder gesproken hebben!

En ten laatste: zou de schrijver der Handelingen (II : 42), bijaldien hij eene verklaring van 's Heeren woorden, bij de instelling des H. Avondmaal gebezigd, in de consubstantiatie-leer uitgedrukt toegedaan ware geweest, t. a. p. hebben opgeteekend: „En zij bleven volstandig in de leer der apostelen, en in de gemeenschap, en in..... DE BROODBREKING" enz.? Gewisselijk niet! Hadden de apostelen in brood en wijn bij het H. Avondmaal het waarachtig lichaam en bloed des Heeren erkend, het woord „broodbreking" ware hier stellig door eene andere uitdrukking vervangen. Immers waar reeds de Oosterling in 't algemeen gewone begrippen zoo dikwijls in beeldsprakige vormen kleedt, hoe zou daar een Evangelie-schrijver bij zóó ernstige, indrukwekkende vermelding de gedachte, dat de apostelen volstandig bleven óók en vooral in „het eten en drinken van het waarachtig lichaam en bloed des Heeren", hebben kunnen inkleeden in een vorm — wij bedoelen dat woord „broodbreking" — die in de schatting van den voorstander der consubstantiatie-leer dan al te zeer beneden „de bovenzinnlijke realiteit" — gelijk hij het noemt — zou zijn gebleven.

In de beide hier als tegenover of naast elkander geplaatste en kortelijk besproken leerstukken van Cal-

vinistische en Luthersche zijde, hebben wij eenerzijds de macht van een scherp doorgevoerd, maar door de praktijk volkomen geoordeeld intellektualisme, aan den anderen kant de dogmatische belichaming van een half realistisch mysticisme gezien. Als zooveel minderen voegt het ons zeker niet, om de vaders dier leerstukken, reuzen van geest en gemoed, daarover op hoogen toon hard te vallen. Toch moet daartegenover dit worden erkend, dat genie noch heldenmoed, vroomheid noch martelaarsonversaagdheid tegen dwaling op het gebied van het denken beveiligt! Niemand, hoe waarlijk groot en verheven ook, staat geheel en al buiten den invloed of den zuurdezem zijns tijds; dus ook niet buiten den geest van reäctie of van accommodatie, die zich gewoonlijk daaruit ontwikkelt, en alzoo onbewust voor de baanbrekers op het gebied van den geest, zich aan dezen in meerdere of mindere mate opdringt. Waar de Roomsche kerk, om hier dit slechts te zeggen, te weinig dacht, heeft CALVIJN als bij reäctie zich met zijn denken te eenzijdig en te ver vooruit gewaagd En waar diezelfde kerk een gebenedijden ouwel voor het lichaam van CHRISTUS verklaarde, daar was het te begrijpen, dat een onbewuste accommodatie-geest een LUTHER een' bemiddelenden zijweg inslaan, en hem bij zijne consubstantiatie-leer deed aanlanden.

Bijaldien dit meer algemeen ware bedacht, en deze overweging haar kracht hadde doen gelden, zou de onbetwistbare grootheid dier mannen de leeraars en leden der kerken, naar hen genoemd, niet verhinderd hebben derzulken begrippen als van in elk geval feilbare menschen te toetsen met diezelfde kalmte, waarmede men de denkbeelden van veel geringere m. a. w.

gewone geesten beproeft. Ook zou over en weer niet zooveel verheffing van eigen zoogenaamde zuiverder kerkleer boven die van een of ander zuster-kerkgenootschap — men denke bijv. aan Dr. V. D. BERGH'S voorrede vóór vertaalde preeken van LUTHER (1) — worden vernomen in een' tijd van — gelijk men 't noemt — „nieuw ontwakend confessioneel bewustzijn," bijaldien men wilde onderzoeken, of juist de verschil-leerstukken der kerkgenootschappen ter eene èn andere zijde wel op absolute waarheid en louterheid aanspraak vermogen te maken.

Wat den meest onbevangen indruk van waarheid meestal — ik zeg niet altijd, maar meestal — geeft, is n. i. niet, wat de kerkgenootschappen scheidt, maar ze te zamen verbindt, en hen in die overeenstemming zoowel afzonderlijke als gemeenschappelijke kracht zoeken doet.

Tiel, 1885. H. ERNST, Jr.

AANTEEKENING.

(1) Uitgave van J. C. VAN SCHENK BRILL, Doesburg, 1884. Zonderling genoeg was — vermoedelijk door den uitgever om speculatie-redenen — de confessioneel-Gereformeerde Dr. W. VAN DEN BERGH uitgenoodigd vóór gezegde leerredenen eene voorrede te schrijven. Deze deed dit op eene wijze, die aan alle confessioneel Lutherschen te recht ergernis gaf, wijl hij daarin op de meerdere voortreffelijkheid van de Gereformeerde boven de Luthersche belijdenis wees. Hadde hij zulks elders gedaan, de confessioneel Luthersche had hem dit niet ten kwade kunnen duiden, dewijl deze op zijn beurt en op zijn standpunt.... hetzelfde doet!

VERSCHIJNSELEN DES TIJDS.

EEN AANSTEKELIJK KWAAD. — EEN GELUKKIG VERSCHIJNSEL. — EEN GOED VOORBEELD. — DE PROTESTANTENBOND EN DE EVANGELISCHEN. — NAMEN. EENE NIEUWE ONTDEKKING. — EEN WIJS WOORD.

Bekend is het, hoe ZOLA en zijne geestverwanten er behagen in scheppen om hunne kunstvaardigheid op het gebied van taal en stijl te toonen in het schrijven van allerlei vuile en gemeene dingen. Ook zijn zij sterk in het teekenen van de verbeelding prikkelende tooneelen; soms schijnen zij het er op aangelegd te hebben om met alle denkbare middelen ontuchtige gedachten bij hunne lezers op te wekken. Ik zou er van schrikken, als ik een van die beruchte geele boeken zag in de handen van eene fatsoenlijke vrouw. Maar wie zou eenig gevaar duchten, als hij de degelijke Revue des deux Mondes door zijne dochter zag lezen?

En toch schuilt er in de bladzijden van dat tijdschrift nu en dan veel kwaad, en blijkt het meê te drijven op dien naturalistischen stroom. Waren in vroeger jaren de karakter-schetsen en schilderingen van de natuur,

door GEORGE SAND in dit tijdschrift geplaatst, zeker niet boven alle bedenking verheven, in den laatsten tijd doet de Revue voor ZOLA niet onder. De novellen, of hoe men die beschrijvingen zal noemen, die er in 1885 in werden opgenomen, zijn van dien aard, dat zij naar mij voorkomt zedebedervend moeten heeten. Meer dan ééne vrouw ken ik, die argeloos met zulk een opstel begon, en weldra het diep verontwaardigd ter zijde moest leggen. Welk eene treurige opvatting van de taak eens letterkundige! Onwillekeurig dacht ik aan de woorden, die BEETS in September '82 tot Mevrouw BOSBOOM—TOUSSAINT mogt rigten: „Met uw voorganger in Engeland, den grooten WALTER SCOTT, kunt ge zeggen: ik heb meer boeken geschreven dan de meesten mijner tijdgenooten; maar ge kunt er bijvoegen, geen enkele regel, waarover ik mij op mijn sterfbed zou behoeven te schamen. Niemands geloof hebt ge ondermijnd, niemands deugd in gevaar gebracht en nooit zijt gij de zedelijkheid te na gekomen. Gij zijt u zelf gelijk gebleven in dat heilig najagen van 't heiligste, en al wat schoon, goed, lieflijk is en wel luidt, hebt gij bedoeld, betracht, versterkt en bevorderd." Maar het blijkt ook hier, hoe de maatstaf van het schoone en goede inkrimpt, als het verstand en het hart zich beginnen te onttrekken aan de tucht van den H. Geest. In gemeenschap met CHRISTUS wordt het geweten gescherpt, en krijgt men het ware gezigt op hetgeen rein is en liefelijk. En buiten én zonder die gemeenschap worden de conscientien verward, noemt men het kwade goed, en zinkt menigeen zóó diep, dat zijne heerlijkheid in zijne schande is. En in welk een licht het bedrijf van zulke bedervers van de zeden staat voor

het oog van een Christen, behoef ik niet in het lange en breede te beschrijven. Hij heeft van zijn Heer gehoord, wat die van zulke verleiders heeft geoordeeld: „Maar zoo wie een van deze kleinen, die in mij gelooven, ergert, door woord of wandel tot aanstoot en verzoeking is, het ware hem nutter, dat een molensteen aan zijnen hals gehangen, en dat hij verzonken ware in de diepte der zee." (Matth. XVIII: 6).

Een gelukkig verschijnsel noem ik het als het blijkt in een land, dat mannen van hooge geboorte ook op het gebied van wetenschap en kunst eene eerste plaats innemen. Welk eene kracht er van zulke mannen kan uitgaan, en hoe bezielend het voorbeeld werkt, dat zij geven, zien wij vooral in Engeland. Maar het zou ondankbaar zijn, indien wij ook niet met roem gewaagden van meer dan een onder ons, die, gesproten uit een adelijk of patricisch geslacht, ook in het gemeenebest der geleerden tot de eersten behoorden. Zoo is het altijd geweest, en zoo is het nog. En kort geleden ontvingen wij daarvan nog eene treffende proeve in de schoone verhandeling over ALEXANDER POPE, van de hand van J. A. F. L. Baron VAN HEECKEREN, en opgenomen in den laatsten jaargang van de Gids (Augustus en September). Het verwondert mij, dat er over deze voortreffelijke letterkundige bijdrage niet meer is gesproken. Zij getuigt van de groote gaven, over welke de opsteller mag beschikken, die met de letterkunde van Engeland niet minder vertrouwd blijkt te zijn dan met die van zijn eigen land. Maar hierover heb ik in deze bladzijden niet uit te weiden.

Iets anders, hier meer op zijne plaats, trok mijne aandacht ook vooral, en dat was de geest der liefde tot CHRISTUS, dien deze schrijver openbaart. Het is eene zeldzaamheid, dat iemand, als er geen partijzaak in het spel is, zoo krachtig optreedt als „belijder". En ik heb op mijn weg al onderscheidene „mannen van beteekenis" ontmoet, in hunne ziel gansch afkeerig van den ongodsdienstigen en onchristelijken geest, in sommige kringen aan de orde, maar die niet te bewegen waren om er rond voor uit te komen, dat zij het met het Evangelie van den Heer JEZUS hielden. Hier nu is een man, die dat wel durft en wel doet. Het staat te vreezen dat, wanneer de Gids vele zulke stukken opneemt, een ongeloovig geslacht nog luider zal beginnen te schreeuwen om een „nieuwe Gids." Maar ons aangaande, wij verheugen er ons in, dat wij in deze verhandeling over POPE menige christelijke gedachte, ja eene opregte belijdenis mogen vinden van de noodzakelijkheid en genoegzaamheid van onzen Heer. 't Zij mij vergund op enkele plaatsen te wijzen, die mij troffen. Reeds op een der eerste bladzijden komt zijne overtuiging uit, als hij spreekt over POPE's versje, getiteld: Een stervende Christen aan zijne ziel, en over BOILEAU'S vertaling van SAPPHO'S gedichtje aan PHAON. In die vertaling, zegt hij, is vooral het laatste couplet zeer beroemd. „Het is de schildering van het ontvallen aan de zintuigen, van het wegzinken in bewusteloosheid, welke in dit couplet zoo zeer wordt bewonderd en ook door POPE in zijn „Stervende Christen" met duidelijke voorliefde wordt geteekend. De onsterfelijkheid, die volgens dit versje den Christen ten deel valt, is er eene zonder God en zonder CHRISTUS;

het gedichtje is dus eigenlijk heidensch van oorsprong en heidensch van strekking. Alleen de uitroep van den Apostel PAULUS uit II Corinthe XV vers 55 geeft er een Christelijk kleurseltje aan." Maar sterker nog liet hij zich uit, als hij (Afl. Sept. bl. 430) handelt over het ongeloof der vorige eeuw. De 17de eeuw, zegt hij, had in haar ouden dag de kiem opgedaan der noodlottige ziekte, die zij als erfdeel aan hare opvolgster naliet, de ziekte der godverloochening. Toen ernstig gestemde maar onregtzinnige wijsgeeren „in plaats van het Christendom, dat verouderd scheen, een godsdienst poogde te stichten, meer in overeenstemming met de nieuwere denkwijze die gegrond op natuur en rede, en brekende met de bijbelsche openbaring alleen de zedelijke beginselen der Evangeliën in zich zoude opnemen," waanden zij hervormers, en geen verwoesters van het Christelijk geloof te zijn. Achter hen kwamen er, die hun best deden bij de menigte het geloof aan God, eeuwig leven en deugd te ondermijnen. „Het Engelsche volk scheen bij het veldwinnend ongeloof en zedebederf zijn ondergang te naderen, maar bij eene natie, die vertrouwd is met den bijbel, moge de godsdienstzin schijnbaar een tijdlang smeulen en slapen, uitdooven en sterven kan hij niet. Engeland is in velerlei opzigten aan zijne bijbelvereering zijn behoud, zijne kracht en zijne grootheid verschuldigd." Zet tegenover zulk eene waardeering van de H. S. nu eens, wat Dr. VAN MANEN onlangs heeft gemeend te mogen en te moeten zeggen van het N. T., dat voor hem niet anders is dan eene schoone en onschatbaar rijke bloemlezing uit de letterkunde der Christenen. Het verschil is groot, en ik ben verzekerd, dat de

beschouwing van VAN HEECKEREN langer stand zal houden dan die van VAN MANEN, al heet het dan dat het niet wetenschappelijk is te spreken van Nieuw Testament en van Heilige Schrift. De wijsheid zal ook hier geregtvaardigd worden van hare kinderen.

En vele andere woorden van waarheid en gezond verstand vind ik in dat artikel uit de Gids. „Als men," zegt v. H., „uit het Godsbegrip, zooals de wijsbegeerte der vorige eeuw veelal deed, het denkbeeld van een straffend rechter heeft gewischt, dan is het geloof aan God, ook voor het hart, dat naar wereldsche genoegens streeft, eene zachte rustbank." Maar wereldzin was een blinddoek, die ook POPE verhinderde niet alleen om het goede gezigt te hebben op God, maar ook om den mensch te kunnen waardeeren en in hem het Kind Gods te aanschouwen. „Alleen voor zijne slechte en belachelijke zijden heeft POPE een open oog, maar blind is hij voor alles wat den sterveling waardig maakt een voorwerp der beschouwing van hoogere geesten te zijn. Niets in zijn leerdicht dat ons wijst op des menschen eerlijk zwoegen voor zijn dagelijksch brood, zijn streven naar idealen, zijne diepten van ellenden, zijn heimwee naar een beter vaderland, zijn zoeken naar en zijne overgave aan God. Van onze dwaasheid heeft hij den mond vol, maar van onze zonden, onze gewetensfolteringen zwijgt hij." Hij beklaagt den dichter, die, in zijne jonge jaren godsdienstig gestemd, zijn christelijken zin voor een goed deel had verloren, toen hij voortdurend in aanraking kwam met het ongeloof in de kringen der groote wereld. Daar had hij de schampere taal der verlichten moeten aanhooren; daar had hij het gemeene schertsen met Puriteinsche vroom-

heid hooren toejuichen; daar de bezielde taal van WOLSLEY en BUNYAN hooren bespotten, daar hooren lagchen over de drooge en ernstige preken van TILLOTSON of BURNET, „en de geloovige Christen was hoe langer hoe meer in hem schuil gegaan.” En wat mij als openbaring van eene christelijke overtuiging vooral heeft getroffen, is het slot. Hij vindt de prediking aangaande God uit den mond, of liever uit de pen van POPE, zwak en flauw. Maar het is toch eene der voortreffelijkste eigenschappen van diens poezy. Die prediking bragt den naam van God in kringen, voor welke het hoogere leven meestal een gesloten boek was. „Gezegend, zegt hij, „dus iedere taal, die, al zij het ook onder een deksel, in wereldsche kringen God predikt. POPE's poezie predikte op de wijze en in de taal der wereld eene godsdienst, die haar voldeed. Haar, wie de taal der psalmen te hoog en te kras, en die des evangelies te fijn was, zong hij in den „Stervenden Christen” een lied der opstanding; in het „Algemeen Gebed” een Onze Vader en in de „Mensch” een Uw wil geschiede! voor.” Waarlijk! wij kunnen niet anders dan den schrijver hartelijk danken, die zelf langs dezen weg de getuigenissen van het geloof doet hooren in kringen, die voor de gewone prediking zich stelselmatig afsluiten.

De verdraagzaamheid onder de Protestanten onderling laat nog altijd veel te wenschen over. Hier en daar valt zelfs bepaalden achteruitgang op te merken. Maar daar zijn ook teekenen van beterschap, en dat wel, waar men ze het minst zou verwachten, namelijk in Enge-

land. Daar te lande is in Julij ll. eene zamenkomst gehouden van een comité, bestaande uit leden van de Staatskerk en uit leden van andere genootschappen, zooals men ze bij ons noemt, om te handelen over het over en weêr gebruiken van elkanders kansel. Volgens de kerkelijke wetgeving, die tot nu toe van kracht was, mag een lid van de Staatskerk zijn kansel niet afstaan aan een Dissenter, maar mag hij wel voor een Dissenter optreden. Het doel der zamenkomst was, het zóó ver te brengen, dat een Dissenter even goed voor een geestelijke van de Staatskerk zou kunnen optreden, als omgekeerd. Inderdaad een lofwaardig voorbeeld! Toch valt er in ons land aan zoo iets niet te denken, en in onze dagen allerminst. Op enkele plaatsen is het wel sinds jaren de gewoonte, om van tijd tot tijd eens te „ruilen," maar in sommige groote steden is het stellig verboden een Doopsgezinde, een Lutheraan, of een Remonstrant in de Hervormde gemeente op den kansel te brengen; in andere zou het voor zoo'n Dissenter op zulk eene plaats bepaald onveilig zijn. Velen betreuren dit, en vinden er dan ook niets geen bezwaar in om van tijd tot tijd een bezoek te brengen in de tabernakels der Dissidenten, of er als voorganger op te treden. Maar vele anderen zijn op dit punt zeer kerksch en zeer kittelachtig; en ik denk nog dikwijls aan de ontevredenheid en het bedenkelijk hoofdschudden van sommigen, toen VAN OOSTERZEE zich had verstout op een Goeden Vrijdagavond bij mij ten Avondmaal te gaan. Dit was dan trouwens ook iets dat, voor zoo ver mijne kennis reikt, onder de zon nog niet was gezien. Zijn ruim hart vond geen bezwaar in zulk een stap; hij was eerst een Christen, en dan een lid van

de Hervormde Kerk. Hoe goed en gezegend zulk eene toenadering is voor ons geestelijk leven, kan door niemand met grooter dankbaarheid worden erkend dan door mij, die in de laatste vijfentwintig jaren zoo vele trouwe vrienden en leidslieden onder de Hervormden heb mogen vinden De winst, dat weet ik wel, was alleen aan mij; maar ik blijf wenschen, dat hetgeen men in Engeland begeert, ook hier in steeds ruimer kring zal worden gezien, tot versterking van het onderling geloof en tot bevordering van de zaak des Heeren.

Of zal de wensch naar eendragtige zamenwerking een vrome wensch blijven? Dit is zeker, dat sommige gemoederen zeer verhit zijn. Onlangs bladerende in de Schweizerische Reformblätter, vond ik een verslag van den zoogenaamden „Protestantendag", die van den 27—29 Mei van 1885 te Hamburg was gehouden. En daarin werd ons o.a. meêgedeeld: „Prediger MEYBOOM aus Assen in Holland bringt die Grüsze eines kleines Landes, das durch seine Freiheit grosz sei, dem groszen Deutschland, in welchem der Protestantenverein gegen die Mächte der Finsternisz kämpfe." Het bleek daaruit niet, of dat ook de roeping was van den „Protestantenbond" in ons vaderland. En was het dit wel, dan bleef de vraag over, welke in ons midden de magten der duisternis zijn, tegen welke de „Protestantenbond" de wapenrusting heeft aangegespt. Dezer dagen ontvingen wij van MEYBOOM zelven eenig meerder licht. Indien ik althans het Evangelisch Zondagsblad van 1 Nov. l.l. mag vertrouwen, heeft hij op de

algemeene vergadering van dien „Bond", te Zwolle onlangs gehouden, bij het behandelen van de vraag: welke houding hij en zijne geestverwanten hadden aan te nemen tegenover de orthodoxie, o.a. gezegd: Men moet onderscheiden tusschen belijders en belijdenis. De eersten moet men liefhebben, de laatste haten, ook daar waar zij onder schoonklinkenden naam, of met schijnbaar zachtmoedig gelaat optreedt als ethisch-irenisch, evangelisch, of onder dergelijke namen. Immers ook het poesje met fluweelen pootjes heeft klauwen en blijkt soms een echt katje te zijn." Zijne beschouwing vond echter nog al tegenspraak, maar de enkele Evangelischen die in den „Protestantenbond" verdwaald zijn, weten dan nu, met welke oogen zij door sommigen worden aangezien, en hoe deze en die over hunne belijdenis oordeelen. Ik mag intusschen niet verzwijgen, dat de taal van andere vocalen in dezen kring een zachter klank heeft. Juist terwijl ik dit schrijf, lees ik in de Utrechtsche Courant, dat de Heer B. TER HAAR BZ. in eene vergadering van den „Protestantenbond" onlangs o. a. dit heeft gezegd: „Zij, die van de nieuwere richting zijn, zijn zeer verdraagzaam, zoeken overal, ook in de ruwste ertsklomp naar het kleinste korreltje goud der waarheid, en zoo zij dat niet vinden kunnen, waardeeren zij toch de goede bedoeling, den ernstigen zin, kortom, zij zoeken naar het goede. Dat moet zoo blijven, en als dat niet zoo ware, zoude men geen goed lid van het Protestantenbond zijn — wat weinig te beteekenen zou hebben — maar ook geen waarachtig discipel van JEZUS CHRISTUS zijn, wat zeer erg is."

Als ik al die partijnamen lees, of wat tot een partijnaam gemaakt wordt, denk ik telkens weêr, wanneer zal er toch aan die verwarring een einde komen, daar immers vele dier namen zoo willekeurig mogelijk zijn en volstrekt niet passen op de aangeduide zaak. Mijn vriend GOOSZEN heeft er onlangs nog teregt op gewezen (Kerk. Cour. van 31 Oct.), dat er eigenlijk maar twee partijen zijn. Men is regtzinnig of onregtzinnig, orthodox of liberaal. De regtzinnige bewaart de aansluiting met het verleden, de liberaal handhaaft den zamenhang met het tegenwoordige. Beiden ontstaan noodwendig en beiden zijn volstrekt onmisbaar voor den wasdom van het godsdienstig en wetenschappelijk leven. En is dit juist, dan moest men ook niet voortgaan met modern en liberaal te vereenzelvigen, noch ook met onderscheid te willen maken tusschen al die fracties, die te zamen van de regtzinnige leer zijn afgeweken en elkaar niets hebben te verwijten. Of iemand een Evangelisch of een Ethisch man is, komt eigenlijk op hetzelfde neêr, want zij bewegen zich wel beschouwd in dezelfde rigting. Het is alleen een verschil van meer of min, waarom ook beide door de regtzinnigen gehaat worden met een volkomen haat. Velen willen dat intusschen niet erkennen, maar het zou voor vele dingen gezegend zijn, indien zij 't wel deden, en een misverstand uit den weg werd geruimd, dat veel kwaad doet, omdat het de krachten verbrokkelt en zamenwerking onmogelijk maakt, waar die dringend noodzakelijk is.

Dezer dagen kreeg ik kennis van een nieuwe ontdekking op kerk-historisch gebied, gedaan door GLOËL,

in zijn boekje over het kerkelijk leven in Holland. Zij betrof de Mennonieten, van welke ik hier tot mijne verbazing las, dat zij strikt genomen niet tot de Protestanten gerekend worden, hoewel zij er toch overal voor gelden. Wil de schrijver er meê zeggen, dat er hier te lande Doopsgezinden waren, voor er nog sprake was van Lutherschen of Gereformeerden, 't is mij wel. Maar als hij bedoelt, dat de Doopsgezinden een ander beginsel vertegenwoordigen dan de Protestanten, kan ik niet anders dan verzet aanteekenen tegen zulk eene stelling. Indien zij, die bij duizenden reeds onder Karel V den marteldood zijn gestorven, omdat zij het gezag van de Schrift handhaafden tegenover de bedorven leer der kerk, en die ten bloede toe gestreden hebben voor het regt van den geloovige, om geen priester hoegenaamd te dulden tusschen God en zijn hart, indien zij, strikt genomen, geen Protestanten waren, wie zijn het dan wel geweest? Uit deze Protestanten heeft het Calvinisme hier te lande zich gerecruteerd. Maar wie heeft dezen Duitschen geleerde dus ingelicht? Uit zijne eigene oogen heeft hij niet gezien, en het is duidelijk, dat hij veel van hooren zeggen heeft. Anders zou hij uit de negentien jaargangen van ons Tijdschrift nog wel iets anders als een staal hebben aangehaald, dan hij nu heeft gedaan; en dan zou hij ook geweten hebben, hoe wij heeten, hetgeen hem nu verborgen is gebleven, daar hij toch van ons spreekt als van „Geloof en Waarheid." Misschien heeft de man geen enkele aflevering van ons Tijdschrift gezien.

Ten slotte vraag ik nog de aandacht voor het wijze woord, in November ll. door Ds. A. J. WESTHOFF in de Koepelkerk te Amsterdam gesproken. „Ten slotte," dus luidt het in een verslag van zijne verhandeling over het Sociale vraagstuk onzer dagen en de roeping der Kerk hieromtrent, „ten slotte richtte de spreker zich tot de gemeente als handhaafster van het goddelijk recht. Wat onze kerk tot nog toe deed om verbetering in den toestand te brengen, was schier niets; de Roomsch-Katholieke kerk mogt ons daarin tot een beschamend voorbeeld zijn. Weggenomen dient te worden uit onze wetten en instellingen, wat onregtvaardig werkt. De gemeente intusschen trachte verbetering aan te brengen in den weg der dienende liefde; in haar gevoel van rechtvaardigheid en barmhartigheid helpe zij de nooddruftigen. Onze Kerk is in den laatsten tijd eene slordige Moeder geweest; zij hield zich bezig met spitsvondigheden, terwijl de nood dwong. Wie honger lijdt, kan zoo moeielijk wachten. Welk een onderscheid tusschen de Bergrede van JEZUS en de dogmatiek onzer dagen." De lof, aan de Roomsche Kerk toegezwaaid, zal ik maar laten rusten; de zielszorg, in die Kerk zoo ijverig betracht, is iets anders dan de sociale quaestie. De Roomsche Kerk geeft, volgens mijne ondervinding, veel goeden raad, maar weinig onderstand. Ook krijgt men er niet veel voor niet. Maar wat WESTHOFF heeft gezegd over het onvruchtbare van al die dogmatische spitsvondigheden, kan niet krachtig genoeg worden geprezen. De nood der tijden vraagt, ja eischt iets anders en iets beters; en heilig is de roeping der gemeente, en van elk harer leden, om standvastig, onbewegelijk en altijd overvloedig te zijn in het werk des Heeren,

hetwelk is het werk der dienende liefde. De woorden van DA COSTA (in zijn „1648 en 1848") zijn mij tegenwoordig niet uit de gedachten:

„Toenaad'ring eischt Gods orde en dezer tijden nood,
Toenaad'ring (waar ze ontbreekt) van vorst en volk, van groot
En klein, van arm en rijk, van standen en belangen!
God wilde 't onderscheid van gaven. rijkdom, rangen —
Maar ook dat onderscheid beheersch' Zijn Woord en Wet,
Zijn' Wijsheid! en ook hier is 't voorbeeld ons gezet
In de ord'ning der Natuur, waar zich twee krachten paren,
Die strijdig slechts in schijn, het Wereld-al bewaren
Van in te storten, of, verspat, uit één te slaan......
Een zelfde wijs beleid stoot van zich en trekt aan!
Dus ook de maatschappij in 't tijdperk ons verschenen,
Waar Orde op afstand plaatst, moet Liefde op 't naauwst vereenen."

En waar de bron dier liefde ligt is openbaar; en dat er van de gemeente geene kracht en geen zegen is te wachten, zoolang het Dogmatisme de hoofden heet maakt en de harten koud, is een der dingen, die voor ons geen bewijs meer behoeven, na hetgeen wij er in de laatste jaren van hebben gezien.

Utrecht.. Dr. J. HARTOG.

TWEE MINDER BEKENDE BIJZONDERHEDEN.

I. DE SIERADIEN UIT DEN TEMPEL TE JERUZALEM.

In het verhaal, door PROCOPIUS in orde gesteld van den oorlog met de Vandalen, verhaalt hij, (II: 9) in hoofdzaak het volgende: Toen BELISARIUS met de krijgsgevangene Vandalen te Byzantium kwam, viel hem de hoogste eerbetooning te beurt, die een Romeinsch veldheer kon verwachten, en werd hem op de wijze der Ouden een triumftogt vergund. 't Was al bijna zes honderd jaren geleden, als wij de triumftogten van TITUS, TRAJANUS en ander keizers niet meêrekenen, dat zoo iets was gebeurd. Met al den door hem behaalden buit en met de krijgsgevangenen, GELIMER aan het hoofd, trok hij midden door de stad, van zijn paleis naar het Hippodroom, tot aan de plaats, waar de keizerlijke troon stond. Tot den buit behoorde al het kostbare vaatwerk, dat GENSERIK (455 n. C.) uit het keizerlijk paleis te Rome had gekaapt, en daaronder ook de sieradien uit den Jeruzalemschen tempel, die TITUS indertijd naar Rome had gebragt en die afgebeeld zijn voor een deel op den bekenden, naar hem genoemden triumfboog. Toen een Jood dat zag, zeide hij tot een der edelen uit het gevolg van JUSTINIANUS, dat hij met leedwezen deze kostbaarheden zag overbrengen naar het paleis van den Keizer, en dat zij nergens anders behoorden te zijn dan daar, waar SALOMO, de Koning der Joden, ze eens had geplaatst. Om de wille

toch van deze dingen had GENSERIK het keizerlijk paleis te Rome geplunderd. Nu was een zelfde lot gekomen over het paleis van den Koning der Vandalen, en hij vreesde, dat iets dergelijks nu ook het huis des Keizers in Byzantium weêrvaren zou. Toen dit den Keizer ter oore kwam, werd hij beangst en liet zoo spoedig mogelijk alles, wat vroeger in den tempel thuis behoorde, overbrengen naar het heiligdom der Christenen te Jeruzalem. En daar vermoed ik, dat het toen gebleven is, totdat de Turken zich meester maakten van de heilige stad, waarna het dan verdwenen is, zonder een spoor achter te laten.

II. EEN OUDE KETTERNAAM TOEGEPAST IN EEN STEENFABRIEK.

Ziehier wat een mijner vrienden, die jaren lang tot eene steenfabriek in betrekking stond, mij schreef: „Arianen of Smalle Boeregraauwen is de benaming gegeven in de steenfabricatie aan eene sorteering steenen, waarbij alle die soorten worden geplaatst, die door minder goede kleur of hardheid ongeschikt zijn om tot de goede gevelsteenen te worden gerekend. Ook de steenen, die bij het bakken zijn beschadigd, hetzij in de hoeken of in de zijden, worden bij de Arianen gevoegd, al zouden zij anders zoowel om hunne kleur als om hunne hardheid voor gevelsteenen hebben kunnen dienen.

De Arianen kan men dus beschouwen als te zijn het uitschot der betere soorten."

Utrecht. J. HARTOG.

KORTE AANKONDIGINGEN.

Onder den titel: De blijde boodschap verschijnt bij H. L. SMITS, te 's Gravenhage een nieuw tijdschrift.

De eerste aflevering bevat een Open brief aan Nederlands moderne godgeleerden ter overweging aanbevolen aan allen, mitsgaders een Rede gehouden tot opening van een reeks van voordrachten over spiritisme en vragen des tijds, beide van den redacteur, den heer S. F. W. ROORDA VAN EIJSINGA, Em. Pred. Wij hebben allen eerbied voor de geestdrift en vastheid van overtuiging, waarmede de heer R. V. E. het spiritisme aanhangt en aanprijst, en stemmen volkomen in met zijn strijd tegen het naturalisme in iederen vorm, maar betreuren, dat hij het verzet tegen het spiritisme, toeschrijft aan „het gebrek aan wijsgeerig eergevoel, aan wetenschappelijk geweten, aan zuiver menschelijk plichtbesef". Want het is zeer wel mogelijk niet alleen, maar bepaald een feit, dat velen, — en onder hen behoort de ondergeteekende, – hun pligt zouden verzaken, indien zij de tijdroovende onderzoekingen op touw gingen zetten die de spiritisten van hen eischen. Ook oordeelen deze velen dat het niet op hun weg ligt om de nieuwe Openbaring te zoeken, maar dat deze Openbaring hen moet zoeken, en... dat zij hen wel zal weten te vinden, indien zij waarlijk komt van den Levenden God. Maar vooral is dit bij hen een bezwaar: omtrent „de hoogste belangen des levens" geeft het spiritisme geen onderrigt hoegenaamd, dat niet reeds reiner, dieper, warmer gegeven is door en in CHRISTUS en het Christendom.

De Woorden uit den Bijbel voor elken dag van het jaar 1886, zien het licht, met bijschrift door J. HERMAN DE RIDDER. Deze zes-en-veertigste dreigt evenwel de laatste jaargang te zullen worden. Waarom? Niet omdat DE RIDDER, haast 70 jaar oud, zijn werk moê is. Maar het debiet van de woorden vermindert, waarschijnlijk in den strijd met de Scheurkalenders, en wellicht ook met de partijschap in Kerk

en Staat? Moge de wakkere redacteur, ontvonkt tot nieuwe krachtsinspanning door de betuiging van veler sympathie met zijn arbeid, steunend op een niet minder ijverigen uitgever, zich laten bewegen, om, D. V., ook voor 1887, aan de oude getrouwen voor iederen dag te brengen een parel uit de oude schatkamer, met een eenvoudig, tot hoofd en hart sprekend bijschrift!

De derde Afl. van het Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis onder redactie van J. G. R. ACQUOY, H. C. ROGGE en ALM. W. WIJBRANDS bevat twee verhandelingen: Tien jaren uit de heerschappij der kerkelijke tucht binnen Franeker, door Dr. A. C. DUKER, De procedure tegen PONTIAAN VAN HATTEM, 2 Juli 1680—8 Juli 1683, door Dr. W. C. VAN MANEN, èn een weinig bekend gedicht van HENDRIK VAN KALKAR, door Dr. J. G. R. ACQUOY. Uit dit laatste blijkt hoe goed Roomsch de geestelijke vader van GEERT of GERRIT DE GROOTE was. Geen wonder, dat ook deze laatste en de zijnen zuiver Roomsch bleven! De heer V. MANEN levert een bijdrage tot de kennis van PONTIAANVAN HATTEM en zijn tijd, even oorspronkelijk en belangwekkend als zijne studiën over dat onderwerp in de Gids van 1885. De heer DUKER verplaatst ons in het Franeker van het laatst der 17e eeuw (1670—1680), en laat ons zien, in het licht van de aanteekeningen in de kerkeraadsboeken over de oefening der tucht, hoe het in die akademiestad stond met de zedelijkheid onder professoren en studenten, onder aanzienlijken en geringen. VAN MANEN en DUKER beiden hebben stukken geleverd niet maar van wetenschappelijk, maar ook van dadelijk praktisch gewigt. Allen lofredenaars op „den goeden ouden tijd" wordt de mond gesnoerd. Ellendiger toestanden dan in het laatst der zoo vaak geroemde 17de eeuw laten zich haast niet denken. Met de openbare zedelijkheid is het slecht gesteld. En... het protestantsch clericalisme vertoont zich in de procedure tegen VAN HATTEM op de meest onbeschaamde wijze. G.

MISBRUIKTE BIJBELPLAATSEN.

III.

JOH. II: 14—17. LUC. XXII: 35—38.

De question brûlante, de brandende vraag des tijds is zonder tegenspraak de sociale. Zij mag sinds de laatste maanden ook op Nederlandschen bodem epidemisch genaamd worden.

Is nu echter eenmaal onze natie eene christennatie, het lag voor de hand, dat zij, die zich met de beantwoording dezer vraag meenden te moeten belasten, zich daarbij ook beriepen op getuigenissen, aan de H. Schrift ontleend. En aangezien nog altijd, zoo niet volgens hunne eigene overtuiging, dan toch volgens de algemeene opinie, — nog onlangs in een onzer veelgelezen dagbladen en wel met kapitale letters Hare Hoogheid genaamd, — de persoon van CHRISTUS eene normative stem heeft, waar het aankomt op hetgeen op het gebied des Christendoms waarheid heeten moet, bleven in het socialistisch debat ook de woorden en daden van Hem niet onaangeroerd.

In het bijzonder werd de aandacht gevestigd op de beide hierboven genoemde mededeelingen uit JEZUS'

leven, die aan de revolutionaire fractie onder onze socialisten aanleiding gaven, om hunne tot oproer en aanranding zelfs van goed en leven hunner volksgenooten leidende stellingen, met het woord en voorbeeld van JEZUS zelven te verdedigen en aan te bevelen

Is het nu de roeping van elk, wien het heil zijner medemenschen ter harte gaat, zooveel in hem is, de kennis der waarheid te bevorderen; en is het daartoe meestal een eerst vereischte, dat men dwaling en misverstand bestrijdt, ik achtte het daarom ook van mijnen plicht, nog eens meer opzettelijk de aandacht mijner landgenooten en medechristenen op bovenvermelde bijbelplaatsen te vestigen. Daarbij op het oog hebbende een uitgebreider lezend publiek, zal ik mij, zooveel immer mogelijk, althans in den tekst, onthouden van geleerde taalkundige citaten en opmerkingen, die alleen voor menschen van het vak belangrijk zijn, al is het ook, dat deze bladen, ook zooals zij hier verschijnen, de resultaten zijn van een vooraf ingesteld wetenschappelijk onderzoek.

I.

In de eerste plaats bespreken wij dan de door al de Evangelisten medegedeelde

TEMPELREINIGING

en wel naar aanleiding van het daarvan door den vierden Evangelist, Hoofdst. II: 14—17, medegedeelde verhaal:

„En hij (JEZUS) vond in den tempel de verkoopers

van runderen en schapen en duiven, en de wisselaars, die daar zaten. En nadat hij een geesel van touwkens gemaakt had, dreef hij allen uit den tempel: de schapen en de runderen, en het geld der wisselaars stortte hij uit en de tafels keerde hij om. En tot hen die de duiven verkochten, zeide hij: neemt deze dingen van hier weg; maakt het huis mijns Vaders niet tot een huis van koophandel. Zijne discipelen werden indachtig dat er geschreven is: „De ijver voor uw huis verteert mij.”

Bekend is het dat de drie eerste Evangelisten eene geheel soortgelijke of liever dezelfde handeling van JEZUS onmiddelijk vóór zijn laatste lijden en na zijn feestelijken intocht in Jeruzalem verhalen. Volgens hen spreekt JEZUS daarbij woorden, aan den profeet JESAIA ontleend: „mijn huis zal een huis des gebeds genaamd worden, gijlieden hebt het tot een roovershol gemaakt” (1); terwijl MARCUS, die de aanhaling door JEZUS het volledigst wedergeeft, er nog de bijzonderheid aan laat voorafgaan: dat JEZUS niet toeliet dat iemand een vat door den tempel droeg, een misbruik dat ook door den joodschen geschiedschrijver JOSEFUS als zoodanig vermeld wordt (2).

Als men in aanmerking neemt, dat dit ingrijpen van JEZUS in bestaande toestanden een zoo handdadig karakter draagt en als zoodanig zoo geïsoleerd daar staat in zijn leven en werken, dan ligt het in den aard der zaak, dat er in den loop der eeuwen zeer uiteenloopende verklaringen van gegeven, en aan den van elders gekenden persoon en geest van CHRISTUS vreemde toepassingen van gemaakt zijn.

Reeds de kerkvader ORIGENES is van meening, dat zulk een krachtig ingrijpen van JEZUS in het maatschappelijk leven met gebruik van een geesel, bij den zoon des timmermans nauwelijks denkbaar is. Hij openbaart daarom zelfs eenigen twijfel aan het letterlijk karakter der gansche geschiedenis, en neigt tot eene symbolische opvatting. Hij meent, dat men dan alleen eene letterlijke kan aannemen, als men er bij denkt aan de goddelijke macht van JEZUS, die zijne vijanden als in den ban deed, eene opvatting, die dan wel het grootste aller wonderen heeten mocht en zelfs het wonder van Kana zou overtreffen. (3)

Werd deze laatste gedachte gedeeld door HIERONYMUS, door HUGO DE GROOT en andere oude godgeleerden, latere zooals NEANDER en SCHENKEL bleven in den geesel van touwkens slechts een symbolisch teeken zien van een te wachten strafgericht Gods, waartegen echter, en op dat standpunt niet onverdiend, CARL HASE zijne stem verheft en o. a. met zulk symboliseeren van dien geesel den draak steekt, zeggende: „In hoever de geesel werkelijk gebezigd is, weten wij niet, maar als ik iemand met opgeheven zweep ten huize uitdrijf, dan is dat niet louter een zinnebeeld, even als het omverwerpen van de tafelen der wisselaars er niet symbolisch uitziet." (4)

WEISZE gaat nog verder. Hij kan niet gelooven, dat JEZUS zulk een ijveraar voor den tempel zal geweest zijn, ja, zelfs de ijverigste handhaver van de ceremoniëele wet. Hij acht den geesel van touwkens eene ongelooflijke bijzonderheid in het verhaal van den 4den Evangelist en zoekt daarom ook de geheele handeling op te lossen in de daarbij ten grondslag liggende zinnebeeldige beteekenis.

Zij is volgens hem het teeken van de aan JEZUS tot reiniging van het geestelijk heiligdom verleende macht (5). Nog sterker wordt deze opvatting geaccentueerd en als de ware voorgesteld door den Züricher Hoogleeraar G. VOLCKMAR, die JEZUS' beeld hier geteekend ziet, en niets meer, als dat van den Hervormer van de offerdienst der Joden, den afschaffer bij uitnemendheid van allerlei daarmede verbonden zedelijken en stoffelijken onzin, reeds tijdens zijn leven aangevangen, maar sinds het jaar 70 van onze tijdrekening vooral in vervulling gekomen, zoodat, in plaats van den steenen tempel, de geestes tempel der Heidengemeente treden kon. Ook hier zegt deze geleerde, die een groot deel van het Evangelisch geschiedverhaal van JEZUS leven in symboliek ontleend aan trekken uit het O. T., laat opgaan: ook hier zal de scherp geeselende strafrede over de holle huichelachtig uitwendige godsvereering, waaraan de liefde tot de broederen ontbreekt, misschien uitgedrukt in bewoordingen van den profeet JESAIA (H. I: 11—15), in dit zinnebeeld, als daad voorgesteld, (de tempelreiniging) plastisch zijn afgebeeld (6).

Neen, zegt zijn collega Dr. KEIM, met het oog op deze moderne opvattingen van het verhaal, zoo gaat het niet. Dit alles past niet bij de positive, conservative beteekenis des woords: „Mijn huis zal een huis des gebeds genaamd worden, en gij hebt het tot een roovershol gemaakt." Ook hangt die opvatting samen met de ongeschiedkundige beschouwingen aangaande JEZUS verhouding tot het O. T. De tempelreiniging is, helaas! maar al te waar een geschiedkundig feit. Zij is eene mislukte inconsequentie van JEZUS consequentie, die hem den ondergang bereidde. Zich aansluitende in

dezen aan den frivolen Wolfenbutteler Fragmentist, die er zich aldus over had uitgelaten: „Hij legt zijne zachtmoedigheid af, maakt een aanvang met gewelddadigheden en onrustbarende handelingen, als iemand die zich alrede de wereldlijke macht aanmatigt," (7) ziet ook hij in de tempelreiniging inderdaad een vergrijp van JEZUS tegen het heilige; in den verwoester van de tempelmarkt niet den waren JEZUS, maar wel den vertegenwoordiger van de epigonen onder de profeten; den pendant van de zeloten (ijveraars) uit den Maccabeeschen tijd, van een JUDAS, die den tempel gezuiverd had van den Heidenschen gruwel van Antiochus; van een JUDAS, den Galileër, en andere dito ijveraars, maar niet den stichter eener nieuwe godsdienst, niet den menschenzoon van Galilea, de persoonlijkheid vol van liefdessmart en liefdesgloed, die komt om het arme volk te troosten. En dat alles is dus een gevolg deels daarvan dat JEZUS hier in Jerusalem geene sympathie vindt, deels ook daarvan, dat hij hier een ander was, de in uiterlijkheden zich uitsprekende Messias, die met uitwendige daden, met katastrofen optreedt, met reformaties en organisaties, — een sfeer, die de zijne niet was en hem daarom van twee zijden den ondergang bereidde, en van de zijde des later door hem teleurgestelden volks, dat soortgelijke, neen, nog krachtiger daden van zijnen Messias verwachtte, en van de zijde der hierarchie, die aan den Messias van den intocht en den tempelreiniger zijne revolutionaire daden niet vergaf en den daarna weder stil geworden en in de volksschatting gezonken Rabbi niet zoo bijzonder meer vreesde (8).

Noch het een noch het ander is de ware beschou-

wing van het feit der tempelreiniging, door JEZUS volbracht, roept het koor der Sociaal-democraten, Anarchisten en Nihilisten onzer dagen. Met de vraag of JEZUS hier als een PINEHAS redivivus (9), als een tweede ELIA van Thisbe (10), of als de lang verwachte koning van het Godsrijk, naar de profetiën van een ZACHARIA en MALEACHI, is opgetreden (11), laat staan als de Zone Gods, bekleed met het hoogste gezag in het Godsrijk, zooals van orthodoxe zijde wordt beweerd, laten zij zich weinig of niet in. In aansluiting aan eenen BALZER, in zijn Leben Jesu (12), die zelfs in den ijzeren donderaar THOMAS MÜNZER, „de wederkomst van JEZUS' geest" erkent, „geopenbaard bij de reiniging des tempels", vinden zij hier, en dit is genoeg, om zich op den overigens door velen hunner weinig of niet geëerbiedigden Rabbi te beroepen, in hem de type van den echten, van woorden tot daden voortschrijdenden revolutionair, die tot een soort van recht vergroeide, eerst door de overheid oogluikend toegelaten, daarna op eigenbelang steunende gewoonten, die zelfs den eigendom van anderen, ja zelfs de personen niet ontziet, maar zulke baatzuchtige tempelschenders, — het is een door een hunner gebezigd woord — ten tempel uitzweept: die met een woord de rol vervult van een volslagen revolutionair en communist op het hoogste gebied. En zulks zonder eene van buiten of van boven aangebrachte autoriteit, louter op den subjectiven grond van hetgeen naar zijn geweten al of niet geoorloofd is, en zulks blijkbaar door het geweten van allen gestaafd, die hem ongeschonden en zonder tegenspraak zijn revolutionaire handeling tot den einde toe laten verrichten (13).

Na bovenstaande mededeeling van deze zeer uiteenloopende opvattingen en toepassingen van het Evangelisch verhaal zal misschien deze of gene onzer lezers, zoo hij al niet bereid is, zich aan deze of gene zijde te scharen, toch van oordeel zijn, dat er nog al het een en ander voor te zeggen valt. En wie zou willen beweren, dat er bij de voorstanders er van geen zweem van waarheid te vinden ware? Wie zou ontkennen, dat het in deze, even als in zoovele andere, daden van JEZUS aan symboliek ontbreekt, reeds van de oudste tijden af in dien geesel van touwkens opgemerkt, die misschien wel de geboorte gaf aan de aan dat instrument ontleende rhetorische figuur? Wie niet erkennen, dat met het aanvaarden van het geheele feit als een symbool althans aan het gebruik door revolutionairen er van gemaakt, eens en voor altijd de pas ware afgesneden? Wie ontkennen, dat die daad als zoodanig een ander karakter draagt dan opgesloten ligt in de zaligspreking, die uit dienzelfden mond uitging: „Zalig zijn de zachtmoedigen, want zij zullen het aardrijk beërven!" en dat zij al aanstonds een krachtigen stoot gaf aan den tegenstand, die eindigde in zijnen vreesselijken dood? Wie moet niet toegeven, dat er in de handelingen, die de Evangelisten hier aan JEZUS toeschrijven, althans oogenschijnlijk een revolutionair en communistisch element aanwezig is? Toch kunnen wij in hetgeen elk der genoemde verklaarders of toepassers dezer Schrift er van gemaakt heeft, of liever van maken wil, niets anders zien dan misbruik en wel verregaand misbruik des verhaals. Is de symbolische verklaring reeds geoordeeld door hetgeen wij Dr. KEIM daartegen hoorden aanvoeren,

— een argument, dat nog meer kracht ontvangt uit de valsche getuigenis van die twee getuigen, die een bij deze gelegenheid door JEZUS gebezigd woord in herinnering brengen, een woord, dat een door en door geschiedkundig karakter draagt —; het oordeel dat diezelfde beoordeelaar, die over de symbolische opvatting den staf breekt, er over velt, als ware de tempelreiniging eene mislukte inconsequentie van JEZUS consequentie, die hem op ééne lijn stelt met de onheilige zeloten en zelfs den — waarom niet verdienden? — ondergang bereidde: het is ten deele de treurige vrucht van de ontkenning der echtheid, neen, van het totale ignoreeren van den vierden Evangelist, die deze handeling van JEZUS niet aan het slot, maar bij de opening van zijn openbare leven plaatst, en met deze in onze oogen alleen tijdhistorische correktie den pas afsnijdt aan de hoofdconsequenties, die deze beschrijver van 's Heeren leven er uit afleidt, als van onmiddelijken invloed op zijn vreeselijken dood en algeheele verloochening door het volk; maar het is ook eene geheele miskenning van het feit zelve, dat in zijn eigenlijk wezen en karakter van geheel anderen, ja, geheel tegenovergestelden aard is, dan de revolutionaire daden van oproerige en zelfzuchtige volksmenners, waarmede hij ze op ééne lijn stelt. En hiermede spreken wij dan tevens reeds bij voorbaat ons gevoelen uit over het gebruik, dat in onze dagen er van deze zijde van gemaakt wordt, om opruiende woorden en daden van geweld, diefstal en moord te rechtvaardigen, handelingen, die e diametro overstaan tegen den geest van CHRISTUS, zooals deze uit al zijne woorden en daden ons tegenstraalt en ook door deze daad niet wordt gelogenstraft. In stede dus

van dit a priori door bewijzen te staven, meenen wij, dat wij geen beteren weg kunnen inslaan, dan door eenvoudig, aan de hand van JOHANNES' getrouw verhaal, 's Heeren daad en woord mee te deelen, die beiden voor zich zelve spreken, te krachtiger en overtuigender als een daad en een woord den persoon des Zaligmakers en ons aller hemelsch voorbeeld waardig, naarmate wij beide nauwlettender gadeslaan en juister wedergeven, zonder er iets van achter te laten of bij te voegen, of te denken dat niet gedaan of gesproken is.

Als JOHANNES, na vermeld te hebben, dat het pascha der joden nabij was en dat JEZUS opging naar Jerusalem, daarop (vs. 14) het verhaal van de tempelreiniging laat volgen, beginnende met de woorden: „en hij vond in het heiligdom, die runderen en schapen verkochten," enz., dan zou men zeker, met het oog op vs. 17, te ver gaan, als men beweerde dat JEZUS ditmaal, even als bij het feest der tempelvernieuwing, *geheel alleen* tempelwaarts was gegaan. Maar als men in aanmerking neemt, dat dit het eerste pascha was, invallende na 's Heilands doop door JOHANNES, en zeker kort na de toebrenging van zijne eerste 5 of 6 discipelen, dan is hier al aanstonds geen sprake van zoogenoemden aanhang, waar mede men JEZUS laat optreden, en die zelfs door een geschiedschrijver als HASE, schoon dan ook onder reserve, wordt toegelaten, waar hij, in overeenstemming met den Heidelberger PAULUS, zegt: „waarschijnlijk stonden ook aanhangers dreigend aan zijne zijde." Neen voorwaar! niet bogende op eenige stoffelijke macht, of vleeschelijken arm; om, gelijk aan een JUDAS den Galileër, THEUDAS of eenigen later opgetreden dema-

goog, door eenige uiterlijke demonstratie te intimideeren, ging hij ditmaal op naar Jerusalem, maar ook niet, — want hij kon zijn eigen bewustzijn niet verloochenen, waarvan het voorgevoel reeds vroeg in hem leefde, — als een gewoon feestgenoot, maar als de door zijnen Vader in geheel eenige beteekenis des woords geheiligde, het voorwerp van zijn onbepaald en uitgedrukt welbehagen, en als zoodanig niet alleen door een JOHANNES, maar ook bereids door zijne eerste volgelingen erkend. (14)

En wat zien daar zijn oogen? Hetzelfde, wat zij zeker ook reeds bij vroegere feestelijke gelegenheden hadden gezien, en 't geen hem gewis als vroom Israëliet, als het liefhebbend kind des Hemelschen Vaders vreeselijk had geërgerd. Het tegenbeeld van hetgeen die oogen nog voor weinige dagen hadden gezien, toen hij te Cana in Galiléa had deelgenomen aan de geestelijk wel geëigende en vast gewortelde zeden van het God gewijde huiselijk leven zijns volks. Zij zien daar weder eene ook diep ingewortelde en gedurig uitgebreider wordende booze, ja, goddelooze gewoonte, en deze ingedrongen in de voor het gevoel van elken vromen Israëliet, voor het zijne bij uitnemendheid, reeds als kind van 12 jaren en later, geheiligde plaats, de plaats der aanbidding van zijnen Vader gedurende zoovele Hem geheiligde geslachten, en daarom ook nog steeds voor hem; al wist hij ook, dat de ure komen zou en niet verre was, dat men niet meer naar Jerusalem zou opgaan, om te gaan bidden, maar den Vader, die zulke aanbidders zoekt, aanbidden zou in geest en in waarheid. Zij aanschouwen er geen aanbidders, maar handelaars, — handelaars in vee en munt, en dat wel in den Voorhof der Heidenen, die onwillekeurig herinnerde aan het reeds

op voorgang van JEZUS zelf door ons genoemde woord van JESAIA: „mijn huis zal een huis des gebeds genaamd worden, voor alle volken". 't Zijn de chageräth, de kramen met de tafels der wisselaars van geld, de banken der offerhandelaren, waaraan men offergaven, en offervee in menigte, dat dikwijls bij duizenden geteld werd, desgelijks wijn, olie, koorn, zout en wierook verhandelde. Wij behoeven wel niet te zeggen dat onder het daarmede verbonden geraas en geschreeuw van dieren en menschen, van koopers en verkoopers, onder het rollen en klinken der gelden, die zich zelfs in die heilige hallen van speculatie en winstbejag niet reinigden, aan geene verheffing des harten tot den onzienlijken God was te denken.

Is het wonder dat JEZUS, gansch vol van ijver voor de eer zijns Vaders en voor de juist van wege deze bestemming ook voor hem heilige plaats, geheel ontstemd, ja ten diepste verontwaardigd is, nu hij daar weder en in klimmende mate dat onheilig spectakel, die dienst van den Mammon onder den dekmantel van Godsdienst, met eigen oogen aanschouwt, waartegen zeker ook wel andere oprechte dienaren Gods, de SIMEONS en ZACHARIASSEN dier dagen, hunne stem vruchteloos hadden verheven; dat hij de aandrift in zich ontwaart en daaraan onmiddelijk gevolg geeft, om er met der daad tegen te protesteeren, ja met de hulp zijns Vaders den tempel daarvan geheel te reinigen. Zegt men, hij bediende zich hier van het zeloten-recht, hij handelde als een tweede ELIA, die tegenover de Baälpriesters in beoefening bracht, hetgeen men in onze dagen in Engeland en America met den naam van Lynch-Law bestempelt, of hij trad hier als de

Messias op, op wiens weg het lag het nationale heiligdom te beschermen; hij verwezenlijkt hier met bewustheid hetgeen de laatste der profeten had aangekondigd: de „komst tot zijnen Tempel als de Engel des Verbonds, voor wiens verschijning niemand zal bestaan, die de kinderen LEVI's reinigen zal, opdat ze Gode spijsoffers in gerechtigheid toebrengen (15)," dan blijkt het wel, dat men in de geschiedenis van Israël antecedenten heeft, en zich op zeer treffende profetiën kan beroepen, die JEZUS werk ten volle rechtvaardigen, maar men ontneemt er het onmiddelijke, het onwillekeurige karakter aan. Liever zeggen wij den jongsten levensbeschrijver van JEZUS na: „het was het kind in hem, dat zich verontwaardigd gevoelde over den hoon den besten Vader aangedaan; het was de Israëliet in hem, die zich in zijn heiligst recht beleedigd gevoelde," en die beleediging in blakenden, echt profetischen, ja goddelijken toorn, den toorn der heilige, allen, ook die godvergeten zondaren, omvattende liefde, zonder aanneming des persoons deed gelden (16).

Maar juist daarom ook is er in die handeling niets dat ons bewegen kan, om òf de toevlucht te nemen tot eene symbolische exegese, òf den Heer van consequente inconsequentie te beschuldigen, òf hem met eenigen voor eenen vulgairen revolutionair te verklaren. Wij behoeven ons slechts te houden aan hetgeen geschreven staat, om de handelwijze van JEZUS van alle zijden te rechtvaardigen, en, gelijk wij het reeds met HASE deden, elken, JEZUS daad in een verkeerd of zelfs twijfelachtig daglicht plaatsenden, exegeet met beslistheid af te wijzen. Wel verre van met den frivoliseerenden BRUNO BAUER van „herumbalgen mit Händlern", of

zelfs met LUTHER van een „rumoren im Tempel" te gewagen, gaat JEZUS blijkbaar uit van de bestemming diens Godgewijden bodems om een vrijplaats te zijn voor het aanbiddend volk, en behandelt daarom die hem daarvoor in den weg staande geldtafelen als stonden ze daar niet. Voor het vee maakt hij, ook weder van, ten behoeve daarvan, des tempels vloer bedekkende biezen (σχοινία) een geesel of zweep, om dat vee in de voor dat gedierte alleen verstaanbare taal — die eens vreemden verstaat het niet — te doen begrijpen, dat het deze plaats moet ruimen en zich naar elders begeven (17). Daarbij, wel verre van zich aan iemands eigendom te vergrijpen, of dit als zoodanig prijs te geven, ten nutte van anderen, — want van zichzelf' zal wel geen sprake zijn bij hem die niets had om zijn hoofd neer te leggen — toont hij juist het eigendom van anderen te eerbiedigen, door zich ten opzichte der duivenverkoopers tot een bevel te bepalen; want de duiven verdrijven als runderen of schapen was eene onmogelijkheid, zonder een vertooningswonder, waarvan niemand meer dan JEZUS afkeerig was. Daarom spreekt hij tot hen die deze dieren verkochten, — (spreekt zich daarin ook nog sympathie met de armen uit, ter wier wille deze dieren zich aldaar bevonden?): „Neemt deze dingen van hier weg", en van nu aan zeker tot allen: „en maakt het huis mijns Vaders tot geen huis van koophandel". Het bijgevoegde „mijns Vaders"! zegt terecht GODET, „behelst de verklaring van JEZUS' daad. Hij is een echte zoon, die de eer zijns Vaders en van het vaderlijk huis handhaaft. Toen hij op 12jarigen leeftijd in den tempel was,

dacht hij evenzoo. Wat echter toen een vonk was, was nu een vlam geworden."

Zoo draagt dus noch JEZUS' handeling, noch het daarbij door hem gesproken woord het karakter van hetgeen men in den gewonen zin met den naam van revolutie bestempelt, of van verachting van het aangenomen recht van eigendom. En wat op het berigt van JOHANNES van toepassing is, zou evenzeer dat van de SYNOPTICI gelden, bij wie zelfs, hetgeen het meest hinderde, de geesel ontbreekt, indien die Evangelisten dat feit niet met den intocht in een zoo onafscheidelijk verband hadden geplaatst, en daardoor huns ondanks aanleiding hadden gegeven tot het JEZUS onteerend karakter, dat, hoewel dan nog ten onrechte, de Wolfenbuttelsche fragmentist, KEIM en anderen er aan toekenden.

Maar nog krachtiger dan de daad en het daarbij gesproken woord getuigt van het genoemde misbruik dezer plaats, hetgeen JOHANNES er op volgen laat, eerst van de zijde der discipelen, daarna van de Joden en eindelijk, als repliek op hun antwoord, het antwoord van JEZUS zelven.

Wat toch de discipelen betreft, zij werden indachtig, dat er geschreven is: „De ijver uws huizes verslindt of verteert mij", eene herinnering, in tegenstelling van die van vs. 22, niet eerst na de opstanding, maar bij de gebeurtenis zelve in hun binnenste verrezen, en ontleend aan den 59sten Psalm, die het ideaal teekent van den theocratisch rechtvaardige, die zich de versmading van de smaders Gods op den hals haalt, hiermede wordt door JOHANNES de indruk geteekend, dien het optreden van JEZUS op zijne volgelingen maakte. En

die indruk is alles behalve die van een gewelddadig optreden eens gewonen volksopruiers, die geheel zijne omgeving in lichtelaaien gloed wil zetten en tot dezelfde, neen, nog geweldiger handelingen wil wegslepen, maar veel meer, dat diens Meesters leven en ervaren in de wereld, dat van een voorbeeldigen lijder zou wezen, wien de koortsgloed voor Gods eer lang voor zijn tijd verteren zou, zooals dit dan ook op het tweede paaschfeest op de meest treffende wijze is bevestigd geworden (18).

Maar niet minder getuigt van het genoemde misbruik dezer episode in JEZUS' leven het antwoord, hetwelk van der Joden zijde er op gegeven wordt. Is het tegenstand, verzet, woede, lichamelijke of geestelijke beleediging, zooals men hier allereerst verwachten zou, en o. a. later een PAULUS te Efeze ondervond, toen hij tegen een DEMETRIUS en de zijnen als tegen wild gedierte te vechten had, omdat zijne prediking hun stoffelijke schade bracht? Niets van dat alles. De niet geringe achting, die de pas opgetreden jeugdige Rabbi reeds bij velen genoot, van wien de hoogvereerde Dooper een zoo veelbelovend getuigenis had gegeven, maar niet minder de kalme, bezadigde, van de edelste zelfbewustheid getuigende wijze, waarop, bij alle beslistheid en onwrikbare vastheid van beginsel, alles volbracht was, het zich onmiddellijk daarbij van allen meester makende gevoel, dat hij inzijn recht was, en zij daarentegen schuldig stonden voor den Heilige Israëls aan schreeuwende ongerechtigheid; het bracht teweeg dat niemand hem weerstand bood, dat ieder gewillig of althans gedwee en lijdzaam gevolg gaf aan hetgeen hij door woord en daad van allen vorderde. Wie weet, of er onder hen

geene betergezinden waren, op wier aangezicht rouw en schaamte te lezen stond, die hem in stilte dankten voor hetgeen hij als in een oogwenk had teweeg gebracht: de herstelling van het huis huns Gods, de teruggave er van aan diens Godverheerlijkende bestemming.

Het sprak echter wel van zelf, dat de eer der Joodsche oversten er in betrokken was, en dat zij, om die althans zoo goed mogelijk te redden, wel niet konden zwijgen. Gedachtig aan hunne oude en groote godsmannen, die hunne ook zoo energieke woorden en daden dikwijls met wonderteekenen bevestigden, zelf wonderzuchtig van aard, komen zij weldra als een eenig man tot JEZUS met de vraag, — die echter terecht door JOHANNES een antwoord heet: — „welk teeken toont gij ons, dat gij deze dingen doet?" Zoo hebben ze althans voor het oogenblik tegenover het volk hunne eer gehandhaafd.

Maar JEZUS zal hun ook zijn antwoord geven. „Breekt", zegt hij, „dezen tempel," of liever woordelijk: „ontbindt dezen tempel, en in drie dagen zal ik hem weder oprichten", woordelijk: „opwekken". 't Spreekt van zelf, dat wij ons hier in geen uitlegkundig onderzoek kunnen begeven naar de beteekenis dezer, zeer verschillend opgevatte, woorden van JEZUS, waarvan HASE terecht zegt: „welche verschieden aufgefaszt, durch die Jahrhunderte tönen". Maar aan welke zijde men zich ook schare: hetzij men zich eenvoudig houde aan de exegese van JOHANNES zelf, in gewonen of overdrachtigen zin opgevat van JEZUS' „lichaam"; hetzij men, met verwerping van de laatste bij onzen Evangelist ongebruikelijke benaming des lichaams, toch aan den geestelijken

tempel denkt door JEZUS in stede van de oude Godsvereering gesticht; hetzij men met het oog op die valsche getuigenis, die gewis niet uit de lucht gegrepen is, het er voor houde dat JOHANNES ons slechts de verkorte redactie, de quintessens van 's Heeren uitspraak mededeelt en hier dus eigenlijk van drieërlei tempel sprake is; ééne zaak is aan geen twijfel onderhevig, JEZUS wijst zijne tegenwoordige interpellanten op het karakter van hun werk als een afbrekend, ontbindend werk en op dat van hem-zelf als op een weder oprichtend, herstellend werk, zoodat ook hier geen zweem van revolutionaire gezindheid te herkennen is, maar wel de volle bewustheid van te zijn hersteller van het leven Gods, of wil men liever van de ware godsdienst onder de menschen (19).

Doch wij meenen reeds genoeg gezegd te hebben, om te doen zien, dat niets verder verwijderd is van hetgeen de anarchie en sociaal-democratie bedoelt, die de gansche maatschappij onderstboven keeren en hare kwalijkverholen haat en wraakzucht in menschenbloed wil koelen, dan hetgeen ons het Evangelie van JEZUS bewaard heeft, toen hij als tempelreiniger met daad en woord is opgetreden, op het Joodsche Pascha. Voert men van die of van welke zijde daartegen aan: ook die daad én dat woord was toch een ingrijpen in eene gevestigde en bestaande orde van zaken, en deze daad werd blijkbaar door hem verricht, en dat woord door hem gesproken met den gloed eener heilige verontwaardiging, en als zoodanig geeft hij een voorbeeld aan allen, die dieper dan de groote menigte de gebreken van de maatschappij, den staat en de kerk doorzien, en die, waar zij zich daar

möndeling vruchteloos en bij herhaling tegen verklaren en geen steun vinden van de zijde, waarvan zulks in de eerste plaats moest uitgaan, nu zelf de handen uitsteken, en al is het ook met geweld de bestaande orde onderst boven keeren: in die tegenwerping komt de waarheid slechts zeer gebrekkig tot haar recht. Men heeft zich om haar „af te wijzen", beroepen op het geheel eenig karakter en de geheel eenige roeping van JEZUS als den Christus Gods, wien men dus in alles niet als een voorbeeld ter navolging mag voorstellen en als zoodanig volgen. En ook wij erkennen, dat ook hier en hier wel bijzonder het spreekwoord geldt: „als twee hetzelfde doen, dan is het toch niet hetzelfde". Maar, waar JEZUS zelf wil, dat wij hem volgen zullen en zichzelven ten voorbeeld voorstelt, niet alleen in meer gewone menschelijke bedrijven en toestanden, zooals bij de voetwassching en in de opneming van ons kruis (20), maar ook bij het verrichten van wonderen, ja zelfs in zijn verlossend lijden en sterven (21), daar zouden wij tegenover onze bestrijders niet meenen gerechtvaardigd te zijn met het beroep op het exceptioneele van JEZUS' verschijning in ons midden. Neen, en nogmaals neen. Waar JEZUS zelf zich in zijne betrekking tot staat en kerk niet onttrok aan zijne roeping, ook waar hij zich zijne geheel eenige levensgemeenschap bewust was tot den Vader (22), daar zouden wij gewisselijk niet handelen in zijnen geest, als wij beweerden, dat hij in dezen geen voorbeeld ter navolging is of gaf. Maar juist daarom roepen wij dan ook ons zelven en allen toe, die de hand meenen te mogen, ja, te moeten leggen aan de omkeering eener in het godsdienstige, staatkundige of maatschappelijke verkeerde orde van

zaken, — een beginsel, waarvan de rechtmatigheid der toepassing op zichzelf niet kan betwijfeld worden, omdat er zoo menige plant op het geestelijk of stoffelijk gebied geplant is en wordt, die indruischt tegen de bedoelingen van Gods heilige liefde, — ziet op hem van wien het ook hier geldt: „wordt toornig, maar zondigt niet, laat de zon over uwen toorn niet ondergaan (23)." Wordt toornig, gelijk er ook elders van JEZUS zelf geschreven staat, maar weest meteen begaan met hen, die u doen toornen, en in den grond der zaak veel ongelukkiger zijn dan gij. Wordt toornig en laat door woorden en daden blijken, dat gij met heilige verontwaardiging vervuld zijt tegen al wat uit den booze is en als een God en menschen onteerende woekerplant teert van de edelste levenssappen des maatschappelijken levens (24). Zeker is wel nooit iemand vóór noch na JEZUS in die mate en zoo tot in de diepte van zijn godgeheiligd wezen verstoord, ontstemd, ontroerd, verslagen en in gloeijenden opstand geweest tegen het booze en den naar God geschapen mensch onwaardige, dan hier JEZUS tegenover eene gehuichelde vroomheid, die inderdaad slechts getuigenis gaf van de innerlijke en algeheele losheid van God! Maar des te grooter is hij dan ook, en een te idealer maatstaf van gedrag levert het, dat hij te midden daarvan zichzelven zoo geheel meester is, dat niet alleen geen enkele waarlijk goddelijke of echt humaan-menschelijke wet door hem geschonden wordt; dat hij, noch in daden, noch in woorden, zichzelven een oogenblik vergeet, maar zelfs ten slotte daarover aangevallen, — in stede van gelijk het betaamde geprezen te worden, — in weinig woorden het geheele godvergeten karakter van den geest zijner tegenstanders

en het godgewijd karakter van zijn leven en werken zoo uitspreekt, dat reeds meer dan 18 eeuwen bezig zijn de godverheerlijkende en menschen zaligende waarheid er van te bevestigen.

Indien wij ons niet bedriegen, dan is dit, maar ook dit alleen het rechte gebruik van deze den Zone Gods en der menschen waardige daad, en van zijne daarbij gesproken hem op het hoogst vereerende woorden.

II.

Aan de Tempelreiniging aan den ingang van JEZUS openbare leven sluit zich eene vermaning aan, die JEZUS aan de zijnen gaf, kort voor zijn ras naderend einde, en die eveneens van sociaal-democratische zijde wordt aangevoerd, om daarmede het recht te staven tot gewelddadig verzet. Het is de opwekking die de Heiland hun geeft op weg naar Gethsemané om zich te voorzien van

EEN ZWAARD.

LUCAS, de eenige Evangelist, die haar bewaarde, deelt haar in het XXIIste Hoofdstuk van vs. 35—38 aldus mede:

„En hij (JEZUS) zeide tot hen: toen ik u uitzond zonder geldbuidel en male (reiszak) en schoenen, heeft u ook iets ontbroken? En zij zeiden: Neen. Maar nu wie een geldbuidel heeft, neme hem, desgelijks ook een male, en die geen heeft verkoope zijn kleed en koope een zwaard. Want ik zeg u dat nog dat wat geschreven is aan mij volbracht moet worden: en

hij is met de misdadigers gerekend. Want ook hetgeen van mij [geschreven] is heeft een einde. En zij zeiden: Heer zie hier twee zwaarden! En hij zeide tot hen: het is genoeg"

Het ligt in den aard der zaak, dat men uit verlegenheid, om de in deze episode uit JEZUS' leven vervatte vreemde opwekking, om een zwaard te koopen, te vermijden, allerlei middelen te baat genomen heeft, maar middelen, die den toets van het onbevooroordeeld onderzoek niet kunnen doorstaan.

Deze opmerking geldt al aanstonds eene lezing, die men in vele, maar niet zeer oude Handschriften, aantreft, die de bevelende wijze van spreken, waarvan JEZUS zich naar onze vertaling bedient, in het futurum (den toekomenden tijd) hebben veranderd. Het spreekt van zelf, dat daarmede elk bezwaar, afgeleid uit den anti-revolutionairen geest des Heeren, tegen de opwekking, zooals wij haar volgen beide naar de Staten-overzetting en de Synodale vertaling, zou wegvallen. Dan toch lag er niet anders in opgesloten, dan het uitspreken door den Heer van hetgeen menschen in benarde levensgevaarlijke oogenblikken, hun door den tegenstand hunner natuurgenooten veroorzaakt, gewoon zijn te doen, zonder dat het er uit bleek, of JEZUS zelf er al of niet zijn zegel aan hecht. Maar behalve dat er alsdan geene eenheid bestaan zou in de tegenstellingen van het voorleden en heden, geeft de ouderdom en het aantal Handschriften, die voor de door ons gevolgde lezing pleiten, voor de echtheid van deze den doorslag, desgelijks de aanhaling dezer woorden bij drie van de meest gezaghebbende kerkvaders, ORIGENES, BASILIUS en CHYSOSTOMUS (25).

Van dezelfde verlegenheid der uitleggers getuigt de zoogenoemde allegoriseerende verklaring van ERASMUS en LUTHER, waarvan ook eene kantteekening in onzen Statenbijbel gewaagt in de woorden: „dat ziet op het geestelijk zwaard"; later met het oog op Eph. VI: 19, door OLSHAUSEN, OTTO VON GERLACH en anderen gevolgd, maar alweder in strijd met de voorafgaande tegenstellingen, die toch eigenlijk moeten worden verstaan. Maar juist daarom stemmen wij hier weder in met KEIM, waar deze, melding makend van de opvatting van WEISZE, die onder het door JEZUS aanbevolen zwaard de noodzakelijke leervoorraad verstaat, die opvatting voor eene phantasie der uitleggers verklaart.

Neen, zeggen anderen, niet in overdrachtelijken, maar in eigenlijken zin is de opwekking van JEZUS te verstaan. Ook deze uitleggers loopen evenwel weer uiteen. CHRYSOSTOMUS maakt van dat zwaard een slachtmes, voor reisbenoodigdheden, ook met het oog op het Paaschlam, en NACHTIGALL en HOFFMAN hechten er hun zegel aan, — de laatste, omdat hetzelfde woord bij HOMERUS ook reeds in deze beteekenis voorkomt. Daar echter deze beteekenis in allen gevalle buiten de Schriften des N. T. omgaat en weinig strookt met het redebeleid, gaan vele uitleggers van later tijd deze verlegenheidsverklaringen eenvoudig voorbij, en houden zich aan hetgeen er geschreven staat. Velen van dezen leidden er eenvoudig uit af, dat JEZUS gewapend verzet der zijnen heeft bedoeld tegen zijne tegenstanders, in den geest van andere volksleiders zijner dagen.

Reeds REIMARUS, die de onderneming van JEZUS als eene mislukte poging tot oproer voorstelde, hield

het er voor, dat hij tegen een nachtelijken overval eenige zwaarden had laten bijeenbrengen (25). Desgelijks nagenoeg PAULUS, van Heidelberg, die dan ook 's Heeren slotwoord, toen JEZUS discipelen hem twee zwaarden hadden getoond: „het is genoeg" slechts in den zin van de nevengedachte: „voor'shands" wilde hebben verstaan, met insluiting van de gedachte: „morgen moogt gij u meerderen verschaffen (27).

Eveneens RENAN en VOLCKMAR, die van meening zijn, dat JEZUS aan het afweeren van geweld door geweld en wel uithoofde eener zoo groote ter zijner beschikking staande menigte aanhangers gedacht heeft, er echter weder afziende, volgens RENAN, omdat beschroomde buitenlieden niet bestand zouden blijven tegen de gewapende macht der hooge overheid te Jeruzalem (28). Ja, zegt HASE, het woord: „wie geen heeft verkoope zijn kleed en koope een zwaard" is een krijgszuchtig woord, dat steeds bij hoogen oorlogsnood zal gebruikt worden; maar het oordeel van JEZUS over de twee hem getoonde zwaarden: „het is genoeg!" bewijst dat het niet hier maar bij eene andere gelegenheid en in een anderen tijd behoort, al motiveert het ook de latere daad van PETRUS (29). Waar het woord van JEZUS, zonder eenigen twijfel bij deze gelegenheid gesproken, zoo opgevat wordt, niet slechts door tegenstanders en bestrijders van het historisch Christendom, maar ook door mannen, aan wie men diepen eerbied voor den persoon des Zaligmakers niet ontzeggen kan, daar behoeft het ons niet te bevreemden, dat er gretig gebruik van wordt gemaakt, om het, in bepaald revolutionairen zin, tot het zijne te maken, en gewapend verzet er niet alleen door te verdedigen, maar zelfs aan te prijzen. Indien

ons geheugen ons niet bedriegt, dan heeft men van de zijde der sociaal-democraten zich meermalen ook op dit woord van JEZUS beroepen; ja, het is alsof men nu en dan zijne oproerwekkende uitdrukkingen er aan heeft ontleend (30). Zoo leest men b.v. in de Opstand, een der organen van de socialisten: „Waarom niet macht tegenover macht gebruikt? Hebben de politieagenten wapens, bezorgt er u ook. Zijn er geen wapenmakers in de stad? Zijn er geen uitvindsels gedaan, waarmede men een deel der schelmen eene reis naar de maan kan doen ondernemen?" enz.

Desgelijks in Recht voor allen, het orgaan van den heer DOMELA NIEUWENHUIS: „Gij hebt handen! Welnu te wapen, indien gij niet geheel tot slaaf verlaagd zijt. Met bezadigde woorden zullen wij onze overheerschers nooit vermurwen. Zij spotten daarmede sinds jaren. Handelen dan. Schaft u zooveel mogelijk wapenen aan, die kunnen elken dag noodig zijn (31)."

Zoo positief wordt het niet uitgesproken, door Dr. QUACK in zijne aanvaardingsrede, getiteld: Sociale politiek; maar als LUTHER dáár, toen hij tegen den opstand der boeren fulmineerde, voorgesteld wordt, als te zien door een gekleurde bril, en wanneer aan het niet letten op hunne „vertoogen" (?!) de ellenden toegeschreven worden van den dertigjarigen oorlog in het midden der 17de eeuw; als later dergelijke „ketters" voorgesteld worden als in menig opzicht helderder ziende dan hunne tijdgenooten; als de Fransche Revolutie ten slotte een ontzettend „probleem" genoemd wordt, waarbij Europa huiverend stil werd, eene ziekte, die uitbrak en waartegen geene gewone dranken hielpen, geen dampbad, geene apparaten van kunstig gemengde artsenijen, zon-

der één afkeurend woord over het godvergeten en verdierlijkt moorderen rot, dat er zijn van menschen- en engelen-bloed dronken drama in afspeelde, dewijl men het eenige van God gegeven heilmiddel des Evangelie in arren moede van zich had gestooten; dan slaat toch ook deze, den in onze oogen altijd onwettigen opstand en de niets wat heilig is ontziende revolutie, zoo niet bijna verheerlijkende dan toch vrij vergoelijkende redeneering op datzelfde aambeeld (32). En als men meenen zou, dat althans de anti-revolutionaire partij daartegen hare stem zou verheffen en, aan hare eigen leus getrouw, de leus: geweld voor geweld zou afkeuren en het opnemen van het zwaard tegen de overheid in strijd achten met het woord des Heeren: „Niet door geweld maar door mijnen geest zal het ge„schieden", dan zou men zich daarin ten eenenmale vergissen. Daar wij de rede niet hoorden van Ds. DE GAAY FORTMAN op den 9 Nov. l.l. te Amsterdam gehouden over het recht tot den opstand, weten wij niet, of hij zich ook tot staving van zijn gevoelen van het woord des Heeren, bij deze gelegenheid gesproken, heeft bediend, maar als hij zegt: dat „schrift (wij spatieeren) en geschiedenis" beide bewijzen, dat „we" wettig met de wapenen in de hand mogen opstaan als de overheid hare rechten en plichten verzaakt," dan moge hij daaraan toevoegen, dat zulks eerst dan geschieden mag, als eerst alle geoorloofde middelen vruchteloos blijken, en dat het geval slechts zelden voorkomt en zeldzaam blijven moet; wij moeten toch wel haast aannemen, dat hij ook met dit bepaalde woord der schrift, in den letterlijken zin opgevat, rekening gehouden, er

althans niets in ontdekt heeft, 't welk ook dit beweren als antichristelijk kenmerkt (33).

Na deze mededeeling van een en ander, in onze oogen, zoo niet onwaar toch eenzijdig, bewust of onbewust, bedoeld of niet bedoeld misbruik van JEZUS opwekking aan de discipelen, om zich een zwaard aan te schaffen, keeren wij tot Zijne uitspraak terug, die, zooals het zich verwachten laat, van den in al de waarheid leidenden geest des Heeren ook nog eene andere en in onze oogen meer, neen, alleen ware uitlegging heeft gevonden; maar ook hier ontbreekt nog weder al te dikwijls de aanwijzing van den taalkundigen grond.

„De discipelen", zegt NEANDER, „konden uit CHRISTUS voorbeeld, uit den geest van heel zijn leven en uit zooveel, dat hij in de bergrede en elders veelvuldig tot hen gesproken had afleiden, als zij geene gedachtelooze hoorders waren, dat hij nooit werkelijk bedoelen kon dat ze zich messen of zwaarden zouden aanschaffen." (34) Ligt in deze opvatting als van zelf het beeldsprakig karakter van 's Heilands woord begrepen, BLEEK zegt dit met ronde woorden, als hij den zin aldus wedergeeft: „JEZUS heeft den moeielijken toestand, waarin zich zijne discipelen zouden bevinden en waarin ze nog meer van de vijandschap der menschen dan van eenigen anderen vijand te duchten hadden, met deze niet naar de letter maar beeldrijk op te vatten aanwijzing, aanschouwelijk willen maken" (35). Desgelijks MEIJER, als hij, na de voorstelling van 't geen de discipelen zouden noodig hebben, in den toestand, waarin zij komen zouden, „t. w. zu Schutz u. Wehr ein Schwerdt" aldus vervolgt: „Niet alsof JEZUS het dragen en gebruiken des zwaards van de discipelen zou hebben geëischt (Matth. XXVI: 52);

maar hij spreekt zoo, dat hij concreet verzinnelijkt, hoe vijandig zij van nu af de wereld tegen zich over zouden gesteld zien, welken tegenstand en kamp harerzijds hen wachtte op de reizen van hun apostolisch beroep (36)".

Ik stel mij voor, dat de meesten onzer lezers zich wel in de hoofdzaak aan de zijde van deze vrij eenstemmige opvattingen van JEZUS' oppervlakkig bezien raadselachtig, woord zullen scharen, als geheel overeenkomende met zijnen overal elders geopenbaarden geest. Toch zullen ze met ons missen den toereikenden taal- en uitlegkundigen grond, die, bij de onmiskenbare tegenstelling van het weleer en van het thans, zoo gedetailleerd aangewezen, de vrijheid verleent, om den Heer hier in figuurlijken zin, te laten spreken. — Dien grond nu meenen wij te vinden vooreerst in de figuurlijke spreekmanier der Oosterlingen in het algemeen, en in het bijzonder van de schrijvers beide des O. en des N. Testaments, speciaal en zeker haast voorbeeldeloos, waar er van het hier door JEZUS genoemde wapen sprake is: het zwaard. Onze, ook op het uitlegkundig gebied schaarsch geëvenaarde GROTIUS maakte daarop reeds met nadruk opmerkzaam (37). Hij had zijne juiste opmerking in speciale beteekenis op het eenig door JEZUS genoemde wapen kunnen bevestigd zien, 't welk op tal van plaatsen, beide in het O. en N. T., het zinnebeeld is van goddelijke strafgerichten en beproevingen, en waarvan JEZUS zelf elders verklaart, dat hij daartoe kwam, om het op aarde te werpen, waarvoor de Evangelist LUCAS het woord „verdeeldheid" bezigt en de beeldspraak in eigenlijke bewoordingen wedergeeft (38).

Zoo ook te dezer plaatse. Als wij in Westersche bewoordingen 's Heilands vermaningen aan zijne jongeren gedaan wedergeven, dan heeft hij hun hoog ernstig willen doen verstaan en op het harte binden, dat hun, tegenover de vriendelijke behandeling, die ze vroeger, in hunne betrekking tot hem, den zoo hoogvereerden Meester, hadden ondervonden, en die bij hunne eerste uitzending eveneens symbolisch gespecificeerd wordt uitgedrukt (39), voortaan juist in deze hunne betrekking de tegenovergestelde behandeling: vijandschap, haat, gevaar en vervolging — PAULUS voegt in dezelfde beteekenis gevaar en z w a a r d te zamen, (40) — te wachten stond, of, om nog nader bij de beeldspraak te blijven, dat hun van de zijde hunner eigen natuur- en volksgenooten nog veel meer het op zijn hoede zijn — het qui vive! — te pas kwam, dan hun de injurie van wind en weder, hitte of koude, dag of nacht kon veroorzaken.

Laat zich reeds op deze wijze de aansporing des Heeren taalkundig volkomen rechtvaardigen, zij wordt als de eenig ware door de volgende rede des Heeren gevorderd, die in vs. 37 staat geboekt, en niet minder door het slotwoord, 't welk de Heer vs. 38 op de episode met die twee zwaarden laat volgen. Het is dan ook, met het oog op bovenstaande verklaring bovenal, dat wij ten slotte ook hierop de aandacht onzer lezers hebben te vestigen.

Wat het eerstgenoemde vers aangaat, waar de Heer op de profetie van JESAJA wijst: „en hij is met de misdadigers gerekend", als eene schrift, die alsnog aan hem volbracht zal moeten worden: mij kwam daarvan eene uitlegging ter oore, op een gezelschap van godgeleerden voorgedragen, alsof JEZUS, met het oog op hetgeen hij van het zwaard gezegd had, daarmede zou hebben willen

zeggen, dat het zoo ver zelfs met hem komen zou, dat er slechts dat nog aan ontbrak, dat men hem ook onder de misdadigers zou tellen; maar moge deze verklaring al eenigen schijn van aannemelijkheid bezitten, waar men aan de door ons op goede gronden afgewezene verklaring van gewapend verzet van JEZUS zijde zijn zegel hecht, zij ziet ook geheel voorbij, dat de Heer, — blijkens dat plechtig: „want ik zeg nl. en dat goddelijk aan hem moeten vervuld worden van den raad Gods" (het geschrevene) — hier zijne algeheele onderwerping aan den wil des Vaders uitspreekt tot in het smadelijkst lijden en den schandelijksten dood, waarin zijn leven en werken een spoedig einde zou nemen, maar zulks weder niet met het oog op zichzelf' alleen, maar niet minder, ja, nog meer bepaald, op zijne door hunnen hoogen beschermer verlaten discipelen, die alsdan in het vernederend lot huns Meesters zouden deelen. M. e. w. hetgeen de Heer hier in vs. 37 op zijne opwekking aan zijne discipelen, om gewapend te zijn tegenover de hen wachtende vijandschap der menschen, laat volgen, het is, — wel verre van de taal der wanhoop over een onvoorzien en rampzalig lot, — niets dan eene hoogst tijdige herinnering aan zijne vrienden, dat wat hem van dezen oogenblik zou overkomen, wat van zijne gevangenneming af tot het oogenblik zijns doods zou gebeuren, hem alles behalve onverwacht overkwam, maar ook evenmin alleen zijn lot zou zijn in deze wereld, dat zij veel meer daarin slechts het toonbeeld zien zouden hunner eigen bestemming, geheel overeenkomstig zijn zoo even tot hen gesproken woord: „In deze wereld zult gij verdrukking hebben, maar heb goeden moed ik heb de wereld overwonnen."

Met deze o. i. alleen ware verklaring van dit groote woord des goddelijken Meesters, vervalt dan ook de laatste grond, om bij zijne aansporing in vs. 36 nog aan gewapend verzet der zijnen te denken. Dit is integendeel zoo ver van 's Meesters geest, dat hem veel meer het gansche beeld van den lijdenden knecht Gods voor oogen staat — even treffend door JESAIA geteekend, als in hem verwezenlijkt, — ook die laatste trek niet uitgezonderd, die wel het toppunt zijner zich zelven verloochenende gehoorzaamheid heeten mocht en van stonden af aanving in hem te worden verwezenlijkt, al de zijnen ten voorbeelde, eener zelfzuchtige en ondankbare wereld van zondaren ter behoudenis.

Met deze verheven gedachten des wereld overwinnenden geloofs voor den geest, het oog ook op de zijnen gevestigd, kan men zich voorstellen, wat indruk het op den Heiland maakte, toen zijne discipelen, op den klank van het woord zwaard af, misschien wel uit een verborgen hoek der zaal, met twee zwaarden voor den dag komen, misschien wel om den Meester blijk van hunne activiteit en sympathie met zijne opwekking te toonen. Op zulk eene vertooning kon dan nu ook kwalijk een nieuw vertoog volgen, dat en hoever zij al weder voor de hoeveelste maal? den Meester hadden misverstaan. JEZUS geeft, die zwaarden ziende, een blijkbaar de discussie afbrekend antwoord. Daar zijn uitleggers geweest die dit „ἱκανόν, het is genoeg", als in ernst gesproken hebben opgevat, en er willen hebben bijgevoegd: „voor 's hands!" Onder deze moet men zelfs den plaatsbekleeder van CHRISTUS rangschikken, die, gelijk bekend is, uit die beide zwaarden zijn recht ontleende, om beide het stoffelijk en geestelijk zwaard te zwaaien (41). Anderen

hebben er eene zachte berisping der discipelen in gezien, en gezegd: het staat gelijk met ons „goed zoo", als wij ziende dat iemand ons niet begrijpt, iets zoo noemen, hoewel het niet zoó is, om geen beweging te maken. Weder anderen hooren er den toon in der desperatie, die aan verzadiging van gebeurtenissen, menschen of redenen denken (42). Reeds THEOPHILACTUS echter maakt, schoon dan ook ter loops, melding van de ironische opvatting alsof JEZUS daarmede te kennen wilde geven: „omdat er twee zijn, zijn er zeker vele en genoeg, als wij het oog vestigen op de menigte vijanden, die over ons komen zal." O. i. is deze verklaring overeenkomende met het taaleigen des N. V., waarin het woord genoeg steeds in den zin van toereikend wordt gebezigd, zooals dit dan ook in een enkel H. S. met gebruik van een ander Grieksch woord voorkomt. En deze is zeker nader aan de waarheid. JEZUS leest in die vertooning van twee zwaarden een dubbele vraag der discipelen, a) of zij hem wel goed hebben verstaan, toen ze hem van dat zwaard hoorden gewagen? b) of zoo ja, of dan die twee wapenen voor hen een toereikende tegenweer konden genoemd worden, zeker om hem uit te lokken, om te zeggen, dat ze dan ten minste allen wel van zulke wapenen mochten voorzien zijn? En wat doet nu JEZUS? Wijselijk gaat hij op de eerste vraag, na zijne zooeven gesprokene lijdensprofetie, niet in, waarvoor zij nog alles behalve vatbaar waren, maar ook op de laatste geeft hij geen beslissend antwoord, ziende hun klein geloof. Daarom laat hij hen met het ἱκανόν na deze demonstratie van stoffelijk machtbetoon henengaan, deels misschien, om het ontroerde gemoed eeniger mate tot bedaren te brengen, deels om het stilzwij-

gend te doen beseffen, hoe onzinnig van hunne zijde het verzet zou zijn tegen eene zoo ongelijk veel grootere macht, die reeds gereed was om den herder te slaan en de kudde te verstrooien; zoo al niet, om, wetende wat een PETRUS in het schild voert en wat hem te wachten staat tot zijn behoud voor eeuwig, niet ontijdig te grijpen in 't geen de Vader voor dien discipel, en in en met hem voor de anderen zou noodig keuren, om eens en voor altijd van het gebruik van stoffelijke wapenen afstand te doen, ter bevordering van zijne zaak en om in dat voor hem en voor de zijnen beslissend levensuur, het antwoord te geven op die beide zwaarden, zoo afdoend en zoo krachtig (43), dat noch PETRUS noch een der zijnen later zeker ooit weder naar het voor altijd afgewezen slagzwaard heeft getast. Ja, dat ieder van JEZUS ware volgelingen, thans, met een zijner grootste apostelen zal zeggen, in stede van zich op gewelddadige wijze recht te verschaffen: „de wapenen van o n z e n strijd zijn niet vleeschelijk (44)," en moge al onder de volle wapenrusting Gods, waarmede de christen moet zijn aangedaan, ook van een zwaard sprake zijn, „dat zwaard is geen ander dan het zwaard des geestes, hetwelk is Gods woord (45)." Zoo weinig recht heeft dan ook nog heden ten dage de sociaal-democraat, of wie ter wereld ook, om zich tot staving van het recht van gewelddadig verzet op dit woord des Heeren te beroepen.

Warnsveld. S. K. THODEN VAN VELZEN.

AANTEEKENINGEN.

(1) Matth. XXI: 13.

(2) MARCUS voegt er de woorden bij: „voor alle volken" H. XI: 17. JOSEFUS zegt in zijn geschrift tegen APION H. I: 7. „'t Is zelfs niet geoorloofd eenig vat in den tempel te dragen." Wij grijpen al aanstonds deze gelegenheid aan, om dit tijdverschil tusschen JOHANNES en de Synoptici althans met een enkel woord te bespreken, hetwelk de meeste exegeten zoo groote moeite baarde en voor vele lateren een groot gewicht in de schaal gelegd heeft, om het geheele vierde Evangelie voor onecht en een geschrift uit later tijd te verklaren. Daar wij, met de meeste oudere en vele latere Godgeleerden, uitgaan van de prioriteit die ook hier, gelijk overal bij verschil in dezen, aan de zijde is van den vierden Evangelist, mag het op onzen weg geacht worden, al is het ook met korte woorden, en al blijft het feit der tempelreiniging desniettegenstaande intakt, dit tijdverschil eenigzins te verklaren. In het algemeen staat het vast en blijkt het overal, dat de Synoptici en wel allerminst de twee eersten, gewone geschiedschrijvers van 's Heilands leven waren, wie het er om te doen was zich voor elk vergrijp tegen het zoogenoemd Husteron proteron te wachten. Het was er hun om te doen, om eenige hoofdgedenkwaardigheden uit het leven des Heeren te vermelden, vrij onbekommerd of zij ze al dan niet in vasten geschiedkundigen zamenhang boekten. Vraagt men in de tweede plaats naar de bijzondere redenen, die voor de verplaatsing van dit feit van het begin naar het slot van JEZUS openbaar leven aanwezig zijn bij de verschillende Evangelisten, dan komt de vraag ter sprake of men met een STRAUSZ en vele anderen een voorstander van de MATTHEUS-hypothese of met HOLTZMAN

en weder anderen van de MARCUS-hypothese is, maar in geen der beide gevallen baart de verplaatsing van dit feit groote bezwaren. Dat de schrijver van het MATTHEUS-Evangelie een vriend van rubriceeren is, is onmiskenbaar, als men slechts aan zijne redactie van de Bergrede en van de gelijkenissen en van de strafredenen denkt. Overal bejegent de lezer hier veel meer den zakelijken dan den geschiedkundigen zamenhang, de eerste wordt blijkbaar gehuldigd, de laatste verwaarloosd, ja zonder twijfel daartegen, (men denke slechts aan het O. Vader bij LUCAS) meermalen gezondigd. Zoo ook hier, ook hier vindt de tempelreiniging volgens hem eene voor hare opneming in zijne gedenkwaardigheden geschikte plaats, aan den ingang der woorden en daden, die JEZUS gesproken en volbracht heeft na zijne plechtige intrede in de koningstad, door zijn ingang in den tempel gevolgd, en door zoo veel, dat hetzij reeds vroeger hetzij nu door hem aldaar verricht en gesproken is en besloten met de strafrede, waarmede hij den geesel van zijn heiligen toorn op die tempelschenders doet nederdalen, in zijn 8 malig wee als tegenbeeld van het 8 maal zalig, waarmede hij in Galilea was opgetreden. Voor wien nu onder de Evangelisten het MATTHEUS-Evangelie grondschrift is, waarnaar een MARCUS en LUCAS zich richten, kan dus in deze plaatsing van het feit bij de Synoptici geen bezwaar gelegen zijn.

Meent iemand echter de prioriteit aan MARCUS toe te kennen: hij vergete niet, dat PAPIAS juist op dezen Evangelist het οὐ κάτα τάξιν heeft toegepast, maar evenmin, dat in het MARCUS-Evangelie een geheel nieuwe trek aan het verhaal der tempelreiniging wordt toegevoegd, die even als die volledige aanhaling van JESAIA, en het nog veel sterker getuigenis tegen de Joden, als 't geen bij JOHANNES voorkomt, bij dit laatste optreden van JEZUS in den tempel behooren kan, zonder dat daarmede eene altijd meer of min matte herhaling van hetzelfde feit behoeft te worden aangenomen. Het is toch wel buiten twijfel, dat JEZUS eerste reiniging door geene radicale tempelzuivering zal achtervolgd zijn, zoodat JEZUS, ook zonder hetzelfde te doen, met klimmende verontwaardiging tegen de hardnekkigheid van zijn volk op de eene of andere wijze andermaal, moest getuigen. Dit een en ander ontvangt te meer waarschijnlijkheid, als men

bedenkt, dat deze Evangelist, na eerst (H. XI: 11) verhaald te hebben, dat JEZUS den vorigen dag alles in den tempel van rondsom aangezien had, mededeelt, dat hij met zijne discipelen naar Bethanie was uitgegaan, om het den volgenden dag door JEZUS gesproken slotwoord, vs. 17, „Is er niet geschreven" enz. tot de διδαχη of leer van JEZUS te brengen, die zich wel met de in vs. 16 door hem vermelde stille handhaving van 's tempels heiligheid, maar zeer moeijelijk met de door den Evangelist vs. 15 volbrachte katastrofe verdraagt, zoo als ook zelfs door KEIM is opgemerkt. Het is mogelijk, dat de over den onvruchtbaren vijgeboom uitgesproken vloek in geen psychologisch verband staat met deze onze verbinding der zaken; maar zou de voorstelling uit de lucht gegrepen zijn, dat de Heer, den vorigen avond getuige van de voortgaande en toenemende ontheiliging des tempels, in dat over dien vijgeboom uitgesproken woord, lucht gegeven heeft aan zijnen heiligen toorn over de alle waarschuwing en elk liefdewerk bespottende onvruchtbaarheid en hartshardigheid zijns volks, en daarom toen niet andermaal tot een toch ijdel gebleken verzet daar tegen is overgegaan, maar zich vergenoegd heeft, met zich de gelegenheid te reserveren, om de Joden nog eens met woorden onder het oog te brengen wat zij, en nu onherroepelijk, van het huis des gebeds hadden gemaakt, en zulks (blijkens vs. 18), zonder dat zij er met iets anders op konden antwoorden, dan met de vernieuwing van het plan om hem te dooden.

Van LUCAS weten wij uit zijn eigen pen, dat hij als een andere bronnen gebruikend en verarbeidend auteur geschreven heeft, in dezen zeker de vóór hem geschreven Evangeliën MATTHEUS en MARCUS op den voet volgend. Overigens vergelijke men, ter handhaving van de gezags-prioriteit van JOHANNES in dezen, hetgeen mijn broeder daarover schreef in zijne bestrijding der LOMAN-hypothese in Geloof en Vrijheid 1885, 4de Afl. bijz. bl. 355 volgg.

(3) ORIG. Comm. in JOAN. T. X, 16.

(4) HAZE. Gesch. J. S. 360.

(5) WEISZE L. J., S. 437.

(6) G. VOLCKMAR, Jesus Nazarenus, u. s. w. S. 269. — Evangg. u. s. w. S. 511.

(7) S. 144 ff. (8) KEIM, J. v. Nazaret III. S. 102 ff.

(9) Num. 25. (10) I Kon. 18: 40 volgg.

(11) Zach. 14 : 21; Mal. 3 : 1 vgg. (12) Leben Jesu S. 165.
(13) Vergel. aant. 30. (14) Joh. 1: 29, 34, 50.
(15) Maleachi 3: 1 volgg. (16) Zündel. Jezus in Bildern a. s. L. S. 1091.

(17) Als HASE bij zijne voorstelling van het verhaal KUINOEL beschuldigt, dat hij den geesel slechts voor het vee laat bestemd zijn, terwijl het luidt in den heiligen tekst: „hij dreef ze allen uit," dan geldt die tegenspraak onze verklaring evenzeer als die van KUINOEL, maar zij mist den uitlegkundigen grond. Immers al volgt dat allen (πάντας) op de verkoopers van runderen en schapen en duiven, zelfs op de daar nederzittende wisselaars, het ziet niettemin klaar op de schapen en runderen alleen. Om toch niet te zeggen, dat het rustige woord tot de duivenverkoopers: „neemt deze dingen van hier weg" enz. kwalijk bij dat uitdrijven past; als JOHANNES, onmiddelijk daarop nader verklarend, volgen laat in het oorspronkelijk: τά τε πρόβατα καὶ τοὺς βόας, dan is deze formule de nadere uiteenzetting van het voorafgaande πάντας, het Latijnsche: non solum sed etiam, tum, tum, zooals de jongste Synodale vertaling dan ook in hare kantteekeningen deze opvatting, als door sommigen voorgesteld, mededeelt. Dus niet „ook de schapen," maar „zoowel de schapen als de runderen," of liever nog met name „de schapen en de runderen," zoodat het hier gebruikte τε de nadere bepaling en uiteenzetting van dat πάντας aanduidt. Evenals Hand. 1 : 13 het ὅ τε πέτρος καὶ Ιωάννης de nadere bepaling is van de vroeger in het algemeen genoemde personen, die in de opperzale waren opgegaan en aldaar vertoefden, en even als 1 Cor. 1: 30 de conjunctie τε niet maar eenvoudig te kennen geeft dat CHRISTUS, behalve de wijsheid, ook de gerechtigheid enz. geworden is; maar de gerechtigheid met hetgeen volgt: de nadere uiteenzetting van de wijsheid is. Men zie WINER in zijne Grammatik des N. T. Sprachidioms ed. 6, § 53 S. 385, waar hij de opmerking maakt dat τε niet alleen: „das hinzutretende und ergänzende" maar ook „das erklärende" te kennen geeft, „das aus dem „vorhergehenden herfliessende, oder auch particulare", ja zelfs somtijds de beteekenis des hervorhebens heeft, hetzij het onder de meer of minder gewichtige dingen moet worden gerekend. Ja S. 390 wordt opzettelijk Joh. 2: 13, dus juist onze tekst

aangehaald als een voorbeeld hoe τε en καί, ook door een of meer woorden van elkaâr gescheiden, eene tot eene eenheid verbonden groep vormen. Als LANGE in zijn Bibelwerk zegt, dat JEZUS de menschen uitdreef door den geesel tegen de dieren op te heffen, naar analogie van de wisselaren, wier tafelen hij omstiet, dan komt de handeling wel nagenoeg op hetzelfde neer, want het lag niet in JEZUS doel de menschen alzoo uit te drijven, maar dan heeft hij toch nog altijd den mond niet gesloten van hen, die zeggen, dat het werkwoord ἐξέβαλεν niet op de dieren maar op de menschen ziet, zooals dit met onze uitlegging wel degelijk het geval is. Met deze uitlegging gaat alles zeer geleidelijk toe. Evenals de wisselaren het zeker niet waagden het weder bijeenverzamelde geld andermaal aan denzelfden kans bloot te stellen, even geleidelijk volgden de verkoopers zelf hunne uitgedreven runderen en schapen en was dus het heiligdom in korte oogenblikken van dezen onraad gezuiverd.

(18) Treffend zegt van dien JEZUS verteerenden ijver de Heidelberger PAULUS: „es war Eifer für das Haus Gottes oder vielmehr für die darin zu beschützende Herzensandacht. Dieser Eifer verzehrte JESU Gemüth; sie verzehrte aber auch in der Folge sein Leben." Das Leben Jesu 1 Th. S. 173.

Als daarentegen RENAN in zijn Leven van Jezus bl. 178 bij de mededeeling van dit feit in JEZUS' leven opmerkt, dat JEZUS in het algemeen zeer weinig van den tempel hield, ja dat al de oude joodsche instellingen hem mishaagden, dat het hem zelfs smartte, dat hij ook verplicht was er zich naar te schikken, dan slaat hij de gansche Evangelische traditie daarmede in het aangezicht. Daarom behoeft het ons ook niet te verwonderen, dat hij het verhaal van die geeselslagen onder reserve van een sceptisch: on dit mededeelt. Maar als hij dan weder in éénen adem van JEZUS godsdienstig gevoel gewaagt, als tot in het angstvallige daardoor gekwetst, dat iemand een vat door den tempel droeg, dan komt de inconsequentie van dezen modernen Renanschen JEZUS volkomen overeen met de inconsequentie des mans, die van 's Heilands leven zulk een Janusbeeld ontwierp.

(19) In het godgel. tijdschrift: Wessel Gansfort, wetensch. Bijdragen enz. 1 Jg. 2 St. p. 256 volgg. 1854 heb ik, met het oog op het getuigenis van dien zoog. valschen

getuige voor het Sanhedrin, die, gelijk HASE opmerkt, gansch niet als een bijvoegsel van een gemeen of valsch getuige klinkt, 's Heeren door JOHANNES verkort medegedeeld antwoord aldus meenen te mogen wedergeven: „Breekt dezen met handen gemaakten tempel, breekt ook dezen tempel af (het eerste δεικτικῶς slaande op den tempel te Jeruzalem, het laatste op den tempel van zijn eigen lichaam) en ik zal in drie dagen een zonder handen gemaakten (tempel) weder oprichten," zoodat hier dus bij al de gedrongen kortheid der woorden toch duidelijk op drie tempelen gedoeld wordt, op dien van Jerusalem, dien zijns eigenen lichaams, aan welks verbreking de Heer in deze oogenblikken nadrukkelijk herinnerd werd, en op den toekomstigen geestelijken tempel, welks oprichting de onverwacht spoedige vrucht van de verbreking van den tweeden tempel wezen zou, een uitzicht hem zelfs op dezen oogenblik geopend door den ongedachten zegen, die er rustte op dit zijn eerste reformatorisch optreden. De jongste beschrijver van JEZUS' leven, Pastor ZÜNDEL, zegt van JEZUS' woorden hier gesproken, dat zij het daarin vervatte begrip in drie ontwikkelingstrappen doorloopen, het verval van de heilige verordening der aloude godsdienst, een korten tijd die tusschen het oude en nieuwe ligt, en de algeheele vernieuwing, die daarop komen zal, terwijl hij zelf van dat alles het middenpunt uitmaakt. Dit alles was hij zich helder bewust in deze oogenblikken. Hij kende thans gewis zich zelven als de beweeglijke plaats, waarbij God zegen-gebiedend de menschen nabij was, een wandelende tempel Gods op aarde. Maar hij zag ook onfeilbaar vooruit dat de stompzinnigheid tegenover het heilige, die hier het zinnebeeld, den tempel, ontwijdt, als de heilige Gods in den vollen glans van zijn wezen straalt, ten laatste op eene ontheiligingswoede zal uitloopen, waarvan hij zelf het eerste slachtoffer wezen zal, als de eenig ware en Gode welgevallige drager daarvan op aarde, zooals hij hier dan ook alleen staat tegenover de gansche hem omringende menigte, maar om dan ook, gelijk HOSEA het reeds zoo kernachtig, wat den tijd en de zaak betreft, had uitgedrukt, binnen zeer kort tijdverloop zich als de van God gezondene wederoprichter van het ware en eeuwige heiligdom te openbaren, natuurlijk als de opgewekte uit de dooden, die dan ook, zooals een HOSEA het voorstelt, tegelijk de oprichter uit den

geestelijken doodslaap wezen zal. Vooraf echter zal het godsgericht, 'twelk zij in hunne gehuichelde vroomheid, die echter inderdaad van de inwendige goddeloosheid in hunne harten een sprekend getuigenis aflegt, over hnnne hoofden afriepen op hem zelven als ware het een godsoordeel losbreken, maar zoo wil hij het zelf, hun en velen met hen ter behoudenis en ten eeuwigen leven. Vergel. ZÜNDEL, JESU in Bildern a. s. Leben. S. 112. ff.

Wij vragen, wat is verder verwijderd van hetgeen de Sociaal-Democratie bedoelt, die alles met ruw geweld wil onderst-boven keeren en zich zelfs niet ontziet om haar nijd en wraakzucht te koelen in het bloed van den natuurgenoot? Wie is veiliger gids, om, waar het wezen moet, zelfs diep gevestigde, eeuwenheugende, uit vuig eigenbelang geborene en daarop berekende misbruiken en misstanden in staat of kerk of maatschappij af te schaffen, om zelfs den meest beslisten en hardnekkigsten bestrijder er van te beschamen, dan hij, die wat hij hier deed en sprak tot in, ja bovenal door zijn eigen dood heeft gestaafd en aan het hart van millioenen bevestigd en geheiligd?

(20) Joh. XIII : 15; Matth. XVI : 24.

(21) Joh. XIV : 12. Matth. XX : 28.

(22) Matth. XVII : 26, 27. (23) Eph. IV : 26.

(24) De Hoogleeraar QUACK legt in zijne rede ter aanvaarding van het Hoogl. ambt te Amsterdam over Sociale politiek, den vinger op menige wondeplek in het staatk. en maatsch. leven van onzen tijd en ons volk. Het is te hopen, dat, ook zonder vrees voor de daemonische eischen der Sibylle en uit het beginsel van recht en billijkheid, vele van de aldaar opgesomde het stoffelijk gebied rakende quaesties het voorwerp zullen worden des onderzoeks onzer beste juristen en oeconomen (zie Dr. H. S. G. QUACK, Gids Oct. '85). Maar nevens de vraagstukken over het mijn en dijn, moet ook, en met den heiligsten ernst, gedachtig aan het eeuwige woord van dien CHRISTUS: (van wien ook hij een paar andere woorden aanhaalt) „de mensch zal alleen bij brood niet leven", en „zoekt eerst het koningrijk Gods en alle overige dingen zullen u toegeworpen worden", de hand geslagen aan zooveel, dat een schandvlek heeten mag van een staat en een volk, dat zich naar CHRISTUS noemt, en waartegen de ook onder ons in dien geest werkzame philanthropie, tot hiertoe vruchteloos bijna, door woord

en daad ageert. Onder het vele, dat zich hier aan ons opdringt, hebben wij het oog allereerst op de God en menschen onteerende prostitutie met den schandelijken aankleve van dien, zeer onlangs nog in al haren gruwel aan het licht getreden. Werd daarop ook reeds van meer bezadigde socialistische zijde het oog gevestigd (zie B. H. HELDT, „Wat onderscheidt de soc. dem. beweging" enz. blz. 19 volgg.), zulks geschiedde aldaar op eene wijze en in zulk verband met het huwelijk, dat hier wel allereerst de handen mogen worden ineengeslagen van allen, die nog van de heilige levensbeginselen van het Evangelie ook voor de maatschappij en de samenleving en van deze alleen redding wachten.

Wil de Hoogleeraar QUACK dat aan de oplossing der door hem gestelde vragen alle standen, rijken en niet rijken, zullen medewerken, en roept hij anders het wee! over Europa en over ons zelven uit, wij zeggen, met onzen CHRISTUS voor oogen, zoo als hij daar in den Tempel optreedt, en het heiligste palladium van zijne Gode gewijde Natie reinigt, — mannen en vrouwen, ouden en jongen, geletterden en ongeleerden, treedt als een éénig man op tegen alle werken der duisternis, ook tegen de zulke, die nog oogluikend door de Overheid worden toegelaten, hetzij uit bange menschenvrees, of uit overleggingen van zelfzucht en lage begeerlijkheid. Drijft ze uit het heiligdom der menschelijke samenleving met den geesel des woords en der gebeden, die handel drijven in een christenland met blanke slavinnen. Weigert ze verblijf in uw midden. Keert ze om de tafels dergenen, die geheel of ten deele leven van God en menschen onteerend kwaad. Sluit u aan, gij mannen van rijper leeftijd en onverdacht karakter, aan het reeds in verscheidene steden van uw land opgericht verbond van hen, die zich beschikbaar hebben gesteld om door persoonlijk onderzoek door te dringen in de holen der ongerechtigheid en de geheimen der prostitutie, met alles wat daartoe leidt en daarmede in betrekking staat, en gewaagt van de meest God tergende zonde, de ontheiliging van het heiligste dat op aarde bestaat, het lichaam der menschen, door God bestemd om een tempel te worden des H. Geestes, eene woonstede Gods in gelijkvormigheid aan die zijns Zoons, een voorportaal des hemels! Maar wat gij doet, doet het alles in den naam van uwen Heiland en Heer, doet het in zijnen geest! Eerst waar

deze grondzonde van het sociale leven haren genadeslag ontvangt, daar zullen zich andere ook zeer ingewikkelde knoopen der ongerechtigheid, ook die van den Mammon, zelve hare oplossing vinden.

(25) Zie TISCHENDORF, N. T., gr. ed. Minor ex VIII, Majore decerpta ad h. l.

(26) Wolfenb. Fragm., s. 153.

(27) Comm. ad N. T., Th. III s. 605. In zijn Leben JESU staat hij dezelfde meening voor maar met de opmerking, dat JEZUS, zijne discipelen angstig ziende worden, niet op zijn eerste woord blijft staan, daartoe leidende dat zij zich allen zwaarden zouden aanschaffen.

(28) RENAN, Het leven van JEZUS, bl. 290.

(29) HASE, Gesch. JESU, s. 554.

(30) Het Handelsblad haalt, onder het opschrift: Het Socialisme en de Kerk, uit het antwoord van den Heer F. DOMELA NIEUWENHUIS aan Ds. WESTHOFF, de volgende zinsnede aan: JEZUS deed een revolutionnaire daad, door de „wisselaars," officieel aangestelde personen, te verjagen. Daar had hij geen recht toe, dan had hij de politie moeten halen. En zou JEZUS zijn gekruisigd, wanneer hij geen geweld had gepredikt. Christendom en Mahomedanisme zijn door geweld, door het zwaard uitgebreid.

Algem. Handelsblad, 10 Febr. 1885. Ochtendblad.

Kan men daar reeds, als tusschen de regels lezen, dat er in de redeneering van den Heer D. N. ook wel sprake zal geweest zijn van onze plaats, dit vermoeden wordt zekerheid met het oog op het Nieuws van den Dag van 11 Febr. en het Ev. Zondagsblad van 15 Febr. Volgens het N. v. d. D. laat de Heer D. N. op de door hem gedane vraag: „waarom wordt er nu juist van christelijke zijde zoo tegen revolutie gewaarschuwd? de woorden volgen: JEZUS was een revolutionair bij uitnemendheid." (Gefluit). Niemand der socialisten heeft nog gewaagd om met een geesel van touwtjes den tempel te zuiveren. En zijn vermaning: „wie twee rokken heeft verkoope er één en koope een zwaard." Dat was toch revolutionair. En wanneer men daartegen aanvoert, dat hij ook heeft gezegd: „Steek uw zwaard in de schede," dan antwoordt hij (D. N.) dat ieder dit zou zeggen, die zeker was van zijne nederlaag."

Nagenoeg gelijkluidend citeert het Ev. Zondagsblad het woord van den Heer D. N. Na ook de verklaring te hebben aangehaald, dat „JEZUS een revolutionair was bij uitnemendheid," vervolgt het zijn referaat aldus: „Hij joeg met een geesel de verkoopers uit den tempel en zijn woord: „die twee rokken heeft verkoope er een en koope een zwaard," bewijst het. Zijn woord tot PETRUS, om zijn zwaard op te steken, zou ieder hebben gebezigd, die zeker was van zijn nederlaag."

Een paar maanden, nadat de proeven van dit opstel reeds waren nagezien, stond in de Standaard van 14 of 15 Jan. d. j., in antwoord op het afkeurend oordeel door De Sprokkelaar geveld over het bekende „evénement" in de Nieuwe kerk te Amsterdam, het volgende te lezen: ('t welk eigenlijk reeds op bl. 119 (7) had moeten vermeld zijn, maar, ter voorkoming van eene voor den drukker te omslachtige omzetting, hier eene plaats moge vinden);

„De Sprokkelaar keurt alle oefening van geweld af en zegt: „wie dan ook in zijn recht ware, CHRISTUS, die altijd gelijk had, deed anders, eene phrase overgenomen uit De Banier.

„Is dit zoo?

„Deed de Heere JEZUS anders?

„Maar kennen de heeren van De Sprokkelaar dan hun Bijbel niet meer?

„Wij althans meenden eens gelezen te hebben, dat de Heere JEZUS in den tempel ook eens mannen vond, die er niet hoorden en dat de Heere JEZUS toen volstrekt niet gedacht heeft: „dit moet de rechter uitmaken maar een geeselkoorde in de hand greep en er zelf, met slagen toe te dienen, de vreemde indringers, die er niet hoorden, uitdreef."

„De Heere JEZUS leek in niets op het beeld van zoetsappigheid."

„Als hem persoonlijk onrecht werd aangedaan dan zweeg en leed hij, maar als hij in zijn ambt moest optreden, dan handelde de Heere JEZUS ontzettend doortastend. En Hij zal het nog eens doen, als Hij weerkomt op de wolken."

En na alsdan herinnerd te hebben, dat men geene vergelijking maken wil tusschen beide voorvallen, als zijnde door HH. Kerkvoogden geen geweld gebruikt, omdat de gestelde wachters

tot tweemalen toe vrijwillig waren heen gegaan, komt De Standaard nog eens terug op het door JEZUS in den tempel volbrachte en zegt: „Slechts hierop willen wij wijzen, dat men zich toch wachte, om in den kerkelijken strijd het beeld van onzen eenigen Heiland te vervalschen.

„Indringers dreef Hij wel ter dege met geweld uit het huis zijns Vaders uit."

Met het oog op de verklaring die wij hierboven bl. 125—227 (13 —15) gegeven hebben van hetgeen door den Heer in den tempel wel en niet verricht is, kunnen wij het beroep van De Standaard op JEZUS met geen anderen naam dan van misbruik van de door ons behandelde schriftplaats bestempelen. — En als men dan verder met kwalijk verbeten spijt een hoogen toon aanslaat tegen een blad, dat terecht alle oefening van geweld afkeurt tegen over ons gestelde machten, om nog eens te herhalen, dat JEZUS wel degelijk met geweld handelde, toen hij die indringers uitdreef, uit het Huis zijns Vaders, zonder twijfel, — ook bij afwijzing van elke vergelijking — om daarmede gedragingen te rechtvaardigen die op zijn zachtst gesproken alles behalve antirevolutionair van aard zijn, dan is naar onze meening dat misbruik der Schrift volstrekt niet minder gevaarlijk en niet minder onverantwoordelijk, dan waar men uit de hier besproken daden en woorden des Heeren munt slaat, om staatkundig revolutionaire en anarchistische oogmerken te bereiken. Het van deze zijde Dr. KUYPER reeds toegeroepen: kom over en help ons! doet hier onwillekeurig aan het meermalen met heiligen ernst herinnerd en onmiskenbaar verband tusschen de roode en de zwarte internationale denken!

Mochten de beide aan elkander gewaagde demagogen zich nog aan elkander spiegelen, eer het voor beiden te laat is! Mochten ze de rijke gaven, waarmede de Gever aller gaven hen bedeelde, in stede van ze tot afbreken van Staat en Kerk te misbruiken, tot opbouwing daarvan leeren aanwenden, en ook in de oogenblikken van rechtmatige verontwaardiging over zoo veel, dat in Staat en Kerk, ook in de Ned. Hervormde Kerk, werkelijk niet uit God maar uit den booze is, toonen, dat zij waarlijk van God geleerde discipelen zijn van den eenigen Meester en Heer wien niemand ooit van zonde kon overtuigen!

(31) Deze aanteekeningen zijn meerendeels ontleend aan het Handelsblad.

(32) Zie het October Nr. van de Gids, waarin 's Hoogleeraars Rede is opgenomen. Als Prof. QUACK slechts melding maakt van LUTHERS zien door een gekleurden bril in zijn fulmireeren tegen de boeren, dan velt hij hier zelf een door een zeker wel wat anti-clericaal geslepen en modern gekleurden bril verbijsterd oordeel; want al kon LUTHER evenmin als MELANKHTON der boeren opstand goed noemen, hij beschouwde dien in den eersten opslag met milde blikken, hij was in staat dien zelfs terug te leiden tot begrijpelijke oorzaken, hij wilde hen daarom ook niet in de onderste hel verdoemen. Hij was van oordeel dat de vorsten groote schuld hadden aan het oproer: zij hadden het te dol gemaakt met „schatten en villen", niet het minst de geestelijke heeren; hij zeide dat het de straf Gods was die hen trof. Zelfs in zijn geschrift, get. „vermaning over de 12 Art." die met nog wat anders vergezeld gingen dan wat de Hoogleeraar „vertoogen" gelieft te noemen, spreekt hij de vorsten aan met de volgende woorden: „Uwe zekerheid en hoogmoedige vermetelheid zal u den hals breken, dat zult gij zien. Ik heb het u vroeger reeds vaak verkondigd. Hoedt u voor de spreuk, Ps. CVII : 40: „Hij schudt verachting uit over de vorsten." Als gij niet anders wordt en Gode wijkt op vriendelijke, gewillige manier, dan zult gij het doen moeten door geweld en verderfelijke gevolgen. Als deze boeren het niet doen dan moeten het anderen doen. Ja, al versloegt gij ze allen, dan zijn ze nog niet geslagen. God zal anderen verwekken. God kan wel steenen tot boeren maken! Vreest God en ziet op zijn toorn. Een dronken man wijkt voor een voer hooi, hoeveel meer moet gij het woeden en tyranniseeren laten varen en met verstand met de boeren handelen, als met dronkenen en verdwaalden. Vangt den strijd met hen niet aan, want gij weet niet waar het einde blijven zal. Handelt allereerst met goedheid, want gij weet niet wat God doen wil, opdat geen vonk aanga en heel Duitschland aansteke, zoodat er aan geen blusschen te denken valt. Onze zonden, om wier wil wij den toorn Gods te vreezen hebben, zijn voor zijn aangezicht. Zijn ze reeds vreeselijk als een blad ruischt, hoe-

veel te meer waar een zoo groote hoop zich beweegt!" (Zie LUTHER, Werke XVI, s. 58.)

Na deze toespraak aan de vorsten, wendt hij zich tot de 12 Artt. zelf, onder welke hij verscheidene volstrekt niet onbillijk vindt. Maar even scherp als hij tot de vorsten spreekt, spreekt hij ook hoog ernstig tot de boeren, drukt hen de groote zonde eener gewelddadige beroering op het gemoed en wijst, na tal van voorbeelden uit de H. S. te hebben aangehaald, op zijn eigen voorbeeld, o. a. met het woord: „Ik heb nooit een zwaard getrokken of wraak begeerd, maar de macht en de eer der wereldlijke overheid, ook van de zoodanige, die het Evangelie en mij vervolgt, helpen verdedigen, zooveel ik kon." Daarna maant hij ze nog aan, om hunne zaak, hoe goed, hoe billijk zij ook immer zijn moge, niet met die des Evangelies te vermengen of den christennaam „tot een deksel der schande voor hun ongeduldig, onvredelievend, onchristelijk gedrag te maken." Terecht zegt de Hoogleeraar HAGENBACH: „Klaarder, krachtiger, scherper kunnen de grenzen van Revolutie en Reformatie niet getrokken worden, als zulks in dit waarlijk classiek geschrift geschiedt. Er heerscht daarin de grootste welmeenendheid en vrijzinnigheid van den waren, met de geringsten voeling houden den, om diens geestelijke en lichamelijke belangen bekommerden vriend des volks, maar ook de wijsheid en gematigdheid van een aan wet en orde getrouw vasthoudend burger, en eindelijk de hooge profetische zedelijke kracht van een van de heiligste grondstellingen des Christelijken levens doordrongen Evangelischen leeraar; met één woord: er heerscht daarin de taal van een Reformator, die het waardige, schoone midden houdt tusschen die van den kruipenden absolutist en den demagogischen radikaal." (HAGENBACH, Vorles. a. d. Kirchengesch. 3 Bd. s. 306.) Eerst later, toen de stormers proeven gaven, dat ze van de Evangelische vrijheid gansch niet gediend waren, toen een THOMAS MÜNZER en zijne Apostelen geen bedenking vonden om het zwaard tegen de overheid te grijpen, en aan de gruwelijke Proclamatie: „Het is hooge tijd: er op los, er op los, er op los! Kent geen erbarmen! Laat uw zwaard niet koud worden van bloed, smeed pijnbanken op het aambeeld van Nimrod!" enz., even gruwelijk gevolg gegeven werd; eerst toen vatte hij ander-

maal de pen op, in zijn boekjen: „tegen de roovende en moordende boeren." Daarin spreekt hij eene dikwijls ons gevoel kwetsende taal en wil ze behandeld hebben naar 't geen ze zijn: dolle honden! maar ook daarbij mogen wij niet vergeten, dat hij zoo sprak, om recht en gerechtigheid te helpen handhaven en het Duitsche volk voor geheelen ondergang te helpen bewaren, terwijl hij ook hier nog een groot onderscheid wil maken tusschen de raddraaiers en de tegen hun wil meêgesleepten, en jegens de gevangenen de meest mogelijke zachtheid aanbeveelt, zoodat uit den gloed van den hem overweldigenden ijver des toornigen mans nog de „reine zilverblik" eener degelijke gezindheid te voorschijn komt. 't Zou de groote vraag zijn, of onze politici — hetzij zonder eenige personaliteit gezegd, — die zoo van uit de hoogte nederzien op menige door hen van hun verheven voetstuk afgerukte christelijke of staatkundige grootheid, de hoogste niet uitgezonderd, om er, zoo niet zich zelven dan toch hunne geestverwanten op te zetten, — als zij in LUTHERS positie kwamen, nog zooveel geest des onderscheids zouden openbaren en tusschen hunne regelen en woorden zooveel wijsheid, zooveel bezadigdheid, zooveel liefde zouden te lezen geven! Laat ze liever dan alzoo, misschien huns ondanks mede te werken, dat de profetiën van een BENGEL, BILDERDIJK, DA COSTA en MODDERMAN hare vreeselijke vervulling vinden, zorgen, dat althans door hunne schuld de pilaren niet verzwakt worden, waarop het geheele maatschappelijke en sociale gebouw bekwamelijk zaamgevoegd veilig rusten kan. Laat hen niet voorbijzien, dat evenals de boerenopstand in de eeuw der hervorming en de Fransche Revolutie van voor honderd jaren, niet minder de vrucht waren van het wijdvertakte ongeloof dier dagen, dat van de hoogere standen tot de lagere, ja de laagste was doorgedrongen, dan van de onderdrukking en de ongunst der tijden, zoo ook de tegenwoordige oproerige bewegingen de duidelijkste sporen dragen, dat ze voor $^3/_4$ de uit het tot alle standen doorgedrongen heilloos en Godvergeten ongeloof geboren zijn en aan diens vergiftige borsten gezoogd en gevoedsterd worden.

(33) Zie Handelsbl. van 12 Nov. 1885; Haarl. Courant van 13 Nov. d. j. Ik zou meenen, dat deze gevolgtrekking niet uit de lucht gegrepen is. Immers, voor zoover mij bekend,

is er nergens in de SS. des N. Verbonds eene opwekking gevonden, om met stoffelijke wapenen in de hand zich tegen den naaste, laat staan tegen de overheid te verzetten. Daarentegen ontbreekt het aan dezulken niet, die van het tegendeel getuigen en elk stoffelijk geweld als strijdig met den wil Gods en den geest van CHRISTUS veroordeelen. Het woord van den Apostel PETRUS, door den Heer DE GAAY FORTMAN aangehaald, „men moet Gode meer gehoorzamen dan de menschen", duizend malen door de edelste getuigen van CHRISTUS gebezigd, waar men geweld aan hun geweten wilde aandoen en hun verhinderen te getuigen van hunnen Heer, heeft met zulk opstaan tegen de overheid met de wapenen in de hand niets gemeen; het is zelfs niets meer dan een wapen des geestes, om den tegenstander van zijn onrecht te overtuigen, en als hij ook daardoor niet gewonnen wordt, zich aan diens macht over hem, in navolging des Heeren, te onderwerpen.

(34) NEANDER, Leben JESU CHRISTI. S. 594.

(35) BLEEK, Comm. a. LUCAS. S. 461.

(36) MEIJER, Komment. t. d. pl.

(37) Na zijne symbolische verklaring van het zich voorzien van het zwaard gegeven te hebben, dat evenals het nemen van een geldbuidel en reiszak het teeken was van een ophanden gebrek, het teeken was van naderend gevaar, omdat men op plaatsen, die wegens de roovers gevaarlijk zijn, met een zwaard pleegt te gaan, vervolgt hij: „Reeds elders zeiden wij, dat vele volken, bijzonder echter de Joden de gewoonte hadden belangrijke zaken niet door woorden alleen, maar ook door aanschouwelijke zaken aan te wijzen, waaruit hij o. a. ook de oplegging der handen en vele andere menschelijke instellingen afleidt. Getuigt reeds DIONYSIUS de Tracier, een beroemd taalkundige, dat de Grieken niet door woorden alleen, maar ook door symbolen hunne bedoelingen te kennen geven, nog veel meer handelen aldus de Profeten: men zie slechts 1 Kon. XXII: 11; Jes. XX: 2; Jer. IX: 17; XXVII: 2; Ezech. IV: 2; XII: 7; Hos. I: 2; Hand. XXI: 11. Zoo, zegt GROTIUS beveelt ook JEZUS met de woorden, die betrekking hebben op het wegdoen van het ἱματιον de tunica en het zich daarentegen aanschaffen van het zwaard: hoc non

praecise praecipitur sed comparate. Omnino gladium sibi comparet, vel veste diventita, si aliter comparari non potest."

(38) Vergel. o. a. Deut. XXXII: 41, 42. — Jer. IX: 15, 16; Amos IX: 1, 2. — Voorts Luc. II: 35; Marc X: 24; Luc. XII: 51; Rom. XIII: 4.

(39) Wij behoeven slechts de verschillende zaken, die de Evangelisten bij de eerste uitzending zijner discipelen op 's Heilands lippen leggen, na te gaan en wij zullen ons terstond overtuigen, dat JEZUS hen door die specificering van hetgeen zij al en van 't geen zij niet moesten medenemen, slechts in aanschouwelijke aan het leven der Oosterlingen ontleende voorstelling heeft willen op het hart binden, dat zij als voorraad niet meer behoefden mede te nemen, dan wat zij als reizigers volstrekt behoefden. Van daar dan ook zeker dat de verschillende Evangelisten, in stede van zich angstig aan de door JEZUS opgenoemde bijzonderheden te houden, allen onder elkander varieeren, ja zelfs zooals dat weder met allen in hunne verhouding tot elkander het geval is, elkander bepaald tegenspreken. Men vergelijke bij voorb. Matth. X: 10, met Marc. VI: 8 en 9; en wederom beiden met Luc. IX: 13. Hier geldt hetzelfde, wat ook op de vierde bede van het O. Vader van toepassing is: „geef ons heden ons dagelijksch brood," waarbij natuurlijk ook niet bepaald aan dit voedingsmiddel te denken is, en waarbij de zeker hier niet ongepaste anecdote herinnering verdient waarin medegedeeld wordt, dat in eene hoogere burgerschool voor meisjes te Weenen, bij de plaats in de Goedroen-sage, waar van GOEDROEN gezegd wordt: „Kommer en ellende waren haar dagelijksch brood," eene der leerlingen op des leeraars vraag, „waarom dit niet letterlijk moet worden verstaan?" het gepast antwoord geeft: „omdat men niet alle dagen hetzelfde kan eten."

(40) Rom. VIII: 38. (41) BONIFACIUS VIII.

(42) Zulk eene zachte berisping zagen in dat woord des Heeren reeds THEOPHILACTUS en NEANDER. De eerste zegt: De Heer spreekt aldus, omdat hij ziet dat de discipelen hem niet begrepen hebben. Daarom gaat hij het voorbij en laat aan de uitkomst der zaken over, om het rechte verstand zijner woorden te verklaren, evenals bij het vroeger door hem tot de Joden gesprokene: „breekt dezen tempel af!" Want ook dit begrepen

ze eerst later en wel na zijne „opstanding." NEANDER omschrijft dit „hikanon" aldus: „gij moet u niet bij het enkele ophouden, dat ik sprak, maar den zin in zijn geheel opvatten." KEIM daarentegen stelt het voor als eene uitdrukking, die eene verzadiging van daadzaken, menschen of redenen van menschen te kennen geeft, = het Hebr. rab lacha, laehem; eene in onze oogen den Heer onwaardig pessimisme, dat nog door den Duitschen Protestanten-Bibel overtroffen wordt, waar het aldus vertolkt wordt: „Es ist genug," niet alleen: „des „Unverstandes!" maar ook: „der Entäuschung, des Sprechens, des Lehrens, des Lebens!" Zeker zouden wij in onze overijling zoo spreken, waar wij de woorden der Schrift en zelfs de uitspraken des Heeren, zoo schromelijk hooren en zien misbruiken, als zulks ons ook nu weder gebleken is het geval te zijn en waarbij de Koning des vredes ingespannen wordt, om de lage tochten te dienen van het zelfzuchtige en wraakgierige hart. Maar zulke gedachten vinden geen plaats in het gemoed van hem, wien de discipel, die hem kende, de woorden op de lippen legt, zoo heerlijk tot den einde gestaafd: „Heilig hen in uwe waarheid! Uw woord is de waarheid. Ik heilig mij zelven voor hen, opdat ook zij in waarheid geheiligd mogen zijn".

(43) Als wij de naar LUCAS' verhaal (H. XXII : 49—51), in Gethsemane tot JEZUS eerst gerichte vraag vernemen van hen, die JEZUS omringden en zagen wat er gebeuren zou: „Heer, zullen wij met het zwaard slaan?" en daarna, zeker zonder 's Heeren antwoord af te wachten, de daad van PETRUS vermeld vinden, en wederom daarna, na het korte: „laat ze tot hiertoe," volgens MATTHEUS het verpletterend woord tot dezen discipel: „Keer uw zwaard weder in zijne plaats, allen die het zwaard nemen zullen door het zwaard vergaan! of meent gij dat ik mijnen Vader niet kan bidden en hij zal mij meer dan 12 legioenen Engelen bijzetten; (maar) hoe zullen dan de Schriften vervuld worden, (die zeggen) dat het alzoo geschieden moet?" (Matth. XXVI: 52—54) en volgens JOHANNES: die zich aan MATTHEUS aansluit: „Keer uw zwaard in de schede. Den drinkbeker, dien mij de Vader gegeven heeft, zou ik dien niet drinken?" dan ligt de laatste in den tekst door ons gemaakte gissing zoo voor de hand, dat wij haar kwalijk kunnen afwijzen. Maar dan ligt

het evenzeer voor de hand, dat JEZUS niet alleen in de flagrantste tegenspraak tegen zich zelven zal moeten gedacht worden, indien men zijne opwekking tot de jongeren, om zich een zwaard aan te schaffen anders verstaat, dan wij boven hebben gedaan. Ja dan gaan wij nog verder en moeten veronderstellen, dat PETRUS tegen den ook hem zeer wel bekenden en bij die gelegenheid ten overvloede gebleken wil des Heeren, zijn daad van geweld in Gethsemané heeft gepleegd. Anders toch zou in deze oogenblikken van de grootste opgewondenheid, waarin hij zag dat het om zijns Meesters vrijheid en leven ging, de man, die niet gewoon was van zijn hart een moordkuil te maken, zonder twijfel zich op JEZUS' eigen opwekking hebben beroepen. Dat hij dit niet deed, maar zeker zonder tegenspreken zich heeft teruggetrokken en daardoor zelfs door de vijanden niet herkend is, is wel het sprekendst bewijs, dat JEZUS met zijn woord, om zich een zwaard aan te schaffen, iets geheel anders bedoeld heeft, m. a. w. hetzelfde, wat wij ook taalkundig als de eenige ware opvatting hebben voorgesteld en wel met dezelfde vingerwijzing op den door hem gedeelden liefderaad des Vaders, waarvan hij het groote godverheerlijkend offer wezen zou!

(44) 2 Cor. X: 14. (45) Eph. VI: 17.

IETS OVER DE AMBONSCHE CHRISTENEN EN DE ZENDING OP OOST-JAVA.

EEN BRIEF VAN Dr. B. TH. W. VAN HASSELT, LAATSTELIJK PREDIKANT TE SOERABAJA, AAN Dr. J. VAN LOENEN L.L.ZN., PREDIKANT TE HARDEGARIJP.

Amice! Gij verlangt te vernemen, welke indrukken ik gedurende mijn veeljarig verblijf in Indië gekregen heb van de inlandsche Christenen, van de zendelingen en van hunne werkzaamheid, en gij doet een aantal vragen, die ge gaarne door mij beantwoord zaagt.

Aan het eerste gedeelte van uw verzoek wil ik met genoegen trachten te voldoen, maar om al de door u gestelde vragen te beantwoorden, amice, daartegen maak ik bezwaar.

Mijn brief zou veel te lang worden; ook zou ik u veel te lang op antwoord laten wachten.

Want ik zou eerst heel wat moeten nalezen, voordat ik er mij toe in staat achtte. Buitendien is het onnoodig. Gijzelf kunt immers de Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap raadplegen, die ook mij de stof voor de beantwoording van uwe vragen zouden moeten leveren.

Ik verwijs u daarom naar die Mededeelingen,

waarin zoovele hoogst belangrijke stukken over de onderwerpen, die u interesseeren, zijn opgenomen.

Gij zijt trouwens, ik merkte dit uit uwe brieven, geen vreemdeling in de Mededeelingen, wat geenszins van alle hollandsche predikanten kan gezegd worden. Het is wel treurig, dat dit tijdschrift hier niet meer wordt gelezen, want het bevat zoowel voor de zendingwetenschap als voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indië een grooten schat. In Indië wordt dit door deskundigen meer en meer erkend.

Onder uwe vragen zijn er drie, die mij boven de andere belangrijk voorkomen. Het zijn de navolgende:

1°. Of het Christendom op de Amboneezen invloed ten goede heeft uitgeoefend?

2°. Of de sombere voorspellingen van S. E. HARTHOORN in zijn „De Evangelische zending en Oost-Java," wat de vruchten van die zending op Oost-Java betreft, al dan niet zijn uitgekomen? en

3°. als dit niet het geval is, wat bij u eigenlijk reeds vast staat, waaraan het dan is toe te schrijven, dat de oogst der zending op Oost-Java zoo schraal blijft?

Wat dunkt u, amice, als ik op dit drietal vragen eens ging antwoorden? Zoudt ge u daarmede voorloopig tevreden willen stellen?

Ik zie er wel kans toe, want, behalve dat ik ruim 5 jaar predikant op Ambon was en bijna 4 jaar te Soerabaja, viel mij het voorrecht ten deel, vele zendingposten en daaronder ook het bekende Môdjô-warnô op Oost-Java te bezoeken. Bovendien heb ik de meergenoemde Mededeelingen tot mijn dienst.

De eerste vraag doet gij mij, omdat over de Ambonsche Christenen zoo verschillend wordt gesproken en

gedacht. Gij hebt menschen ontmoet, die in de Molukken geweest zijn, die hen prezen, maar ook, die niets dan kwaads van hen wisten te vertellen.

En om nu niet te gewagen van het uiteenloopend oordeel, dat over hen wordt geveld door den Baron G. W. C. VAN HOEVELL, in zijn boek over „Ambon en de Oeliassers" en den heer A. W. P. VERKERK PISTORIUS „Eene wandeling over Ambon" in de Gids, jg. 1883, bladz. 75 en verv.; door den heer Dr. VAN RIJCKEVORSEL in zijne brieven uit Insulinde en den heer H. C. VAN DER WIJCK in de Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indië, d. 1, bladz. 70 en verv., herinnert gij aan de hooge ingenomenheid, waarmede de voormalige Ambonsche predikant F. W. G. KEMMANN over hen spreekt (1), maar daartegenover ook aan de veel minder gunstige meening, die een ander voormalig Ambonsch predikant, Ds. H. S. BALSEM, omtrent hen schijnt te koesteren (2).

Neen waarlijk, amice, het verwondert mij niet, dat gij, met al die verschillende oordeelvellingen voor u, niet weet wat van de Ambonsche Christenen te denken. En, hoewel ik overtuigd ben, dat gij mij niet van vooringenomenheid tegen of van dwaze voorliefde voor mijn vroegere gemeente zult verdenken, legt mij dit groote verschil van meening over de Ambonsche Christenen toch de verplichting op, mijn oordeel over hen met zulke bewijzen te staven, dat gij de juistheid er van moet kunnen voelen en tasten.

Ik hoop, dat ik aan die verplichting zal kunnen voldoen. Ik hoop dit zoowel ter wille van de Ambonsche gemeente, die ik niet gaarne miskend zie, als ter wille van het Christendom, dat waarlijk niet veel zou

beteekenen, wanneer het in twee eeuwen tijds weinig of niets had vermogen te doen tot veredeling van den Ambonees.

Gij hebt reeds begrepen, dat ik mij zonder bedenken aan de zijde van hen schaar, wier oordeel over de meerderheid der Ambonsche Christenen bepaald gunstig is.

Naar mijn innige overtuiging is het Christendom der Amboneezen nog iets meer dan een naamchristendom. En welverre dat het hun slechts een vreemd opperkleed zou zijn gebleven, waaronder de oorspronkelijke mensch soms een vrij vreemd figuur maakt, meen ik zeer stellig, dat van het Christendom over de Amboneezen een kracht ten goede is uitgegaan, dat onder den invloed van het Christendom uit de Ambonsche maatschappij nu en dan mannen zijn voortgekomen, die zelfs in onze Westersche maatschappij met eer genoemd zouden worden, en dat die maatschappij zich zeer gunstig onderscheidt van die der omliggende eilanden, waar het Christendom nog niet de heerschende godsdienst is.

Dat van het Christendom over de Amboneezen een kracht ten goede is uitgegaan is beter en duidelijker dan ik zou vermogen in het licht gesteld door denzelfden Ds. H. S. BALSEM, aan wiens minder gunstige meening over de Amboneezen gij mij straks hebt herinnerd.

Laat mij u mededeelen, wat hij in zijn uitnemend opstel: „De modernen en het Nederlandsch Zendelinggenootschap" (3) omtrent den invloed schrijft, dien het Christendom op den inlander moet uitoefenen en blijkens zijne ervaring ook werkelijk op de Amboneezen heeft uitgeoefend.

„Waar het kruis wordt geplant", zegt BALSEM (4), „ook al hecht men aan dat kruis eene gansch andere

beteekenis dan wij, dringt in het hart van den bruinen man het besef binnen, dat er voor hem onuitsprekelijk veel is gedaan. Heeft ook niet voor hem dat kruis op Golgotha gestaan? is niet ook voor hem dat bloedige drama afgespeeld? Hij had verlossing noodig, en de Heer aarzelde niet hem die verlossing te brengen, ook al moest hij haar koopen met zijn bloed. Dien Heer behoort hij toe, hem is hij dankbaarheid en liefde verschuldigd, sinds hij hem in 't geloof den weg opende, die tot den troon der genade leidt. Al aanstonds wordt in dat beroep op die liefde, op die dankbaarheid een beroep gedaan op zijn gemoed, op zijn geweten. 't Is een feit, dat het huiselijk leven onder den invloed ook van zulk een Christendom met nieuwe kracht ontwaakt. Het huwelijk wordt heilig geacht, en niet om eene beuzeling ontbonden, gelijk bij de Mohammedanen, nog gezwegen van de polygamie. Ook voor de vrouw is 't offer op Golgotha gebracht, ook zij is eene verloste door het bloed van CHRISTUS. Zij heeft in de gemeente dezelfde beteekenis als de man. De kinderen worden voorwerpen van zorg en toewijding, het denkbeeld van opvoeding begint te ontwaken bij de ouders. Armen en ongelukkigen, die onder de Mohammedanen in een toestand van volslagen verlatenheid en verwaarloozing verkeeren, die des Zondags bij zwermen een beroep doen op het medelijden van den Europeaan, ik heb ze onder de Christenen nimmer verlaten gezien; te Amboina zag ik nooit een enkelen bedelaar. De onbarmhartigheid, waarmeê een Javaan een land- en geloofsgenoot ziet verdrinken of omkomen, zonder een hand uit te steken om hem te redden, is den Christen onbekend. Daden van geweld, de statistiek bewijst

het, worden zeldzamer. Moord en diefstal, onder de inlanders op Java aan de orde van den dag, komen zelden voor".

Zulk een ervaring deed BALSEM op, gedurende zijn meer dan vierjarig verblijf te Amboina, van de kracht, die van het Christendom over de Amboneezen is uitgegaan, en die ervaring is ook de mijne.

Volkomen ben ik het ook met hem eens, waar hij èn in het zooeven door mij aangehaalde èn op andere plaatsen van zijn voortreffelijk stuk (5) doet uitkomen, dat onder den invloed van het Christendom het individu zich begint te voelen, terwijl onder den invloed van den Islam, die het Oostersch despotisme in de hand werkt, het individu niet veel beteekent. En met hem zie ik daarin één der redenen, waarom de scholen der zending, en ik voeg er bij de Gouvernementsscholen op Amboina, bloeien, terwijl daarentegen de Javaan alleen daar zijn kinderen ter school zendt, waar afgeweken wordt van de regeerings-beginselen, die officieel worden gehuldigd, en de hoofden der gewesten gebruik maken van hetgeen men in Indië euphemistisch gelieft te noemen zachten dwang (6).

Een andere reden is zeker deze, zooals ook door BALSEM wordt opgemerkt, dat om tot het lidmaatschap eener Christelijke gemeente te geraken eenige ontwikkeling, hoe gering ook, noodig is.

M. a. w. het is waar, dat voor vele Amboneezen het hoofdmotief, waarom zij de kinderen naar school zenden dit is, dat zij hen tot lidmaten willen opleiden. Maar ik zeg met BALSEM, moge nu zoo al het maatschappelijk belang op den achtergrond staan, het wordt langs dien weg toch bevorderd. De Amboneesche kinderen leeren zóó toch. En hoe algemeen dat verlangen om te leeren eenige jaren geleden op Amboina nog was,

daarvoor haal ik als voorbeeld aan, dat er onder de Hollandsche soldaten en matrozen, aan wie ik in de jaren 1867—72 godsdienstonderwijs gaf, betrekkelijk veel meer waren die niet konden lezen en schrijven dan onder mijne Amboneesche leerlingen van dezelfde jaren.

Vóór 1871 werden de scholen op Ambon dan ook al bijzonder trouw bezocht. Sinds het Gouvernement in 1871 alle godsdienstonderwijs uit de school heeft verbannen, door het besluit uit te vaardigen, dat het onderwijs neutraal moest zijn, is de belangstelling in het onderwijs bij vele inlanders gaan kwijnen en het schoolbezoek aanmerkelijk minder geworden. Al dadelijk werd dit merkbaar. Zoo herinner ik mij, dat ik in 1871 of 1872, te Hoetoemoeri komende, van den Regent dier negorij vernam, dat de school, die vroeger minstens 150 kinderen telde, toen door slechts 50 werd bezocht. Op andere plaatsen b. v. te Allang was de achteruitgang nog veel sterker. Ja, men vertelde mij zelfs, dat in sommige negorijen het aantal meesters het aantal leerlingen overtrof. Later is dit echter weder eenigszins terecht gekomen.

Waarom voerde het Gouvernement, tegen het advies van den Resident en de schoolcommissie in, op eilanden als Amboina toch het neutraal onderwijs in? Die maatregel was hier, waar het gebed en het bespreken van godsdienstige onderwerpen en het vertellen van bijbelsche verhalen niemands godsdienstige gevoelens kon kwetsen, omdat de Mohammedanen afzonderlijke negorijen bewonen en de overige negorijen bewoond worden door Christenen, en door Christenen van dezelfde belijdenis, geheel overbodig.

Ik kan gerust verzekeren, dat bij geen der Ambo-

neezen ook maar de wensch naar neutraal onderwijs ooit is opgekomen; integendeel, het is hun opgedrongen, het heeft hen verrast en verbaasd. Zij begrepen volstrekt niet, wat het Gouvernement nu weer wilde.

Maar niet alleen overbodig was die maatregel van de Regeering, hij heeft ook zeer nadeelig gewerkt zoowel op Ambon als in den geheelen Molukschen Archipel.

Bij de lagere klasse, voor welke het voornaamste motief om de kinderen ter school te zenden dit was, dat de kinderen daar den bijbel leerden lezen en zich bekwaamden voor hunne belijdenis, leed de belangstelling in het onderwijs schade, en bij de hoofden, de onderwijzers en de andere beambten der Regeering werd aan de belangstelling in den godsdienst een zware slag toegebracht, want deze meenden uit dezen Regeeringsmaatregel de gevolgtrekking te moeten maken, dat het Gouvernement wel op trouw schoolbezoek prijs stelde, maar liever niet had, dat zij zich met den godsdienst veel bemoeiden. Die eenvoudige inlanders redeneeren soms zoo vreemd! (7)

Maar al is het schoolbezoek sedert dat noodlottig besluit aanmerkelijk minder geworden, toch zijn de scholen op Ambon nog altijd beter bevolkt dan die op Java. En de Hollandsche 2e lagere school, die in 1858 gesticht werd voor de kinderen van burgers (d. i. van die inlanders, welke de O. I. Compagnie vrij stelde van heeren- en negorij-diensten), telt thans 250 leerlingen (8).

Wat dunkt U, amice, heb ik op grond van het nu reeds gezegde, geen recht tot de bewering, dat van het Christendom over de Amboneezen een kracht ten goede is uitgegaan?

Maar misschien heb ik u hiervan nog niet over-

tuigd. Wellicht komen u in de gedachte al de ondeugden, waarmede ook volgens geloofwaardige menschen de Amboneezen zijn behept. Of gij herinnert u, hoe zelfs BALSEM toch verklaart, „dat de volksondeugden gebleven zijn, al wijzigden zij zich onder den invloed van een vreemd cachet, dat aan het volk werd ingedrukt" (9).

Wat zal ik zeggen? Ook mij is bekend, dat den Amboneezen allerlei ondeugden, voornamelijk luiheid, trotschheid en verslaafdheid aan sterken drank worden ten laste gelegd, maar ook dat het meestal menschen zijn, die ja op Ambon gewoond hebben, maar van de Amboneezen bijkans alleen de huisbedienden hebben leeren kennen, welke hun van deze ondeugden betichten.

Ook moet gij niet vergeten, dat er allerlei praatjes omtrent de Amboneezen in omloop zijn, die telkens weer dienst moeten doen. Zoo b.v. het vertelsel van den reiziger, die aan wal gestapt van den Ambonees, dien hij een pakje wilde laten dragen, ten antwoord kreeg: „Wil meneer een kwartje verdienen met mijn pakje te dragen?" De waarheid is, dat er wel luie Amboneezen zijn, wat ook niet te verwonderen is, waar men, dank zij de milde natuur en den overvloed van visch, dien de baai van Ambon oplevert, zonder moeite schier in de noodigste behoeften kan voorzien, dat er wel Amboneezen zijn, die als trotsche dandy's daarheen stappen en de Europeesche gewoonten willen naäpen, ook dat door velen misbruik wordt gemaakt van arak en sagoweer, maar dat men daarom nog niet het recht heeft om de Amboneezen als lui, en trotsch en als verslaafd aan den drank te brandmerken.

Met Ds. KEMMANN (10) zeg ik: „die luiheid merkt men niet, als zij u, uren achtereen, onvermoeid over zee van het eene eiland naar het andere roeien of in draagstoelen, vroolijk zingend, langs bijna onbegaanbare bergpaden, u brengen naar de negorij, waar gij heen wilt."

Ook vraag ik met den heer VERKERK PISTORIUS (11): „hoe de beschuldiging dat de Ambonners lui zijn, staande te houden met het oog op het feit, dat zij niet alleen de Franschen, maar ook de Savojaarden van den Archipel zijn; dat jaarlijks een menigte jongelieden, die in hun eigen land geen bestaan kunnen vinden, van Ambon vertrekken om op Java of elders de fortuin te beproeven als klerken, boekhouders, opzieners, soldaten en schoolmeesters? Hoe komt het, dat zij als zoodanig allerwege gezocht zijn? Hoe komt het, dat de welvaart van den kleinen man in het Ambonsche in 't oog vallend grooter is dan in vele gedeelten van Sumatra en Java, dat hij beter woont, zich beter kleedt, en vooral zich beter voedt dan de meeste Indische rassen? Wijzen die feiten op luiheid?"

Van hunne trotschheid zag ik slechts weinig voorbeelden en al zijn er verscheidenen, die zich schuldig maken aan misbruik van sterke dranken, ook ik heb, 't spijt mij dat ik 't zeggen moet, als Ds. KEMMANN, op Ambon meer dronken Europeanen ontmoet dan dronken Amboneezen.

Maar nog eens, al erken ik dat genoemde ondeugden vele Amboneezen bezoedelen, al voeg ik er bij, dat oprechtheid veler eigenschap niet is, wie geeft ons 't recht op grond daarvan, op de geheele Amboneesche maatschappij zoo laag neêr te zien als dikwijls wordt

gedaan? En te minder hebben wij hiertoe het recht, omdat wij tegenover die ondeugden van het slechtere deel des volks tal van deugden kunnen stellen, die het betere deel eigen zijn.

Zoo zou ik u veel kunnen vertellen van de dankbaarheid, eene deugd, anders zoo schaars te vinden bij een onderdrukt volk, die ik tot zelfs van huisbedienden op aandoenlijke wijze heb ondervonden. Of ik zou u kunnen mededeelen dat de heer VAN HOEVELL, waarlijk geen lofredenaar der Amboneezen, erkent: „eene Amboneesche vrouw of meisje is voor geld, ja zelfs voor goud niet veil, enkele sujetten misschien uitgezonderd." (12)

Wijst gij mij op het concubinaat, dat op Ambon nog bestaat, ik zou u kunnen verzekeren, dat het dikwijls alleen de kosten der bruiloft zijn, die de Amboneezen van het sluiten van een huwelijk terughouden, en dat ik wel Ambonsche mannen en vrouwen gekend heb, die 25 jaar en langer buiten huwelijk met elkander samenwoonden, zonder aan scheiding te denken. Ook dat, zooals Ds. KEMMANN meedeelt te Roemah-tiga onwettige samenwoning een zeldzaamheid is.

Maar beter nog doe ik, dunkt mij, met u te herinneren, dat, als men naar het slechtere deel des volks de geheele natie niet mag afmeten, men daarentegen wel uit de voortreffelijksten van een volk mag afleiden, welk een zedelijke kracht in dat volk is gewekt.

En Ambon zag voortreffelijke mannen en vrouwen geboren worden.

Ik kan U velen noemen, die zich boven 't gewone peil verhieven en zelfs in onze Westersche Maatschappij met eere genoemd zouden worden. Ik zou b. v. kunnen spreken van een PICAULY, wiens leven KEMMANN be-

schreef (13), en van HUWAI, van SOUMOKIL of van den tegenwoordigen hulpprediker op Atjeh PATISELANO (14).

Ook vrome Ambonsche vrouwen komen mij voor den geest. Maar vooral denk ik aan ELIZA ROBBERT SOSELISA.

Deze SOSELISA was een negorijman (orang negri), dus niet eens een burger (orang bêbas) (15). Zoon van een inlandschen schoolmeester genoot hij slechts het onderwijs zijns vaders en vormde verder zich zelven,

Hij bracht het tot eersten kommies op het residentiekantoor te Ambon, maar zou 't zeker veel verder gebracht hebben, als hij gehoor had gegeven aan den raad van den heer H. M. ANDRÉ WILTENS, thans Vice-president van den Raad van Indië, maar vroeger Gouverneur der Molukken, om te Batavia te komen. Ook Mr. T. H. DER KINDEREN, Lid van dien Raad, met wien SOSELISA in correspondentie was, drong hierop meermalen aan. Maar hij was niet te bewegen zijn geboortegrond te verlaten.

Als kommies werd hij door de elkander opvolgende Residenten hoog gewaardeerd; niet slechts om zijn verbazend geheugen (hij was een wandelend staatsblad), maar ook om zijn helder oordeel, om de gemakkelijkheid en vlugheid, waarmede hij de lastigste dienstbrieven opstelde, en zijn uitstekenden stijl.

Behalve de Residenten wisten ook anderen hem naar waarde te schatten. Vandaar dat hij benoemd werd tot lid van den Raad van Justitie te Ambon, en tweemaal het ambt van Officier van Justitie waarnam, bij ontstentenis van den titularis, en eens zelfs, drie maanden lang, dat van President van den Raad. Voor die waarnemingen werden hem telkens gratificatiën door de Regeering geschonken.

Hij was zulk een uitnemend lid van den Raad, dat Mr. KEISER, thans President van den Raad van Justitie te Batavia, maar vroeger diezelfde betrekking op Ambon bekleedende, mij wel verzekerd heeft, dat deze inlander vrij wat meer van de jurisprudentie af wist dan menig meester in de beide rechten.

Zijn geheugen kwam SOSELISA in den Raad ook vaak goed te stade. Dikwijls wist hij precies te zeggen, wanneer en hoe de Hooge Raad in den Haag een vonnis had geveld.

Was hij een goed jurist, ook in de natuurkunde en in de theologie was hij geen vreemdeling.

In zijn welvoorziene bibliotheek, die na zijn dood *f* 700.— opbracht, vond men onder meer tal van natuurkundige en godgeleerde werken, die door hem gelezen en herlezen waren geworden.

Hij was een van de weinige Amboneezen, die begrepen, wat de moderne richting wilde en die daarvoor hart hadden. Ik moest hem gedurig het toen bestaande tijdschrift „De Bijbelvriend" leenen, en voor het werkje van Dr. J. C. MATTHES „De nieuwe richting," dat op mijn verzoek in ons leesgezelschap was opgenomen, betaalde hij, toen de boeken van dat gezelschap verkocht werden, *f* 5,75. Ook drong hij er bij mij op aan, dat ik het in 't Maleisch zou vertalen. Dat ik zijn raad niet opvolgde, was niet zoozeer het gevolg van mijn plan om spoedig met verlof te gaan, als wel van mijne meening, dat het boek, hoe voortreffelijk overigens, voor de Amboneezen minder geschikt was.

Altijd nederig en bescheiden sprak SOSELISA in groote gezelschappen niet veel, maar als men hem

alleen bij zich had, of als hij in een klein gezelschap op zijn dreef was, dan stond men verbaasd over zijne veelzijdige kennis. Ik hoor hem in mijne gedachten nog redeneeren over den Pruisisch-Oostenrijkschen oorlog van 1866 en in het algemeen wist hij over Europeesche zaken zóó te spreken, dat men 't zich haast niet voorstellen kon, dat hij niet in Europa zijn opvoeding had gehad. Toch kwam hij nooit verder dan Ambon. En hij kon spreken! Zelden toostte hij, maar zelden heb ik iemand zoo goed hooren toosten, en dat zoowel in 't Hollandsch als in 't Maleisch. Inlander en Europeaan, zij dweepten met hem. Alleen onder de inlandsche kinderen waren er, die hem een minder goed hart toedroegen Zij waren jaloersch op SOSELISA, omdat hij lid van de societeit was, zooveel met Europeanen omging en op geen der partijen, door dezen gegeven, werd gemist.

Wat was hij op die partijen op zijn plaats! Hoe gracieus danste hij, wat billartte hij goed, en welk een fijn kaartspeler was hij!

Maar SOSELISA was ook een edel, een vroom, een godsdienstig mensch, die in al zijn doen en laten het beeld van een waren Christen vertoonde. Hij was een voorbeeldig echtgenoot, een zorgvol vader voor zijne kinderen, een trouw vriend, ja een menschenvriend in den waren zin des woords. Waar hij helpen kon met raad en daad, vond men hem altijd bereid.

En als ik hem een echt godsdienstig mensch noem, dan zeg ik dat maar niet, omdat hij zelden eene godsdienstoefening onbezocht liet, ik heb daarvoor grondiger bewijzen.

Zoo zal ik nimmer vergeten, hoe hij eens eene

zeer groote teleurstelling wist te dragen. De Secretaris der Residentie was overgeplaatst, en SOSELISA had alle kans in zijne plaats benoemd te worden. De Resident had hem voorgedragen, de heeren ANDRÉ WILTENS en Mr. DER KINDEREN zouden hem aanbevelen, en uit Batavia had hij reeds brieven ontvangen, die hem aan zijne benoeming niet meer deden twijfelen.

Maar op den Oudejaarsavond van 1871 kwam de boot aan en bracht den nieuw benoemden Secretaris van Ambon mede.

Hard was deze teleurstelling voor SOSELISA; hij zou door deze promotie minstens *f* 300 per maand meer traktement hebben gehad, hetgeen hij met zijn groot gezin zoo goed zou hebben kunnen gebruiken.

Maar hoe flink, hoe mannelijk, hoe echt Christelijk heeft hij zich onder dat leed gehouden!

Hoewel de jobstijding hem vóór het aangaan der kerk was bekend geworden, was hij toch ter kerke gekomen.

Na de godsdienstoefening bezocht ik hem om hem te troosten, maar hij had mijn troost niet noodig.

„Het zou zeker niet goed voor mij geweest zijn, dominé," zei hij, „want God heeft 't niet gewild. Het zou mij misschien wel trotsch hebben gemaakt." En later sprak hij nooit over deze teleurstelling en diende den nieuwen Secretaris met denzelfden ijver en dezelfde trouw als diens voorgangers.

Toen ik in 1873 met verlof in Holland was, kreeg ik bericht van zijn dood. Zelden werd ik zóó diep getroffen. Ik had een oprechten vriend verloren. Hij werd slechts 43 jaar oud.

Op Ambon was de deelneming over zijn afsterven

algemeen. In weerwil van een plasregen, zooals die dáár vallen kan, was het kerkhof vol menschen.

Mr. DE HAAS, die SOSELISA als lid van den Raad had leeren kennen, bracht in een der Indische nieuwsbladen hulde aan zijne nagedachtenis.

Het Indische Gouvernement toonde de verdiensten van zijn trouwen ambtenaar te erkennen door aan de weduwe het pensioen van eene Assistent-Residentsweduwe toe te leggen.

Eene maatschappij, waaruit zulke mannen voortkomen, staat werkelijk zoo laag niet. Onbegrijpelijk is 't mij daarom dat men wel eens beweerd heeft, dat de Ambonsche maatschappij zich niet gunstig zou onderscheiden van die der omliggende eilanden, waar het Christendom nog niet de heerschende Godsdienst is (16).

Tot mijn spijt kan ik de Amboneezen niet vergeijken met de bewoners van die eilanden, waar het Christendom in 't geheel nog niet is gepredikt. Zulke eilanden bezocht ik nimmer, maar wel kan ik hen vergelijken met de Zuid-Westereilanders, die grootendeels Heidenen en, voor zoover zij Christenen heeten, niet meer dan naamchristenen zijn.

Ik wil daarom de Ambonsche maatschappij eens stellen naast die op Kisser en Letti, de voornaamste der Zuid-Westereilanden, waar ik lang genoeg vertoefde om over de bewoners er van met eenige kennis van zaken te durven spreken, te meer, daar ik vele bijzonderheden omtrent hen vernam van den heer N. RINNOOY, die zoowel op Kisser als op Letti hulpprediker is geweest.

Wilt gij meer van die eilanden weten, raadpleeg dan de belangrijke berichten van de hand van dien

heer RINNOOY, van de Utrechtsche Zendingsvereeniging, 1880 n°. 1, 1882 n°. 10, 1883 n°. 10 (17), maar laat mij u wijzen op eenige gewichtige punten van onderscheid tusschen de bewoners van Ambon en die der genoemde eilanden. Gij zult zien hoe groot dat onderscheid is.

a. Op Kisser en Letti zijn er onophoudelijk oorlogen tusschen de verschillende negorijen, en de vrede wordt niet hersteld, voordat er dooden zijn gevallen.

Op Ambon bestaat in den regel tusschen de verschillende negorijen de meest gewenschte harmonie.

b. De negorijen op Ambon zien er net en zindelijk uit; het is b. v. een genot om het vriendelijke Leahary of het hoog gelegene Ema of het stille Kilang te bezoeken. Daarentegen heerscht in de negorijen op Kisser en Letti, alle met een muur van op elkaar gestapelde steenen omgeven, terwijl de huizen zeer nabij elkaar gebouwd zijn en de varkens daartusschen vrij spel hebben, de grootst mogelijke onreinheid en zulk een onaangename lucht, dat men er ingegaan niet weet, hoe spoedig men ze weer zal verlaten. Te meer is dit het geval, als er iemand gestorven is, want het is daar gewoonte om de lijken drie of vier dagen boven aarde te laten staan. Gedurende die dagen wordt er een karbouw en een varken geslacht en een beeldje, (Ijené) geheeten, dat den gestorvene moet voorstellen, rondgedragen.

Vooral de begrafenis van Negorij-hoofden gaat met vele plechtigheden gepaard. Ook wordt hun ter eere nog het doodenfeest gevierd, dat bestaat in het ter aarde bestellen van de haren en de nagels van den overledene, en dat verscheidene weken aanhoudt (18).

Voorts moet gij weten, dat men de lijken begraaft in de onmiddellijke nabijheid van het huis van den gestorvene, dikwijls in het huis zelf, onder een bank, die, anders gebruikt voor zitplaats en kast, alzoo drieërlei bestemming krijgt, omdat zij nu ook tot grafzerk dient.

Rinnooy merkt op, dat men het als eene wreedheid beschouwt de gestorvenen verre van hunne familie ter aarde te bestellen (19).

Evenwel vermeldt hij elders (20), „dat op Kisser de dooden dikwijls ook begraven worden in huizen van onbewoonde kampongs, die alleen dan bezocht worden, als er een offer aan de dooden moet worden gebracht, bestaande in karbouwen, varkens enz., waarbij natuurlijk de levenden het best varen. Zulke huizen zijn pemali d. i. gewijd, heilig."

c. De huizen op Ambon hebben over 't algemeen een beter voorkomen dan die op Letti en Kisser. Ook zijn zij beter ingericht en vindt men er behalve rustbanken, stoelen en tafels, welke laatste ook in de meeste huizen op Letti en Kisser gemist worden, kasten, lampen, klokken, enz.

d. Vergeleken met 't geen ik van de zedelijkheid der Amboneezen zeide, is 't met de moraliteit op de Z.W.-eilanden allertreurigst gesteld.

De tegenwoordige hulpprediker van Kisser, de heer K. Wiggelendam, schreef mij nog dezer dagen: „Het is een zeldzaamheid, indien hier een kind anders dan buiten huwelijk wordt geboren. Eene werkelijke maagd zal ongetwijfeld nog zeldzamer zijn."

Zelfs onder de mestiezen, die op Kisser de negorij Kotta Lama bewonen, die Hollandsche namen dragen en onder wie men heeft met blauwe oogen en blonde

haren, zijn er die twee, soms drie vrouwen hebben, anderen leven eerst met de oudere zuster, maar nemen daarna ook de jongere zuster, en bijna allen geven zich, zooals de meeste Kisserschen op afschuwelijke wijze aan dronkenschap en andere buitensporigheden over (21).

Toen ik in 1871 op Kisser, in de voornaamste negorij van dat eiland, WONRELI, godsdienstoefening hield en er kinderen doopte, stormden een 30tal dronken, naakte Kissersche Heidenen het kerkgebouw binnen, omdat ze, zooals zij gilden, ook gedoopt wilden worden. Gelukkig was de Resident van Ambon in de kerk, anders had de orde niet hersteld kunnen worden.

e. Wat een onkunde heerscht er verder bij de Zuid-Westereilanders!

't Is een zeldzaamheid, als men onder die eilanders er een aantreft, die kan lezen en schrijven.

Op Loeang, een eiland niet ver van Kisser gelegen, doopte ik ruim 150 kinderen en volwassenen, maar op 't gansche eiland was geen papier of pen voorhanden, zoodat ik alleen door de goede voorzorgen van den mij vergezellenden Controleur de namen der doopelingen kon opteekenen (22).

Terwijl er op Ambon zeer goede smeden, timmerlieden, schoen- en kleermakers zijn (ik heb een Ambonees gekend, die violen vervaardigde), verkeeren de ambachten op Letti en Kisser nog in denzelfden primitieven toestand als in den tijd van den zendeling W. LUYKE in 1838 (23).

Men heeft beweerd, en tot op zekere hoogte moet ik dit toestemmen, dat de Ambonees bijgeloovig is, maar wat beteekent het vrij onschuldig bijgeloof der Amboneezen vergeleken met dat op Kisser en Letti,

waar ziekten aan den invloed van booze geesten, swangi's, worden toegeschreven en de personen, die daarmede behekst worden geacht, onbarmhartig worden gedood?

Toen ik in 1871 Letti bezocht, waren in één week tijds niet minder dan 20 van zulke ongelukkigen vermoord geworden.

Als een ander staaltje van hun verderfelijk bijgeloof deelt LUYKE meê, „dat wanneer eene vrouw bevallen is, het haar man verboden is gedurende eenige maanden te ploegen, te graven, te hakken, enz." (24)

Wat dunkt u, amice, ziet het er in de harten, in de huizen en in de maatschappij der Ambonsche Christenen niet anders en beter uit dan in de harten, huizen en maatschappij der Zuid-Westereilanders, die Heidenen of naam-christenen zijn?

Maar kan het u dan verwonderen, dat ik met het grootste genoegen bijna zes jaar onder hen heb gewerkt, en zoo ingenomen was met die inlandsche Christen-gemeente, dat ik met mijn toenmaligen collega BALSEM er wel eens over heb gesproken, of wij het Kerkbestuur niet zouden voorstellen ons niet over te plaatsen, maar althans maar een jaar of tien op Ambon te laten blijven?

Maar hoe kon BALSEM dan schrijven, vraagt gij, „dat het geestelijk leven der Amboneezen hem een ware Augiasstal toeschijnt, waarvan hij ter nauwernood weet, hoe hij 't moet aanleggen, om er een frisschen stroom en een reinigende lucht in te brengen? en evenmin weet, of hij hen Protestanten, Catholieken of Heidenen zal noemen (25)?" Amice, ik geloof, dat mijn hooggeachte vriend zelf zal moeten erkennen zich hier te sterk te hebben uitgedrukt.

Ja, bijgeloof komt voor. Vele Amboneezen gelooven aan de geesten van gestorven kraamvrouwen, die de overlevende echtgenooten kwellen (26) en jonge mannen plagen. Ook zou ik u veel kunnen vertellen van bezweringen van ziekten, van het ontdekken van een diefstal soms met behulp van eenige regelen van een psalmvers (27) en van sporen van animisme, maar dit zijn bewijzen van domheid, hoogstens uitspruitsels van de heidensche voorstellingen van het verleden, maar zij geven ons geen recht om te zeggen: „wij weten eigenlijk niet, of wij de Amboneezen Christenen of Heidenen zullen noemen."

Anders zouden de Nederlanders, onder wie waarlijk het bijgeloof ook nog niet is uitgestorven, ook wel Heidenen mogen heeten.

Ook kan ik met Ds. KEMMANN (28) verklaren, dat de meer ontwikkelde Amboneezen om dat bijgeloof lachen en het als kinderachtigheid verwerpen.

Eveneens acht ik het ongemotiveerd om de Ambonsche Christenen Catholieken te noemen. De zendeling DE VRIES van Amahey op Ceram liet ook mij, ik weet mij dit nog zeer goed te herinneren, den brief lezen, waarvan BALSEM in zijn „Met onmacht geslagen" (29) melding maakt. Het is een brief van een Christen-inlander aan eene kinderloos geworden moeder, en daarin wordt, onder andere troostgronden, ook dit aangevoerd om haar met het verlies van haar jeugdig kind te troosten, dat het kind nu in den hemel was en daar zat op den schoot van MARIA, die immers beter dan elke aardsche moeder er voor zorgen zou.

Die woorden, ik stem het toe, zouden door een Catholiek geschreven kunnen zijn. Duidelijk ten minste

zien wij er, wat trouwens niet vreemd is, de nawerking in van het Roomsche element, dat na eeuwen nog voortleeft. Maar dit voorbeeld staat op zich zelf. Althans ik geloof niet, dat op Ceram meer sporen van MARIA-vereering te vinden zijn, en op Ambon hebben BALSEM en ik, hoewel wij naar aanleiding van dien brief er onderzoek naar hebben gedaan, ze nergens kunnen ontdekken. Als BALSEM verder beweert (30), dat op Ambon het Catholicisme nog op vele andere punten sterk door het Protestantsche vernis heenschemert, dan blijft hij, dunkt mij, het voldoende bewijs schuldig. Ja, hij spreekt van eene Amboneesche vrouw, die hem, toen hij te Samarang predikant was, op een groot tafelbord eene menigte centen bracht, en hem op zijne vraag, wat zij daarmeê bedoelde, ten antwoord gaf, dat dit gegeven werd aan kerk of armen door de achtergebleven betrekkingen der te velde zijnde Amboneesche soldaten, die deelnamen aan de tweede Atjehsche expeditie, opdat zij ongedeerd uit den oorlog zouden terugkeeren (31).

Hoezeer die Amboneezen mij aantrekken om hunne zorg voor hunne betrekkingen op Atjeh, erken ik, dat de meening, die hen daarbij leidde, dat God zich door die gaven tot het verleenen van buitengewonen zegen zou laten bewegen, niet is goed te keuren. Doch die meening zegt mij wel, dat die familieleden der soldaten nog op een vrij laag standpunt van godsdienstige ontwikkeling stonden, maar zij geeft mij nog geen aanleiding om dadelijk van den invloed van het Catholicisme te gaan spreken.

Evenmin heb ik dien ontdekt in hetgeen mij eens te Amahoesoe, eene strandnegorij, dicht bij de hoofdplaats gelegen, gebeurd is.

Ik hield daar godsdienstoefening. Nadat ik mijne preek had uitgesproken, zou ik gaan doopen. Stilletjes komt iemand de kerk binnen, sluipt naar den meester toe en verzoekt dezen op fluisterenden toon mij te vragen, of ik nog een oogenblik met doopen wilde wachten.

Zijne vrouw stond op 't punt een kind ter wereld te brengen, en hij zou zoo gaarne willen, dat ook dat kind door mij werd gedoopt. De man dacht, als het nu niet gebeurt, moet ik 't kind later naar Ambon brengen, of anders geduld oefenen, totdat de predikant hier weer komt dienst doen, 't geen destijds slechts éénmaal, hoogstens tweemaal 's jaars, geschiedde. Het was er hem nu juist niet om te doen om zijn kind zoo onmiddellijk na de geboorte den doop te laten toedienen.

De doopregisters te Ambon wijzen ook aan, dat het volstrekt geen gewoonte is de kinderen zoo heel jong te laten doopen.

Kortom, ik meen dat van Catholieke herinneringen op Ambon al zeer weinig is overgebleven, en zeker niet genoeg om in twijfel te gaan verkeeren, of de Amboneezen ook Catholieken zijn.

Opmerkelijk is het verder, dat de pastoor DE VRIES, die in 1868, op zijne reis naar de Minahassa, waar hij tal van kinderen en volwassenen doopte of herdoopte, op Ambon, hoewel hij er een volle maand vertoefde, slechts één lid onzer gemeente heeft gedoopt Ik meen, dat het de vrouw was van een soldaat, die zelf op een expeditie tot den Roomschen godsdienst was overgegaan.

En wat eindelijk de schromelijke verwarring betreft, die volgens BALSEM in de godsdienstige voorstellingen der Amboneezen heerscht, zoodat hun geestelijk leven hem een Augiasstal toeschijnt, dien hij ter nauwernood weet hoe

te reinigen, dan stem ik het mijnen hooggeachten voormaligen collega gaarne toe, dat hunne godsdienstige of liever godgeleerde denkbeelden alles behalve helder en soms zeer verward zijn, maar verwijs hem naar de schoone bladzijden later door hem geschreven (32), waarop hij dit verschijnsel verklaart en tevens aanwijst, dat het zedelijk-godsdienstig leven in weerwil daarvan toch bij hen kan worden gewekt en versterkt.

„De Ambonees," zegt BALSEM daar, „is op het punt van dogmatiek verbazend hardleersch; dogmatische onderscheidingen vallen niet in zijn geest.

„Daarentegen bezit hij eene levendige fantasie; hij is een geboren dichter. Voor hem is, zijn taal zegt het ons, de zon het oog des daags; voor hem sterft het licht, waar het voor ons uitgaat; hij doodt het licht, waar wij de lamp uitdraaien.

„Daarom werpt hij zich op hetgeen in 't Christendom der zendelingen tot zijne fantasie spreekt, en indien wij hem 't Christendom brachten zou hij het er inleggen.

„Die JEZUS, die meer is dan mensch, die allerlei dingen doet, die een gewoon mensch niet kan, wiens geboorte en sterven en herleven beschenen wordt door den glans van het bovennatuurlijke, hij trekt den Oosterling (Ambonees). De fantasie zal bij hem het hulpmiddel blijven, waardoor het zedelijk-godsdienstig leven gewekt en gesterkt wordt. Maar te midden van dat alles zal de meerderheid van dat zedelijk-godsdienstig leven steeds meer tot haar recht komen, en zal het gevoel in hem steeds sterker worden, dat dit de eigenlijke schat, dit het wezen des Christendoms is."

Volkomen juist. En wat volgt hieruit? Dit, dunkt mij, dat een moderne dogmaticus in de Ambonsche gemeente

even slecht op zijn plaats zou zijn als een volgeling van Dr. ABRAHAM KUYPER, want evenmin als de dichterlijke, maar op het punt van dogmatiek zoo verbazend hardleersche Ambonees onze moderne denkbeelden begrijpt, evenmin voelt hij iets voor tal van orthodoxe leerstukken.

Een predikant van de evangelische richting is dus de aangewezen predikant van de Amboneezen, vraagt gij?

Ja, amice, als het er dezen niet om te doen is om zijne begrippen in het verstand van de eenvoudige Amboneezen over te brengen, maar om hun zedelijk-godsdienstig leven te veredelen en te heiligen, als deze van zijne gemeenteleden geen theologen maar ware Christenen, goede menschen wil maken. Maar zouden ook niet gematigd orthodoxe en moderne predikanten datzelfde doel met vrucht kunnen najagen?

Naar mijne ondervinding kunnen ook zij dat. Hoewel ik met hart en ziel de moderne richting ben toegedaan, heb ik mij hierover op Ambon nooit beklaagd en heeft mijne theologische zienswijze nimmer mijn invloed op de Amboneezen in den weg gestaan. En ik mag vooral op BALSEM wijzen als een voorbeeld, dat een modern predikant op Ambon met vrucht werkzaam kan zijn.

Wat wist hij goed, hoe hij 't moest aanleggen om het geestelijk leven der Amboneezen te reinigen en te ontwikkelen, en wat werd hij door hen geacht en bemind!

Reeds 17 jaren zijn verloopen, sedert hij Ambon verliet en nog altijd wordt de herinnering aan den pandita BALSEM, die zóó uitstekend maleisch sprak, zóó bevattelijk preekte en in de kampongs rondging om hen in hunne woningen te bezoeken, door de Amboneezen in eere gehouden.

In de tweede plaats vraagt gij, of de sombere voorspellingen van S. E. HARTHOORN in zijn „Evangelische Zending en Oost-Java," wat die zending op Oost-Java betreft, al dan niet zijn uitgekomen (33)?

Toen ik deze vraag las, amice, werd ik in mijne gedachte teruggevoerd naar de gezellige studeerkamer van uwe pastorie te Weidum, waar wij, het was, geloof ik, in Juni of Juli 1864, zóó druk over allerlei onderwerpen en ook over HARTHOORN's boekje redeneerden.

Wat was ik toen ingenomen met het papieren kind van dien gewezen zendeling!

Het zag er door Dr. A. PIERSON aangekleed ook zoo aardig uit! Het deed zich zóó aangenaam voor! En het voerde met zooveel gratie het woord! Ik was, ik erken het, onder den invloed van HARTHOORN's boekje onwillekeurig eenigszins bevooroordeeld tegen de zendelingen geworden.

Sedert zijn echter meer dan 20 jaren verloopen, en in die jaren heb ik volop gelegenheid gehad de zendelingen op hun eigen terrein aan het werk te zien: — en het gevolg hiervan is geweest, dat mijn oordeel over hen geheel is veranderd.

Liep ik vroeger hoog weg met HARTHOORN's papieren kind, nu staat bij mij vast, dat HARTHOORN beter had gedaan zijn papieren kind niet uit Oost-Indië meê te brengen, en dat het voor Dr. PIERSON beter was geweest, als hij zijn naam niet aan 't boekje had verbonden.

Ik maak u mijn compliment over den vorm, waarin gij uwe vraag hebt ingekleed, want gij hebt volkomen recht om van HARTHOORN's voorspellingen te spreken.

Ja, volgens hem waren in 1863, toen hij zijn werkje uitgaf, de vruchten der zending op Oost-Java voor een groot deel reeds weer verloren gegaan; toch nog niet geheel. Er was nog iets van over, maar ook dit weinige, dit voorspelt hij, zou spoedig in het niet terugzinken.

Hij stelt ook niet alleen de vraag: „of de hulpmiddelen der nieuwere zending, hoe trouw ook toegepast, tot het beoogde doel werkelijk hebben geleid", maar ook: „of het te verwachten is, dat zij er ooit toe leiden zullen."

En ook die laatste vraag beantwoordt hij ontkennend (34).

Hij wil dus niet alleen een criticus, maar ook een ziener zijn.

Welnu laat ons zien, of hij op dien naam recht heeft en, of hij in dit geval een echte dan wel een valsche profeet is geweest (35).

a. Wanneer men het boekje van HARTHOORN heeft uitgelezen, heeft men den indruk gekregen, dat de zending op Oost-Java totaal is mislukt en wel mislukken moest.

Ja, eenige gemeenten zijn in 't aanzijn geroepen, maar om weldra weêr te verdwijnen. „Zelfs Modjowarno, het gezegende middelpunt der evangelisatie, de moeder weldra, gelijk men hoopte, van nieuwe gemeenten, het was," schrijft HARTHOORN in 1863, „reeds overgegaan tot ontbinding en verval."

En wij behoeven ons daarover niet te verwonderen. Want HARTHOORN zal ons wel zeggen, hoe die gemeente aanvankelijk zoo is toegenomen.

„Vrienden der evangelisatie en de zendeling zelf,

stelden het Christelijk dessahoofd in staat, nieuwe bewoners met voorschotten en gereedschappen te helpen. De Assistent-Resident D...., toenmaals te Modjo Kerto geplaatst, beloofde aan Modjo-Warno 12jarige vrijheid van heerendiensten. De evangelisatie was voor het Christelijk dessahoofd een voortreffelijk middel om zijne dessa te vergrooten, en dit weder een milde bron van welvaart. Groot was dus zijn ijver voor de belangen der gemeente. Groot — totdat hij zelf welgezeten en de dessa welgevestigd was. Van toen aan versterft het kerkelijk leven; bekeeringen, vroeger zoo talrijk, worden zeldzaam; kerk en gezelschap, eertijds druk bezocht, worden verwaarloosd" (36).

En zoo is 't gekomen dat men weemoedig moet klagen: „Ngoro, Sido-Ardjo en Modjo-Warno! bloeiend en veelbelovend in den aanvang, ras en onherstelbaar vervallen, achtereenvolgens heeft elk uwer gediend tot bewijs van de kracht der evangelisatie; profetie heeft men u gegroet van den dag des heils, die over Java op zou gaan! Waarom moest uw bloesem liegen? Welk een tegenstelling voor de nieuwere zending op Oost-Java tusschen verwachting en uitkomst" (37).

Zoo schrijft HARTHOORN in 1863. En hoe is nu de toestand? Bestaat er werkelijk zulk een tegenstelling tusschen verwachting en uitkomst?

Laat ons zien. De gemeente van Sido-ardjo is vervallen, of liever heeft zich opgelost in die van Môdjô-warnô – maar overigens?

De gemeente van Môdjô-warnô neemt nog steeds elk jaar in bloei toe en verheugt zich als moedergemeente in de voorspoedige ontwikkeling van nieuwe gemeenten.

Het zielental was er in 1884 1803, terwijl dat der

9 omliggende gemeenten 1013 bedroeg, waaronder Ngôrô, volgens HARTHOORN reeds in 1863 te gronde gegaan, met 176 zielen (38).

b. De godsdienstoefeningen werden weldra verwaarloosd, zegt HARTHOORN.

Volgens het verslag van den zendeling KRUYT over 1884 worden ze in zijne gemeente beter bezocht dan in de meeste Hollandsche gemeenten.

Hoewel KRUYT te Môdjô-warnô in de week ook nog preekt en Zondag 's namiddags kinderkerk houdt, geeft hij als opkomst in de Zondagmorgen-godsdienstoefeningen op:

hoogste aantal 927; minste 263; gemiddeld 355 (39). En in de kleinere gemeenten is de opkomst betrekkelijk niet minder.

Hoeveel prijs de Christen-javaan stelt op de godsdienstoefeningen, blijkt verder uit hetgeen de gemeente te Môdjô-warnô zelve heeft gedaan en bijeengebracht om de fraaie Christenkerk te krijgen, die daar in 1881 is ingewijd.

En misschien nog duidelijker uit de wijze, waarop te Swaroe, in den werkkring van den zendeling KREEMER, de kerkbouw is tot stand gekomen. De gemeente Swaroe, zoo vertelt ons de koopman A. F. HERMANN, wilde eene kerk hebben.

„Eenige dessalieden zien kans steenen te maken, mits zij daarvoor betaling krijgen. „Neen", zegt de zendeling, „als jelui eene kerk wilt bouwen en steenen kunt maken, zult ge ze ook voor niets leveren, anders trek ik mij terug; want 't gaat niet aan, altoos op anderen te steunen en van hen te vragen, wat ge zelf, zij 't ook met opoffering verkrijgen kunt". En zoo geschiedde het, dat na eenigen tijd het benoodigde aantal steenen aanwezig bleek te zijn".

Maar nu de houtwerken. Men richtte tot de Regeering het verzoek om eenige djattiboomen uit een nabijgelegen djattibosch ten geschenke te mogen ontvangen, — maar op dit verzoek werd afwijzend beschikt.

Toen wendde men een cordaat middel aan. „Een aantal wakkere lieden besloten te midden van eene wildernis een gehucht te doen verrijzen, gaven daaraan gevolg en de dessa Pĕniwen staat daar om te bewijzen, wat een ijzeren wil en volharding vermogen. In korten tijd toch was een gedeelte bosch gekapt en verrezen woningen; een flinke stuwdam, die de bewondering van kenners trekt, werd gelegd, en sawah's en tuinen prijkten ter plaatse, waar kort te voren de koning der wouden onbeperkt den scepter zwaaide. En datzelfde bosch leverde nu ook de zoo gewenschte balken op. Maar welk eene moeite, om ze ter plaatse te brengen. Palen ver, over bergen, door ravijnen, deels door ossen getrokken, deels door vele menschenhanden gedragen, onder leiding en aanmoediging van den Voorganger, kwamen ze ter plaatse aan. Onderweg werden opwekkende liederen aangeheven en als men ter bestemming gekomen was, werd er getrakteerd op koffie en gebak. Eindelijk was dan ook het hout aanwezig. Nu aan het bouwen, zonder architect, zonder lieden van het vak; maar de kunstzin der Javanen reikt ver, en ze zijn geboren timmerlieden, getuige het werkhunner handen, vervaardigd met zeer primitieve werktuigen, waarvan het kapmes wel een der voornaamste is. Men staat verbaasd over de stevige, maar ook over de fijn bewerkte voorwerpen, die met dergelijke gereedschappen worden vervaardigd. Zoo ook hier, waar de bewerking van hout-, metsel- en schilderwerk

uitsluitend door dessalieden werd ten uitvoer gebracht, met inachtneming van alle eischen van bouw- en schilderkunst. Wat nu den bouwtrant betreft, zeker mag deze voor Europeeschen smaak vreemd heeten; hij is echt Javaansch, of, zooals onze zendeling-architect het uitdrukte, „een Javaansch huis geïdealiseerd." Stelt u voor een groot bijna vierkant gebouw met een kolossaal hoog dak, gaanderijen gelijkvloers rondom het hoofdgebouw, lage ramen met traliën in stede van glasruiten, niet te groote deuren, een gebouw van steen opgetrokken, rustende op stevige pilaren, zoo buiten als binnen, met cementen vloeren, en het overzicht is volledig (40)."

Een geïdealiseerd Javaansch huis is dus de kerk te Swaroe, maar met trots kunnen de Swaroeërs van deze kerk zeggen: „dat is ons werk."

c. In het hoofdstuk „De kinderschool" deelt HARTHOORN ons mede, dat de school te Modjo-warno aanvankelijk goed werd bezocht, maar om spoedig slechts in naam te bestaan.

Hoe dit te verklaren?

HARTHOORN weet het alweer. „Bij de dessa's" zegt hij, „door Christenen aangelegd, ging, gelijk wij reeds meer malen hoorden, in den beginne het belang der dessa en der gemeente hand aan hand. Ten behoeve van eene voorspoedige uitbreiding van het Christendom ontving het dessahoofd van voorstanders der evangelisatie stoffelijke middelen ter vestiging en uitbreiding der dessa. Zijn belang bracht dus mede om de godsdienstige aangelegenheden te behartigen. Hij voelde zich gedrongen de opwekking van den zendeling om „de kinders naar school te zenden ten einde den bijbel te lezen en iets daarvan te verstaan" krachtdadig te ondersteunen. En wordt dan nu

gevraagd: wat zond de kinderen naar de school? het antwoord moet eenvoudig luiden: de wil van het dessahoofd. En toen later de dessa gevestigd en het dessahoofd zelfstandig geworden was, toen hij den steun van den zendeling niet meer noodig had, en dus geen reden vond diens geestelijke opwekkingen met zijn wereldlijk gezag te schragen, toen was er ook aan de belangstelling der ouders een einde zoowel als aan de bemoeiingen van het dessahoofd. En het gevolg bleef niet achter: de school bestond weldra niet meer, dan alleen „in naam" (41).

Zóó schreef HARTHOORN in 1863.

En wat zegt ons het verslag van KRUYT over 1884?

Behalve te Kerto-redjo, waar een gouvernementsschool is, zijn te Modjo-warno en in nog vijf andere Christendessa's der Residentie Soerabaja scholen van het Ned. Zendelinggenootschap. Die te Modjo-warno telt 458 leerlingen; 288 kinderen van Christen-ouders, 170 van Mohammedaansche ouders.

De gemiddelde opkomst van die 458 was 340, de hoogste 428, de minste 222 (42). In het vorige jaar werd het nieuwe schoolgebouw ingewijd, dat ± *f* 10,000 heeft gekost, van welke som geen gering gedeelte door de gemeente van Môdjô-warnô zelve is bijeengebracht.

Daar zijn kinderen, die met steenen kwamen aandragen, die zij hadden opgeraapt op plaatsen 2 uur ver van het schoolterrein gelegen.

Dat de school ook door Mohammedanen op prijs wordt gesteld blijkt niet slechts uit het groote aantal Mohammedaansche kinderen of liever j o n g e n s, die de school te Modjo-warno bezoeken (want, en dit teekent, tegen 112 Christenmeisjes bezoeken slechts 12 Moham-

medaansche meisjes de school), maar ook hieruit, dat de Regent van Modjo-kĕrto en 50 zijner inlandsche Hoofden, geheel uit eigen beweging en buiten den Assistent-Resident om, *f* 265,50 voor den schoolbouw bijeenbrachten (43).

Verder merk ik nog op, dat zoowel te Modjo-warno als te Swaroe bewaarscholen zijn. Die van Modjo-warno bezocht ik, en ik was, zooals ieder, die daar wel eens binnentrad, verrukt over het prettig schouwspel, dat al die vroolijke, spelende, lachende en vrijmoedige kinderen opleverden.

Terecht schrijft BALSEM (44), dat dit schouwspel ons dan vooral treft, als wij pas uit een Mohammedaansche negorij zijn gekomen, waar de kinderen zich in slijk en modder rondwentelen en geen andere speelmakkers hebben dan de karbouw.

d. HARTHOORN doet het voorkomen, dat een Christendessa er niet beter uitziet dan eene Mohammedaansche.

Zoo laat hij RONGGO aan den Zendeling vertellen: „Maron (een Christendessa) is de smerigste dessa uit den omtrek (45)."

Over Maron, in de Residentie Kediri gelegen, kan ik niet oordeelen. Maar dit weet ik door eigen aanschouwing, dat Modjo-warno een heel wat gunstiger voorkomen heeft dan de Mohammedaansche dessa's in de buurt.

En dat dit ook geldt van Swaroe heb ik van ooggetuigen vernomen.

De paden en wegen en erven worden in die Christendessa's beter onderhouden dan in de Mohammedaansche. De huizen zijn er netter zoowel van binnen als van buiten.

Te Môdjô-warnô heeft men — en dit is iets bijzonders in eene Javaansche dessa in het binnenland — 7 steenen huizen (46).

Die meerdere welvaart zal trouwens niemand verwonderen, die bedenkt, dat het geld, door Mohammedanen uitgegeven aan sĕdĕkah's (offers), ronggengs (dansmeiden), besnijdenis, hadjies en priesters, in eene Christendessa het huishouden ten goede komt.

e. HARTHOORN beweert op meer dan éóne plaats van zijn boekje, dat de zedelijke toestand van den Christen-javaan niet onderscheiden is van dien zijner Mohammedaansche landgenooten.

Zoo zegt hij o. a.: „Geen edeler geest, geen hooger leven onderscheidt den Christen van den niet-christen onder de Javanen. Er bestaat geen verschil hoe ook genaamd. In maatschappelijk, zedelijk en godsdienstig opzicht staan de Christenen op één en denzelfden trap met hunne landgenooten, die Heidenen of Mohammedanen gebleven zijn" (47).

Onwaar noem ik deze bewering.

Er bestaat wel onderscheid tusschen de Christenjavanen en de Mohammedanen, en ten gunste van de eersten.

In den regel zijn de Christenen eerlijker dan de Mohammedanen. Diefstallen komen in de Christendessa's lang niet zoo menigvuldig voor als in de Mohammedaansche.

Zoo is het op West-Java b.v. in de Christen-negorij Depok, van welker bewoners de Assistent-Resident van Buitenzorg, tot wiens afdeeling Depok behoort, mij wel eens zeide, dat zij bijna nooit wegens karbouwendiefstal voor den landraad getrokken werden, wat met

Mohammedaansche dessalieden zoo dikwijls het geval is maar zoo is het ook op Oost-Java.

Bekend is het, hoe algemeen het opiumgebruik en misbruik is bij de Mohammedaansche Javanen.

In de Christendessa's wordt slechts weinig geschoven.

Verder — en dit is een belangrijk punt van verschil — van overspel hoort men er weinig, en terwijl de Mohammedaansche Javaan om de nietigste reden zich van zijne vrouw laat scheiden of de vrouw om het nietigste voorwendsel haren man verlaat, komt echtscheiding bij de Javaansche Christenen zelden voor.

Te Swaroe had men in 8 jaren tijds slechts twee echtscheidingen (48).

En te Modjo-warno, vermeldt de zendeling BODDÉ (49), wil JORAM PAK POERWÔ van scheiden niet hooren, hoeveel verdriet zijne vrouw hem ook aandoet, en blijft een andere Christen, ANDREAS geheeten, wiens vrouw sedert lang verbijsterd is van zinnen, zijn lot met bewonderenswaardige lijdzaamheid en zachtmoedigheid dragen.

Ik zou nog meer kunnen aanvoeren ten bewijze, dat de Christen-javanen in 't algemeen zedelijk hooger staan dan hunne overige volksgenooten, maar meen daartoe niet beter te kunnen doen dan u te herinneren, dat er zooals op Ambon ook op Oost-Java inlanders zijn, in wie het al zeer duidelijk blijkt, welk een heiligende kracht van het Christendom uitgaat.

Om van anderen geen melding te maken wijs ik slechts op PAULUS TÔ-SARI. Tot mijn leedwezen heb ik dezen Javaan nooit mogen ontmoeten; hij stierf 21 Mei 1882, toen ik, eerst kort te Soerabaja geplaatst, nog geen gelegenheid had kunnen vinden Môdjô-warnô,

zijne woonplaats, te bezoeken. Maar ieder, die hem gekend heeft, noemt hem een uitnemenden man.

Dr. J. C. SCHAGEN VAN SOELEN hoorde hem spreken bij de inwijding der nieuwe kerk te Modjo-warno, 5 Maart 1881, en laat zich hierover op deze wijze uit:

„De bejaarde man!" (PAULUS was toen ruim 67 jaar) „Hoe drukte zijne eerbiedig gelukkige, zijne eenvoudig verhevene houding het gevoel uit, waarvan Ds. VAN LEEUWEN te recht had gezegd, dat het hem doorstroomen moest. Ik zie den zoo beminnelijk eerwaardigen man nog voor me, in zijn kunsteloozen, maar voor iederen spreker benijdenswaardigen stand. Welk een aangeborene welsprekendheid! Hoe grootsch die, eenvoud! Hoe roerend die kalmte! Hij sprak niet lang maar mij was het, als trad een JOHANNES, een even vreedzame en bevredigde af, toen hij zich weêr zette" (50).

VAN SOELEN roemt zijne welsprekendheid, en dat hij dit was, getuigen allen, die hem gehoord hebben.

Zoo was de zendeling C. POENSEN opgetogen over de toespraak, die TÔ-SARI geheel onvoorbereid den 30sten Juni 1868 in de kerk hield, op verlangen van Zijne Excellentie, den Gouverneur-Generaal P. MIJER, die Modjo-warno dien dag met een bezoek vereerde.

„Zelden," zegt POENSEN, „hoorden wij hem spreken als toen. Welk een bezieling! Welk een prijzen van Gods ontferming! Welk een woordenstroom om de zich vermenigvuldigende gedachten uit te spreken, die toen in de, ja zeer verheugde, maar toch zoo eenvoudige en bescheiden ziel opkwamen" (51).

Maar niet alleen door welsprekendheid muntte PAULUS uit.

Hij was een man van karakter, zooals hij o. a.

toonde, toen hij van 1858—60 na den dood van JELLESMA aan 't hoofd der gemeente te Modjo-warno stond en ook in moeielijke omstandigheden flink wist op te treden, hoevele vijanden hij zich daarmêe ook maakte.

Hij was een raadsman voor den zendeling, een vader voor de medehelpers, een voorbeeld voor de gemeente.

Hij was nederig en bleef dat, al had hij aan 't hoofd der gemeente gestaan en al bleef hem ook daarna het recht toegekend om te doopen en huwelijken in te zegenen, wat aan geen anderen inlandschen voorganger der gemeente werd verleend. En dan, wat mij nog 't meest in hem aantrekt, hij, de zoon van Madureesche ouders, was zeer vergevensgezind.

Van die vergevensgezindheid verhaalt POENSEN ons dit treffende voorbeeld (52).

Eens had een Mohammedaansche inlander, die TÔ-SARI een kwaad hart toedroeg om zijne behartiging van Mevrouw JELLESMA's belangen bij haar vertrek, eene poging gewaagd om zijn huis in brand te steken.

Welnu, over die daad heeft PAULUS nooit wraak genomen; integendeel, toen die man later gebrek leed, heeft hij hem zelfs te eten gegeven en geld geleend, dat hij nooit terug heeft gekregen.

Doch, amice, ik verwijs u overigens naar het uitnemende stuk van C. POENSEN over PAULUS TÔ-SARI in de Mededeelingen — dan zult gij als ik dien Christenjavaan bewonderen en lief krijgen (53).

Maar dit wil ik nog zeggen: hetgeen ik in die levensbeschrijving las, en ook wel van KRUYT en anderen vernomen heb, zou mij haast doen twijfelen, of wel

volle waarheid is, wat o.a. nog BALSEM (54) van HARTHOORN zegt, dat warme liefde tot de goede zaak hem dreef, toen hij zijne meergemelde „kritische bijdrage" in het licht gaf.

Nu en dan was hij, dunkt mij, zóó overtuigd van de waarheid van zijne eigene meening en zóó bevooroordeeld tegen de nieuwere zending, dat hij zich door die warme liefde niet kon laten leiden, al meende hij zeker dat dit wel het geval was. Klinkt deze beschuldiging hard, ik geloof, dat ik haar kan staven.

Een recensent in de „Nederlandsche Gedachten" (55) betuigde zijne verbazing, dat HARTHOORN in zijn „De Evangelische zending en Oost-Java" over PAULUS TÔ-SARIE zwijgt, terwijl hij in 1855 (Meded. 1 dl. 3 st.) met lof over hem uitweidde, zijne schriftkennis, zijne oprechtheid, zijne vroomheid en zijnen waarachtigen godsdienstzin hemelhoog verhief en hem den roem en de kroon der zendelingen noemde.

En wat antwoordt hierop HARTHOORN in zijne „Oude grieven en nieuwe bewijzen"?

„Ik heb van PAULUS TÔ-SARIE niet gezwegen. De „voorganger" te Modjo-warno en „PAULUS de voorganger" op bladzijde 106 en 112 van het bestreden geschrift vermeld, is niemand anders dan PAULUS TÔ-SARIE" (56).

Dit is nu wel waar, maar waar is ook, dat die vermelding van PAULUS daar slechts zeer ter loops plaats had en dat geen woord tot zijn lof wordt gezegd.

Voorts erkent HARTHOORN, dat hij voorheen verrukt was over PAULUS' bijbelkennis, maar „later, toen ik bemerkte", zegt hij, „dat hem in het hoofd zat het handboek der kweekschool, dat „tot de familie der TROM-

MIUSSEN behoort"; en dat over het algemeen het geheugen der Javanen zeer vlug is, ja, toen kwam ik tot mijzelven" (57).

Hiertegen merk ik op, dat volgens POENSEN en KRUYT TÔ-SARI zijne bewonderenswaardige bijbelkennis wel degelijk door herhaalde lezing van den bijbel zelven heeft verworven.

Verder voert HARTHOORN aan, dat hij vroeger, toen hij TÔ-SARI zoo prees, niet bedacht was op een grondtrek van het Javaansche karakter, die hem later zoo menige teleurstelling berokkende. „De Javaan", zegt hij, „is een echo. Een algemeen beoefende regel van levenswijsheid is: zeg wat wel luidt, zeg wat gaarne wordt gehoord. Men verwondere noch ergere zich daarover. Het Javaansche volk is een slaafsch volk. En een slaaf is een oogendienaar. De uitnemenden onder de Javanen, die een zekere mate van waarheidsliefde en oprechtheid bezitten, missen toch altijd zelfstandigheid. Spoedig komen zij onder den invloed van den verstandelijk en zedelijk meerdere. Dit geldt ook van PAULUS TOSSARIE (58)."

Ook hij is dus een echo, ook hij zegt wat gaarne wordt gehoord, ook hij is een oogendienaar en mist zelfstandigheid.

Hoe is dat aan HARTHOORN gebleken?

Uit PAULUS' tegenstrijdige verklaringen aan JELLESMA en aan hem HARTHOORN gedaan?

Aan JELLESMA, die bij zijn eerste optreden overtuigd was, dat hij geene Javanen mocht doopen wien de lust tot overgave des harten aan den Verlosser ontbrak, verklaarde PAULUS, dat hij het voor zich zelven niet kon verantwoorden éénen onreinen aan te bevelen,

en wel wist, dat kennis alleen niet genoeg was, maar dat het vooral op het hart aankwam". En tot HARTHOORN, die op dit punt eene zienswijze had zeer verschillend van die van JELLESMA, sprak hij: „Zeker zijn er, die reeds denken Christenen te zijn, omdat zij het „Onze Vader", het „Geloof" en de „Wet" kunnen opzeggen. Doch wij moeten de menschen niet hard vallen, maar langmoedig zijn, en voortdurend al onderwijzend hun hart zoeken".

Leidt HARTHOORN uit deze tegenstrijdige (?) verklaringen af, dat PAULUS TÔ-SARI aan die groote menigte gelijk is, die maar zegt wat aangenaam is om te hooren? Wij zouden het denkende aan zijn: „Dit geldt ook van PAULUS TOSSARIE", zeggen.

Maar nu zegt HARTHOORN: „ik verdenk hem van die laagheid niet".

En dan gaat hij het volgende voorval verhalen, dat „een enkelen lichtstraal werpt op zijn sombere schilderij" van het Javaansche volk.

In de gemeente van Modjo-warno waren ongeregeldheden voorgevallen. Het was in 1858, toen HARTHOORN tijdelijk de plaats van den gestorven JELLESMA vervulde.

Sommigen, o.a. een zekere KAROLIS, hadden deelgenomen aan verboden feesten. Men doet het voorstel op hen de kerkelijke tucht toe te passen. Vooral PAULUS staat daar op. HARTHOORN is er tegen, wijst op het onderwijs en de handelwijze van JEZUS, en op de noodlottige gevolgen, die niet kunnen uitblijven. Doch PAULUS blijft op zijn stuk staan. Beleefd maar nadrukkelijk beantwoordt hij de bedenkingen van HARTHOORN met de woorden: „De Heer heeft gezegd: indien hij u niet hoort, dan zij hij u als heiden en tollenaar."

„Het zag er treurig uit". zegt HARTHOORN, „want zonder PAULUS kon ik niets doen". Andermaal sprak ik met hem. Vergeefsche moeite. Twee dagen later word ik in het holle van den nacht opgeklopt. PAULUS komt binnen. „Neem mij niet kwalijk", zeide hij, „dat ik u uit den slaap wek. Mijn hart is vol". Hij kon niet verder spreken. Reeds twee nachten had hij niet geslapen. De gelijkenis van het onkruid onder de tarwe, waaraan ik hem had herinnerd, en het lot der gemeente, hem dierbaar, lieten hem geen rust. Een jarenlange overtuiging laat zich zoo gemakkelijk niet ontwortelen. De wereldsche feesten niet treffen met den ban — 't was hem, vromen Javaan, een gruwel! Toch boog hij het hoofd niet uit behaagzucht; hij had het getoond, maar uit beter inzicht (59)."

Ik heb dit door HARTHOORN medegedeelde voorval oververteld, omdat het ook u als mij versterken zal in de gunstige meening, die POENSEN's levensbeschrijving van TÔ-SARI ons van dezen edelen Christen-javaan deed opvatten.

Dank zijn wij HARTHOORN schuldig voor zijne vertelling van dat voorval. Dat hij er uit afleidt, dat PAULUS een oprechte Javaan is, ik waardeer het, maar als het hem ook moet dienen om de onzelfstandigheid van PAULUS' te bewijzen, wat men uit het verband, waarin het voorkomt, licht zou opmaken, dan kom ik hier tegen op. Het toont op aandoenlijk schoone wijze, dat PAULUS voor betere overtuiging vatbaar was — en dit kan gelukkig samengaan met zelfstandigheid.

En moet het daartoe niet dienen, waar blijft dan het bewijs, dat, volgens HARTHOORN, niet moeielijk te leveren is (60), dat ook TÔ-SARI alle zelfstandigheid

mist? Of is het verschil, dat hij in de verklaringen van PAULUS aan JELLESMA en aan hem gedaan meent te ontdekken, het eenige bewijs, dat HARTHOORN hiervoor weet aan te voeren? (61)

Eindelijk nog, zegt HARTHOORN, PAULUS was ja een goed man; maar „hij was vroeger ook een der besten onder zijn volk, en onder de godsdienstigste Mohammedanen worden ook dezulken als hij gevonden" (62). „PAULUS behoort tot de Javaansche Timotheussen. Van der jeugd af aan was hij godsdienstig" (63).

M. a. w. wat er goeds in hem was, hij heeft 't aan zijn aanleg, aan zijne persoonlijke geaardheid, niet aan het Christendom te danken.

Wie POENSEN's levensbeschrijving van TÔ-SARI gelezen heeft zal anders oordeelen.

PAULUS TÔ-SARI was niet van huis uit een vrome. Hij is, om iets te noemen, een zwerver, een leeglooper geweest, die de opiumkitten afliep; hij heeft zich als kapokverkooper dikwijls aan oneerlijkheid schuldig gemaakt, en hij was zóó aan het spel verslaafd, dat hij alles, wat hij bezat, tot zijne gouden krisschede, die hij van zijne door hem zoo hoog vereerde moeder ten geschenke had gekregen, verkocht, om aan zijn hartstocht te voldoen (64). Bovendien mag ik hier herinneren aan hetgeen POENSEN omtrent zijne vergevensgezindheid heeft verhaald, waaruit het m. i. zonneklaar blijkt, dat PAULUS TÔ-SARI door het Christendom geworden is, wat hij werd.

Nog veel minder bespeur ik HARTHOORN's warme liefde tot de goede zaak in hetgeen hij over de Minahassa van Menado schrijft, om te bewijzen, dat de bloei en de vooruitgang in de Minahassa niet aan de zending, maar aan de goede

zorgen van onderscheidene Residenten is te danken (65). Wie met aandacht gelezen heeft, wat over de Minahassa ook door anderen dan zendelingen is geschreven, en vooral wie, zooals mij te beurt mocht vallen, dat heerlijk land heeft bezocht, met de inlandsche hoofden aldaar over deze aangelegenheid van gedachten heeft gewisseld en zendelingen als WILKEN (om van anderen, die ook met toewijding, met tact en ijver werken, niet te spreken), aan den arbeid heeft gezien, zal door HARTHOORN's apodictische uitspraken niet overtuigd worden van de waarheid van 'tgeen hij meent te kunnen bewijzen.

Integendeel — hij zal inzien, dat HARTHOORN bevooroordeeld was en dat 't hem er niet om te doen is geweest de waarheid op het spoor te komen, maar dat hij, wat voor hem door zijn verblijf op Oost-Java waarheid geworden was: de missie, zooals zij is, kan geen vruchten dragen, nu ook bevestigd heeft willen zien in 't land, waar de zendelingen beweerden lauweren te hebben geplukt.

Naar mijne overtuiging kan het Nederlandsche Zendelinggenootschap met voldoening blijven wijzen op hetgeen door zijne zendelingen in de Minahassa is tot stand gebracht.

Zeker: aan de Regeering, of wil men, aan de goede zorgen van de Residenten de eer voor de goede negorijen, de flinke tuinen en schoone wegen; maar aan de zendelingen, die al dadelijk begonnen zijn scholen te stichten, de eer het volk tot zulk een ontwikkeling gebracht te hebben, dat de Maleische courant, Tjahaja Sijang, te Tanawangko door hen uitgegeven, algemeen wordt gelezen — aan de zendelingen de eer, dat, waar vroeger tien familiën in één huis

woonden, thans elk huisgezin zijn eigene woning heeft, en dat de zeden van de Minahassers, die vroeger koppensnellers waren, zóó mild en zacht zijn geworden (66).

Ik meen u het bewijs geleverd te hebben, amice, dat HARTHOORN's sombere voorspellingen niet zijn uitgekomen, en de zending op Oost-Java niet mislukt is te noemen, maar nu blijft mij nog over uwe laatste vraag te beantwoorden: „waaraan het dan is toe te schrijven, dat de oogst der zending op Oost-Java zóó schraal blijft?"

Voordat ik op deze vraag een antwoord ga geven, moet ik u eerst waarschuwen om u van de schraalheid van dien oogst niet een te overdreven voorstelling te maken.

In het algemeen heerscht wel de meening, dat de Java-missie weinig vruchtbaar is, doch met POENSEN geloof ik, dat dit toch maar in betrekkelijken zin waar is (67). Men moet niet vergeten, dat het Nederlandsche Zendelinggenootschap eerst ruim 35 jaar geleden zijne missie op Oost-Java begon.

Thans zijn in de Residentiën Soerabaja, Pasoeroean, Kediri en Madioen ongeveer 4500 inlandsche Christenen. In Soerabaja alleen 2816. Volgens den Regeeringsalmanak van 1885 is de bevolking dier Residentie ruim 1,760,000, zoodat de verhouding van de inlandsche Christenen tot de overige inlanders daar is van 1 tot 625, en derhalve niet zooveel ongunstiger dan b.v. in Britsch-Indië, waar men, volgens den oud-zendeling DÖDERLEIN, 500,000 Christenen tegen 250,000,000 niet-Christenen heeft.

Maar ook toegestemd, dat de oogst schraal is, dan

is dit m. i. niet aan den pietistisch-orthodoxen geest der zendelingen te wijten, noch aan hunne verkeerde methode, zooals vaak beweerd wordt, maar aan andere oorzaken.

a. Niet aan hunnen pietistisch-orthodoxen geest, want de tegenwoordige zendelingen op Oost-Java werken niet in zulk een geest.

In eene schets in de Mededeelingen D. XXV, getiteld „Het oogpunt, waaruit de zending de niet-christelijke godsdiensten in Nederlandsch-Indië te beschouwen heeft," erkent de zendeling N. GRAAFLAND, blijkbaar met het oog op het door LANGHANS in zijn „Pietismus und Christenthum im Spiegel der aüssere Mission" geschrevene, zooals dit door BALSEM in zijn „Met onmacht geslagen" (68) werd aangehaald, dat zendelingen als HEBICHT e. a. zich al zeer dwaas aanstelden en onhandige dienaren des Meesters waren. Ook stemt hij toe, dat door het kwistig verspreiden van bijbels en tractaatjes de papierhandel en de drukkerij meer bevoordeeld werden dan de komst van het Godsrijk.

In onderscheidene opstellen in de Mededeelingen kan men lezen, hoe verstandig en met welk eene waardeering van het goede in de niet-christelijke godsdiensten deze zelfde GRAAFLAND met inlanders weet te spreken (69).

Welnu, ik durf gerust verzekeren, dat de zendelingen, op Oost-Java werkzaam, met dezen hunnen voormaligen collega in de Minahassa in dit opzicht volkomen overeenstemmen.

b. Niet aan hunne verkeerde methode.

De vraag wat de beste zendingmethode is blijve hier

onbeantwoord. Waar zoovele geleerden van naam het daarover niet eens zijn, waar o. a. Prof. J. J. PRINS zegt, dat de zendingwetenschap nog „im Werden begriffen" is (70), daar zal ik geen uitspraak doen.

Maar wel wil ik dit zeggen: als men b. v. den zendeling J. KRUIJT in zijne werkzaamheid heeft gadegeslagen, dan zal men niet maar zijn ijver, zijne toewijding, zijne werkkracht, zijn tact bewonderen, maar ook getuigen: zulk eene wijze van werken moet wel vruchtbaar zijn.

Door ieder, die op den zendingpost Modjo-warno eenigen tijd vertoefde, wordt dit erkend, o. a. nog onlangs door den redacteur van het Soerabajaasche Handelsblad, den heer UILKENS.

Op de ontwikkeling der kleine kinderen werkt KRUIJT door zijne bewaarschool, op die der grooteren door de gewone school en eene zang- en teekenschool, eenige jaren geleden opgericht.

Door zieken te behandelen zoekt hij liefde te betoonen en zoo de harten der Javanen te winnen.

Verbazend groot is het aantal zieken, dat door hem, of sedert 1883 door zijnen zoon, den heer A. KRUIJT, die hem ook in de vervulling van andere deelen van zijn ambt trouw ter zijde staat, behandeld wordt.

Elken morgen komen meer dan 300 ooglijders, van heinde en verre toegestroomd, in het zendelingshuis aan.

Bovendien zochten daar in 1884 2114 andere lijders genezing, aan wie 5803 maal medicijnen werden verstrekt.

De behandeling kan gratis geschieden en de levering der medicijnen kosteloos plaats hebben. Toch

was het bedrag aan vergoedingen in 1884 nog *f* 620.14½ (71).

Behalve de gewone godsdienstoefening op Zondagmorgen houdt KRUYT, ik merkte dit boven reeds op, 's Zondags 's namiddags kinderkerk en Donderdag 's avonds bijbellezing.

Hij catechiseert verscheidene uren in de week met meer dan 200 leerlingen.

Daarenboven geeft hij onderwijs aan de aanstaande meesters en medehelpers en ontvangt elken Zaterdag de inlandsche voorgangers der buitengemeenten ten zijnent om met hen de onderwerpen te bespreken, die zij Zondags voor hunne gemeenten zullen behandelen. En behalve dat hij trouw de leden zijner gemeente te Modjo-warno opzoekt, gaat hij eenige keeren 's jaars ook de buitengemeenten bezoeken (72).

Zóó werkt KRUYT — en dit zonder er eenigen ophef van te maken, zonder eenig vertoon.

Geen wonder, dat hij bij de Europeanen, die hem kennen, in hooge achting staat en door de inlandsche Christenen op handen wordt gedragen.

Met BALSEM (73), verlang ik, dat de zending hare taak opvatte als eene maatschappelijke, rekening houdende met bestaande toestanden, afdalende tot hen, die zij opheffen wil, de menschelijke ziel beschouwende als naturaliter Christiana, het peil van zedelijke en verstandelijke beschaving verhoogende door rationeele, natuurlijke middelen. Maar ik meen, dat KRUYT en ook KREEMER en POENSEN, alsmede de tegenwoordige hulppredikers in de Minahassa, inderdaad hunne taak zoo opvatten.

Zouden zij beter doen, als zij al hunne krachten

alleen aan het onderwijs wijdden, zooals o. a. HARTHOORN wenscht?

„Waar die zorg" (de zorg voor een wel ingericht schoolonderwijs), zegt HARTHOORN (74) „behartigd wordt, zal langzamerhand ook in onze Kolonie de noodlottige kracht van het vooroordeel gebroken, de zin voor zedelijkheid en waarheid versterkt, de waarde van het huiselijk en maatschappelijk leven begrepen worden. Dan zal de Javaan niet langer, als een weerlooze prooi, den toovenaar en waarzegger in handen vallen of misleid worden door zijne priesters en zijne hadjies.

„Hoogere behoeften zullen ontwaken; de bestaande godsdiensten zullen niet langer voldoen. Maar, God geve het, uit het midden dier polynesische volken zullen mannen verwekt worden, die op hunne beurt met heiligen geest bezield, eenen beteren godsdienst aan hunne broederen prediken, eenen godsdienst, die niet de matte herhaling zijn zal van dat kerkelijk Christendom, waaronder Europa reeds zoo lang gebukt gaat, maar die, weelderig als Java's plantengroei, uit de volheid van eigen geest en leven ontspringen zal."

Evenmin als gij, amice, verwacht ik van het onderwijs, d. i. van het onderwijs alleen en op zich zelf, zoo veel heil. Gaarne onderschrijf ik, wat gij reeds voor eenige jaren daaromtrent in het midden bracht (75). En wij staan met dat gevoelen niet alleen. De redacteur van het Indisch Vaderland, de heer ENKLAAR VAN GUERICKE, schreef in zijn blad van 16 maart 1881 een belangrijk stuk over de uitbreiding van het Christendom in Nederlandsch Indië, dat met deze treffende verklaring eindigt: „Zonder medewerking der Evangelisatie achten wij het geld aan het inlandsch onder-

wijs besteed voor een goed deel weggeworpen (76)."

Zoo hoorde Dr. VAN LEEUWEN er over klagen, „dat het inlandsch onderwijs door opgeblazen individuën in discrediet wordt gebracht en dat het gevoel van zedelijkheid er niet hooger door werd gestemd."

En „een constant verschijnsel is het," volgens hem, „dat de meest ontwikkelde islamitiesche Javaan, die zelfs in manieren en wijze van doen bijna als een Europeaan leeft, de sterkste anti-hollandsche en de krachtigste arabische en mohammedaansche sympathiën heeft." (77)

Bovendien moet het inlandsch onderwijs m. i. meer in overeenstemming gebracht worden met de werkelijke behoeften van den Javaan, zal het een belangrijke factor worden ter zijner ontwikkeling. (78) Maar ook zelfs dan mag het niet de eenige factor zijn.

Vooralsnog dus raak ik niet in verrukking bij het denkbeeld: o ware eens werkelijkheid wat HARTHOORN wenschte! maar blijf ik meenen dat hetgeen KRUYT en andere zendelingen doen: op de inlanders werken door gewoon onderwijs, zeker ook daardoor, maar ook door godsdienst-onderwijs, godsdienst-oefeningen, huisbezoek, persoonlijken omgang en invloed, hun ten goede moet komen.

Dat evenwel de zending op Oost-Java in weerwil van zulk werken betrekkelijk nog weinig vruchten afwerpt is, dunkt mij, o. a. uit de navolgende oorzaken te verklaren:

1o. Geloof ik met Dr. SNOUCK HURGRONJE „De beteekenis van den Islam voor zijne belijders," dat de Javaan veel meer Mohammedaansch is dan men gewoonlijk wel meent.

2o. Komt hier in aanmerking, wat door den heer J. C. NEURDENBURG zoo terecht wordt opgemerkt (79), dat de inlander door den overgang tot het Christendom schier alles verliest en hoegenaamd niets wint, (de winst voor zijn gemoedsleven natuurlijk uitgezonderd).

„Hij wordt", zegt NEURDENBURG, „als een paria onder de zijnen, en helaas vaak tot een spot bij hen, die hij als Christenen moet beschouwen."

Zelfs zijne maatschappelijke voorrechten loopen gevaar, want, waar hij kan, zal het Mohammedaansche hoofd zijner dessa hem tegenwerken en benadeelen. Tal van voorbeelden zouden dit kunnen bewijzen (80).

3o. Herinner ik aan hetgeen door Mr. O. J. H. Graaf VAN LIMBURG STIRUM in de vergadering van het Indisch genootschap gezegd werd, dat de neutraliteit door de Regeering tegenover de verbreiding van het Christendom in acht genomen de uitbreiding van het Mohammedanisme in de hand werkt en de uitbreiding van het Christendom in de reeds Mohammedaansche landen belemmert (81).

Zoo merkt hij op, dat in de heidensche landen, die eerst eenvoudig onze suzereiniteit erkend hebben, maar langzamerhand geannexeerd worden, de uitbreiding van den Islam min of meer geschiedt onder de hoede van het Gouvernement.

„Men ziet het," zegt hij (82), „in de Bataklanden, aan het meer van Toba, enz. Vijf en twintig jaren geleden was de bevolking daar nog geheel heidensch, nu is zij tot het Mohammedanisme overgegaan.

„Waaraan is dat toe te schrijven?

„Met ons Europeesch ambtenaarspersoneel, dat ons gezag daar rechtstreeks komt vertegenwoordigen, komt

een inlandsch ambtenaarspersoneel mede, dat Mohammedaansch is. Om die kern groepeeren zich inlandsche kooplieden en priesters. Langzamerhand vormt zich eene kleine plaats, en zoo hebben zich allengs de buitenposten gevormd. Die kooplieden, die schrijvers, die hulpofficieren van justitie, allen Mohammedanen, maken op hunne wijze, in hunnen kring propaganda voor den Islam. Zoo zij dat vroeger niet waagden te doen in die streken, dan was het omdat die streken onafhankelijk waren; maar nu doen zij het rustig en wel onder de hoede van het Gouvernement, zoolang zij blijven binnen de perken der wet en met inachtneming van art. 119 van het Regeeringsreglement" (83).

Zoo schrijft ook Dr. SNOUCK HURGRONJE: „De invloed van het Nederlandsch Bestuur schijnt aan de Mohammedaansche propaganda ten goede te komen (84)."

Dat het Gouvernement de uitbreiding van den Islam bevordert is eveneens gebleken uit de treurige geschiedenis van Bolaâng Mongondou, waar nu niet het Mohammedanisme zou heerschen, als het Gouvernement in der tijd het verzoek van den Radja van dat rijk om Ambonsche schoolmeesters derwaarts te zenden had ingewilligd, of had geluisterd naar den raad van den Resident C. BOSSCHER, die der Regeering toeriep, dat zij toch den zendelingarbeid zou ondersteunen, waar de Islam zich nog niet had gevestigd (85).

En het bewijs, dat de neutrale houding der Regeering de uitbreiding van het Christendom op Java belemmert of op zijn zachtst genomen niet bevordert, is even gemakkelijk te leveren.

Terecht doet de heer VAN LIMBURG STIRUM uitkomen, dat door de artt. 123 en 124 van het Regeerings-

reglement, volgens welke artikelen de Christelijke zendelingen en leeraars onder het toezicht van den Gouverneur-Generaal staan en de Mohammedaansche priesters onder het oppertoezicht der vorsten, hoofden en regenten, de Christelijke godsdienst in ongunstige positie tegenover het Islamisme wordt geplaatst (86).

In verband met artikel 124 kan een Regent of Wedônô bezwaarlijk Christen zijn, daar de Mohammedaansche priesters alsdan onderworpen zouden zijn aan het oppertoezicht van een Christen-regent.

Gij gevoelt, amice, dat ook dit in het nadeel der Christen-javanen is.

En voorts meen ik te mogen zeggen, dat de Regeering het Christendom onder de Javanen duldt, maar eigenlijk niet erkent (87).

Of wordt, om maar iets te noemen, dat Christendom erkend, wanneer, zooals Dr. VAN LEEUWEN meedeelt (88), een besturend ambtenaar, die zijn Europeesch personeel, door des Zondags het bureau te sluiten, den rustdag gunt, als 't ware opzettelijk op dien dag op tournée gaat, ook naar Christengemeenten, om daar de koffietuinen te inspecteeren, de keuze van een dessahoofd te leiden, of iets anders te doen, wat de menschen in het deelnemen aan de godsdienstoefening belemmert, en toch even goed op een anderen dag had kunnen geschieden?

Noemt gij 't met gelijke maten meten, als ook in eene negorij, waar Christen-inlanders wonen, op Zondag pasar wordt gehouden, terwijl des Vrijdags de Gouvernementsschool er gesloten is (89)?

En vindt gij het met POENSEN (90) niet vreemd, dat de Regeering het verzoek in 1883 door den Zen-

dingbond in Ned. Indië tot haar gericht om eene Javaansche vertaling te willen vaststellen van de eedsformule, opdat rechters en inlandsche Christenen zouden weten, in welke bewoordingen de inlandsche Christenen den eed hadden af te leggen, eenvoudig heeft gewezen van de hand?

Waarom, vragen wij met POENSEN, dit bewijs van welwillendheid jegens de inlandsche Christenen niet gegeven?

Maar daarmede had de Regeering erkend, dat het Christendom in officieelen zin onder de Javanen voor haar bestaat, en dit schijnt zij niet te willen erkennen.

Is het de vrees voor den Islam, die de Regeering hiervan terughoudt?

Ik laat dit liever in het midden, maar wel wil ik u zeggen, dat hooggeplaatste ambtenaren der Regeering om die reden het christianeeren der Javanen niet wenschelijk achten.

Zoo verklaarde op de meergenoemde vergadering van het Indisch Genootschap de heer C. BOSSCHER, gewezen Directeur van het binnenlandsch bestuur, dat hij, kort voor zijn aftreden, de Regeering aangeraden had om den zendingsarbeid in de buitenbezittingen, daar waar de Islam niet werkzaam was of weinig wortel had geschoten, uit te breiden, maar dat hij het hoogst gewaagd zou achten om den strijd aan te gorden tegen den Islam, waar deze sedert jaren en eeuwen gevestigd was (91). En zoo herinner ik mij uit den mond van nog hooger geplaatste ambtenaren wel vernomen te hebben, dat zij den ijver en de toewijding der zendelingen waardeeren, maar het verstandig van hen zouden vinden met niet op Java, maar alleen op de

buitenbezittingen aan de uitbreiding van het Christendom hunne krachten te wijden.

Wat de mindere ambtenaren betreft, ik ken er, die de zendelingen niet slechts hoogachten maar hen ook, waar zij kunnen, steunen, doch daar zijn er ook, die met minachting op den Christen-javaan neêrzien en het blijkbaar niet gepast vinden, dat een Javaan Christen wordt.

De heer VAN LIMBURG STIRUM schrijft dit toe aan hunne opleiding. Want zegt hij — en ik geloof dat in zijne geestige opmerking veel waarheid schuilt — de ambtenaren kennen wel den geest en de voorschriften van den Islam, welker kennis van Regeeringswege van hen gevorderd wordt, maar velen hunner bleven onkundig van den geest en de voorschrifen van het Christendom, die zij in den huiselijken kring hadden moeten leeren kennen, maar waartoe zij de gelegenheid niet hebben gehad (92).

Maar hoe dit zij, een feit is het, dat sommige ambtenaren ook in tegenwoordigheid van andere inlanders den Christen-javaan wel in een bespottelijk daglicht zoeken te stellen (93). Zoo vertelt de heer A. F. HERMANN ons het volgende voorval (94).

„Een Christen-inlander heeft heerendienst-plichten te vervullen en wordt door zijn negorijhoofd opgeroepen om te verschijnen voor den Controleur. Hij voldoet aan dat bevel en vindt daar ook een aantal andere dessalieden, ook opgeroepen. „Hoe heet je! kerel?" klinkt het op sarcastischen toon, want de heer Controleur weet zeer goed, dat hij met een' Christen te doen heeft, en juist daarom heeft hij hem laten komen, en zal hij eens een ui met hem hebben. „NICO-

DEMUS, toewan," luidt het antwoord. „NICODEMUS, ha, ha, ha, hooren jelui 't, de vent heet NICODEMUS, Waarom niet ook HABAKUK, ZEPHANJA en MALEACHI en hoe al die smousen meer heeten. Dus je bent een seranie?" — „Om u te dienen, mijnheer." — „Dan mag je Zondags niet werken." — „Als 't mag, neen mijnheer." — „Nou, weet je wat NICODEMUS, HABAKUK, enz., seranie of niet, jij komt aanstaanden Zondag op, en wee je gebeente, als je wegblijft. NICODEMUS! ha, ha." En het geheele koor der aanwezigen deelt in de hilariteit van den gestrengen heer, en lacht mede."

Zulke ambtenaren doen de zending veel kwaad.

Maar het wordt tijd om mijn lang epistel te eindigen. En ik eindig met het uitspreken van mijne overtuiging, dat de zending op Oost-Java en in onzen geheelen Oost meer vruchten zou dragen, als onze ambtenaren en de overige Europeanen, die onze Koloniën bewonen, over het algemeen, wat meer christelijk waren en wat meer hart voor het Christendom hadden dan nu met velen hunner het geval is (95); en vooral, als het Gouvernement er toe te brengen ware om, zooals Dr. A. H. CH. VAN LEEUWEN het uitdrukt (96), de inlandsche bevolking van Java en de eilanden met een overwegend Mohammedaansche bevolking niet langer te besturen in eenen met de scheiding van kerk en staat niet overeenkomenden, het Islamisme bevorderenden en de zending belemmerenden geest.

Terecht zegt VAN LEEUWEN, dat Art. 124 van het Regeeringsreglement dan echter gewijzigd zou moeten worden, want de daar gemaakte bepaling omtrent de Mohammedaansche eenheid van Staat en Kerk voert de Regeering er toe om tegen wil en

dank de Koloniën in zulk een geest te besturen (97).

Met VAN LEEUWEN en anderen (98) wensch ik voor de zending „geen bevoorrechting" der inlandsche Christenen, „maar recht."

Ik wensch, dat de Regeering zich niet maar neutraal plaatse tegenover de uitbreiding van het Christendom in onze Koloniën, zooals het nu heet dat zij doet, maar, strikte gewetensvrijheid handhavende en het recht van iedere godsdienstige belijdenis erkennende, zoowel den moed hebbe ten allen tijde en overal flink op te treden tegen de verkeerde praktijken der hadjies en priesters, als zorg drage, dat niemand uithoofde van zijnen godsdienst worde achteruitgesteld, veelmin benadeeld of vervolgd (99).

Dan zou de Regeering in het belang handelen van de Javanen, want zij zou hen in de gelegenheid stellen om zonder eenig nadeel te lijden verlost te worden van den noodlottigen en vloekwaardigen invloed van het Islamisme (100).

Maar dan zou de Regeering ook haar eigen belang behartigen, want zij zou in het Christendom van een deel der bevolking een tegenwicht vinden tegen den invloed van den Islam en misschien het gevaar ontgaan, waarmede die geduchte macht haar vroeger of later bedreigt (101)!

Ik hoop, amice, dat mijn antwoord op uwe vragen u eenigermate heeft bevredigd.

Mocht dit het geval zijn en mocht gij wenschen, dat hetgeen ik u schreef ook door anderen wordt gelezen, laat mijn brief dan een plaatsje in uw tijdschrift „Geloof en Vrijheid" vinden.

Het is waar: de richting op theologisch gebied door

dit tijdschrift voorgestaan is de mijne niet, maar dit zal voor u en uwe mede-redacteuren geen reden zijn om aan mijn verzoek niet te voldoen.

Hiervan houd ik mij ten volle overtuigd. Als altijd, waarde vriend,

tt.

B. Th. W. VAN HASSELT.

Leiden, 20 Febr. 1886.

AANTEEKENINGEN.

(1) Mededeelingen van wege het Ned. Z. Genootschap D. XXVI, bl. 259 en verv. en D. XXVIII, bl. 24.

(2) Bibliotheek van Moderne Theologie en Letterkunde 1881, bladz. 617 en verv. „Met onmacht geslagen" door H. S. BALSEM.

(3) Dit opstel is opgenomen in dezelfde Bibliotheek jg. 1885 Deel VI, 1e stuk, bl. 151 en verv.

Evenwel heeft BALSEM ook reeds in zijn „Met onmacht geslagen" op het voordeel gewezen, dat zijdelings uit de verbreiding van het Christendom op Amboina is voortgevloeid. Vgl. Bibliotheek van Mod. Theol. en Letterk. 1881, bl. 624, 642.

Ook merkt hij op, bl. 634, dat E. F. LANGHANS in zijn „Piëtismus und Christenthum im Spiegel des aüssere Mission" van de Ambonsche Christenen een tafereel ophangt, dat niet van overdrijving is vrij te pleiten.

Hij heeft zeker het oog op de woorden van GERIKE (GERICKE ?) door LANGHANS bl. 60 aangehaald uit BURCKHARDT, Miss. Bibl. IV, i. p. 164 ff. Zij luiden aldus: „Er erkannte die Unwissenheit und Gleichgültigkeit vieler Schullehrer, er sah die Trunksucht vieler Christen, er was Zeuge schändlicher Leichenfeste und erblickte noch an vielen Orten kaum bedeckten Götzendienst; Altäre, auf denen frisch geopfert worden war, standen in den Dörfern (sic); Personen, die Morgens das heil. Abendmahl genossen hatten, sah man Nachmittags betrunken, ihre Eltern miszhandeln, oder, weil sie der Obrigkeit nicht gehorcht, in Ketten geschlossen. Ach, ich habe viel erwartet und wenig gefunden".

Wat mij betreft, ik heb op Ambon niet veel gevonden van hetgeen GERICKE opmerkt: „Altäre, auf denen frisch geopfert worden war" zag ik nergens.

(4) Bibl. 1885, bl. 157 en verv.

(5) Zie vooral aldaar bl. 154. (6) Aldaar bl. 153.

(7) Vgl. over dit onderwerp vooral in het voortreffelijk stuk van F. W. G. KEMMANN, Mededeelingen D. XXVI, bladz. 253 en verv.

Met zijne meening kan ik mij volkomen vereenigen.

Zoo ook met hetgeen C. W. SCHOOREL schrijft Mededeelingen D. XXII, bl. 8.

Vergel. verder Dr. W. SCHEFFER in de Tijdspiegel, No. 9, jaarg. 1876, bladz. 34, die daar zegt: „De nationale of zoogenaamd godsdienstlooze school is in een gevestigde maatschappij zooals de onze, waarin alles zijn eigen terrein heelt, op haar plaats, maar niet daar, waar zulk een maatschappij nog moet verrijzen. De omstandigheden bepalen de methode".

(8) Zie KEMMANN, Meded. D. XXVI, bladz. 253.

(9) BIBL. VAN Mod. Theol. en Letterk., 1881, bl. 623.

(10) Meded., D. XXVI, bl. 262.

(11) VERKERK PISTORIUS, Gids, 1883, bladz. 81.

Hoogst belangrijk is ook, wat de heer VERKERK PISTORIUS schrijft op bladz. 82 van de onbillijkheid, waarmede de Amboneezen zijn beoordeeld geworden door REINWARDT, BLEEKER en RIJCKEVORSEL.

En tot de velen, die alle mogelijke ondeugden aan de Amboneezen ten laste leggen en deze op rekening van het Christendom stellen, richt hij eenvoudig de vraag, of zij in de Molukken wel eens een Mohammedaansche kampong vergeleken met een der inlandsche Christenen. „Zoo ja", zegt hij, „dan behoeft er geen woord meer verspild".

(12) VAN HOËVELL, Ambon en de Oeliassers, bladz. 157.

(13) Maandbericht 1881 No. 3.

(14) Vergel. over PATISELANO, Mededeelingen XXVIII, bl. 22. Prof. GOOSZEN spreekt over hem in de Kerkelijke Courant van 28 November 1885. Ook in een brief, dien ik onlangs van Ds. OUDEGEEST ontving, die een dienstreis naar

Atjeh had gedaan, wordt mijn voormalige leerling zeer geroemd.

(15) Vergel. wat ik over SOSELISA schreef in de Mededeelingen D. XVII, bl. 359 en verv.

Boven wees ik reeds op 't onderscheid tusschen de Orang negri en de Orang bêbas.

Zie verder over de verdeeling der Amboneezen in negorijlieden en burgers Mededeelingen, D. IV, bl. 18 en verv.

(16) Zóó o.a. BALSEM in de Bibl. van Mod. Theol. en Letterkunde, jaarg. 1881, bl. 623.

(17) Vergel. verder „De toestand der Christelijke gemeenten op de Zuidwestereilanden, door C. W. SCHOOREL, predikant. Meded. D. XXII, bl. 1 en verv.

W. LUYKE en de zending op de Zuidwester- en Ambonsche eilanden, door J. C. NEURDENBURG. Meded. D. XXVIII, bl. 71 en verv., en bl. 166 en verv.

(18) Zie RINNOOY, Berichten van de Utr. Zendings Ver. 1880, 1 bl. 4 en 1883, 10 bl. 186.

(19) Zie RINNOOY, Berichten van de Utr. Zen-Ver. 1880, 1 bl. 4.

(20) Zie RINNOOY, Berichten 1882, 10 bl. 183.

(21) Zie RINNOOY, Berichten 1882, 10 bl. 181. Vergel. ook Meded. D. XXII, bl. 13 en verv.

Vooral bij het Porkafeest wordt door Christenen zoowel als door Heidenen de gruwelijkste zedeloosheid gepleegd. Porka beteekent offerfeest of feest aan de afgoden gewijd. Bij heerschende epidemiën, bij andere volksrampen en in het algemeen wanneer men onheil wenscht afgewend te zien en zegen hoopt te verkrijgen, wordt dit feest verscheidene dagen achter elkander gevierd. Voorheen werden voor dit feest koppen gesneld op het eiland Wetter, welks bewoners geen zeevarenden zijn en wier bloedwraak men dus niet behoefde te vreezen. Later behielp men zich met klappernoten.

(22) Ds. SCHOOREL heeft op Loeang dezelfde ervaring gehad. Meded. D. XXII, bl. 23.

(23) Meded. D. XXVIII, bl. 195. (24) Aldaar bl. 194.

(25) Bibl. van Mod. Theol. en Letterk. 1881, bl. 622.

(26) Zie aldaar 621.

(27) Zoo herinner ik mij, dat eene Amboneesche vrouw, bij eene familie geroepen, waar door een der bedienden gestolen was, uit den derden en vierden regel van vers 1 van Psalm 36 wist af te leiden, dat een lange jongen, die vrij onbeschaamd uit zijn oogen keek, den diefstal had gepleegd: „Geen vrees is uit zijn oogen, wijl hij zoo lang zichzelven vleit".

(28) Meded. D. XXVI, bl. 262.

(29) Bibl. van Mod. Theol. en Letterk., 1881, bl. 621.

(30) Aldaar bl. 621. (31) Aldaar bl. 620.

(32) Bibl. van Mod. Theol. en Letterk., 1885, bl. 159 en verv.

(33) De Evangelische Zending en Oost-Java. Eene kritische bijdrage door S. E. HARTHOORN, Oud-Zendeling. Met een begeleidend schrijven van Dr. A. PIERSON. Haarlem A. C. KRUSEMAN. 1863.

(34) Aldaar bl. 13, 14.

(35) Deut. XVIII vs. 22.

(36) Ev. Zending, bl. 182, 183.

(37) Aldaar bl. 183.

(38) Meded. D. XXIX, bl. 303. De heer KRUYT geeft daar het zielental der 10 gemeenten op als volgt: Modjo-warno 1803; Kerto-redjo 214; Ngoro 176; Segaran 128; Goejangan 99; Wioeng 79; Soerabaja 69; Semaroeng 24; Bongso-redjo 204; Poele 20. Totaal 2816.

(39) Aldaar bl. 304.

(40) Een bezoek aan Swaroe, door A. F. HERMANN. Meded. D. XXVIII, bl. 1 en vv.

(41) De Evang. Zending enz. bl. 121, 122.

(42) Meded. D. XXIX, bl. 305, 306.

(43) Aldaar bl. 299, 300.

(44) Bibl. van Mod. Theol. en Letterk. 1881. bl. 645.

(45) De Evang. Zending enz. bl. 77.

(46) Meded. D. XXV, bl. 214.

(47) De Evang. Zending, bl. 96. Zie ook bl. 77.

(48) Meded. D. XXVIII, bl. 9.

(49) Meded. D. XXV, bl. 229.

(50) Gedachteniswoord. De steenen Christenkerk der Javanen te Môdjô-warnô, door Dr. J. C. SCHAGEN VAN SOELEN, bladz. 14.

(51) Meded. D. XXVII, bl. 349. (52) Aldaar bl. 346.

(53) PAULUS TÔ-SARI, door C. POENSEN. Meded. D. XXVII, bladz. 283 en verv. en 333 en verv.

(54) Bibl. van Mod. Theol. en Letterk., bl. 642.

(55) Nederlandsche Gedachten no. 26, 23 Dec. 1863 „De evangelische Zending in Oost-Java."

(56) Oude grieven en nieuwe bewijzen, ten aanzien van de Evangelische Zending. bl. 111.

(57) Aldaar bl. 121, ook 114. (58) Aldaar bl. 115.

(59) Aldaar bl. 117 en verv. (60) Aldaar bl. 115.

(61) Ook merkt HARTHOORN nog op, blz. 118, dat de afstand tusschen de beide verklaringen van TÔ-SARI zoo groot niet is als hij oppervlakkig schijnt door ons mede te deelen, dat TÔ-SARI, toen hij JELLESMA toestemde, dat een onreine niet gedoopt mocht worden, onder die onreinheid iets anders verstond dan JELLESMA. „PAULUS achtte wel eens een of ander „rein", bijv. hertrouwen een kleine twee maanden na den dood zijner vrouw, wat JELLESMA „onrein" was; PAULUS schuwde wel eens iets, bijv. het luisteren naar wereldsche muziek als onrein, wat JELLESMA als rein wist te waardeeren."

Ook herinnert hij, dat „de javaansche woorden voor zedelijke en godsdienstige begrippen geene hollandsche zedelijkheid en hollandsche godsdienstigheid beduiden, maar — javaansche zedelijkheid en javaansche godsdienstigheid." HARTHOORN zegt: „had ik dit vroeger gevoeld, waarlijk, mijne lofspraak zou een lageren toon hebben aangeslagen", bl. 120, maar ik blijf vragen, waar dan toch het bewijs blijft voor PAULUS' onzelfstandigheid? Overigens meen ik uit POENSEN's levensbeschrijving van TÔ-SARI begrepen te hebben, dat PAULUS in zijn leven getoond heeft wel degelijk hollandsche zedelijkheid en hollandsche godsdienstigheid te bezitten.

Op bl. 347 van de Meded. D. XXVII vertelt POENSEN ons, waarom TÔ-SARI zoo betrekkelijk spoedig weêr hertrouwde. Wij mogen dit toch blijven afkeuren, maar is het wel edel

daarvan melding te maken op de wijze, waarop HARTHOORN dit deed?

(62) Aldaar bl. 113. (63) Aldaar bl. 121.

(64) Med. D. XXVII, blz. 293 en verv.

(65) De Evang. Zending enz. bl. 184—198.

(66) Vergelijk de woorden van GRAAFLAND, aangehaald door HARTHOORN „de Evang. Zending" blz. 189—190 met GRAAFLAND's „Evangelieprediking onder de heidenen." Meded. D. XXVI, blz. 196--198.

(67) Vergelijk De Zending in Kediri, in 1883, C. POENSEN. Meded. D. XXVIII, bl. 244 en verv.

Ik sprak bijna uitsluitend over hetgeen KRUYT doet. Hoe ook de zendelingen J. KREEMER in het Malangsche en C. POENSEN in Kediri en Madioen met vrucht arbeiden, kunt gij lezen in de verslagen van hunne verrichtingen in de Mededeelingen.

(68) Bibliotheek van Mod. Theol. en Letterk. 1881, blz. 624 en verv.

(69) Zie o. a. Meded. D. XXVI, blz. 174 en verv.

(70) Meded. D. XXIII, blz. 308.

Ofschoon ik mij niet waag aan eene beoordeeling van het merkwaardige boek van ERNST BUSS „Die Christliche Mission", wil ik u toch wel zeggen, dat de door hem voorgeslagene zendingmethode m.i. in onzen Oost niet kan worden gevolgd. Dit wordt trouwens ook door BUSS zelven erkend. Op pag 318 en 319 zegt hij: „Die bisherige Mission eignet sich vorzugsweise für weniger cultivirte oder culturlose Völker und Bevölkerungsschichten, die von uns angepriesene dagegen vorzugsweise für Culturvölker und die gebildeten Stände.

(71) Meded. D. XXIX, bl. 307.

(72) Vergelijk o. a. Meded. D. XXII, blz. 343 en verv.; Meded. D. XXIX, blz 283 en verv.

(73) Bibl. van Mod Theol. en Letterk. 1881, bl. 646.

(74) De Evang. Zending en Oost-Java, bl. 200 en verv.

(75) Zending en Wetenschap, door Dr. J. VAN LOENEN L. LZ. Meded. D. XXII, bl. 182 en verv.

(76) Aangehaald door Dr. A. H. CH. VAN LEEUWEN. „Geen bevoorrechting, maar recht." Meded. D. XXV, bl. 404.

(77) Aldaar, bl. 410, 411.

(78) Door VAN LOENEN zelven wordt dit opgemerkt Meded. D. XXII, bl. 243. Vergel. hierover verder Meded. D. XXV, bl. 223 en de voortreffelijke stukken over dit onderwerp van GRAAFLAND, vooral zijn „Over het onderwijs voor Inlanders." Meded. D. XXIV, bl. 230 en vv., en zijn „De paedagogische waarde van het onderwijs in handenarbeid op de scholen." D. XXV, bl. 265 en vv.

(79) Meded. D. XXVIII, bl. 104.

(80) Vergel. b.v. het door KRUYT omtrent JAKOB PAK RAIDIN verhaalde in de Meded. D. XXVI, bladz. 395 en vv.

(81) Meded. D XXIX, bl. 183 en 203.

(82) Aldaar bl 202.

(83) Art. 119 luidt aldus: „Ieder belijdt zijne godsdienstige meeningen met volkomen vrijheid, behoudens de bescherming der maatschappij en harer leden tegen de overtreding der algemeene verordeningen op het strafrecht.

(84) Meded. D. XXVIII, bl. 98.

(85) Dit werd door den heer BOSSCHER zelven meegedeeld in de vergadering van het Indisch Genootschap van 10 Februari 1885. Zie Meded. D. XXIX, bl. 188. Vergelijk verder over Bolaäng Mongondou de Mededeelingen, vooral D. XXVI, bl. 354 en verv.

(86) Meded. D. XXIX, bl. 203.

(87) Vergel. Meded. D. XXVIII, bl. 255, 256.

(88) Meded. D. XXV, bl. 407.

(89) Meded. D. XXVIII, bl. 256.

(90) Aldaar bl. 256, 257.

(91) Meded. D. XXIX, bl. 188.

(92) Aldaar, bl. 204.

(93) Meded. D. XXV, bl. 407.

(94) Meded. D. XXVIII, bl. 13 en volg.

(95) Gelukkig zijn er toch ook in Indië velen, zoowel onder de ambtenaren als onder de particulieren, die het Christendom hoog stellen en voor de zending wat, dikwijls veel, over hebben.

Dankbaar zal b.v. KRUYT erkennen, dat hij voor zijne kerk en voor zijne school zeer aanzienlijke giften uit Soerabaja en uit andere plaatsen van Indië ontving.

(96) Meded. XXV, bl. 406.

(97) Art. 124 luidt aldus: De priesters der inlanders, die het Christendom niet belijden, zijn geplaatst onder het oppertoezicht der vorsten, regenten en hoofden, voor zooveel betreft den godsdienst, dien elk hunner belijdt. Deze zorgen, dat door de priesters niets worde ondernomen strijdig met dit reglement en met de door of uit naam van den Gouverneur-Generaal uitgevaardigde verordeningen.

(98) „Geen bevoorrechting maar recht," door Dr. A. H. CH. VAN LEEUWEN, Meded. D. XXV, bl. 404 en volg. J. C. NEURDENBURG, „De Islam in Nederlandsch-Indië," Meded. D. XXIV, bl. 294 en verv.

(99) Vergel. H. PRINS DE JONG, Wenschen en vragen over Indië, Nederland, Zending, Kolonisatie Bibliotheek van Mod. Theol. en Letterk. 6e deel bl. 428 en verv.

(100) Vergelijk over dien noodlottigen invloed o. a. Bibl. van Mod. Theol. en Letterk. 1885, bl 156, 157; 1886, 457.

(101) Bibl. van Mod. Theol. en Letterk. 1885, bl. 152.

VERSCHIJNSELEN DES TIJDS.

AMSTERDAMSCHE KERKBEROERTEN. — ONTBINDING DER NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERK? — VINKE'S GEDACHTENISREDE.

Toen ik de laatste maal (1) de pen opvatte, om eene bijdrage voor Geloof en Vrijheid te schrijven, deed ik het met aandoening: want ik had, even na zijn verscheiden, het beeld te schetsen van eenen vriend, aan wien ik en mijne mederedacteurs zich innig verbonden gevoelden. Maar die aandoening deed mij geen oogenblik wenschen, de pen weder neêr te leggen: want hoe weemoedig, toch ligt er iets verkwikkends, iets stichtelijks in zulk eenen arbeid. Wel „maakt de dood bleek," maar, als de engel der geboorte tot hooger bestaan, vaagt hij ook datgene weg, wat slechts aan de onzen was, de rimpels en plooien, om hen zelven, naar de kern van hun uit God geboren en herboren wezen, te stellen voor het oog onzer ziel.

Hoe geheel anders is het nú! Ik heb de pen reeds een-en-andermaal opgenomen en weder neergelegd, met de hartgrondige verzuchting, dat ik haar aan een ander mocht overhandigen. 't Is alleen de plicht, om naar de beurte mijner dagorde de Verschijnselen des Tijds te behandelen, die mij als dwingt, om het Verschijnsel bij uitnemendheid, dat reeds zoovele pen-

nen en teekenstiften in beweging brengt, hier ter sprake te brengen. Behoef ik ze te noemen? de Amsterdamsche kerkelijke troebelen, zoo ergerlijk, diep betreurenswaardig en, voor 't oogenblik althans, door en in de Kerk het Godsrijk zoo groote schade aanbrengende. Wat zal ik doen? De feiten opsommen, ware eene herhaling van hetgeen ieder weet of kan weten (2). Licht laten opgaan over duistere punten? Maar dat kan ik niet. Hij zou het alleen kunnen, die er dichter bij woont. Er staat zoo menig ja! tegenover een neen! b. v. omtrent datgene, wat die „broederkring" (!) al of niet van voornemens was, en of die broederkring misschien zelf onwetend was van 't geen door den leider werd in het schild gevoerd. Ik twijfel, of voor het oogenblik nog wel iemand in staat zou zijn, den gang der zaken zuiver objectief, sine ira et studio, te beschrijven. Sinds jaren, en nú ook weder, heb ik in dit labyrinth van ontketende kerkelijke hartstochten wel telkens van de edelste christelijke gezindheden en deugden zien verdwijnen, om er verslonden te worden; maar geen THESEUS zag ik opstaan, in staat om door een' Areadnedraad tegen verdwaling geholpen, den boozen MINOTAURUS te verslaan. En eigenlijk, ik heb geen geloof aan zoo'n Ariadnedraad en zulk eenen THESEUS, die de Nederlandsche Hervormde Kerk als ongedeeld geheel uit dezen strijd tot een vernieuwd voortbestaan, het Koninkrijk Gods tot zegen, zouden kunnen brengen. 't Is bijna honderd jaren geleden, dat de Nederlandsche Hervormde Kerk ophield Staatskerk te zijn (3); de teekenen des tijds wijzen er henen, dat de honderd jaren niet vol zullen zijn, voordat zij als Kerk zich ontbonden heeft. Waarin ont-

bonden? Hier komt het geloof, meer uitgesproken dan in ernst aanvaard, te pas, dat geene Kerk het Godsrijk is, en dat de Heilige Geest, als zekere, hoe ook eerbiedwaardige vormen verouderd blijken en hun voortbestaan onnut wordt, nieuwe zal weten te scheppen.

Ik voel, dat het voorhoofd van menigeen, ook mijner geestverwanten, hier fronst: wat minder misschien dan vóór jaren, maar toch nog diep genoeg, om mij tot nadenken te nopen, te verplichten, om rekenschap van mijne overtuiging te geven. Ik hoor mij toevoegen: „Een Labyrinth? Maar heeft dan HOGERZEIL niet met zeldzame kalmte en duidelijkheid den stand der Amsterdamsche quaestie beschreven? Hebben niet het Wageningsch Weekblad en de Kerkelijke Courant, door hem geholpen, de zaak glashelder gemaakt? Geven niet de vroede en kloeke mannen van het Classikaal en het Provinciaal Bestuur van Amsterdam, en van de Synodale Commissie den indruk, dat zij van hun kerkrechtelijk standpunt omtrent hun recht tegen dien boozen KUIPER en zijne satellieten zeker zijn? Zou de Synodale Commissie, naar de bezadigdheid die in haar is, de Synode buitengewoon hebben samengeroepen, als zij niet overtuigd was, dat zoowel de weigering van attesten van zedelijkheid aan de leerlingen van BERLAGE, LAURILLARD, TER NOOY APPEL, als de gemaakte en voorgenomen veranderingen in het Reglement op het Beheer der Kerkfondsen onwettig zijn?" Zoo de een; en een ander voegt mij reeds toe: „Gij gaat toch KUYPER c. s. niet in bescherming nemen en hem ook maar voor een greintje gelijk geven?" Wat het laatste betreft: mij heeft zijn Heraut, zijn Standaard, zijne om maar iets te noemen door en door onware Rede

over tekstcritiek de laatste jaren ten zeerste geërgerd, vertoornd, walging ingeboezemd en — om der gemeente wil bedroefd. En dit is er niet beter op geworden bij de lezing van zijne als altoos, bijna zeg ik demonisch-, meesterlijk opgezette en uitgewerkte geschriften over „Het Conflict." Want de man, die ons Evangelischen en de Ethisch-Irenischen steeds van vaagheid en zoetsappigheid beschuldigde, als de eersten niet de Formulieren, maar CHRISTUS wilden op den voorgrond zien gesteld, en de anderen de waarde van het dogma aan zijne zedelijke gehalte wilden meten, wil het nu doen gelooven, dat alle agitatie, verdachtmakerij, opruierij alleen is geweest om de „eere Christi." Maar — ik las dezer dagen in een niet te vergeten boek: „Het (optreden van CONSTANTIJN en ATTILA) is slechts een der vele bewijzen, welke de geschiedenis aan de hand doet, dat de grootste zegeningen voor het menschdom vaak geschonken worden onafhankelijk van het karakter of de hoedanigheid van hem, die in Gods hand het middel daartoe is" (4). Zou het niet kunnen zijn, dat KUYPER en de beweging door hem verwekt, ook de revolutie door hem, naar zijn eigen woord, bedoeld (5), in Gods hand het middel moet zijn, om de Nederlandsche Hervormde Kerk, in de 16e eeuw geworden, in de 17e eeuw gevestigd, in 1816 met de beste bedoelingen op nieuw gereglementeerd, maar die nú uit den tijd is, wier uiterlijke eenheid een schijn is geworden, omdat zij inwendig is verscheurd, op te lossen in hare ongelijksoortige bestanddeelen? En — men schermt veel met den Woorde Gods. Maar dit is toch zeker overeenkomstig dat Woord, dat men billijk is jegens de wederpartij: in dit geval erkent, dat er achter die attesten- en ouderlingen-quaestie,

al heeft KUYPER c. s. kerkrechtelijk en in de gebruikte middelen en machinaties ongelijk, toch iets meer schuilt, dan de oppervlakkige er in ziet en sommige dagbladen er van maken. Ik beschuldig geen personen, en heb ook zelf te veel ondervinding van ouderlingen door een kiescollege den predikanten ter zijde gezet, die b. v. onechtverklaring van 1 Joh. V: 7^b, 8^a voor eene ondermijning des Christendoms houden, om de zaak niet begrijpelijk te vinden. Maar het is toch het fatum geweest, dat rustte op eene Synode, die alles bij malkander moest houden, dat zij de ouderlingen bij de afneming van belijdenis tot figuranten maakte, de belijdenisvragen zoo goed als ophief, en uit de proponentsbelofte zelfs den naam van CHRISTUS weerde, en toch kon meenen de vertegenwoordigster te zijn van eene Christelijke gemeenschap. Ik herhaal het: personen beschuldig ik niet, geloof veeleer gaarne, dat wie er toe medewerkten volgens hun beste weten en geweten handelden. Maar dit beweer ik, het doen en besluiten der Synode is het zoeken geweest naar de quadratuur van den cirkel: d. i. hier: eene Grondwet te hebben, waarin staat: handhaving der leer, zonder dat men weet wat die leer, en wat handhaven is, en bijeen te willen houden zulken, die zweren bij de drie formulieren, of wilt gij? eene opvatting van den Bijbel aanhangen, die geen denkend en doordenkend man kan waar noemen, zulken, die aan het Evangelie van JEZUS CHRISTUS genoeg hebben, maar dit ook in zijne verlossende en heiligende kracht met vollen ernst als banier verheffen, en zulken, wie de sceptische tijdgeest er toe bracht, om achter den God van onzen Heer JEZUS CHRISTUS en achter CHRISTUS zelf een vraagteeken te zetten. God is mijn getuige, dat

ik geloof aan vrome, brave, uitnemende mannen onder alle richtingen, aan zulken, die in het godsoordeel zullen blijken zijne kinderen te zijn. Wie heeft meer gesticht KUYPER of LAURILLARD? Maar allen door een kerkverband op den duur bijéén te willen houden en die fictie van eenheid te willen bestendigen door eenheid van reglementen, moest leiden tot eene Synode, die het buiten hare schuld, nooit iemand geheel naar den zin maakt, en ook het beste wat zij deed, zooals de nieuwe Vertaling des N. T. en den Vervolgbundel, miskend ziet; moest leiden tot eene uitbarsting als nu te Amsterdam en (mirabile dictu!) te Kootwijk dààr is; moest leiden, als in de gemeente die ik dien, tot eene verlamming van alle gezond-kerkelijk, en wat erger is, tot eene met den dag toenemende verflauwing van opgewekt godsdienstig-christelijk gemeenteleven.

Om nog even te komen op dat labyrinth, de heer HOEDEMAKER heeft in den waan verkeerd den Ariadnedraad gevonden te hebben en den Theseus, misschien zelf de Theseus te zijn. Maar of het aan mij ligt, ik weet het niet, zelden had ik een verwarder kluwen in handen, dan zijn „Advies in zake de Amst. Lidmaten-kwestie met een woord aan de Kerkeraden", terwijl de niet onbegrijpelijke gejaagdheid, waarin hij schreef, zeker de geboorte gaf aan het kakographisch Nederlandsch, dat zijne tweede brochure: Open Brief aan Dr. KUYPER kenmerkt. En een Theseus, — nu ja! aan hem zal het niet liggen, om den minotaurus van het modernisme te dooden; maar hij heeft in zijn ijver doorgaans voorbijgezien, dat de minotaurus, dien hij hier bevechten gaat, van de Hydra deze eigenschap heeft overgenomen, dat als één kop is afgeslagen, andere te voorschijn treden: b.v. Evangelisch-orthodoxe, Evan-

gelische-historische, Etisch-Irenische richtingen. Ik zeg doorgaans: want (en daarvoor is hij ook hoogleeraar!) eene enkele maal laat hij het doorschemeren, dat de wetenschap der theologie en haar niet weg te cijferen invloed op alle eerlijke vertegenwoordigers der verschillende richtingen, niet buiten de deur dier Synode der toekomst kan gezet worden.

Doch, het zij zoo en toegegeven, dat de officieele Kerkelijke Besturen het winnen; het zij zoo en toegegeven, dat het recht blijke te zijn aan hunne zijde, en de Amsterdamsche geschorsten komen te staan voor de keus, om òf te buigen, òf zich te laten afzetten, òf henen te gaan, — alleen de kortzichtigheid kan meenen, dat de zaak daarmede uit, en de Nederlandsche Hervormde Kerk daarmede gered is, ik bedoel als één geheel met een verjongd leven het Koninkrijk Gods ten zegen te voorschijn treden zal. Wat mij zelven betreft, is mij ook van kerkrechtelijk standpunt de zaak nog niet glashelder. Mijne jongste ervaring heeft mij geleerd, dat een klein woordeke in een Kerkelijk Reglement eene zaak kan doen verliezen, die uit een christelijk oogpunt gezien zoo billijk is en goed, dat alleen partijdrift het tegendeel kan beweren. Immers de Kerkeraad van Rotterdam d. i. zijne meerderheid kreeg vrij spel, om het godsdienstonderwijs, dat sinds vele jaren op een tal van Openbare Scholen gegeven wordt, van die Scholen te gaan wegnemen. Het is in den grond dezelfde geschiedenis, die voor jaren BEETS deed terugtreden van de Vereeniging voor Nationaal Christelijk Onderwijs en hem den toeleg, om de Openbare School te ontchristelijken, met een niet malsch woord deed betitelen. En nu is het Ds. WESTHOF te Amsterdam die schrijft:

„De Standaard meldt, dat ik me sterk verklaard heb tegen het voorstel, in den Kerkeraad aangenomen, om van lieverlede het catechiseeren op de openbare Scholen... te doen ophouden... Ik verklaar bij dezen, dat ik het een gruwel acht, het christelijk onderwijs te doen triomfeeren door het Staatsonderwijs zoo slecht mogelijk te maken, en dat ik het als eene ramp beschouw, feitelijk zoovele kinderen van godsdienstonderwijs te berooven." Welnu, acht predikanten te Rotterdam, — men kan het lezen in hunne „Mededeeling" (7), — meenden dat besluit des Kerkeraads door het Classikaal en het Provinciaal Bestuur te zullen zien vernietigen, als in strijd met de belangen van honderden kinderen, zich daarbij beroepende op het Reglement op het Godsdienstonderwijs Art. XXV Al. 2: „Zooveel mogelijk wordt „desgelijks voor de openbare — — scholen de gele„genheid tot het ontvangen van Godsdienstonderwijs, „geopend." „Ja wel," zeiden de tegenstanders, die gewoonlijk op allerlei wijze de Reglementen beschimpen, maar op hun tijd zelfs van hunne letter gebruik maken, „ja wel, maar er staat niet „op" of „in" er staat alleen „voor."" En om dat woordeke stelde het Provinciaal Bestuur, ofschoon à contre-coeur, hen in het gelijk: zoodat nu dat onderwijs reeds kwijnt en moet verdwijnen.

Maar ik wil hopen, om des rechts en der orde wil, dat KUYPER c. s. noch voor den kerkelijken noch voor den burgerlijken rechter van wege de letter van dit of dat reglement, of van wege de eene of andere fout van Classikaal of Provinciaal Bestuur gelijk krijgt. Doch ik vraag, wat daarmede zal gewonnen zijn, en of zijne veroordeeling het vuur der vernielende tweedracht niet maar te meer zal aanstoken.

Ik vraag, of het quand-même vasthouden en bestendigen van de Nederlandsche Hervormde Kerk, door mannen van goeden wille onder alle richtingen in ernst gewild kan blijven. Welk quand-même hier beteekent de schade van het godsdienstig-christelijk leven!

Men hebbe een oog voor de werkelijkheid, en den moed, om die werkelijkheid onder de oogen te zien en haar niet te bemantelen. De Nederlandsche Hervormde Kerk bloeit niet, en vertoont allerlei misstanden. Zij — ik zeg niet: de arbeid van velen harer evangeliepredikers, maar zij — als groot georganiseerd lichaam bevordert niet, ja schaadt veeleer in menig opzicht het godsdienstig-christelijk leven. Of, om het met woorden van (schrikt niet!) KUYPER zelven te zeggen: „Het gewrongen, onnatuurlijk samenleven, dat we thans leiden, verbittert gestadig de ziel, kwetst den waarheidszin, bederft de karakters en geeft eindeloos aanleiding tot gehaspel en krakeel" (8). Of nu KUYPER niet duchtig heeft meegedaan, om deze misstanden te bevorderen, of hij door zijn avontuurlijk inspiratie-begrip den waarheidszin niet in 't aangezicht sloeg, en of niet tusschen krijschend scherpe tonen van zijne brochures de liefheid, waarmede hij op minnelijk uiteengaan aandringt, om zijn eigen beeld te gebruiken, als het gefluit van den vogelaar in de ooren klinkt, — dit doet niets af aan de waarheid zijner aangehaalde woorden. Desgelijks moge de bedoeling van zijne aanhalingen uit HOGERZEILS vroegere vlugschriften blijven voor zijne rekening, het blijkt er desalniettemin daghelder uit, dat de laatste in 1878 het heeft uitgesproken: „Ik beweer, dat het bijeen blijven van zoo tegenstrijdige elementen binnen één kerkgenootschap op den duur

onmogelijk is." Alleen zou hij bij de snelheid, waarmeê wij leven en den verrassenden invloed, dien de Oud-Testamentische critiek en DOEDES' critiek van de Confessie oefenden op de toenadering tusschen Evangelisch-orthodoxen, Ethisch-irenischen, Evangelischen, zelfs enkele positieve Modernen, misschien nu niet meer dezelfde karakterteekening van strijdige bestanddeelen geven als toen. Hoe dit zij, heb ik de achtingwaardige stem van Dr. BEIJNEN, in zijnen brief aan BRONSVELD (9) recht verstaan, dan staat hij aan mijne zijde, en ligt volgens hem in den loop der gebeurtenissen noodwendig de opheffing van de Nederl. Hervormde Kerk als groot organisch geheel, omdat zij heeft opgehouden een organisch geheel te zijn, altoos gezien uit het hoogere standpunt des Christendoms of van het Koninkrijk der Hemelen.

Ieder meent zijn uil een valk te zijn: ja wel! maar 't is toch zoo gansch vreemd niet, dat iemand eens anders valk voor een uil houdt. Ik denk hier aan 1873, aan de tot op zekere hoogte mislukte negen-commissie, die onder voorzitting van nu reeds wijlen V. LIJNDEN VAN SANDENBURG beproefde tot eenheid te komen, en op grond van het bestaande kerkverband de Ned. Hervormde Kerk door eene nieuwe organisatie te redden. Ik hield toen voor een valk, en ben nog niet overtuigd, dat het een uil was, dat naar drie, nu had het moeten zijn vier richtingen predikanten, godsdienstonderwijzers, gemeenteleden zich zouden moeten splitsen, maar, omdat geene gemeenschap zonder dat denkbaar is, naar duidelijk uitgesproken beginselen, of wilt gij, belijdenis (10): wel te onderscheiden van eene uitgewerkte leer, zooals b. v. de Nederlandsche Con-

fessie is. Maar die valk kwam de groote meerderheid in den lande voor een uil te zijn. En met vollen ernst is het denkbeeld nergens opgevat. Zelfs toen de Synode zoo half en half er op inging, werd het van de meeste zijden verworpen. „Het was," zeide de een, „in beginsel toegeven dat de Modernen en de Evangelischen recht hadden, om de ééne (ook éénige?) Kerk te verbreken." En de andere: „'t Is in de uitvoering eene onmogegelijkheid: wat zou er van de dorpsgemeenten worden?" En een ander, onverbeterlijk optimist, meende: „men moest de dingen maar laten zooals zij zijn; de Kerk was de Coccejaansche en Voetiaansche troebelen ook wel te boven gekomen!" En wat nu sinds dien tijd? In alle bescheidenheid zij het gezegd, de Synode hebbe schoorvoetend iets van het denkbeeld aanvaard, synodaal is het nooit geworden, o. a. hierdoor, dat een goed deel der Synodale heeren niet wonen en werken in de groote en grootste gemeenten. Bij ervaring hebben zij dus geen kennis van de werkelijke toestanden daar: hoe dáár de kerkeraden een deel slechts van de gemeente vertegenwoordigen en dat deel plegen te noemen: de gemeente; terwijl, indien men aan het tellen ging, het veel grooter deel zich zou splitsen in dezulken, die, schoon leden der Kerk, toch de Kerk en te vaak ook de Christelijke godsdienst den rug hebben toegekeerd, en dezulken, die, vroom van gemoed, christenen willen zijn naar hart en leven, ook bij dezen en genen evangeliedienaar gaarne ter kerke gaan en in liefdewerken overvloedig zijn, maar van het kerk- en kerkeraadsgehaspel niets willen weten en Gods water over Gods akker laten loopen, zonder lust om aan

dijk en afwateringskanalen meê te werken. En de Synode intusschen? Ik herhaal het, beschuldiging van personen is verre van mij en ik verfoei de manier, waarop Heraut en Standaard met allerlei ketternamen, zelfs met den Judas-naam steeds in de weer zijn; beschuldiging van personen blijve verre van mij: ik geloof dat GUNNING in niets zoozeer de waarheid sprak, dan waar hij allen, alle richtingen, tot ootmoedige schuldbelijdenis opriep. Maar de Synode als zoodanig, geroepen om het koste wat het wille de zoogenaamde eenheid der Kerk te bewaren, die niet bestaat, en rust en orde te handhaven, die overal verstoord zijn, zij heeft in de laatste jaren niets kunnen doen, dan wat, in tegenspraak met het uitgedrukt verlangen van Classicale Vergaderingen en Bijzondere Vereenigingen, het betrekkelijk klein aantal Modernen (en nog niet eens dezen allen, denk aan de brochure van STEYNIS) naar den zin was. Waaruit dan wederom de Confessioneelen munt sloegen, en zich geprikkeld voelden, om tot schijnbare onmogelijkheden te vervallen, als daar zijn: de aanval op een rechtzinnig predikant, die zich onderstaat Ps. 137 : 9 niet voor Gods Woord te houden; de eisch van onderteekening van-, althans verklaring van instemming met de drie Formulieren door predikanten, organisten, nieuwe leden; de bestrijding van de Gezangen en dergelijke meer.

Waarlijk onze Nederlandsche Hervormde Kerk bloeit niet, is vol misstanden, en schaadt, op deze wijze haar leven rekkende, de komst van het Godsrijk. Moet ik dan feiten noemen? Toen voor eenige jaren, was het niet in België? het kapitaal, naar men zeide, verchristelijkt zou worden, wat onchristelijks is er toen niet

voor den dag gekomen! Wat is er van onze christelijke pers? De hartstochten, waartoe de eene courant de andere opzweept, de partijdigheid, die er op uit is, om te verzwijgen wat men gezwegen wil hebben en de voorgewende of gelasterde feiten van de wederpartij zoo scherp, vaak zoo hatelijk mogelijk te teekenen — wie loochent ze? Hoe staat het met den stand van predikanten: daalt of rijst zijn peil? Gaat flinkheid, zelfgevoel, zelfstandigheid vooruit, of wordt het meer en meer de angstige vraag, niet hoe men dienen zal in navolging van JEZUS, maar hoe men der menschen dienstknechten zal zijn, dat PAULUS afkeurt? Wat zeggen de bijna driehonderd vacante predikantsplaatsen, en dat het witte raven zijn die uit de beschaafde kringen zich aan de Evangeliedienst wijden? Wij hebben Theologische Faculteiten en Kerkelijke Hoogleeraars, en aan die Faculteiten en onder die Kerkelijke Hoogleeraren uitnemende mannen door wetenschap en karakter. Maar aan de eene Universiteit zijn bijna geene, aan de andere weinige, aan de derde iets meer leerlingen. Maar de jongelui, die er gevormd worden en benijdenswaardig veel meer leeren kunnen, dan wij ouderen dat konden, moeten om vooruit te komen, òf hunne wetenschappelijke conscientie geweld aandoen, òf hun wetenschap aan den knop van den preekstoel ophangen. Van Akademies gesproken — Utrecht, o Utrecht! wat zijt gij in feiten welsprekend: uw kerkeraad noemde in 1874 de stelling, dat in de keuze van predikanten met verschillende richtingen in den boezem der gemeente rekening moet gehouden, „eene stelling die slechts uit klinkende woorden bestaat"; de, laat mij haar noemen oudere en bezadigde ortho-

doxie durfde geen der kerkelijke (NB. kerkelijke!) hoogleeraren op den kansel doen optreden, en — wordt toch overvleugeld door zulken wier „gewin hun sterven is".

Intusschen gaat de Kerk steeds voort, iedere week honderden bij honderden kinderen te doopen. Dat de kinderdoop strikt genomen niet Nieuw-Testamentisch is, is geen reden, om hem afgeschaft te willen zien; maar indien hij eenige beteekenis heeft, is het toch vooral deze, dat de Kerk, die kinderen in zich opnemende, belooft ze geestelijk te zullen verzorgen. Kan de Kerk dat? doet zij dat? of laat zij, deels door haar gehaspel over de leer in beslag genomen, deels doordat een groot getal harer leden niets bijdraagt, om het getal evangeliedienaars te vermeerderen, velerlei philanthropisch werk over aan allerlei vereenigingen, in welke vaak meer van CHRISTUS' Geest, dan in kerkeraden werkt? Jaarlijks wordt er kerkvisitatie gehouden, en dan òf de feitelijke toestand onder zekere algemeene termen bemanteld, òf achteruitgang van godsdienstig-christelijk leven, openbaar o.a. in het verminderend getal bezoekers van het Avondmaal geconstateerd. Men gaat steeds voort, jongelieden op hun zeventiende, achttiende jaar tot leden der gemeente aan te nemen: maar ben ik dan de eenige, voor wien het in die heilige ure zoo iets pijnlijks heeft, om hen te laten beloven, dat zij „aan den bloei der Nederl. Hervormde Kerk" zullen medewerken: daar de ondervinding leert, dat de meesten voor haar geen hart hebben en dat de besten wel christenen willen zijn, ook Protestantsche christenen, maar Hervormden???

Heeft dat idool of die fetisch, om tot de kerk te behooren niet dit gewerkt, dat er nooit met ernst is gevraagd, of er, bij den stroom van ongeloof, scepti-

cisme, onverschilligheid, onzedelijkheid, die pas n a het belijdenis-doen, tegen die jonge menschen opgolft, geen later leeftijd moest worden bepaald, dat men zich uit zelfstandige en welberaden keuze ging voegen tot de gemeente?

Hoe weinig ernst er is in dat lidmaat-zijn van dat groote lichaam, genaamd Nederlandsche Hervormde Kerk, blijkt aandoenlijk duidelijk hierin, dat, moet ik zeggen honderden of duizenden? die er niet meer aan denken om de godsdienstoefeningen te bezoeken, in hunne gezinnen te bidden, het Evangelie te lezen en zich de belangen van het godsrijk aan te trekken, toch zoogenaamd leden der kerk blijven en het niet eens de moeite waard rekenen, zich terug te trekken. Is het dan niet treurig welsprekend, dat een goed deel van de verstandelijk meest ontwikkelden: onderwijzers, leeraars, hoogleeraars, dagbladen-redacteurs, geneesheeren, rechters, onderwijzeressen, die toch schier allen Belijdenis hebben gedaan, ook al hebben zij niet met godsdienst en christendom gebroken, toch de kerk eenvoudig zich niet aantrekt? Neemt eens de discussies in de laatste jaren gevoerd over het drijven der confessionelen naar 1618 terug, over de belijdenisvragen, over de toelating tot de Evangeliedienst. Zij zijn gevoerd tusschen predikanten en predikanten, maar hoe pover was steeds de belangstelling der leden van de gemeenten. Men kan lachen over de „paneelzagers"; men kan zich uitputten in wezenlijke of schijnbare geestigheden over „houtzagers"; men kan opschrikken bij de gedachte, dat de kerkelijke troebelen wel eens gevaarlijk konden worden voor de politiek: — maar wààr is onder leeken, (s. v. v.) van liefde voor de in nood zijnde kerk geble-

ken? waar gebleken, dat men om der godsdienst en des christelijken levens wil, in haar treurigen verwarden toestand belang stelt?

Maar wat wilt gij dan toch? hoor ik mij toevoegen. Wat ik wil? Niet ik, maar JEZUS wil, dat wij een oog hebben voor de teekenen der tijden, dat wij niet rekenen het oude en verouderde kleed te kunnen redden door er telkens een nieuwen lap op te zetten, en dat wij moeten omzien, na eerst in ernst te hebben omhoog gezien naar nieuwe zakken voor den nieuwen wijn; omzien, om wat er van godsdienstig-christelijk leven, ook van onkerkelijk (vaak onbewust) godsdienstig leven aan het gisten is of straks zal beginnen te gisten, nieuwe vormen aan te bieden. Men zegt wel: de nieuwe inhoud, de nieuwe toestand moet zich en zal zich ook scheppen den nieuwen vorm. Daar is een waarheid in dit zeggen, wanneer men er mede bedoelt, dat het in het einde God is, die uit verwarring orde schept. Maar als het in andere woorden wil zeggen: „Houdt de oude lederen zakken maar; zij zullen het nog wel houden:" dan is men er blind voor, dat een deel dier zakken deerlijk lek is en een ander deel op het barsten staat, zoodat de wijn dreigt te vervloeien.

De teekenen der tijden! Is niet een der teekenen dit, dat de tijd der Groote Kerken voorbij is. Wat zegt de beweging zelfs in de Anglicaansche Kerk? Wie, het koste wat het wil, eene groote Kerk wil aanhouden of hebben, die moet het Rome benijden, dat Rome alleen in dien zin kerkstichtend en kerkonderhoudend kan zijn. De grootste ijveraars onder ons voor de Kerk zijn trouwens in beginsel Roomsch Katholiek, in zooverre hun geroep om onderwerping aan Gods Woord of de Schrift uitloopt op onderwer-

ping aan een met bindend gezag bekleede Synode, die de leer bepaalt en haar oplegt om te gelooven, op straffe van buiten de Kerk gezet te worden.

De teekenen der tijden! Zou het niet tot die teekenen behooren, dat de beste en uitnemendste vertegenwoordigers van alle richtingen, die elkander in de laatste jaren bestreden hebben, of links lieten liggen, schuld gevoelen en beginnen te belijden: maar zou die schuld van eene voor het goede in de wederpartij blinde onverdraagzaamheid niet minder zijn, indien wij niet gedwongen waren geworden onder één dak saam te wonen? De stroom der nieuwere tijden is meer en meer scheiding tusschen afval van de godsdienst aan den eenen, en aan den anderen kant individualisme, met zijn gevaren, maar toch van edelen bloede, waarbij de fides, qua creditur staat boven de fides quae creditur. De Apostel van het individualisme in de negentiende eeuw, ALEXANDER VINET, moge reeds toen die eeuw pas hare eerste helft had volbracht, gestorven zijn, het zaad door hem gestrooid zal vruchten dragen, en hij moge uit den aard der zaak, het gemeenschapstichtende des geloofs niet genoeg aan het woord hebben laten komen, het zal blijken, dat het geloof, zooals hij het opvatte als persoonlijke daad, te voorschijn geroepen door de daad van Gods liefde in de gave van CHRISTUS, nieuwe banden knoopt tusschen gelijkgezinde harten en geen kerk maar gemeenten te voorschijn roept.

De teekenen der tijden! Men moet toch de laatste vijftig jaren niet hebben geleefd en denkend meegeleefd, om geen oog te hebben voor de veranderingen, wisselingen, omkeeringen in de theologie, geen oog voor den invloed dier theologie en van andere wetenschappen op

de zich baanbrekende nieuwe formatie van richtingen. Zeker die nieuwe formatie is nog aan het worden: en ik geloof niet, dat iemand — tenzij dan die aan den éénen kant der door hem getrokken lijn ongeloovigen en CHRISTUS-verwerpers, en aan den anderen kant geloovigen en Gods volk ziet staan, — zou ondernemen een scherp belijnde teekening te geven van die richtingen. Maar iets toch begint zich van die lijnen te laten zien. Als men er toe komt, om openhartig, flink, zonder zich door algemeene, allegorische of dogmatische termen voor elkander te bedekken, te gaan uitspreken wat vaststaat en wat niet vaststaat, waarop het voor het christelijk zijn en leven aankomt en niet aankomt, — ik meen, dan zal het uitkomen, wat onverzoenlijk tegenover elkander overstaat en dus niet in één kerkverband moet saamgekoppeld worden, en wat, bij alle verscheidenheid, toch in den diepsten grond één is en samenwerken kan, elkander en der wereld tot zegen. Is het niet DE LA SAUSSAYE geweest, die de uiterste rechter- en linkerzijden zoover uiteen plaatste, dat hij van twee godsdiensten sprak, maar met denzelfden oogblik van twee kanten trappen zag omhoog gaan, elkander telkens meer naderende, tot dat men ten laatste tot een punt kwam, waar de opgeklommenen elkander de hand reiken? Mij dunkt, de H. Schrift, JEZUS CHRISTUS, God, het wezenlijke des Christelijken Levens: dat zijn (men vergeve het woord!) de lapides lydiï, waaraan het te onderkennen is, of men één is en samenwerken kan. Staan niet tusschen degenen, voor wie de H. Schrift en bloc en in iedere letter een fetisch is, waaraan men niet moet raken, en degenen, voor wie die Schrift in den grond niet anders bevat

dan eene merkwaardige verzameling literarische producten, zij die er de menschelijke, historische en dus voor de critiek toegankelijke, onvolkomene en feilbare overbrengers in zien van Gods Openbaring en van het onder Gods leiding zich ontwikkelend, ten laatste in CHRISTUS volmaakt gegeven godsdienstig zedelijk leven? die er aarden vaten in zien, maar van verschillende gehalte, sommige van het fijnste leem gevormd, maar alle iets en sommige een rijken overvloed van den kostelijksten nardus, uit de volheid van Gods liefde ons brengende? JEZUS CHRISTUS, is er niet, om van de bewust of onbewust bij NICÉA zwerenden, en van de hem algeheel weg-critiseerenden niet te spreken, is er niet een samenkomen van hen, die een oog hebben voor de veelzijdigheid der Nieuw-Testamentische voorstellingen en beginnen te ontleeren, om zijne volheid in ééne formule saam te persen en oude ketternamen op te rakelen, en die in Hem elkander de hand reiken bij de PETRUSbelijdenis, niet van vleesch en bloed: „Gij zijt de CHRISTUS de zoon des Levenden Gods, van wien wij niet willen wijken, omdat wij ervaren, dat Gij, als niemand anders woorden van eeuwig leven hebt," en we in uwe Liefde alleen komen tot een heilig liefde-leven? Ik noemde God, en sidder bij het ontwassen zijn van vele kinderen dezes tijds aan het geloof in God, den zelfbewusten, heiligen, levenden God, en hoe met dat geloof bij zoovelen het geloof aan persoonlijke onsterfelijkheid is weggezonken. Maar zouden niet, tusschen hen, die de schrikkelijke theorie over God van CALVIJN aanhangen, en hen, voor wie Hij als vervloeid is tot eene onbewuste macht, tot welke: Gij! te zeggen alleen eene gelukkige inconsequentie is, met den dag meer samen-

komen zij, die met de Jobeïde zeggen: Groot is Hij en begrijpen doen wij hem niet, zijn wezen is ons niet onthuld, maar zijnen naam kent en zijne betrekking tot ons van Heilige Liefde ervaart hij, die aanvaardt door geloof zijne openbaring in CHRISTUS en het gemoed zich laat heiligen tot liefde? Zalig de reinen van hart: die zullen God zien; die liefheeft, die kent God. En het Christelijk godsdienstig-zedelijk Leven, is het niet een signatuur van onzen tijd, dat de moraal of ethiek wat wilt gij? meer tot haar recht komt? dat bij allen eerbied voor de eeuwige gehalte van PAULUS' rechtvaardigingsleer, ook voor de in de dogmatiek misschien geldige, maar in het leven niet te vinden onderscheidingen tusschen vergeving en heiliging, de mystieke opvatting van het ware gode-leven in liefde naar JOHANNES meer op den voorgrond treedt, en vooral de door JEZUS gestelde, in hem zelf belichaamde, in zijne gemeenschap te vervullen zedelijke eischen, zooals de Evangeliën die geven? Heeft ROTHE te vergeefs er op gewezen, dat er veel onbewust christendom is? d. i. dat er velen zijn, die in hunne gezindheden en leven zich laten leiden door JEZUS' beginselen in de Bergrede en menige Gelijkenis, maar toch schuchter zijn tegen het christelijk geloof, omdat zij meenen, dat daartoe behoort de toestemming òf van onmogelijke geworden dogmen, òf van stellingen over dingen, die wij niet weten, en die in de wetenschap nog open vragen zijn en voor een deel misschien altijd zullen blijven.

Mijner „langen Rede kurzer Satz" komt hierop neder: 1o. dat ik in de Amsterdamsche kerkberoeringen, zonder ook voor een greintje partij te trekken voor het Kuyperianisme, een der sterk sprekende verschijnselen

zie van het feit, dat de Nederlandsche Hervormde Kerk haar tijd heeft gehad; 2o. dat zonder iets af te doen van den ernst, waarmede de Synode, de mislukte poging van 1873 weder opneemt, voorgelicht door de commissie van drie (10*), nogtans bij allen, die van goeden wille zijn en op hunne vrienden invloed oefenen, de vraag tot gemeenschappelijke bespreking moet komen, hoe zonder krenking van iemands rechten, die uiteenvallende bestanddeelen zich tot andere gemeenschappen zouden kunnen vereenigen; 3o. dat allen, die in beginsel het aldus voortbestaan van de Nederlandsche Hervormde, alleen door Reglementen saamgehouden Kerk geen zegen maar ramp achten voor het Godsrijk, niet het streven naar iets beters eenvoudig moeten afsnijden door het op den voorgrond stellen van allerlei moeilijkheden, die groot maar onder Gods zegen niet onoverkomelijk zullen blijken.

Ik eindig, — toch niet zonder met een enkel woord te hebben gewezen op de leerrede (11) door mijn ambtgenoot en vriend VINKE uitgesproken bij zijne veertigjarige Evangeliebediening. Benijdenswaardig helder van stijl, ingegeven door een geest van dankbare ingenomenheid met de evangeliebediening, in weerwil van de moeilijkheden en zwarigheden daaraan verbonden, is zij een achtingswaardige en merkwaardige confessie: merkwaardig, omdat zij komt van een die zonder ooit partijman te zijn, door de altijd rubriceerende menigte onder de rechtzinnigen werd gerekend, en achtingswaardig, omdat er zeker onder zijne vrienden en volgelingen bedenkelijk het hoofd bij moesten schudden.

„Maar wat zijt gij dan"? aldus laat hij zich hooren, „zoo hoor ik mij door sommigen vragen. Moesten a l l e n

het vragen, dan zou het treurig met mij gesteld zijn. Maar in dezen tijd, nu men, volgens velen, partij-man moet zijn om iets te zijn, (ik dank God dat ik het niet ben) gevoel ik er behoefte aan, het uit te spreken: door Gods genade ben ik een overtuigd prediker van dat Evangelie, „hetwelk God te voren beloofd had door Zijne profeten in de Heilige Schriften" en in de volheid des tijds geopenbaard door en in JEZUS CHRISTUS — van het Evangelie van de zondaarsliefde Gods in de gave van Zijn' eigen' eeniggeboren' Zoon, die ons den Vadernaam van God geopenbaard heeft, gelijk niemand anders, in woord, werk en wonder — van hetzelfde Evangelie, dat PAULUS verkondigde en handhaafde, ook tegenover de wijzen te Corinthe: „dat CHRISTUS voor onze zonden gestorven is naar de Schriften en dat Hij is begraven en dat Hij ten derden dage is opgewekt naar de Schriften" (Rom. I: 2 1 Cor. XV: 3, 4). Dat Evangelie is mij de kracht Gods tot zaligheid voor een iegelijk, die gelooft. Daarom predik ik het aan allen, maar onder de door JEZUS CHRISTUS en zijne Apostelen gestelde voorwaarde, waaraan het geweten getuigenis moet geven: de voorwaarde van geloof, bekeering en heiligmaking. En wat de leer onzer kerk betreft, — gaarne verkondig ik haar, waar zij de eer van 's menschen zaligheid aan God alleen geeft, maar sterken weerzin boezemt het mij in, als zij misbruikt wordt om Hem, die de heilige liefde is, te onteeren, door Hem willekeur toe te schrijven. Op de vraag: wat is een' christen noodig te gelooven? antwoord ik niet: „iedere letter des Bijbels", maar, met onzen Catechismus: „alles wat ons in het Evangelie beloofd wordt". Van dat Evangelie, van die blijde boodschap, de blijdste die aan het arme menschenhart gebracht kon worden, ben ik een

gebrekkige, maar door Gods genade vast overtuigde prediker." En later: „Wij vermogen niets tegen de waarheid maar voor de waarheid. Zoo belijd ook ik, dat mijne voorstellingen, gedurende mijne veertigjarige evangelie-bediening, in meer dan één opzicht gewijzigd zijn, en ik aarzel niet te beweren, dat dit met iederen onbevooroordeelden evangelie-dienaar het geval moet zijn. Waarlijk, ik zal de eenige niet zijn, die b. v. eene andere beschouwing des Bijbels huldig dan toen ik mijne bediening aanving, zonder daardoor iets aan de geheel éénige waarde des Bijbels te kort te doen. Ik zal de eenige niet zijn, die gedurende eene langdurige evangelie-bediening geleerd heb, een zeer wezenlijk onderscheid te maken tusschen het tijdelijke en eeuwige, tusschen vorm en wezen in de Schriften, en niet van het aannemen van iedere bijzonderheid in de verhalen der Schrift, maar van het geloof des harten in JEZUS CHRISTUS 's menschen zaligheid afhankelijk te maken. Was ik vroeger geneigd, de uitstorting des Heiligen Geestes tot den Apostolischen tijd te beperken, ik heb oogen gekregen voor de voortdurende werking des Heiligen Geestes, die, naar de heerlijke woorden des Heeren, tot het volle bezit der waarheid leidt, hoewel altijd in aansluiting aan en in overeenstemming met het door PAULUS en zijne medeapostelen verkondigde evangelie."

Ik dank hem voor die openheid en helderheid, die zeker wel waard zijn om door de jongeren eener nieuwe school te worden nagevolgd. Men verberge het zich niet: wij beleven nieuwe formaties. Moet ik de toestemming van niet-modernen in zekere resultaten van Oud- en Nieuw-testamentische Critiek, waarvan

vele liberalen en Groningers voor een dertig, veertig jaren zouden geschrikt hebben, — moet ik de Stemmen voor Waarheid en Vrede, die wel nog niet terugnamen maar toch zeker haar vroeger hard veroordeelen van de Evangelischen niet meer kunnen goedkeuren (12), — moet ik de „Theol. Studien" van DAUBANTON e. a. bij name noemen?

In de laatste aflevering b. v. zijn mij, als gevloeid uit de pen van Prof. V. TOORENENBERGEN de volgende woorden zeer merkwaardig, omdat zij, naar zijn eigen woord, bewijzen, dat als zekere getijden zijn voorbijgegaan, de bakens moeten verzet. „Het wordt" schrijft hij, „zelfs in universitair onderwijs — — aangeprezen, dat men zich houdt buiten de historische kritiek en eenvoudig dogmatisch het gezag der heilige Schriften, als Schriften, met het praedikaat van onfeilbaarheid, vaststelt tot gepraedestineerd uitgangspunt voor al het theologisch onderzoek. Tegen zulk een dogmatisme is met vrucht niets in te brengen. Die niet inziet, dat aldus — — de zoogenaamde grondslag der theologie niets anders is dan een betoog, dat hangt aan eene overdrachtelijke wijs van spreken („de Schrift is Gods Woord"), welke zeker een betrekkelijk recht heeft t. w. in het gewone godsdienstig spraakgebruik, maar die nooit het recht geven kan om in het wetenschappelijk onderzoek eene onderscheiding te veronachtzamen, die door de feiten geboden wordt. Deze onderscheiding werd door de oude Dogmatici niet met bewustheid en in absoluten zin afgewezen, maar zij werd zelden gebezigd, daar men tegen roomsche en onroomsche bestrijders het vruchtbaarst e concessis op grond van „de Schrift" stand houden kon. Nu dit getijde is voor-

bijgegaan, moet ook het baken verzet worden, en mogen wij niet anders dan, ons stellende op het terrein der onloochenbare feiten, het Woord Gods, dat zich zelf door Gods Geest als waarheid handhaaft, in den historischen gang van zijne mededeeling nagaan en aan den onderzoeker aanwijzen (13)."

Is 't misschien na deze aanhaling uit een wetenschappelijke mededeeling in deftig en onberispelijk Nederlandsch, gelijk wij dit van den schrijver gewoon zijn, schijnbaar wat ongelijksoortig, om uit een soms geestig, soms te bar vlugschrift, waarin het onderscheid tusschen naamvallen schijnt opgeheven, een daarheen geworpen woord te vermelden? Maar mij dunkt, het teekent toch, dat Ds. WESTHOF, voor de ware orthodoxie geen gevaar vreest van de belijdenis, dat het aannemen van twee tempelreinigingen (Joh. II en Marc. XI: 15—17) een theologisch geknoei is (12). Dit lijken kleinigheden, maar zij zijn het niet: zij bewijzen, dat men de wijsgeerige aprioristische, naturalistische of anti-supranaturalistische beginselen kan blijven afwijzen en toch omtrent schriftopvatting, door de waarheid gedrongen, een geheel ander standpunt moet gaan innemen, dan de Confessies der 16e en 17e eeuw namen en niet anders dan konden innemen.

Ik ben dankbaar, de pen te mogen neerleggen, maar dankbaarder nog voor mijn geloof, dat zoolang er zijn, wier hart zich legt in de belijdenis: Gij zijt de Christus, de Zoon des levenden Gods, en die Hem behoudende den Vader behouden, de kerken wel als instituten kunnen wankelen, vallen of uiteengaan, maar de gemeente zal blijven staan als op een rots, sterker dan de poorten des doodenrijks.

16 Febr. 1886. W. FRANCKEN Az.

AANTEEKENINGEN.

(1) HENRICUS BROUWER. 1886. 1e Aflevering.

(2) 't Is reeds een heele literatuur. Ik noem alleen datgene, wat door mij gelezen is :

1. Dr. A. KUYPER. Het dreigend Conflict.
2. idem. Het Conflict gekomen (I. Complot en Revolutie. II. Ons vrij beheer bedreigd en beveiligd). Amsterdam, KRUYT.
3. Dr. PH. J. HOEDEMAKER. Het kerkelijk vraagstuk, Advies in zake de Amsterdamsche Lidmaten-kwestie enz. Utrecht. VAN BENTUM.
4. idem. Open brief aan Dr. A. KUYPER.
5. H. V. HOGERZEIL. De kerkelijke strijd te Amsterdam. toegelicht en beoordeeld. (I. De stand der kwestie. II. De revolutie gereglementeerd. III. De voorloopige schorsing.) Amsterdam, EGELING.
6. (Dr. RENIER en drie Ouderlingen.) Kort verhaal van den — strijd te Amsterdam. Brief aan het Provinciaal Bestuur van Amsterdam van eenige niet geschorste kerkeraadsleden. Amsterdam, KRUYT.
7. W. C. B. 1816—1886. De onwettigheid der Synodale organisatie van 1816. Amsterdam, B. VAN DER LAND. (NB. C'est ainsi, qu'on écrit l'histoire !)
8. Dr. A. J. WESTHOFF. Kijkjes achter de schermen. Onthulde geheimen in zake het Amsterdamsche Kerkvoogden-Oproer. Amsterdam, BRUNA. (Met het motto: Ridendo dicere verum, quid vetat? en boven ieder hoofdstuk zoo'n motto, als: Quos ego! Quousque tandem abutere patientia nostra K.....? — Bij een 2en druk mogen de taal- en drukfouten verdwijnen!)
9. A. G. C. VAN DUYL. In den kerkstrijd. Een woord tot stilling. Amsterdam, DE BUSSY. (NB. Er komt in dit geschrift veel voor, wat mijne sympathie heeft. Des te meer betreur ik het, dat van de Utrechtsche Theologische Hoogleeraars, onder welke de schrijver

gestudeerd heeft en die ook mijne leermeesters waren, niets anders dan de donkere zijde geteekend wordt. Er is eene zekere piëteit, binnen wier grenzen men de waarheid kan zeggen. C'est le ton, qui fait la musique. En wat zijn propenentsexamen voor het Provinciaal kerkbestuur (van Arnhem) betreft; ook mijne indrukken waren juist niet stichtelijk. Maar de lezer leidt er licht uit af, dat het overal zoo was. Quod nego!

(3) Zie het uitnemende artikel van Dr. J. HARTOG in de Gids 1880: De laatste dagen der heerschende Kerk.

(4) JAMES WHITE. De achttien eeuwen der Christenheid. Vertaald door Mr. J. J. BERGSMA (1864, KRUSEMAN, Haarlem.) I bl. 76,

(5) Zie zijn hoofdstuk Curaçao en volgende in „Conflict gekomen."

(6) Het Adres in de zaak der Proponents formule, door een honderdtal predikanten ingebracht, waarbij gevraagd werd, dat de Synode het initiatief zou nemen, om, „in plaats van de nieuw „aangenomen verklaring eene andere te stellen, in welke staat „uitgedrukt, dat wie als Evangeliedienaar in onze Kerk wordt „toegelaten, op zich neemt, naar het Evangelie der Schrift „JEZUS CHRISTUS en in hem Gods genadige liefde te verkondigen," vond noch bij de Synode, noch daarbuiten veel sympathie. Zie het adres in zijn geheel Geloof en Vrijheid 1883 bl. 348—350. De veelgelezen „Chroniek" van de Stemmen v. Waarheid en Vrede zweeg er van. Waarom toch?

(7) Het Godsdienstonderwijs namens den Kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente op de Openbare Scholen, door dien Kerkeraad tegengestaan. Mededeeling deswege door de predikanten ASTRO, DEELEMAN, FRANCKEN, VAN GRIETHUYSEN, JONKER, SCHEUER, THEESING, VINKE. Rotterdam, VAN SIJN *f* 0.10.

(8) „'t Conflict gekomen," bl. 13.

(9) „Stemmen voor Waarheid en Vrede" van Januari l.l.

(10) Zóó („met drie verschillende belijdenisvragen en drie verschillende proponentsbeloften") was het oorspronkelijk voorstel

van Sectie B., dat ze te kwader ure losliet. Rapport v. d. Commissie van Advies. 's Gravenhage, HOOGSTRATEN, 1873, bl. 8, 15, 16.

(10*) Onder 't afdrukken gewordt me de tijding dat een der drie, TINHOLT, plotselijk gestorven is.

(11) H. L. VINKE, Leerrede over 1 Cor. XV : 10*a*, ter gedachtenis aan zijne veertigjarige Evangelie-bedieding, 10 Jan. 1886, Rotterdam, WENK.

(12) Ik kan mij best begrijpen, dat Dr B. J. RIEDEL in het Ev. Zondagsblad van 21 Febr. l.l. met warmte, maar tevens in een zoo waardigen toon, als ik meer in dat blad wenschte te hooren, is opgekomen tegen BRONSVELD's apodictisch oordeel over SCHOLTEN, dat deze „de Groninger Theologie heeft verslagen" (Stemmen 1885, 582). Maar ik houd dat liefst voor een lapsus calami. BRONSVELD behoef ik niet aan te raden, maar mijnen jongeren ambtsbroeders misschien wèl, om eens te lezen PAREAU's Verhandeling, door hem naar aanleiding van SCHOLTENS Leer der Herv. Kerk geschreven: Waarvan moeten wij in de Hervormde Kerk uitgaan? Van de Kerkelijke leer — van Gods souvereiniteit? of van de Christelijke prediking van Gods genade. Waarheid in Liefde 1851, bl. 669—814, en J. DOUWES: Het determinisme van den hoogleeraar J. H. SCHOLTEN getoetst. Waarh. in Liefde 1859, bl. 437—544.

SCHOLTEN had indertijd voor beiden hoogachting: den eersten noemde hij in zijne bestrijding van diens verhandeling. (Voorrede v. d. 2e Uitgave v. D. L. D. H. K. XXXVI) „zijnen Groningschen vriend," van den tweede zeide hij, op zijn eigenaardigen toon: „Een knap dominé!"

(13) „Theol. Studiën" IV, 1 bl. 15, 16. De geachte auteur zou dus nu zijn harde oordeel niet herhalen, dat hij in 1865 in: Bijdragen tot verklaring — — van de leer der Hervormde Kerk, Utrecht, KEMINK & ZOON, bl. 18, velde over HOFSTEDE DE GROOTS onderscheiding tusschen Bijbel en Evangelie, in de bekende Verhandeling Waarheid en Liefde, 1840, bl. 746 vv.

(14) A. w. bl. 10.

UIT DE PERS.

De Inleiding van JOHANNES' Eersten Brief, beschouwd door S. J. RUTGERS, Theol. Doct. en Predikant te Hallum. Tweede Stukje. Ten voordeele van het Nederl. Zendelinggenootschap uitgegeven te Groningen bij de Gebr. HOITSEMA 1885.

Met dit Tweede Stukje is het werk van Dr. RUTGERS over den Eersten Brief van JOHANNES compleet. Het bevat, zooals den lezers bekend is, de ontwikkeling en aanbeveling der hypothese, dat in de vier verzen, waaruit de Inleiding van dezen Brief bestaat, de inhoud van de hoofddeelen van den Brief nauwkeurig opgegeven is. Immers — vers 1, waarin gesproken wordt over „het Woord des levens", vindt zijne ontwikkeling in Hst. I: 5 — II: 24; vs 2, waarin gewezen wordt op „het eeuwige leven dat bij den Vader was", wordt behandeld in Hst. II: 25 — III: 22; vs. 3, waarin de gedachte wordt gericht op „de gemeenschap die blijven moet", wordt besproken in Hst. III: 23 — V: 12; vs. 4, dat een onderdeel is van vs. 3, levert de stof voor het Slotdeel des Briefs, waarin de schrijver zijn lezers mededeelt, wat hij ter bereiking van zijn doel, „de volmaking hunner blijdschap", hun nog te melden heeft.

Het Eerste Deel (Hst. I: 5 — II: 24) vormde den inhoud van het Eerste Stukje. In dit Tweede bespreekt de Schrijver nu eerst het Tweede Deel (Hst. II: 25 — III: 22), handelend over „het eeuwige leven", vervolgens het Derde Deel (Hst. III: 23 — V: 12), waarin over „de gemeenschap" gesproken wordt; eindelijk het Slot (Hst. V: 13—21), waarin nog het een en ander ter sprake gebracht wordt, dat tot volmaking van der Christenen blijdschap dienen kan.

Volgens den auteur worden bij het begin van het Tweede Deel vier hoofdgedachten uitgesproken, die dan vervolgens ontwikkeld worden. De eerste gedachte (Hst II: 26, 27), wordt uitvoerig behandeld in Hst. III: 2—7ᵃ; de tweede (Hst. II: 28) in Hst. III: 19—22; de derde (Hst. II: 29) in Hst III: 7ᵇ—13; de vierde (Hst III: 1) in Hst. III: 14—18. — Evenzoo vinden wij aan het hoofd van het Derde Deel het opschrift en den inhoud dezer Pericope in Hst. III: 23, 24 opgegeven, — en wel zóó, dat vs. 23ᵃ de stof levert voor Hst. IV: 1—6, vs. 23ᵇ voor Hst. IV: 7—10, vs. 24 voor Hst. IV: 11 — V: 12. — In het Laatste Deel (Hst. V: 13—21) hebben wij, zegt de schrijver, in vs. 13 „den overgang tot en het opschrift van hetgeen de apostel ten slotte nog aan zijn lezers wil voorhouden en doen opmerken." En dat is: een enkel woord over „de vrijmoedigheid voor God, die onze gebeden verhoort" (vs. 14, 15); over „het voorbidden voor den Broeder, die zondigt niet tot den dood" (vs. 16, 17); over „de bewustheid te midden der wereld van in CHRISTUS kinderen Gods te zijn," (vs. 18—20); en — de vermaning: „wacht u voor de afgoden" (vs. 21).

In mijn vroeger (zie 19e Deel, bl. 511—516) uitgesproken oordeel over dezen isagogischen en exegetischen arbeid van dr. R. is door de nauwlettende lezing van dit Tweede Stukje geen verandering gekomen. Moeten wij den auteur gelooven, dan staat de inhoud van dezen Brief in het nauwste verband met de Inleiding, en dan is dit geschrift door JOHANNES op jeugdigen leeftijd vervaardigd. De brief is aan Christenen vooral uit de Joden gericht. Het is „een schoon samengesteld geheel, zoo logisch, dat hij voor geen der brieven van PAULUS behoeft onder te doen, en met zoo artistiek talent geschreven, dat hij blijkt van dezelfde meesterhand vervaardigd te zijn als het Evangelie en de Openbaring." Ik moet echter verklaren, dat ik in dit opzicht nog altijd tot de twijfelaars en ongeloovigen behoor. Het is mij niet mogelijk in dezen Brief bij herhaling een terugslag te zien op onderstelde bedenkingen van de Joden te Jeruzalem, die dan door de woorden en redeneeringen van den apostel bestreden en weêrlegd zullen zijn En zoolang ik niet beter word ingelicht, moet ik blijven gelooven, dat die bedenkingen, en de wêerleggingen er van of waarschuwingen er tegen, bestaan, niet in JOHANNES' Eersten Brief, maar enkel in den geest van zijnen jongsten exegeet.

Dat het thema van den Brief zóó nauwkeurig als Dr. R. dit wil, in de eerste vier verzen van Hst. I is opgegeven, is een onbewezen hypothese. Dat in Hst. I: 5—II: 24 bepaald en alleen gehandeld wordt over „het Woord des levens", — in Hst. II: 25—III: 22 over „het eeuwige leven", — in Hst III: 23—V: 12 over „de gemeenschap", dit is door Dr. R. niet overtui-

gend aangetoond. Zie ik wel, dan is de inhoud van deze pericopen dan ook met het beweerde in strijd.

De verdeeling van den Brief in de drie genoemde Hoofddeelen en hun verschillende Onderdeelen is niet vrij van willekeur. Zoo hangt — om slechts iets te noemen — Hst. II: 25 met II: 24, en Hst. III: 23 met III: 22 zeer nauw te zamen, zoodat het bedenkelijk schijnt om juist hier de scheiding tusschen twee Hoofddeelen van den Brief te stellen. — Hst. III: 2—7ª heet de ontwikkeling te zijn van de gedachte, die in Hst. II: 26, 27 uitgedrukt is. Maar — nu staan die verzen met Hst. III: 1 in zoo innig verband, dat zij hiervan niet kunnen en niet mogen worden losgemaakt. — Met Hst. IV: 11 begint volgens Dr. R. een nieuw stuk, dat de ontwikkeling zal bevatten van Hst. III: 24, en waarin de gedachte ontwikkeld wordt: „het blijven in de gemeenschap met den Vader is verbonden aan het bewaren van de geboden des geloofs en der liefde." Maar — nu is het voor den aandachtigen lezer m. i. toch volkomen duidelijk, dat vs. 11 niet de aanhef is van een nieuwe pericope, maar met vs. 9 en 10 in het allernauwste verband staat, — ja! een gevolgtrekking bevat, die uit vs. 10 onmiddelijk voortvloeit.

Onder de nauwlettende kennisneming van de verdeeling des Briefs in Hoofd- en Onderdeelen, door Dr. R. met beslistheid als de eenig ware aanbevolen, kwam mij gedurig weêr het woord van FRANCKEN voor den geest: „Het onderstelde juiste beloop van den ge-„dachtengang, de juiste samenhang van het geheel is „door velen met veel inspanning gezocht. En gewoon-„lijk vonden zij dit ook, maar alleen tot eigen bevredi-„ging." (Zie Deel 19, bl. 599). En de herhaalde lezing

van den Brief zelven versterkte mij in de overtuiging, dat zijn inhoud de bewering weêrspreekt, dat hier een welgeordend geheel met juist op elkander sluitende deelen aanwezig is. Ik meen dan ook, dat ROTHE ten aanzien van dezen Brief geheel naar waarheid schreef: „JOHANNES begint altijd weêr op nieuw bij het punt „vanwaar hij uitging. 't Is alsof hij zich zelf nooit „geheel voldoet. Vandaar komt het bij hem niet tot „één wel samenhangend geheel met juist op elkander „volgende geledingen. Telkens neemt hij weêr een „nieuwen aanloop om dezelfde gedachte, maar altoos „weêr beter, ernstiger, beslister uit te drukken. Hij „is als iemand, die niet weg kan komen van de plaats, „waar hij staat. Er is bij hem tautologie, herhaling, „eenvoudigheid. Bij geenen Nieuw-Testamentischen „Brief is het zulk een onbegonnen werk om er eene „doorloopende schets van te willen geven".

Met het uitspreken van deze ernstige bedenkingen tegèn de resultaten, waartoe Dr. R. door zijn onderzoek werd geleid, is nu echter niet gezegd, dat zijn werk in mijn oog zonder verdienste zou zijn. Volstrekt niet. Het boekje behelst inderdaad veel goeds. Het getuigt gedurig weêr en ondubbelzinnig van de nauwlettende zorg, aan de bearbeiding der stof, ook aan de Vertaling van den Brief besteed. Het is kennelijk de vrucht van langdurige en ernstige studie, en het levert van menige uitspraak des Apostels eene juiste verklaring. Ik denk o.a. aan Hst. III: 20, IV: 1, V: 15, 20, en aan de heldere en juiste, hoewel niet diepgaande exegese van Hst. V: 6—8. Daarvoor danken wij den bejaarden, nog altijd zoo wakkeren auteur, en wij vereenigen ons van heeler harte met den door hem

uitgesproken wensch, dat de Brief van JOHANNES, die in den ouden tijd ongetwijfeld zijn zegen heeft gebracht, „in onze eeuw niet minder dienst moge doen èn ter „bestrijding van de wereld, die rechts en links men„schelijke geboden en leeringen voorstaat, èn ter be„vordering van het Apostolisch Christendom, dat den „geloovigen ten eeuwigen leven dient en hen vereenigt „met elkander en met den Vader en Zijnen Zoon „JEZUS CHRISTUS".

Bijbelsch Woordenboek voor ontwikkelde lezers der Heilige Schriften. Uitgegeven onder redactie van Dr. ED. RIEHM, met medewerking van GUSTAV BAUR, WILLIBALD BEYSCHLAG, OTTO DELITZSCH, FRANS DELITZSCH, LUDWIG DIESTEL, GEORGE EBERS, e. a. Uit het Hoogduitsch vrij bewerkt onder toezicht van Dr. C. H. VAN RHIJN. Te Utrecht, bij KEMINK & ZOON, 1885. Aflev. I en Aflev. II, 1e en 2e Stuk.

Het is mij een aangename taak de aandacht der lezers van ons tijdschrift te vestigen op dit Bijbelsch Woordenboek, dat een uitnemend Handboek mag genoemd worden voor allen, die den inhoud van de Schriften des O. en N. Testaments meer dan oppervlakkig wenschen te kennen. Door de Nederlandsche bewerking er van wordt onze literatuur verrijkt met een degelijk, wetenschappelijk werk, waaraan werkelijk behoefte bestond.

Immers, in de jaren 1852—1859 werd door de toenmalige Amsterdamsche hoogleeraren MOLL, VETH en DOMELA NIEUWENHUIS onder medewerking van onderscheidene Nederlandsche geleerden het bekende „Bij-

belsch Woordenboek voor het Christelijk Gezin" uitgegeven. Dat uitnemend ingerichte, met groote kennis van zaken zorgvuldig bewerkte boek heeft zijn loop gehad en zijn zegen gebracht. In ruimen kring heeft het een juistere kennis van de plaatsen en personen, die in den Bijbel genoemd en beschreven worden, en ook van de gewoonten, toestanden, wetten en gebruiken, waarop de gewijde schrijvers de aandacht vestigen, krachtig bevorderd. De vraag is echter geoorloofd, of dit standaardwerk van vóór dertig jaren thans zijn tijd niet heeft gehad. En die vraag moet, ten deele althans, bevestigend beantwoord worden. Immers — op menig artikel, het is waar, kan dit Woordenboek nog altijd met vrucht worden geraadpleegd; maar het wetenschappelijk onderzoek van den laatsten tijd heeft op ethnographisch, geographisch, philologisch en archeologisch gebied zoo vele en zoo gewichtige ontdekkingen gedaan en zooveel nieuw en helder licht ontstoken, dat wat tusschen 1850 en 1860 geschreven werd in meer dan één opzicht als verouderd te beschouwen is. Met vreugde begroeten wij daarom de Nederlandsche bewerking van Dr. RIEHM's Handwörterbuch des Biblischen Alterthums für gebildete Bibelleser, waarvan zoowel de geleerde uitgever zelf als zijn bekwame medewerkers gezegd mogen worden volkomen op de hoogte te zijn van den tegenwoordigen stand der wetenschappen. Zij hebben den gemeenschappelijken arbeid onderling aldus verdeeld, dat ieder artikel geschreven werd door iemand, die een speciaal beoefenaar mag heeten van dat onderdeel der theologische wetenschap, waartoe het artikel behoort. Van hetgeen tot nog toe in het Nederlandsch verscheen (de

eerste Aflevering en van de tweede Aflevering de eerste twee stukken) danken wij b.v. de artikelen „Syrië" en „Arabië" aan prof. SCHRADER; het artikel „Baäl" aan SCHLOTTMANN; de artikelen „Cyrenius" en „Demetrius" aan SCHÜRER; het artikel „Dichtkunde" aan GUSTAV BAUR; het artikel „David" aan DIESTEL; de artikelen „Abraham," „Ark des Verbonds," „Besnijdenis" en „Cherubs" aan den redacteur RIEHM; het rijke en belangrijke artikel „Egypte" aan GEORGE EBERS.

De inrichting van het werk is geheel gelijk aan die van het genoemde „Bijbelsch Woordenboek voor het Christelijk gezin." Zoover ik het kon nagaan bleek mij, dat nagenoeg hetzelfde getal artikelen in dezelfde, alphabetische orde is gegeven. Maar het nieuwe werk is op schier ieder punt uitvoeriger dan het oude. Waarom, zoo vroeg ik mij echter onder het lezen gedurig af, is door den bewerker het voetspoor van zijn Nederlandsche voorgangers ook in dit opzicht niet gedrukt, dat hij aan het hoofd der bladzijden de aanvangletters van de daar ter plaatse behandelde artikels liet afdrukken? De gemakkelijkheid in het gebruik had er bij gewonnen. — Een menigte illustraties zijn tusschen den tekst geplaatst, en het werk wordt door onderscheidene gekleurde platen versierd. Deze illustraties (in de 2e aflevering beter dan in aflevering 1 gelukt) en platen, uit andere werken, z. a. ONCKERS Weltgeschichte, CAWLERS Bibellexicon, e. a overgenomen, hebben hare waarde, niet enkel tot verfraaiing van het werk, maar ook tot verklaring van het geschrevene woord.

Wat de bewerking der verschillende artikelen aangaat, deze is in vele opzichten prijzenswaardig. De

schrijvers hebben uit den rijken schat hunner veelomvattende geleerdheid alles medegedeeld wat dienen kan ter bevordering van een juiste en grondige kennis van de plaatsen, personen, zaken, plechtigheden, enz., die zij bespreken, en doen hun lezers gedurig zien en gevoelen, hoe groote waarde de nieuwste ontdekkingen der wetenschap bezitten voor het recht verstaan van de Bijbelsche oorkonden. In de aankondiging van de uitgave eener Nederlandsche bewerking van het Duitsch origineel lezen wij: „Dit geïllustreerd Bijbelsch Woordenboek maakt den lezer in beknopten vorm, zoo volledig mogelijk bekend met de ligging, de natuur en de merkwaardige plaatsen van het H. Land, met de maatschappelijke en staatkundige verhoudingen, de godsdienstige gewoonten en instellingen van Israël, de hoofdpersonen die in zijn geschiedenis optreden, de volken waarmede het in aanraking kwam, in het bijzonder de Egyptenaren, Assyriërs en Babyloniërs, met de resultaten der hedendaagsche geleerden op taalkundig, historisch en ethnographisch gebied, voor zooverre die tot recht verstand van de H. Schriften onmisbaar zijn." (Zie Prospectus van 1883). Daarmeê is niets te veel gezegd.

Ten aanzien van het standpunt, waarop de redacteur van dit woordenboek en zijn medearbeiders staan, merkt Dr. VAN RHIJN in zijn „Woord vooraf" op, dat zij „één zijn in liefde tot de H. Schriften, als het Woord der Waarheid." Zij zijn noch kerkelijk-, noch bijbelsch-orthodox, maar, hoewel het recht der kritiek ten volle erkennend, in hooge mate conservatief. Zij schromen dus niet te verklaren, dat LUKAS zich in het tweede Hoofdstuk van zijn Evangelie heeft vergist toen hij

den naam van CYRENIUS verbond aan de Opschrijving, die ten tijde van JEZUS' geboorte misschien in Palestina heeft plaats gehad; dat in de berichten omtrent ABRAHAM de oudere overlevering meer vertrouwen verdient dan de jongere; dat de twee scheppingsverhalen niet in alles te vereenigen zijn; dat in de beschrijving van SIMSON's historie een plaats is gegeven aan de volkssage, enz.; dat het hoofddoel van de Bijbelsche overlevering omtrent ABEL is „aan te toonen, hoe reeds in de familie van de eerste menschen de tegenstelling van vroomheid en goddeloosheid te voorschijn trad", zoodat ABEL is „het type van den dienstknecht Gods en van de door de wereld gehaatte en vervolgde kinderen Gods"; dat de Paradijsvoorstelling hare paralellen vindt in de overleveringen van andere Oostersche en Westersche volken; dat zij „zedelijk-religieuse grondwaarheden wil uitdrukken, welke zich aan ons opdringen bij de vraag naar den oorsprong van het kwaad en de zonde," en dat zij „dient niet alleen om eene aanschouwelijke voorstelling te geven van den oorspronkelijke toestand des menschen, maar ook om de zalige heerlijkheid uit te drukken, die God de zijnen schenken zal." Maar — zij gaan niet in op de vraag, of wij misschien in die scheppingsverhalen ook de stem hooren der verhevene, Israëlitische poëzie. Zij laten den lezer in het onzekere omtrent den tijd van het ontstaan van het naar DANIËL genoemde geschrift. Zij schrijven de zoogenaamde „Bezetenheid" toe aan een betreurenswaardig „Bijgeloof," maar treden te gelijkertijd op als verdedigers van het geloof aan den invloed, dien de „wereld der daemonen" op het physische en psychische leven

der menschen zal uitoefenen, in plaats dat zij aanwijzen, hoe het geloof aan het z. g. „bezeten zijn" nauw te zamen hangt met de wereldbeschouwing der Israëlieten, waaraan wij — dank zij de ontwikkeling van achttien eeuwen! — volkomen ontgroeid zijn.

Maar al is het standpunt, waarop de schrijvers staan, niet in alles het mijne, en al heb ik dien ten gevolge meer dan ééne bedenking tegen sommige van hunne voorstellingen en beweringen, de groote verdienste van hunnen arbeid wordt daarom niet minder oprecht door mij gewaardeerd. In piëteit voor en in liefde tot de H. Schriften als de oorkonden van de openbaringen Gods wensch ik voor niemand van hen in één enkel opzicht onder te doen. En daarom verheug ik mij, dat zij hun krachten hebben willen wijden aan dezen arbeid en ben ik hun met velen dankbaar voor hetgeen zij hebben gegeven.

Heb ik nog noodig te zeggen, dat Dr. VAN RHIJN zich verzekerd mag houden, dat hij een goed werk verrichtte met het aanvaarden van de Nederlandsche bewerking van dit Woordenboek? De vertaling, onder zijn toezicht geleverd, is vloeiend. En de Nederlandsche lezer moet zich aan hem verplicht gevoelen door de oorspronkelijke artikelen, die hij leverde ter aanvulling van den arbeid der buitenlandsche auteurs; maar ook, en meer nog, door de aanvulling van onderscheidene bestaande artikelen met hetgeen door Nederlandsche geleerden over de daarin behandelde onderwerpen geschreven werd. Deze artikelen hebben daardoor aan volledigheid en degelijkheid gewonnen. Ook hebben de opmerkingen, door Dr. VAN RHIJN hier en daar aan het oorspronkelijke toegevoegd, werkelijk

waarde voor de volledige kennis van zaken en voor juister kenschetsing van toestanden en personen. Moge hij den veelvuldigen arbeid, aan de bewerking van dit omvangrijke werk (ongeveer 150 vellen druks) besteed, ruimschoots beloond zien. Blijke het, dat het getal der „ontwikkelden", die zoo veel belang stellen in de kennis der H. Schriften, dat zij zich voor een Bijbelsch Woordenboek gaarne een vrij aanzienlijke uitgaaf (het geheele werk zal naar den zeer matig gestelden prijs ruim *f* 20 kosten) getroosten, in ons vaderland werkelijk nog groot, zeer groot is. Dan zal dit boek, waarvan de uitgave, naar ik hoop, met bestaanbaren spoed geregeld zal worden voortgezet, en dat ik, zoodra het compleet is, nog eens voor de lezers van ons Tijdschrift denk te bespreken, ongetwijfeld rijken zegen brengen in ruimen kring. Grondige Bijbelkennis toch leidt tot oprechte waardeering van het Boek der Boeken, dat thans nog even goed als vóór achttien eeuwen „wijs maakt tot zaligheid door het geloof in JEZUS CHRISTUS".

Hardegarijp,
Februari 1886.

Dr. J. VAN LOENEN L.Lzn.

WELK RECHT HEEFT DE BEWERING, DAT DOOR DE CRITIEK VAN KANT OP DE BEWIJZEN VOOR HET BESTAAN VAN GOD DE ONMOGELIJKHEID IS GEBLEKEN, OM DE ERKENNING VAN HET BESTAAN VAN GOD VOOR HET DENKEN TE RECHTVAARDIGEN?

Bovenstaande prijsvraag werd reeds ten tweeden male door curatoren van het Stolpiaansch legaat uitgeschreven, geen der ingezonden antwoorden zal echter het licht zien, en dit jaar werd zij niet weder uitgeschreven.

Toch is het noodzakelijk, dat de vraag beantwoord wordt, want zij is alles behalve onschuldig. Of is de beschuldiging van atheïsme, aan KANT's wijsbegeerte ten laste gelegd, zoo weinig zeggend, dat het een open vraag mag blijven, op welk recht zij steunt? Zou niet, om eens een voorbeeld te noemen, het uitschrijven eener prijsvraag als deze, of de empirische wijsbegeerte van professor OPZOOMER de erkenning van het bestaan van God onmogelijk maakt, — de geheele geleerde wereld in rep en roer brengen! En zou men dan niet op Duitschland's grooten wijsgeer der vorige eeuw het woord in toepassing mogen brengen: „de mortuis nil nisi bene!"

Aan de eer onzer Duitsche naburen, aan de eer bovenal van hem, op wien deze natie roem draagt als eenen harer grootste en edelste zonen, zijn wij 't verplicht, om het bovenstaande vraagstuk tot oplossing te brengen. De door voornoemde curatoren gestelde vraag biedt ons derhalve de gewenschte gelegenheid om den blaam van ongeloof af te werpen van een man, die zich ten aanzien van godsdienst en wijsbegeerte een verdienste heeft verworven, zooals maar weinigen van zijnen en onzen tijd. Ten aanzien van godsdienst en wijsbegeerte — want hierin bestaat juist zijn verdienste, dat hij den innigen samenhang heeft in 't licht gesteld, waarin beide tot elkander staan; zoodat de godsdienstige bewustheid van eene gezonde wijsgeerige critiek niet alleen niets te vreezen heeft, maar integendeel door haar gereinigd en gezuiverd wordt.

Is daar wellicht naar vorm en inhoud veel gebrekkigs aan mijn opstel — toch verstout ik mij, te beweren, dat ik gestaan heb in het voorportaal van den tempel der wijsheid, die ons door den Koningsberger wijsgeer wordt ontsloten. Is mijne stem te zwak, mochten dan anderen, die tot het heilige van dien tempel zijn doorgedrongen, door mijn voorbeeld worden opgewekt, om aan te vullen wat aan mijn woord ontbreekt, en te verbeteren wat onjuist werd voorgesteld!

Uit den aard der zaak moet ik mij hier bij een beknopt overzicht bepalen; tot eene ook maar eenigszins volledige behandeling zou een niet onbelangrijk boekdeel worden vereischt. Ik moet dus veel aan eigen nadenken en 't zelfstandig onderzoek van den lezer overlaten. Mocht het blijken gewenscht te zijn, dan stel ik mij gaarne tot taak om KANT's hoofdwerk; de

„Kritik der reinen Vernunft", dat met de „Kritik der practischen Vernunft" een geheel vormt, in onze taal over te brengen, daar het bij zulk eene diepzinnige studie als die van de Kantiaansche wijsbegeerte, waar tal van bladzijden ons tot rusten en kalm nadenken nopen, voor de duidelijkheid der zaak en de helderheid der voorstelling van groot belang is, om niet met twee talen tegelijk te moeten werken. 't Zal dan daarbij mijn streven zijn om mij zooveel mogelijk te bekorten, door, zonder aan de eenheid en den samenhang van gedachten al te veel afbreuk te doen — weg te laten wat niet rechtstreeks met het onderwerp in verband staat. Veel zal dit evenwel niet kunnen zijn, daar KANT zelf reeds zich door dit streven heeft laten leiden. Doch ter zake!

Bepalen we ons bij eene nadere beschouwing der vraag, dan zien wij, dat zij in tweeërlei zin kan worden opgevat, nl. òf — dat de verdediging van het atheisme in KANT's bedoeling lag; òf — dat het, ook al bedoelde hij zulks niet, met noodzakelijke consequentie uit zijn systeem volgt.

Wat nu de eerste opvatting betreft, daarover behoeven wij geen woord te verliezen; want, wat zeker de oningewijde, die KANT niet gelezen heeft, bij het zien der uitgeschreven prijsvraag weinig zal vermoeden: — de geheele critiek heeft van de eerste tot de laatste bladzijde geen andere strekking, dan den grondslag aan te wijzen, waarop de erkenning van Gods bestaan rust. Alleen dus volgens de tweede opvatting kan onze vraag ons hier bezig houden.

Over de bedoeling, waarmede de vraag werd gesteld, gaat ons eenig nader licht op door de korte

recensie op de ingekomen antwoorden, geplaatst in het Handelsblad van 17 Dec. '85. Van het vijfde antwoord wordt hier nl. gezegd, dat het meer eene apologie van KANT's denkwijze was, dan „een onderzoek naar de waarde zijner critiek en naar de mogelijkheid om bij de erkenning harer juistheid, het bestaan van God voor het denken te rechtvaardigen." Wat men dus verlangt is „een onderzoek naar de juistheid der Kantiaansche wijsbegeerte" en het antwoord op de vraag, „of bij de erkenning daarvan het bestaan van God voor 't denken kan worden gerechtvaardigd?"

Wat het eerste betreft — als wij vragen, waarin eigenlijk het wijsgeerig stelsel van KANT bestaat, dat hij in zijne drie hooofdwerken, de Kritik der reinen Vernunft, Kritik der practischen Vernunft en Kritik der Urtheilskraft, heeft ontwikkeld — dan is het antwoord: in zijne critiek, in het κρΐνειν, de crisis, de scheiding, de ontleding, die hij hierin heeft tot stand gebracht, de kritische ontleding nl. van het „Ding an sich" en het „Ding in der Erscheinung," m. a. w. tusschen datgene wat het voorwerp is naar zijn innerlijk wezen, naar zijn ongekenden en onkenbaren grond van zijn bestaan; en datgene wat het is naar zijn verschijningsvorm. Het eerste is het voorwerp op zich zelf, „an sich," het laatste het voorwerp zooals het zich in de verschijningswereld vertoont. Bij de geheele wereld, die wij kennen en elk voorwerp in die wereld wil KANT, dat wij de onderscheiding maken tusschen de dingen zooals zij „verschijnen" en de dingen zooals zij „zijn." Dat wil niet zeggen, dat de dingen in werkelijkheid anders zijn, dan zij verschijnen, maar: aan de phaenomenale wereld en aan

elk phaenomenon ligt een ongekend noumenon, als zijn transcendentaal substraat ten grondslag. Hij noemt zijn stelsel „het Transcendentale Idealisme." Wij kennen alleen een wereld van phaenomena, van verschijnselen, maar de verborgen achtergrond van die wereld is een ideale wereld, die niet kan worden waargenomen, die niet empirisch is, maar met absolute noodzakelijkheid wordt gepostuleerd.

Deze kritische onderscheiding van een „Ding an sich" en een „Ding als Erscheinung," en de juistheid der bewering, dat wij de voorwerpen niet kennen naar 't geen zij potentieel zijn, maar alleen zooals zij actueel verschijnen, willen wij door een voorbeeld trachten duidelijk te maken. Nemen we, om maar iets te noemen, eene schilderij. Er behoort juist niet veel opmerkingsgave toe, om hierbij de waarheid te erkennen van het spreekwoord „Duo dum idem faciunt (hier zou het moeten heeten „vident") non est idem." De oorzaak hiervan is, dat men bij de beschouwing daarvan zelf moet arbeiden De kunstenaar geeft slechts lijnen en tinten in overeenstemming met de regelen der perspectief en de harmonie der kleuren; maar de rest is overgelaten aan de activiteit van den beschouwer. Deze kan zoo groot zijn, dat een stuk, 't welk gij aan een echten liefhebber der kunst te zien geeft, onder uwe oogen (of juister gezegd: de „zijne") verandert. Dat komt, omdat de kleuren op het doek in correspondentie staan met het licht in zijn oog; terwijl hij verdiept is in zijne beschouwing, deelt hij zelf warmte en gloed mede aan 't geen zijn oog boeit. Dit springt natuurlijk het duidelijkst in 't oog bij een kunstgewrocht, dat alleen aan een juiste kleurenmengeling zijn waarde

ontleent; maar dat het met alle dingen, die wij zien, hetzelfde geval is, spreekt van zelf.

De reden ligt voor de hand: alle kleuren toch zijn, wel beschouwd, niets dan wijzigingen van één en dezelfde kleur, niets dan schakeeringen van het zonlicht; en daar wij nu door een vonk van datzelfde licht in ons zien, zoo kan men zeggen, dat — de mensch in gemeenschap met het licht der zon bij 't verdwijnen der schaduw van den nacht zelf de kleuren schept. Wat wij „kleur" noemen, is dus geen eigenschap van de dingen zelf, maar: dat wij de dingen gekleurd zien, is eene eigenschap van het oog. Kleuren zetelen in het zintuig van ons gezicht, zij zijn modificaties van onzen inwendigen aanleg, ons empirisch bewustzijn; hef het gezicht op en ge neemt ook de kleuren weg (1).

Wat wij hier hebben aangetoond van één onzer zintuigen, geldt ook van de overige. Het gebruik van onze zintuigen ligt echter in het verstand — en zoo begrijpen wij wat KANT bedoelt, als hij de zinnenwereld de wereld der verschijnselen noemt, en haar onderwerpt aan de functie van het verstand. Evenals dus het bestaan van de aarde, in haren tegenwoordigen vorm alleen mogelijk is door het bestaan van de zon, zoo heeft ook de zinnelijkheid (empirie het duitsche „Sinnlichkeit," men vergelijke hierbij het eerste hoofdst. van de Kr. der r. V. over de „Transcendentale Aesthetica") haar bestaan alleen te danken aan het verstand (intellect).

't Is dus met deze veranderde verhouding van de zinnelijkheid tot het verstand evenals met de gewijzigde beschouwing van de verhouding der aarde tot de zon. Vroeger meende men dat de zinnelijkheid spontaneïteit had, dat zij als 't ware de zon was, die haren onuit-

puttelijken schat van gaven aan den denkenden mensch schonk; aan het verstand daarentegen kenden de empiristen niets toe dan receptiviteit en beweerden, dat het niets bezat, dan wat het van de ervaring ontving. KANT echter keert de zaak om: het verstand heeft spontaneïteit, daar aan hetzelve alle voorwerpen der zinnenwereld, ja de geheele natuur is onderworpen; de zinnelijkheid daarentegen heeft receptiviteit. Zonder het eerste ware de laatste niets, haar geheele bestaan heeft zij te danken aan het intellect.

Deze zelfde vergelijking van KANT's systeem met het Copernikaansche zonnestelsel vond ik ook bij COUSIN. „COPERNIC," (zegt hij blz. 361 van Cours d'histoire de la filosofie moderne) „COPERNIC ayant vu qu'il était impossible d'expliquer les mouvements des corps célestes, si l'on supposait que ces corps tournent autour de la terre immobile, fit tourner la terre avec eux autour du soleil. De même KANT, au lieu de faire tourner l'homme autour des objets, fit tourner les objets autour de l'homme. La conception (blz. 362) d'un pareil point de vue appartient tout entière à KANT."

Evenals onze voorouders nu, wanneer men hen op de hoogte had willen brengen von onze kennis omtrent den omloop der aarde, zouden hebben gezegd: „maar wij zien dan toch, dat de zon om de aarde draait", zoo zal de transcendentale realist (de antipode van den transcendentalen idealist vgl. Kr. dr. r. V. bl. 313 vv. [Rozenkr. 295]) tegenwerpen „maar ik neem het dan toch waar, dat de voorwerpen buiten mij zijn." Maar even als men tot den eerste zou zeggen: „uwe waarneming van de omdraaiende beweging is zeer juist, alleen hierin dwaalt ge, dat ge u die beweging voor-

stelt in de zon, in de richting van Oost naar West, terwijl ge haar moet stellen in u zelven, van West naar Oost" — zoo kan men tot den laatste zeggen: „uwe waarneming van een voorwerp buiten u is zeer juist, alleen hierin dwaalt ge, dat gij die waarneming houdt voor eene bepaling van het object zelf, terwijl zij slechts is eene gewaarwording van uw eigen subject, waardoor gij het voorwerp leert kennen — niet, zooals het op zich zelf is (Ding an sich, maar zooals het verschijnt, d. i. zooals het in uwen inwendigen zin, in uw bewustzijn bestaat."

„Een huis," zoo las ik dezer dagen „is op zich zelf niets dan een hoop zandkorrels." Wat een huis tot een huis maakt is dus het organiseerend en systematiseerend menschenverstand. Alle praedicaten, die gij aan een huis geeft, drukken geen eigenschappen uit die het voorwerp, als een transcendentaal object, werkelijk bezit, maar zijn slechts de vertolking der gewaarwordingen van uw eigen denkend subject.

Doch genoeg over de ontleding der voorwerpen in noumena en phaenomena. Keeren we terug tot ons onderwerp!

Dit „transcendentale Idealisme" is dus geen subjectivisme, gelijk men ten onrechte heeft beweerd; maar het is, zooals KANT met de grootste klaarheid heeft bewezen, slechts de keerzijde van het „empirisch realisme" (2). De wereld der ervaring is de realiteit, waarin wij ons bewegen; maar èn bij ons zelven, èn bij de verschijningswereld, waarin wij leven, m. a. w. bij onze binnen- en buitenwereld moeten wij de onderscheiding maken van deze empirische realiteit en eene „transcendentale idealiteit," die evenals PLATO's ideëenwereld niet kan worden waargenomen, maar die transcendentaal is.

Ziehier het uitgangspunt van KANT's critiek, de

basis, het fundament, waarop zijn geheele systeem berust, het centraalbegrip, dat zijn stralen afwerpt over zijn geheele wijsgeerige en godsdienstige wereldbeschouwing en waarin al zijne denkbeelden hun gemeenschappelijk vereenigingspunt vinden!

Is het juist? zoo vragen wij in de tweede plaats; en mijn antwoord is, dat naar mijn bescheiden meening op een onbevooroordeeld en onpartijdig standpunt — hieromtrent maar één gevoelen kan bestaan. Want KANT zelf zegt het met nadruk: hij heeft er in de verte niet aan gedacht om iets nieuws te leveren met zijne critiek. Al heeft het bij den eersten oogopslag den schijn alsof zijne theorie nieuw is, toch ligt dat nieuwe niet in zijn beginsel, maar alleen in de toepassing daarvan en de resultaten. Zijn denkwijze is nl. dezelfde als van de Grieksche en Romeinsche wijsgeeren (men denke aan de ὕλη en de εἶδος van ARISTOTELES), dezelfde als van de profeten van Israël, en hem die meer was dan zij, den profeet van Nazareth, dezelfde als van de groote godsdienststichters bij Indiërs en Perzen, dezelfde als van honderden van denkers uit de achttien eeuwen vóór KANT; want zij is de eeuwenoude onderscheiding van realiteit en idealiteit, van de zienelijke dingen en de onzienelijke dingen van den apostel PAULUS. Daar zijn „veel menschen", maar „de mensch" wordt niet gevonden, toch ligt aan elken mensch de idee des menschen ten grondslag — dat is de eenvoudige waarheid, die hij toepast zoowel op elk voorwerp, als op 't geheel der voorwerpen, den kosmos — en die de grondgedachte vormt van zijn stelsel. 't Is dus geen nieuwe uitvinding die hij heeft gedaan; evenmin als COPERNICUS dit deed, die geen nieuwe natuur-

wet ontdekte, maar alleen de bekende wet van de zwaartekracht toepaste op den omloop der planeten. Maar de waarde en de beteekenis zijner wijsbegeerte bestaat ook minder in de ontdekking van een nieuw beginsel, dan wel in het nieuwe licht, waarin hij dat beginsel heeft geplaatst, en de juiste en volledige toepassing, die hij daaraan heeft gegeven.

En of zich nu met dit transcendentale Idealisme de erkenning van Gods bestaan vereenigen laat? — wij antwoorden: niet alleen dit, maar — zij is daarmede onafscheidelijk verbonden, zij vloeit met noodzakelijkheid daaruit voort! Dit met kristalheldere duidelijkheid te hebben aangetoond, is de onsterflijke verdienste van KANT. Door de nieuwere godgeleerden wordt dit dan ook volmondig erkend; prof. HOEKSTRA o. a. zegt in zijne Bronnen en Grondslagen van het godsdienstig geloof (bl. 23), dat voor het godsdienstig geloof op het standpunt van de tegenwoordige wetenschap IMMANUEL KANT in 't algemeen het juiste uitgangspunt heeft gevonden. (Men vergelijke hierbij BRUINING, Moderne mystiek 1885 pag. 93 vv.)

Maar hoe is het dan mogelijk, dat men ooit het tegendeel heeft beweerd? — M. i. moet de oorzaak hiervan voor een goed deel gezocht worden in de omstandigheid, dat KANT, daar dit de aard van zijn onderwerp met zich bracht, telkens over het scepticisme en het atheïsme komt te spreken en zich moet inlaten in een grondig onderzoek en eene nauwkeurige kritische beschouwing daarvan; en — „waar men meê verkeert, wordt men meê vereerd", zegt het spreekwoord; bij eene niet al te nauwgezette studie zijner filosofie heeft men vele van die uitspraken op zijne rekening gesteld, terwijl ze juist tegen genoemde wereldbeschou-

wing gericht zijn. Hoe het zij — mogelijk is het, want dat bewijst de bewering, naar welker recht onze prijsvraag een onderzoek eischt. Daarom echter is het goed, dat die vraag werd gesteld, maar tevens noodzakelijk, dat zij wordt beantwoord!

Wij willen dit thans met een paar vluchtige trekken doen; met vluchtige trekken, — want de omvang van dit opstel gedoogt niet, dat wij ons begeven in een veelzijdige beschouwing van zijn systeem; wij moeten ons bij een beknopt overzicht daarvan bepalen.

Het beste antwoord op onze vraag zou wezen het woord van AUGUSTINUS: „neem en lees", want bij een ernstig en onpartijdig onderzoek naar zijne denkbeelden blijkt overtuigend, dat men niet kan en niet mag beweren, dat zij de ontkenning van God's bestaan in zich sluiten. Die bewering heeft geen recht, ook op geen schijn van recht kan zij zich beroepen. (3). En daarom meenen we, dat eene vertaling van zijn hoofdwerk voor godsdienst en wijsbegeerte niet ondienstig zou zijn. Voor 't oogenblik echter stellen wij ons tevreden met een kort overzicht daarvan, opdat wij er het onze toe bijdragen, om den blaam van godloochening af te wenden van een man, bij wien de grootste denkkracht (4) gepaard ging met een echt godsdienstig gemoed.

De gedachtengang, dien wij hierbij zullen volgen, is deze: 1°. Eerst staan we stil bij het feit, dat alle objectieve kennis van God onmogelijk is (en handelen dus over het criticisme); 2°. vervolgens willen we doen zien, dat wij die kennis ook niet kunnen verkrijgen door eene bovennatuurlijke openbaring (het supranaturalisme) omdat 3°. het godsbegrip voor de speculatieve rede eene transcendentale idee is,

in welke onze rede alleen die eenheid vindt, zonder welke zij niet kan bestaan (het transcendentale idealisme). Daarna gaan wij over tot de meer rechtstreeksche beantwoording onzer vraag, doordat wij aantoonen, 4°. dat het gemis van objectieve kennis van God geenszins behoeft te leiden tot scepticisme, tot twijfel aan het bestaan van God (het scepticisme), 5°. dat echter de bewering, dat wij daardoor zouden worden gebracht tot atheisme, tot algeheele ontkenning, tot directe loochening van God's bestaan, te eenen male zonder grond is (het atheisme); en eindelijk: 6°. dat, behoeven wij in 't theoretische niet te twijfelen, en kunnen we daar zelfs niet ontkennen, wij in een ander nl. practisch opzicht grond hebben om te moeten gelooven, daar wij in het postulaat der practische rede een vasten grondslag vinden voor ons godsdienstig geloof in het feit, dat de zuivere rede in hare zedewet ons God doet kennen als de hoogste intelligentie, die de oorzaak is van de harmonie tusschen de zedelijke wereld en de physische wereld, welker eenheid en samenhang het begrip vormt van het Gods rijk. (Wij kunnen hieraan gevoegelijk de benaming geven ethisch rationalisme, daar KANT spreekt van een zedelijk rede-geloof, van eenen „sittlichen Vernunftglauben").

De gang van ons betoog is dus in 't kort deze: Wij kunnen God theorethisch niet kennen, ook niet door eene bovennatuurlijke openbaring, want het Godsbegrip is eene transcendentale idee. Toch behoeven wij daarom aan het bestaan van God niet te twijfelen; en mogen wij zelfs niet ontkennen, maar — moeten door den eisch der practische rede gedrongen, de erkenning van God's bestaan hand-

haven, als in de meest volkomen overeenstemming met de wetten van het denken.

HET CRITICISME

Door de critische wijsbegeerte van KANT, in de drie bovengenoemde hoofdwerken ontwikkeld, en in zijne „Religion innerhalb der Grenzen der bloszen Vernunft" alsmede in zijne andere kleinere en grootere geschriften in toepassing gebracht, blijkt alleen dit, dat alle objectieve kennis van God onmogelijk is.

Van de vroegste tijden af tot op den huidigen dag toe heeft men pogingen gedaan, om het bestaan van God te bewijzen, en door sluitredenen te demonstreeren. Reeds ARISTOTELES heeft uit het begrip van den eersten beweger (*τὸ πρῶτον κινοῦν ἀκίνητον*), het eeuwig onveranderlijk zijn, het besluit getrokken tot het bestaan van God (cf. Met. Λ 7), (men vergelijke de bloemlezing die ons van ARISTOTELES' „prima philosophia" wordt gegeven door RITTER ET PRELLER Historia philosophiae Graecae et Romanae e fontium locis contexta. Gothae 1878, zesde uitg. pag. 270—288), en nog in den jongsten tijd is een Duitscher Dr. BERTLING (Die Erkennbarkeit Gottes. 1885) opgetreden met zijn z. g. Cansaliteits-bewijs (een geschrift, dat K., 't zij ter loops gezegd, waarschijnlijk ongelezen ter zijde zou leggen; men vergelijke wat hij over zulk eenen „dogmatischen Vertheidiger der guten Sache" zegt in zijne Kritiek der reinen Vernunft uitg. KERBACH pag. 575). KANT heeft echter met onweerlegbare argumenten aangetoond, dat zulk een bewijs niet kan geleverd worden.

En waarom niet? — het antwoord is zeer eenvoudig! Wij behoeven ons hierbij niet in te laten in eene uitvoerige bespreking van die verschillende bewijzen, waarvan de meest bekende het ontologische, het cosmologische en het teleologisch (of physico-theologische) zijn — maar onder al die soms inderdaad scherpzinnige redeneeringen plaatsen we ons „non liquet", en wijzen ze af met de enkele verklaring: „het wezen van God valt niet onder het bereik van het menschelijk kenvermogen."

„Ja, maar", zal men misschien zeggen „al kunnen we niet weten (men legge den nadruk op het woord „weten") wat God is — daarom kunnen we toch weten dat God is!" — doch: als men niet als wettig verkregen conclusie eener zuiver logische sluitreden kan zeggen „God bestaat", omdat God's wezen voor ons onkenbaar is, dan kan men, 't behoeft geen betoog, ook niet zeggen „God bestaat."

Ook afgezien van het feit, dat — indien het bewijs voor God's bestaan mogelijk ware, er van godsdienstig geloof geen spraak meer kon zijn, omdat men niet kan spreken van geloven waar men iets met mathematische zekerheid kan bewijzen — ook afgezien hiervan moet elke poging tot zulk een argument noodzakelijk schipbreuk lijden op de beperktheid van ons denk- en voorstellingsvermogen.

Reeds prof. HOEKSTRA leerde 't ons, dat na KANT elke verdere weerlegging van de bewijzen voor het bestaan van God als overbodig kan worden beschouwd; en — inderdaad! het betoog der critiek is zoo overtuigend, dat men er moeielijk iets tegen in kan brengen, tenzij

men zich niet **wil** laten overtuigen, ook door de meest stringente bewijsgronden. In dat geval toch houdt alle redeneeren op. „Wir setzen Leser voraus" zegt K. (Kr. 573) „die keine gerechte Sache mit Unrecht vertheidigt wiszen wollen."

Zal ik hier plaatsen aanhalen om mijne bewering te staven? — maar dan mocht ik wel beginnen met de halve **Kritik der reinen Vernunft** uit te schrijven, dan moest ik eerst een overzicht geven van haren inhoud, die de bepaling van den omvang en de grenzen van alle menschelijke kenuis ten doel heeft, dan zou ik moeten spreken over de mogelijkheid van „synthetische kennis a priori"; over de tegenstelling van kennis „a priori" en kennis „a posteriori", over die van synthetische, of „Erweiterungs-urtheile" en analytische of „Erläuterungs-urtheile"; dan zou ik moeten spreken over de „Elementaar-leer" en de „Methoden-leer"; over de beide hoofdafdeelingen, waarin de eerste zich splitst, nl. de „transcendentale Aesthetica", de beoordeeling van de zuivere aanschouwingsvormen van tijd en ruimte, en de „transcendentale Logica", welke laatste wederom verdeeld wordt in de „transcendentale analytica" en de „transcendentale dialectica", ik zou dan onder het eerste deel te spreken hebben over „de zuivere verstandsbegrippen" categorien genaamd, die in de vier hoofdgroepen vervallen van de qnantiteit, de qualiteit, de relatie en de modaliteit en van welke elke groep weder drie ondersoorten bevat; en vervolgens over de grondstellingen van het zuivere verstand, beantwoordende aan de vier hoofd-categorien, en die hij noemt: de „axiomata der aanschouwing," de „anticipaties der waarneming," de „analogien der

ervaring," en de „postulaten van het empirische denken." Voorts bij het tweede deel, de Dialectica, zou ik te handelen hebben over de „transcendentale ideeën" der zuivere rede, nl. „de psychologische," de „cosmologische" en de „theologische" ideeën, waarbij ik zou moeten wijzen op de psychologische „paralogismen," de cosmologische „antinomie," en het theologische „ideaal" van de zuivere rede, ik zou elk dezer afdeelingen wederom gesplitst vinden in onderafdeelingen, en zou dan, na aldus onder KANT's leiding het geheele gebied van het menschelijk denken in al zijn afmetingen te hebben doorloopen, ten laatste te spreken komen over de dusgenaamde „bewijzen voor het bestaan van God."

Bij deze bewijzen dan zou het ons blijken, dat ze alle neerkomen op het reeds daar even genoemde drietal, nl. het ontologische, cosmologische en teleologische; of nog nader bepaald op twee, nl. het „transcendentale" bewijs, dat de beide eerste omvat, en het „empirische", het laatste; dan zouden we eindelijk zien, dat dit empirische niet is, wat het zijn wil, daar het niet komt tot een wereld-s c h e p p e r, maar alleen (sit venia verbo) een wereld-b o u w m e e s t e r, daar het 't ontstaan van de stof, de materie onverklaard laat, en alleen maar spreekt over de harmonische rangschikking daarvan, over de orde en schoonheid in het heelal; en zoo zouden we dan ten slotte bevinden, dat het besluit tot de „prima causa," die zelve niet gecauseerd is, alleen kan geschieden door het eenig ons nog overgebleven bewijs, het transcendentale of o n t o l o g i s c h e, welk besluit echter voor de vierschaar van het denken niet kan bestaan, daar het een kolos-

sale sprong is, een salto mortale (5) van empirisch op transcendentaal gebied, dat door de geheele critiek, daar even genoemd, is gebleken een voor de menschelijke rede te eene male ontoegankelijk terrein te zijn, en dus (als eene μετάβασις εἰς ἄλλο γένος) in strijd is met eene der hoofdwetten van de logica, welke luidt „in natura non datur saltus."

Over dit alles en over nog veel, dat ik onaangeroerd liet, zou ik met de vereischte uitvoerigheid moeten spreken; maar ik laat het achterwege; want het resultaat waartoe de Elementaar-leer ons brengt, is zoo doodeenvoudig en daarbij zoo glashelder, dat het door den minst ontwikkelde even goed kan worden ingezien als door den diepzinnigsten geleerde, daar het ligt opgesloten in de waarheid van het bekende schriftwoord: „God is groot, en wij begrijpen het niet." (Job. XXXVI: 26.) (6)

HET SUPRANATURALISME.

Blijkt uit de critiek van KANT, dat wij door het denken niet tot eene objectieve kennis van God kunnen komen — voordat wij verder gaan met ons betoog, moet eerst de vraag worden beantwoord, of wij die kennis ook op andere wijze, b.v. op eene bovennatuurlijke, door eene supranatureele openbaring kunnen deelachtig worden?

Er heerscht ten opzichte van het woord „boven natuurlijk" veelal eene schromelijke begripsverwarring Men hoort soms den godsdienst bovennatuurlijk noemen, omdat hij den mensch verheft „boven de natuur," het gebied van de mogelijke ervaring, boven de wereld der zinnen en des stofs. En voorzeker! ware dit de

beteekenis van het woord „supranaturalisme," men zou het in den godsdienst kunnen en moeten toelaten; want — om maar dit eens te noemen: het godsbegrip zelf is, zooals wij 't straks nader willen ontwikkelen, voor het theoretische denken eene „transcendentale idee," welke zich niet anders dan door metaphysische eigenschappen laat bepalen.

Doch dit is het niet, wat men, wil men niet met woorden spelen, onder supranaturalisme mag verstaan; dat woord beteekent nl, dat de grondslag van het godsdienstig geloof een bovennatuurlijke is. Laat ik trachten, mij duidelijker uit te drukken! Naar 't mij voorkomt, moeten we de onderscheiding maken tusschen een formeel en een materieel supranaturalisme. Het eerste is het geloof in het bovennatuurlijke of hyperphysische, het laatste het geloof (niet in het bovenzinnelijke) maar het geloof, dat het bovenzinnelijke of metaphysische voorwerp van menschelijke kennis kan zijn. Het eerste, nl. het formeele supranaturalisme, dat het geloof bevat aan wonderen en goddelijke krachten en eigenschappen van de profeten, van JEZUS en de apostelen — omhelst men alleen ter wille van het laatste, ter wille van het materieele, (den vorm alleen om den inhoud), dat aan de profeten en in de eerste plaats aan JEZUS eene transcendentale kennis van God toekent, en dat zich wel het sterkst uitspreekt in Matth. XI: 27, opgevat nl. niet in ethischen, maar in bovennatuurlijken zin. Alleen, omdat men deze laatste wetenschap bij hen onderstelt, beschouwt men hen volgens het eerste als wezens van een ander en hooger organisme dan alle overige menschen, aan welke eene Godsopenbaring is ten deel

gevallen, die van elke andere niet gradueel, maar specifiek verschillend is. Als men overtuigd was van de innerlijke onmogelijkheid van dit supranaturalisme, dat wij het materieele noemden, en dat niet is het eigen geloof in het bovenzinnelijke, maar de meening, dat zulk eene metaphysische kennis, zulk eene wetenschap mogelijk is van de dingen die tot de bovenzinnelijke wereld behooren — dan zou men het formeele supranaturalisme van zelf laten varen.

Die onmogelijkheid nu is voldingend bewezen door de Kritik der reinen Vernunft. KANT heeft op alles afdoende wijze aangetoond, dat objectieve kennis van God voor den mensch onmogelijk is en steeds onmogelijk zal blijven; en dat wij die kennis derhalve ook niet kunnen verkrijgen door 't geloof in JEZUS, als den Zoon van God, (niet in zedelijken) maar in supranatureelen zin.

Doch voor de meeste lezers van dit tijdschrift behoef ik mij zeker niet verder in te laten in de bestrijding van dit eenzijdig geloof in 't bovennatuurlijke. Nog voor weinig maanden werd het door U. W. THODEN VAN VELZEN (19de jaarg. 4de afl. „Over het symbolisme") verouderd genoemd, en er op gewezen, hoe de benaming ὁ ὑιὸς τοῦ θεοῦ ontleend was aan de profetische geschriften en oorspronkelijk doelde op het ideale volk Israël. De supranatureele of physieke opvatting van dien naam wordt door den schrijver met recht als een overwonnen standpunt beschouwd.

Het geloof in JEZUS CHRISTUS als Zoon van God is alleen van geestelijken aard. Niet zijn lichaam van vleesch en bloed was der goddelijke natuur deelachtig, — zulk een grof-zinnelijk anthropomorfisme is met de

beginselen eener gezonde critiek in lijnrechte tegenspraak! — maar: zijn geest was uit God geboren. Hij was de eerstgeborene onder vele broeders, omdat niemand voòr hem zich zoo geheel kind, Zoon van God gevoelde als hij, maar — „in het huis zijns Vaders zijn vele woningen," want allen, die even als hij gelooven in God als hunnen Vader, en „doen den wil (de grondslag van den godsdienst is ethisch) des Vaders, die in de hemelen is, — die zijn zijne broeders en zusters." (Matth. XII: 50) (7).

HET TRANSCENDENTALE IDEALISME.

De reden, waarom het hoogste wezen buiten 't bereik ligt van 't menschlijk bevattingsvermogen, is, dat het godsbegrip eene transcendentale idee is, die voor de rede in haar speculatief gebruik (in tegenstelling tot het practische, zie beneden bl. 301) regulatief, en niet constitutief kan worden gebezigd. Wij zijn hiervan eene nadere verklaring verschuldigd; bereiden echter den lezer voor op eene kleine krachtsinspanning zijner hersenen, daar KANT's terminologie hier vrij filosofisch is; doch de moeite zal niet onbeloond blijven!

Al, wat tot het gebied van den menschlijken geest behoort, is òf een voorwerp van de zinnen (en vindt een plaats in de transcendentale Aesthetica, afgeleid van αἰσθάνεσθαι in zijn oorspronkelijke beteekenis, en niet te verwarren met wat wij „schoonheids-leer" noemen) òf van het verstand (behoorende tot de transcendentale Analytica) òf van de rede (behoorende tot de transcendentale Dialectica). De zinnen hebben alleen betrekking tot den uitwendigen verschijningsvorm, de

aanschouwing; het verstand tot begrippen, de rede tot ideeën. Zooals de werkzaamheid van het verstand hierin bestaat, dat het al 't menigvuldige der aanschouwing tot één begrip vereenigt, — zoo bestaat de werkzaamheid der rede hierin, dat zij het menigvuldige der begrippen tot eene idee vereenigt. Het eigenaardig kenmerk nu eener idee (en de eenige ideeën, die de rede in staat is te concipieeren, zijn de reeds bovenvermelde psychologische, cosmologische en theologische) — haar eigenaardig kenmerk is, dat zij nooit constitutief maar alleen regulatief in het speculatieve denken kan worden gebezigd; d. w. z. dat zij alleen bestaat in het stellen van een regel, in het geven eener methode om systematische eenheid tot stand te brengen in de verstandskennis, maar niet in het vormen van een bepaald begrip, waarvan wij ons eene concreete voorstelling kunnen maken. De psychologische idee nl. is de eenheid van het denkend subject, de cosmologische de alheid der verschijnselen (of de absolute totaliteit in de synthese der phaenomena), terwijl het wezen der theologische idee bestaat in de vereeniging van de absolute eenheid met de alheid. 't Is echter duidelijk, dat de ideeën van de absolute eenheid en de alheid zich alleen in abstracto, en niet als mathematische figuren in concreto laten voorstellen.

Door de conceptie der godsidee wordt het al van den Kosmos, het inbegrip van alle verschijnselen, beschouwd als absolute éénheid. Deze eenheid is de formeele eenheid van alle verstandsbegrippen, zij vereenigt de categoriën van de substantialiteit, van de realiteit, van de causaliteit en van de noodzakelijkheid, de eenige begrippen, waardoor een „bestaan”

wordt te kennen gegeven; en wordt gedacht als eene zelfstandige rede, die de oorzaak is van de harmonie in het heelal. Zij is een nexus finalis (niet slechts een nexus effectivus), eene teleologische, doelmatige eenheid.

Wel verre dus, dat men het bestaan van God ontkent, als men het Godsbegrip eene regulatieve idee noemt, is veeleer de idee dezer eenheid met het wezen van onze rede onafscheidelijk verbonden. Alleen in haar vindt de menschelijke rede die hoogere eenheid, die zij zoekt, en zonder welke zij niet kan bestaan. 't Blijkt dus ten duidelijkste, dat deze intellectus archetypus (van welke onze rede slechts een zwakke copie, een intellectus ectypus is) de grondslag is, waarop de mogelijkheid van het gebruik der menschelijke rede berust. Alle denken toch bestaat in het streven naar eenheid, de hoogste eenheid is de idee van God, — ergo: leidt het denken per se tot de erkenning van het bestaan van God.

„Vraagt men dus", zoo besluit KANT het eerste deel zijner critiek, „vraagt men dus of er iets bestaat, dat van de wereld onderscheiden, tevens den grond bevat van de wereld-orde en haren systematischen samenhang, volgens algemeene wetten? dan is ons antwoord: „Buiten allen twijfel!" want de wereld is een som van verschijnselen, en deze moet een trancendentalen, d. i. voor het zuivere verstand denkbaren grond hebben". (8)

„Also ist ein Wesen aller Wesen", zegt hij („Naturgeschichte des Himmels", uitg. KEHRBACH, pag. 131), „ein unendlicher Verstand, und selbstständige Weisheit vorhanden, daraus die Natur, auch sogar ihrer Mög-

lichkeit nach, in dem ganzen Inbegriff der Bestimmungen — ihren Ursprung ziehet".

Wat wil men meer? — en nog bewegen we ons hier eerst op theoretisch terrein! — straks op praktisch gebied zullen we hem zijne denkbeelden van God en Godsdienst nog in een geheel ander licht zien plaatsen(9).

HET SCEPTICISME.

Wij hebben gezien, wat uit de critiek van KANT blijkt: — er blijkt uit, dat wij God niet objectief kunnen kennen, nòch door het speculatieve denken, nòch door eene bovennatuurlijke openbaring, maar dat het Godsbegrip eene transcendentale idee, en bijgevolg een indemonstrabel begrip is. Thans willen we zien, wat uit de critiek niet blijkt: — er blijkt niet uit, dat KANT scepticus is, veel minder nog, dat hij atheïst is; er blijkt niet uit, dat wij aan God's bestaan behoeven te twijfelen, nog minder, dat wij het moeten ontkennen.

Vooreerst dus de vraag: of het gemis van objectieve kennis van God leidt tot scepticisme, tot twijfel aan het bestaan van God?

Lang behoeven wij ons bij die vraag niet op te houden, zoo naïef zal men toch wel niet wezen, om, als KANT zegt, „das erkennen (sc. cognoscere, waarvan de zelfst. naamww. „Erkenntnisz" en „Erkennbarkeit") das erkennen der Existenz Gottes ist unmöglich" — dit te willen vertalen door „het erkennen (nl. agnoscere of credere) van het bestaan van God is onmogelijk."

Dat uit de onmogelijkheid van het „kennen" geenszins de onmogelijkheid van het „erkennen"

volgt, kunnen we niet beter in het licht stellen, dan door een bewijs securdum analogiam. Van de psychologische en de cosmologische ideeën toch geldt hetzelfde als van de theologische, dat zij nl. met absolute noodzakelijkheid worden geconcipieerd, niettegenstaande ons bevattings-vermogen ontoereikend is, om tot kennis van haar object te komen.

De vermeende wetenschap, die deze kennis voorgeeft te bezitten, heet de „rationale psychologie" en de „rationale cosmologie." (cf. Kr. der r. V. bl. 288 [R. 269]). Haar doel bereikt zij echter door foutieve redeneeringen, daar zij het zelfde woord in den major harer sluitredenen in een anderen zin bezigt, dan in den minor (eerst nl. als een phaenomenon [Ding in der Erscheinung], en later als een noumenon [Ding an sich]), zoodat zij zich schuldig maakt aan eene, gelijk KANT haar noemt, „transcendentale subreptie," en dus hare schijnbare syllogismen niet anders zijn, dan „sophismata figurae dictionis."

Het voorwerp van de psychologische idee kunnen we niet kennen, als ware het een ding, dat objectieve realiteit heeft! — Met hetzelfde recht als het bekende „ik heb de geheele natuur doorzocht, maar het goddelijk wezen niet gevonden" — met hetzelfde recht kan men ook zeggen: „ik heb de geheele natuur doorzocht, maar de menschelijke ziel niet gevonden," — want de ontleedkunde leert mij van den mensch niets anders, dan dat hij evenals alle organische en anorganische wezens een aggregaat is van koolzuur, stikstof, waterstof en nog eenige chemische bestanddeelen, die met phosforus vermengd zijn. Niet onaardig vergelijkt dan ook BERNSTEIN (Natur-wissenschaftliches Volksbuch) het menschlijk lichaam bij een brandenden

kachel. Het geheele physische leven is niets dan een verbrandings-proces: de brandstof is nl. onze spijs en drank, benevens de lucht, die wij inademen, waarvan wij de zuurstof en de overige voedende bestanddeelen opnemen in het bloed en omzetten in warmte; — de overtollige stikstof daarentegen verwijderen, gedeeltelijk door ze uit te ademen, zooals een kachel den rook door den schoorsteen laat uitvliegen, gedeeltelijk door ze van het lichaam af te zonderen, evenals de asch, die van het vuur overblijft. Evenmin als het theologische, is ook het psychologische vraagstuk door physische verklaringsgraden tot oplossing te brengen!

Maar — al is het bestaan mijner ziel voor mij een onoplosbaar probleem, — twijfel ik daarom aan mijn bestaan? De vraag kan niet in mij opkomen, want mijn zelfbewustzijn, dat zich uitspreekt in de zuivere voorstelling: „ik," sluit het bestaan daarvan in; het „ik denk" (men denke aan de stelling van CARTESIUS „Cogito ergo sum") is synoniem met „ik besta denkend (10).

En datzelfde geldt ook van de cosmologische idee, die de absolute totaliteit in de synthese der verschijnselen bevat. Dat dit eene regulatieve, en geen constitutieve idee is, springt in het oog: hoe zou ik mij van het heelal ooit eene adaequate voorstelling kunnen vormen! Haar object valt dus te eenemale buiten het bereik van mijn kenvermogen!

Twijfel ik daarom echter aan het bestaan daarvan? — Dit ware even ongerijmd, als wanneer ik in hetzelfde oogenblik, dat ik mij koester in de verkwikkendste zonnestralen, het bestaan der zon voor eene hersenschimmige illusie wilde verklaren — van-

wege mijne onkunde omtrent de chemische stoffen waaruit zij is samengesteld! Het zelfbewustzijn, dat het bewustzijn mijner eigen existentie in zich sluit, gaat tevens gepaard met het onmiddelijk bewustzijn van het bestaan der dingen buiten mij (11). Daardoor dat ik mijn eigen bestaan van andere dingen buiten mij onderscheid, heb ik het „bestaan van die andere dingen buiten mij" onmiddelijk bewezen.

Het resultaat, waartoe dit onderzoek ons brengt, is derhalve; dat, evenmin als wij het bestaan van ons zelven en de ons omringende buitenwereld in twijfel trekken, omdat wij nòch ons zelven, nòch de wereld zóó kennen, als wij ze zouden kennen, wanneer wij in 't bezit waren van een niet-empirisch, maar „intellectueel" aanschouwingsvermogen (men vergunne mij deze aan de critiek ontleende uitdrukking, hoewel ik mij zeer goed bewust ben, dat het eene contradictio in adjecto is) — dat wij evenmin aan het bestaan van God behoeven te twijfelen op grond van het feit, dat het godsbegrip een transcendentale idee is.

Ten slotte vestigen we hier nog de aandacht op het innig verband tusschen de drie transcendentale ideën, daar zij de drie hoofd-momenten bevatten van het godsdienstig geloof. Dat geloof komt nl. in den grond der zaak neer op het geloof in God, het geloof in ons zelven en het geloof in de geestelijke en zedelijke wereld, het godsrijk; of op evangelisch standpunt: het geloof in den hemelvader, het geloof in het kindschap God's, verpersoonlijkt in „den Christus," en het geloof in den heiligen geest, 't gemeenschaps-band van de burgers van het koninkrijk Gods (12). (Men vergelijke hierbij KANT

„Religion innerhalb der Grenzen der bloszen Vernunft" uitg. KEHRBACH pg. 158, uitg. ROSENKRANZ 174—75).

HET ATHEISME.

Wij zijn thans genaderd tot het zwaartepunt onzer oppositie tegen de stelling, in de boven dit opstel geplaatste vraag bedoeld, want — men sla er vooral acht op! — zij behelst geen scepticisme, neen, het is het meest radicale atheisme, het z. g. empirisch of dogmatisch atheisme, „das mit stolzer und eingebildeter Anmaszung seine Einwürfe als Beweise des Gegentheils geltend machen will" (cf. „Kr. der r. Vrft." bl. 594 Ros. 602). KANT wordt hier beschuldigd, dat zijne critiek de erkenning van God's bestaan voor de wetten van het denken kortweg onmogelijk maakt!

Wat echter voor het denken niet kan bestaan, heeft in 't algemeen geen recht van bestaan. Het eenige middel, waardoor wij denken is een verstandsbegrip. Iets, dat tegen al onze verstandsbegrippen indruischt; iets, dat het contradictorisch tegendeel is van al wat wij onder de categorien van de quantiteit, de qualiteit, de relatie en de modaliteit subsumeeren, (cf. „Kr. der r. Vrft." pg. 96, R. 78), zoo iets is eene absolute ontkenning, zoowel in concreto als in abstracto, 't is iets, waarvan het begrip niets is. Iets, waarvan echter het begrip niets is, dat is ook zelf niets, het is een nihil negativum (vgl. „Kr. der r. Vrft." pag. 260, R. 237—38).

Wanneer wij nu plaatsen uit KANT's critiek willen aanhalen, die bewijzen, dat hij juist tot de tegenovergestelde slotsom komt, dan moeten wij bekennen, dat

wij in niet geringe verlegenheid geraken. Want dat getal is zoo overstelpend groot, en zijn echt theistische wereldbeschouwing treedt daarin zoo duidelijk aan 't licht, dat wij bijkans niet weten, aan welke men de voorkeur moet schenken.

Bepalen we ons slechts tot de vijf en twintig citaten te vinden onder de aanteekeningen! (waarbij ik aan de aanhalingen uit KEHRBACH'S uitgave die van ROSENKRANZ wil toevoegen voor hen die niet in 't bezit zijn van de eerste). (13).

Wij leerden door de critiek het godsbegrip kennen als een regulatief principe. De idee der rede — wij zagen het — geeft door haar regulatief karakter eenen regel, om den regressus der reeksen van het toevallige tot het noodzakelijke te aanvaarden; zij is als 't ware een richtingslijn, die ons tot leiddraad verstrekt bij het denken. Welnu, als zij een richting aangeeft, dan gaat zij niet maar in 't onbepaalde „in indefinitum", maar in het bepaalde, het positief oneindige, „in infinitum" (14). De rede zou met zich zelve in strijd wezen (en dit ware niet een dialectische, maar een werkelijke strijd waardoor zij zich zelve vernietigde, vgl. „Kr. d. r. Vrft." bl. 354 tot 381 (R. 338—365)) indien zij door hare natuur gedrongen werd tot het aanvaarden der reeks van het empirisch-toevallig tot het absoluut noodzakelijk bestaan, en niettemin de erkenning der existentie daarvan voor haar niet ware te rechtvaardigen. Het „kennen" van dat wezen, we herhalen het, valt buiten haar bereik, de objectieve wetenschap van het absolute, zou het absolute tot zijn tegenstelling het „relatieve" maken; door een concreet „begrip" daarvan — het ligt reeds in het woord zelf daar alle begrijpen

een samenvatten, een bijéén-grijpen en bij gevolg een bepalen en beperken is (men denke aan het latijnsche: cenceptus, comprehensio, definitio) — door zulk een begrip maakt men het oneindige tot iets eindigs, en God ware zoo een „deus ex machina"; doch het „erkennen" van zijn bestaan ligt reeds opgesloten in dit streven naar absolute eenheid, dat juist het meest essentieele, het meest wezenlijk kenmerk is der menschlijke rede (15).

„Het denken" ziedaar KANT's resultaat „begeeft ons, als wij God's wezen en Zijn oneindig bestaan willen doorgronden Maar: omdat ons denkvermogen niet toereikend is om op te klimmen tot God, is daarom de erkenning van Zijn bestaan in strijd met ons denken? — Als de krachten van den wandelaar te kort schieten, om het hem gestelde doel te bereiken, is dan dat doel met den weg, dien hij gaat, in disharmonie? Neen, dat doel ligt in de door hem ingeslagen richting, door eene hem in die richting voortbewegende kracht is de bereiking mogelijk.

Dus nog eens: is 's menschen geestelijke gesteldheid van dien aard, dat hij krachtens eene onverbreekbare wet zijner natuur in den regressus der cosmologische reeksen nimmer bij eenig verschijnsel kan blijven staan, maar altijd tot een dieper liggende oorzaak tracht door te dringen en hiermede in 't oneindige moet voortgaan, daar zijn verstand alleen in de laatste eindoorzaak die eenheid vindt, die het zoekt — dan is ook de erkenning dier wereldoorzaak, de erkenning van God s bestaan met zijn denken in de meest volkomen overeenstemming.

„Man macht Gott die Regierung der Welt nicht streitig," zegt hij met fijne ironie (Naturgesch. des

Himmels, pag. 129) „wenn man die ursprünglichen Bildungen in den Naturkräften sugt." Volkomen waar! Wanneer de menschelijke geest die wetteu tracht na te speuren, en poogt door te dringen tot de diepste diepten van het heelal, wanneer hij de wondervolle schoonheid en harmonie volgens mechanische natuur-noodzakelijkheid uit den chaos zich laat ontwikkelen — dan komt hij hierdoor niet tot het besluit: „er is enkel blinde natuurkracht, en geen God!" maar integendeel: zijne godsdienstige voorstellingen zullen te heerlijker en te verhevener zijn, naar mate hij meer heeft doorgrond van de *βάϑος πλούτου καὶ σοφίας καὶ γνώσεως ϑεοῦ* van PAULUS.

't Schenkt dan ook aan hem, die heeft ingezien, hoe ongemotiveerd de arrogante beweringen zijn van het waanwijze atheisme, een inderdaad eigenaardig genot om te zien, hoe KANT zijnen „dogmatischen Eigendünkel und Vorwitz" aan de kaak stelt. De anders zoo gemoedelijke wijsgeer, die met eene door niets verstoorbare kalmte zijne filosofische bespiegelingen voordraagt — laat zich tot de meest bitse en felle woorden, tot de heftigste uitvallen verleiden, als hij te spreken komt over het „gif" en het „onkruid" van de theoriën der godloochening. En geen wonder! De bestrijding daarvan — wij deden het reeds opmerken — was het doel zijner geheele critiek! „Durch diese" (nl. de Kritik der reinen Vernunft cf. blz. 28 (R. 682) en hij bedoelt natuurlijk eene gezonde critiek in 't algemeen) „kann allein dem Materialism, Fatalism, Atheism, dem freigeisterischen Unglauben, der Schwärmerei und Aberglauben, zuletzt auch dem Idealism (nl. het empirisch idealisme, dat met zijn transcendentale idealisme in 't scherpste contrast staat en de

ontkenning hiervan bevat) (16) und Scepticism die Wurzel abgeschnitten werden" (17). Gaan we over tot:

HET ETHISCH RATIONALISME.

Aldus kan men het „zedelijk rede-geloof" of den „sittlichen Vernunftglauben" noemen, 'twelk KANT in zijne Kritik der practischen Vernunft heeft ontwikkeld Dit „ethisch" rationalisme staat diametraal tegenover dat rationalisme zijner eeuw, dat in zake van het godsdienstig geloof niets anders wil laten gelden, dan 'tgeen zich voor het z.g. „gezond verstand" bewijzen laat. (vgl. O. PFLEIDERER Moral u. Rlg. enz. pag. 190 en S. HOEKSTRA Bronnen en Grdsl. enz. pag. 313; vgl. ook wat wij boven zeiden over de „rationale psychologie en cosmologie")

Wat mij betreft — hoe meer ik er over nadenk, des te meer wint het mijne sympathie. Doch al heeft men hierover eene andere meening, dat verandert niets aan de juistheid van ons betoog, want — onze vraag is beantwoord: „het godsdienstig geloof is volgens de Critiek niet in conflict met de logica." Hoogst waarschijnlijk zou het postulaat nooit zooveel tegenkanting hebben gevonden, als KANT het niet eene enkele maal „het moreele bewijs" had genoemd, want het is geen bewijs en het wil het ook niet zijn; een bewijs heeft altijd een objectief, dit een subjectief karakter, een bewijs heeft altijd betrekking tot het weten, dit tot het gelooven; „es beweist das Dasein Gottes nur als Glaubens-sache (res fidei)". (cf. Kr. d. Urtheilskr. 377 en 78 [R. 382 en 83]).

Hij redeneert niet zoo: „Met de deugd moet het geluk in harmonie zijn (major); — die harmonie is alleen mogelijk door God (minor) — Ergo: bestaat God; — maar hij zegt: „Wanneer mijn geweten gebiedt „Gij moet" (sc. streven naar het zedelijk levensideaal) — dan moet ik ook kunnen; want, zoo niet: dan zou mijn geweten niet zeggen: „Gij moet," en in het geloof aan dit kunnen ligt het geloof aan God opgesloten." Voor hem dus, bij wien het geweten niet spreekt, bestaat ook geen de minste reden om aan God te gelooven. Het postulaat is dus voor geen mensch ter wereld, buiten mij zelven, van geldigheid. De ethico-theologie „der practischen" is gebouwd op het transcendentale Idealisme „der reinen Vernunft," zij vindt haar verklaring in het centraalbegrip der critiek, dat van het „noumenon".

Ik kan nl. den mensch beschouwen als phaenomenon, maar ook als noumenon. Met deze laatste beschouwing kom ik tot het begrip van het individueele, persoonlijke „ik", tot het begrip van zedelijke vrijheid d. i. eene vrijheid, waardoor de zuivere rede volgens de zedewet geheel uit zich zelve, sua sponte, zonder door iets buiten haar te worden gecauseerd, eene reeks van verschijnselen kan beginnen. Ik kom zoo tot de autonomie van de practische rede, die geen heteronomie duldt, onder welken vorm ook; en hiermede tot het begrip van den vrijen wil, die zich zelven eene wet is, en door zijn gebiedenden vorm, door den categorischen imperativus mij tot plicht stelt om te streven naar het „summum bonum", nl. de meest volkomene harmonie van de zinnelijke wereld en de zedelijke wereld (ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν of τοῦ Θεοῦ); en zoo tot het postulaat van de practische rede, tot de

erkenning van een wezen, dat door verstand en wil oorzaak is van deze overeenstemming tusschen natuur en zedelijkheid — tot het bestaan van God.

Noch langs trancendentalen, noch langs empirischen weg, den eenigen die ons de speculatieve rede vergunde, konden we opklimmen tot God's bestaan, omdat wij stuitten op een hiaat, en, wij zeiden het reeds „in natura non datur hiatus". Hier echter, op zedelijk gebied vindt geen transcendentale „Erschleichung" plaats; want de mensch, als zedelijk wezen, is een noumenon en behoort tot de intelligibele orde der dingen en — het door de zedelijkheid (men denke aan de onderscheiding tusschen moraliteit en legaliteit, van de virtus phaenomenon en de virtus noumenon, die ook werd gemaakt door DE BUSSY in Ethisch Idealisme, cf. voorts Religion enz. bl. 15 (R. 15) en 49 (R. 53) — ook Kr. der Urtheilskr. bl. 376 (R. 382.)), — het door de zedelijkheid gepostuleerde Godsbegrip is dus niet slechts, zooals elders, transcendent en regulatief, maar tevens immanent en constitutief. Het postuleert nl. God als noumenon (vgl. reeds ARISTOTELES de Anim. III. 4, 12; cf. Ritter et Preller a. w.) en als schepper der noumena.

Gaarne zouden we hier een overzicht van den inhoud der Kritik der practischen Vernunft laten volgen (18), doch vreezen al te breedvoerig te zullen worden. Ook van eene weerlegging der bedenkingen (19), tegen het postulaat ingebracht, moeten we om dezelfde reden afzien. Alleen hierop wil ik nog gewezen hebben, dat het in de beste verstandhouding staat met den christelijken godsdienst. De geest van de Bergrede (zegt o. a. prof. VAN DER WYCK, Stemmen uit

de Vrije Gemeente achtste jaarg. aflev. 4 bl. 119). „De geest van de Bergrede en de moraal van KANT zijn niet ver van elkaar verwijderd" en van prof. J. H. GUNNING Jr. lezen wij de verklaring (De Vrije Universiteit en de Ned. Herv. Kerk bl. 21): „Het persoonlijk geloof is de gevolgtrekking, waartoe het beginsel der hervorming leidt, en deze groote zielkundige omwenteling dagteekent van KANT." Zelfs door hen, die hem anders meenen te moeten bestrijden, wordt dit erkend, o. a. door BERTLING (a. w. bl. 8).

En inderdaad! de eerste christen-wijsgeer, de apostel PAULUS, bouwt even als hij den godsdienst op ethischen grondslag; men vergelijke Rom. I: 10 (het γνωστὸν τοῦ θεοῦ φανερόν) met Rom. II: 15 (de νόμος γραπτὸς ἐν ταῖς καρδίαις, συμμαρτυρούσης τῆς συνειδήσεως.) Dat is paulinisch, dat is ook echt evangelisch! Als ROBERTSON (Serm. I p. 312) zegt „Let him do the Will and he shall know. God says (door de stem van het geweten) Act — make the life true, and then you will be able to believe. Live in earnest, and you will know the answer to „What is Truth?" dan denkt hij aan de plaats uit het logos-evangelie: „Zoo iemand wil deszelfs wil doen (sc. θεοῦ) die zal kennen, γνώσεται (sc. τὸ θεῖον)", Joa. VII: 17.

Ja, reeds in het O. T. wordt het ongeloof als ontkenning eener bovenzinnelijke wereld een onzedelijke daad genoemd, in het bekende woord van Ps. XIV: „de נָבָל, de booswicht, zegt in zijn hart: daar is geen God (20).''

Slaan we den blik terug! dan hebben we gezien, dat het eenige wat uit de critiek van KANT blijkt, is: dat wij God niet objectief kunnen kennen, ook niet

door middel van een hyper-physisch Supranaturalisme, daar de Godsidee eene transcendentale idee is; dat wij echter daarom in geenen deele aan God's bestaan behoeven te twijfelen, dat wij veel minder nog het recht hebben om dat bestaan te loochenen, daar integendeel de erkenning daarvan „Vernunft nothwendig" is; terwijl we nog in de laatste plaats een kort woord spraken over het ethisch rationalisme, dat door de Autonomie van de zedewet het godsdienstig geloof postuleert.

Als resultaat van ons onderzoek plaatsen we hier dus met volkomen vrijmoedigheid de stelling: „dat door de critiek van KANT op de bewijzen van het bestaan van God niet de onmogelijkheid is gebleken, om de erkenning van Gods bestaan voor het denken te rechtvaardigen — maar: de onmogelijkheid om dit ook slechts met een schijn van grond te beweren."

Tot geloof in God — dit is het wat KANT met zijne „Moraltheologie" bedoelde — komt men niet door redeneeringen, maar alleen langs zedelijken weg! Niet wie helder is van hoofd, maar wie rein is van hart zal God zien! Alleen wie in zich zelven gelooft, in zijne zedelijke bestemming, kan gelooven in God en in het Koninkrijk Gods, gelijk GÖTHE het zoo treffend juist heeft gezegd:

„Wär' nicht das Auge sonnenhaft,
„Wie könnten wir das Licht erblicken!
„Lebt nicht in uns des Gottes eigne Kraft,
„Wie könnt' uns Göttliches entzücken!"

A. C. LEENDERTZ.

AANTEEKENINGEN.

(1) Vergl. Kr. der reinen Vernunft uitg. KEHRBACH, bl. 57 (R. = uitg. V. ROSENKRANZ bl. 39).

(2) Vergl. Kr. der r. V. bl. 209 vv. (R. 773 vv.), bl. 401 en 402 (R. 388—90) en bl. 73 en 74 (R. 718 en 19)).

(3) Vergl. Kr. der reinen Vernunft uitg. KEHRBACH, bl 568 (R. bl. 574) 577, (R. 583) en 594 (R. 602).

(4) HERDER noemt KANT een tweeden SOCRATES. HUMBOLDT spreekt van hem als van „den onsterflijken filosoof van Koningsberg," en zegt dat hij een der grootste geesten der 18de eeuw was. Vgl. ook SCHWEGLER Geschichte der Philosophie pag. 175. „Die Kantische Philosophie gewann in Deutschland bald eine fast unbedingte Herrschaft. Die imponirende Kühnheit ihres Standpunktes, die Neuheit ihrer Resultate, die Anwendungsfähigkeit ihrer Principien, der sittliche Ernst ihrer Weltanschauung, vor Allem der Geist der Freiheit und moralischen autonomie, der in ihr wehte, verschafften ihr ebenso begeisterten als ausgebreiteten Beifall."

(5) De keerzijde hiervan is de levenssprong, de salto vitale, des geloofs als zedelijke daad, door KANT gedaan in zijn ethisch postulaat (verg. ons laatste hfdst over Ethisch Rationalisme) waarover W. FRANCKEN spreekt in zijn leerrede over Hebr. XII, 2a, 7 Juni 85, bl. 9.

(6) De bewijzen en de critiek daarop kan men vinden Kr. der reinen Vnft. bl. 462 tot 494 (R. 455—490). Vgl. voorts bl. 290 aanm. (R. 271) en bl. 567 vv. (R. 572); Kr. der Urtheilskraft bl 248 (R. 250), 378 (R. 383); over het teleologische argument bl. 299 (R. 303), bl. 330 (336), bl. 336

(R. 342), bl. 367 (R. 373), bl. 372 (R. 377) en de algemeene aanmerking op bl. 377—391 (R. 382—395). Religion innerhalb der Grenzen der bloszen Vrft. bl. 196 (R. 218). In Urthlskr. bl. 217 en 218 (R. 218 en 220) wordt „der Vernunftbegriff von übersinnlichen Wesen als ein indemonstrabeler Begriff" voorgesteld. De vraag, die tot leiddraad dient van de geheele critiek is, „hoe synthetische oordeelen a priori mogelijk zijn?" De stelling nu „God bestaat" is een synthetisch oordeel a priori. Zie Religion bl. 6 (R. 6) en Urthlskr. 150 (R. 151) 253 (R. 255) cf. v. COUSIN Cours d'histoire de la filosofie moderne Leçon VIII pag. 403. Verder over dit onderwerp: S. HOEKSTRA „Bronnen en Grondslagen van het godsdienstig geloof bl. 50, 63, 73 en 201 e. a., en „Vrijheid in verband met zelfbewustheid, zedelijkheid en zonde" (de slotsom aan het einde van het werk). — OPZOOMER De godsdienst hfdst. III en Het wezen der kennis § 14. en vooral hfdst. VI pag. 261 de aanm. — DOEDES De leer van God en vooral Inleiding tot de leer van God." — DE BUSSY Ethisch Idealisme. Inleiding en bl. 144 en 45, en Tiental preeken, over „God's onbegrepen grootheid." — MARTENSEN Christliche dogmatik" § 38, bl. 68, „Ueber die formelle Ungültigkeit der verschiedenen Beweise für das Dasein Gottes, als syllogistische Beweise, ist man jetzt allgemein einig" — „De fout is," zegt KANT „Kr. der r. V." 468 (R. 462), „dat men de verklaring van een „woord" verwart met de verklaring van de zaak zelve. De naamverklaring van het „absoluut-noodzakelijke" is gemakkelijk genoeg, want het is: „datgene, waarvan het niet-bestaan onmogelijk is" Maar dit brengt ons geen stap verder, waar het ons te doen is, om de voorwaarden te kennen, onder welke het niet-zijn van een voorwerp als absoluut (schlechthin) ondenkbaar moet worden beschouwd"

't Verdient aanbeveling, bij KANT's „deductie der zuivere verstandsbegrippen" zich in hoofdzaak te houden aan de eerste uitgave van de „Kritik der reinen Vernunft", omdat m. i. de bewering van SCHOPENHAUER volkomen juist mag genoemd worden, dat dit gedeelte volgens de eerste uitgave meer in overeenstemming is met het geheele werk.

Minder juist evenwel is zijn oordeel, als hij (in een brief aan ROSENKRANZ) zegt, dat de tweede uitgave met de eerste in tegenspraak is; en het mag op zijn zachtst een zeer „pessimistisch" vermoeden van den grooten pessimist heeten, als hij meent, dat K. zich van die tegenspraak wel bewust is geweest.

Reeds HARTENSTEIN heeft aangetoond dat deze oordeelvelling van SCHOPENHAUER hoogst onbillijk is; en de aandachtige onbevooroordeelde lezer kan niet anders, dan HARTENSTEIN ten volle gelijk geven. Trouwens, het zou dan ook al in de hoogste mate verwondering moeten wekken, wanneer een reuzengeest als die van KANT over eene zaak, die hij volgens zijn eigen getuigenis niet lichtvaardig behandelde, maar in al haar diepte heeft zoeken te peilen (reeds in de eerste uitgave zegt hij, dat hij aan niets zooveel moeite heeft besteed, als juist aan deze deductie der categoriën) — wanneer, zeg ik, een man van een scherpzinnigheid als K. over deze zaak, na haar gedurende zes jaren tot een voorwerp van bespiegeling te hebben gemaakt, niet alleen geen het minste licht had verspreid, maar er zelfs duisternis en verwarring in had gebracht.

Waar is het dat in de tweede uitgave onderscheidene stukken zijn weggelaten, die zeer schoon zijn, en tot eene heldere voorstelling van het geheel het hunne kunnen bijdragen. Doch dit mag onder geen beding (de zielen-adel van K.'s persoon strekt ons hiervoor tot waarborg!) aan min zuivere bedoelingen van de zijde des auteurs worden toegeschreven; maar eenvoudig, wat hij zelf ook zegt, aan zijn streven, om zijne denkbeelden zoo kort mogelijk samen te vatten.

Nu is het, dunkt mij, zeer verklaarbaar, dat KANT, die in zijn systeem natuurlijk door en door te huis was, sommige dingen, bij de eerste ontwikkeling van zijn stelsel door hem neergeschreven, later bij de omwerking meende zonder aan het verband schade te doen, te kunnen weglaten; die echter niettemin een ander zeer dienstig kunnen zijn, om hem de toeëigening zijner theorie gemakkelijker te maken. En dit is inderdaad met bedoelde bladzijden het geval!

Men leze derhalve (en ik voeg er bij: „men bestudeere") volgens de rangschikking, die wij in de uitgave van KEHRBACH vinden, eerst de uiteenzetting der deductie van de eerste uitgave, en dáárna de in het aanhangsel opgenomen variant der tweede

uitgave, en men zal er bij eigen ervaring over kunnen oordeelen, welk een nieuw licht daardoor over de geheele zaak opgaat.

De beschuldiging echter (de kundigheden van hem die haar te berde bracht, niet te na gesproken, ook al schijnt hij meer van 't geen hij heeft gezegd, moeielijk te kunnen verantwoorden), de beschuldiging, dat K. in de tweede uitgave in meerdere of mindere mate aan zijn eigen wetenschappelijk beginsel ontrouw is geworden, — is geheel uit de lucht gegrepen. Nooit en nergens kan men bij hem er een spoor van ontdekken, dat hij zijne grondstelling van het Idealisme (nl. het transcendentale) verzaakt. Integendeel: in zijne laatste geschriften (en hij schreef nog in zijn vijf en zeventigste levensjaar) evenzeer als in zijne vroegere plaatst hij haar steeds met den meesten nadruk op den voorgrond, en zij is het uitgangspunt van al zijn filosofeeren, het fundament, waarop het geheele gebouw van zijn wijsgeerig systeem rust.

(7) Vgl. KANT Kritik der reinen Vernunft, bl. 193 (R. 174), 457 (R. 451), 540 (R. 540—41), 587—89 (594-96), 606 (615) en 626 (638). Kr. d. Urthlskr, 371 (R. 376) ook 220 (R. 221).

Religion bl. 56 (R. 61), 61—66 (R. 69—74), 83—88 (93—98), 91 (100), 93 (103), 98 (109), 107 (121), 127 (142), 131 (147), 180 (201), 194 (216), 197 en 98 (219), 208 (232).

Streit der Facultäten bl. 33 (218), 53 (288), 55 (291) 56 (292), 59 (294).

Zum ewigen Frieden bl. 33 (266) en Kr. der practischen Vernunft bl. 3 (R. 107).

Cf. SCHOLTEN, Leer der Hervormde kerk 3e uitg. bl. 152: „Indien het wonder geene verbreking der natuurwet is, dan kan de werkzaamheid van God daaruit niet meer blijken, dan uit elk ander feit."

Godsdienst en Wijsbegeerte, bl. 174, „In CHRISTUS ziet KANT de idé van den Gode welgevalligen mensch, die als zoodanig ook Zoon van God is" — HOEKSTRA, Ontwikkeling van de zedelijke idee in de wereldgeschiedenis, bl. 132, 243 vv. en bl. 258. Bronnen en Grdsl. § 140, bl. 330.

A. KUENEN, Godsdienst van Israël, Dl. I, bl. 5—13. — DE BUSSY, Waarde en inhoud van de godsdienstige voorstellingen, bl. 23. — LESSING's onderscheiding tusschen

„zufällige Geschichtswahrheiten" en „nothwendige Vernunftwahrheiten" is bekend, zie zijn Briefe an MENDELSSOHN.

Het meest consequente formeele supranaturalisme vinden we voorgestaan door ULLMANN, Theologische Studiën u. Kritiken, 1835, pag. 602, die het bestaan van God rechtstreeks afleidt uit het feit dat JEZUS in bovennatuurlijken zin Zoon van God is, en STORR, die in zijn Lehrbuch der Dogmatik Gods bestaan onmiddelijk bewijst uit de bijbelsche wonderverhalen. Men vergelijke reeds CICERO, de Div. II, 72 „Ut religio propaganda est — sic superstitionis stirpes eiiciendae." „Man musz sie mit der Wurzel ausreiszen" zegt KANT.

(8) Vgl. Kr der reinen V. bl. 539 (R. 538—39).

(9) cf. Kr. der reinen Vrft. bl 275 (R. 254), 447 (R. 439), 458 (452), 502—520 (499—518), 537 (537). — Kr. der Urtheilskraft bl. 266 (R. 268), 272 (276), 282 en 83 (286 en 87); Naturgeschichte des „Himmels" 130 (183) en 133.

(10) cf. Kr. der reinen Vrft. pag. 297 (R. 279).

(11) cf. Kr. der reinen Vrft. pag. 209 (R. 773).

(12) cf. Kr. der reinen Vrft. pag. 313 en 14 (R. 295 en 96), 539 (538), 583-85 (589-91), 688 en 89 (R. 790). Kr. der pract. Vrft. bl. 64 (R. 170) en Kr. der Urthlskr. bl. 385 (R. 390.)

(13) Kr. der reinen Vernunft bl. 28 (R. 681), 438 (R. 430), 481 (R. 477), 489 (R 485), 566 (R. 571), 568 (R. 574), 569 (R. 575), 577 (R. 583), 586-596 (R. 593—604), 602 (R. 610), 624—625 (R. 536—537).

Kr. der practischen Vernunft bl. 100 tot 105 (R. 208 tot 213).

Kr. der Urtheilskraft bl. 284—287 (R. 288-291), 280 (R. 283), 299-304 (R. 303-309), 306 (R. 311), 312 (R. 316), 354 (R. 359); Religion innerhalb der Grenzen der bloszen Vernunft bl. 54 (R. 59), 142 (R. 159), 169 (R. 190).

Naturgeschichte des Himmels bl. 6 tot 11 (R. 43 tot 49), 13 (R. 51), bl. 185 (Supplement).

Streit der Facultäten, bl. 60 tot 65 (R. 295 tot 300).

Zum ewigen Frieden, bl. 26, de aanm. (R. 259). Men vergelijke hierbij de voorrede van KEHRBACH, pag. V.

(14) cf. Kr. der reinen Vrft. bl. 415 en 16 (R. 404).

(15) Vgl. HOEKSTRA Bronnen en Grdsl. enz. bl. 117, ethymologie van het woord „mensch".

(16) Vgl. Kr. der reinen Vrft. bl. 208 (189), bl. 401 en 402 (388 en 89), 693 (795).

(17) Vgl. Kr. der reinen Vrft. bl. 326 (R. 309), 582 (589), 586—96 (593—604) Naturgesch. des Himmels bl. 184.

(18) Uit de Kritik der practischen Vernunft en de Religion (even als uit vele andere zijner geschriften) blijkt ons, dat KANT even vast als hij geloofde aan het bestaan van God — ook geloofde aan een beter leven hiernamaals. Vgl. o. a., Rlg. 138 (R. 154) de aanm. Kr. der reinen Vrft. 576 (R 582), Naturgesch. des Himmels bl. 117 (R. 170) Streit der Facultäten 56 (R. 292), Träume eines Geisterschers bl. 67 (R. 106).

(19) De hoofdbedenking is, dat KANT zich op de wet van de causaliteit beroept, welk beroep hij eerst voor ongeldig heeft verklaard. Doch 't is de causaliteit van de natuurnoodzakelijkheid, niet de causaliteit der vrijheid (die met de eerste in scherp contrast staat), welke hij door de logica gedrongen, niet wil toelaten. Dat zijn postulaat, volgens een tweede bedenking, op utilitarianisme, of eudaemonisme zou neerkomen— is ons reeds gebleken onjuist te zijn. De categorische imperativus is van zuiver ethischen aard.

(20) cf. Kritik der pract. Vrft. bl 32 en 36 (R. 136 en 141), 21—108 (125—217), 124 (234). Kr. der reinen Vrft. bl. 75 (R. 720), 274 (253), 440 (432), 626 en 27 (637 en 38), 630 (642). Kr. der Urthlskr. bl. 337 (343) 339 en 40 (345) 342 (348) 345 de aanm. (351) 347 en 48 (352 en 53) 359 (364) Definitie van de Religion: „Moral in Beziehung auf Gott als Gesetzgeber." bl. 371, 373, 74, (377, 78, 79, 390 (395). Religion bl. 5 en 6 (R. 5 en 6), 8 (R. 8) 47 (51) 52 en 53 (57 en 58) 57 (65), 150 en 51 (166) bl. 181 (203) 197 (219) 199 (221), 201 (223), 216 de aanm. (240). Vooral het hfdst. „Der Begriff eines ethischen Gemeinen Wesens ist der Begriff von einem Volke Gottes unter ethischen Gesetzen" bl. 102 (R. 116) Zum ewigen Frieden bl. 37 (270) en 45 (278). Träume

eines Geistersehers bl. 28 (60). Streit der Facultäten bl. 25 en 26 Voorts: HOEKSTRA „Grondslag van het besef van onvoorwaardelijken plicht bl. 52 en HOEKSTRA, Bronnen en Grdsl. enz bl. 49, 50 en 51, bl. 63, 132 en 33, 185, 220 en 228 e a. DE BUSSY Ethisch Idealisme bl. 178 en 248, en het geheele negende hfdst. Cf. ook reeds CICERO Defin. II. 14, en verder: BAUMGARTEN CRUSIUS Lehrbuch der Christl. Dogm. 1 Th. pg. 708 „Man hat mit Unrecht dieser Philosophie gerade, und ihr an sich, eine der Offenbarung und der positiven Religion widerwärtige Richtung beigelegt." vgl. ook G. W. STEMLER Over het Christelijk levensbeginsel in Theologische Studien jaarg. 3, afl. 6, bl. 445.

KUNST EN KERK.

Hoe is de schoone kunst door de Christelijke Kerk voor haar doel gebruikt? Hoe moet zij daarvoor gebruikt worden? Hoe kan zij dit?

Geachte Broeders? (1)

Wij beleven een voor de Kerk en den Godsdienst moeielijken tijd. Eene groote menigte der beschaafden is afkeerig van de Kerkleer, van de Kerk, van den Godsdienst. Zij komt niet meer in de kerkgebouwen, leest niet langer godsdienstige geschriften, en ontwijkt de personen en de plaatsen, waar zij verwacht, dat over God en eeuwigheid zal gesproken worden.

Hoe zullen wij deze jammerlijk afgedwaalden bereiken?

Op de oude wegen kunnen wij hen niet brengen; welke nieuwe wegen zullen wij banen? Is het Evangelie de kracht Gods tot zaligheid, welke is de prediking des Evangelies, waaraan de beschaafde klassen het oor misschien nog zullen willen leenen?

Zou niet een prediking door de schoone kunst in onzen tijd veel aanbeveling verdienen?

De kunst is in hoogachting in onze dagen, zoodat

velen op haar letten, en luisteren naar hare liefelijke en bekoorlijke stem. Niet het verstand of de rede ontwaken het eerst in den jongen mensch, maar de schoonheidszin.

Teregt zingt SCHILLER van de menschheid:

> Nur durch das Morgenthor des Schönen
> Drangst du in der Erkenntniss Land.

Intusschen heeft de kunst ook gevaren voor de gezonde ontwikkeling des menschen. De oude Grieksche en Romeinsche wereld heeft de kunst vergood, de kunst in plaats van den godsdienst gesteld, het heilige aan het schoone opgeofferd, zelfs over de wellust den glans der schoonheid verspreid. Zóó is de oude wereld van Athene en Rome verweekelijkt en ontzenuwd, en, trots kunst en wetenschap, te gronde gegaan.

Ook de Roomsch-Katholieke kerk heeft op zulk eene overdadige wijze de bekoringen der kunst over den godsdienst uitgestort, dat deze er vaak onder werd bedolven.

Het is niet goed te keuren, doch wel te begrijpen, dat de Hervorming in Zwitserland wegens dit misbruik, ook het gebruik der kunst verwierp, alle beelden en schilderijen uit de kerkgebouwen verbande en de orgels in stukken sloeg, terwijl van het godsdienstig gezang niets werd overgelaten, dan het aanheffen van psalmen, en dit zoo eenvoudig mogelijk.

LUTHER hield alle kunsten in eere, liet orgels en beelden in de kerken en veredelde het godsdienstig gezang door eigene poëtische liederen en muziekale zangwijzen.

Doch ook dit leidde weder tot misbruik. Het kunstlievende Duitsche volk hechtte op den duur vaak te veel aan schoone vormen en klanken, totdat eindelijk zijn twee grootste dichters, GÖTHE en SCHILLER, de kunst gingen stellen boven den godsdienst, en dezen door gene wilden vervangen, de kerk door den schouwburg.

Tot op onze dagen toe werden kunst en godsdienst niet in de rechte verhouding tot elkander gezet. De kunstenaars achtten veelal den godsdienst niet hoog genoeg, en de theologen stelden de kunst niet op prijs. Om maar één ding te noemen. In de geschiedenis der kunst zweeg men meest over den Godsdienst, die haar moet wijden, en in de geschiedenis der Godsdienst van de kunst, die haar moet verheerlijken.

In dit laatste opzicht is er echter in onzen tijd een groote verbetering gekomen. De geniale KARL HASE heeft in zijne Kerkgeschiedenis de kunst in hare verschillende vormen, in de onderscheidene eeuwen, bij allerlei Christelijke volkeren met liefde beschouwd en in zinrijke beoordeelingen gewaardeerd. En hij heeft het gedaan met zulk een meesterschap, dat de geschiedenis der kunst nu altijd een onderdeel der kerkgeschiedenis zal blijven.

Evenwel is over de betrekking tusschen kerk en kunst nog veel te onderzoeken. Onze voorzitter (Broeder FRANCKEN) sprak voor ettelijke jaren over kunstvergoding en kunstverguizing, als twee uitersten, beide af te keuren, om kunstwaardering als het ware midden te huldigen. Wij moeten elkander helpen om dit ideaal een weinig nader te komen.

Wanneer ik mij veroorloof daartoe eenige gedachten over de betrekking van Kunst en Kerk aan uw oordeel te onderwerpen, zal ik dit niet doen door eerst na te gaan, zooals de vraag luidt: „hoe is de schoone kunst door de christelijke kerk voor haar doel gebruikt," en daarna: „hoe moet zij daarvoor gebruikt worden," en eindelijk: „hoe kan zij dit?" Deed ik aldus, dan zou mijne inleiding der beantwoording dezer vraag niet eenige minuten, maar uren lang worden. Ik kan alleen op elke schoone kunst eenige blikken werpen, doch ze zoo veel mogelijk uit de drie gezichtspunten, in de vraag aangewezen, regelen en ordenen.

I.

De oudste der schoone kunsten is de Bouwkunst. Hoe is zij door de Kerk gebruikt?

Toen CONSTANTIJN zich bij de Christenen had gevoegd, schonk hij voor den dienst der Kerk vele basiliken, keizerlijke gebouwen, waarin beurs en handelsgericht werd gehouden. Met geringe moeite waren zij voor Christelijke kerken in te richten. Waar geene basiliken waren, vooral in de dorpen, ontstonden kerkgebouwen, naar haar model, maar gewijzigd; aan deze bouworde, in 't Oostersch keizerrijk algemeen, gaf men den naam van de Byzantijnsche. In het westen had men later eenen anderen bouwstijl, den gothischen of germaanschen geheeten. Deze stijl was eene navolging van de bosschen, waarin onze Heidensche voorouders hunne Goden dienden. Wandel op een zonnigen dag in eene eeuwenoude beuken- of eikenlaan. Zie, hoe de takken boven uw hoofd in scherpe spitsbogen over elkander

gaan, en hoe het zonnelicht door de zich bewegende bladeren flikkert: gij ziet het model voor de spitsbogen in de gewelven en aan de ramen der gothische kerken en voor de geschilderde glazen, die een beweeglijk halflicht in het ruim des tempels verbreiden. Die gothische kerken vindt gij van Upsala en York, tot Milaan en Burgos. De bij ons bekendste dezer verhevene kerkgebouwen is de onlangs na zes eeuwen arbeids voltooide Dom van Keulen.

Maar die kerken, hoe volkomen geschikt voor misbediening en al den praal der Roomsch-Katholieke eeredienst, zijn geheel ongepast voor onze Protestantsche godsdienstoefening. Toch moest deze er wel in gehouden worden, waar de gemeenten de Hervorming aannamen, en geen geld hadden, nieuwe kerken te bouwen. Zij gebruikten dus de bestaande, haar toekomende kerkgebouwen, zonder van het koor en de omgangen veel gebruik te kunnen maken. Doch hoe noodzakelijk dit was, de bouwstijl werd er door bedorven.

De fraaie beschilderde kerkramen, die men had kunnen onderhouden, werden vaak verwaarloosd, en vervangen door witte glasruiten, en als dan de zon te fel scheen, dan hing men er, o gruwel, groene gordijnen voor.

Vragen wij nu, hoe moet de schoone bouwkunst dienstbaar gemaakt worden aan de bedoeling der Kerk: dan zijn er vele onafwijsbare eischen te voldoen. Onze kerkgebouwen moeten licht zijn: een vroolijken en plechtigen indruk maken; in den zomer niet benauwd zijn of kil, in den winter niet koud. Zij moeten naar de regelen der acoustiek zijn gebouwd, zoodat de spreker

gemakkelijk overal wordt verstaan. Zij mogen niet langwerpige loodsen zijn, wel voor magazijnen geschikt, maar niet voor heiligdommen. Handel en nijverheid mogen zich met loodsen vergenoegen, aan de vereering des Allerhoogsten moet het schoonste en het beste worden gewijd

Maar hoe zullen wij dat tot stand brengen? Predikanten kunnen veel daartoe bijdragen, maar moeten er dan ook ernstig werk van maken, vooral bij den bouw van nieuwe kerken Zij moeten beginnen met te beseffen, dat er geene kunst in ons vaderland zoo schandelijk is verwaarloosd als de bouwkunst, en dat met name de kerkbouw vaak wordt overgelaten aan dorpstimmerlieden of aan ingenieurs van den Waterstaat, die uitmuntende sluizen en bruggen kunnen bouwen, en toch van kerkbouw geenerlei begrip hebben.

Er is een nieuwe bouwschool en bouwstijl ontstaan door den bouwraad HASE te Hannover, die vele kerken, scholen, stations en andere openbare gebouwen heeft gesticht, even doelmatig en sierlijk, als bevallig, sterk en goedkoop. Ik heb hem voor ruim twintig jaar bezocht en eenige zijner werken, plannen en teekeningen bewonderd. In Duitschland spreekt men van deze als de Hannoversche bouworde; ook in Nederland begint men op haar te letten.

Enkele doelmatige en schoone kerkgebouwen heeft men in de laatste jaren bij ons zien verrijzen. Ik noem Helmond, waar een lichte, vroolijke, deftige, niet groote Hervormde kerk in ovalen vorm u bekoort. Ook de kapel te Scheveningen bij het Badhuis is een smaakvol voortbrengsel van gothische bouwkunst voor de Evangelische godsdienstoefening. Evenzoo is dit ook

het geval met de nieuwe Westerkerk te Rotterdam.

In sommige kerken, als de Hoogduitsche in den Haag, heeft men ramen van gekleurd, geribd, of mat glas, zoodat er geene gordijnen noodig zijn. Fabrieken van smaakvol en toch niet duur glas voor kerken heeft men bij Aken.

Predikanten kunnen ook den schoonen kerkbouw bij ons bevorderen, in zooverre zij zitting hebben in de kerkbesturen en dan zorgen, dat uit de synodale fondsen geene subsidie wordt gegeven, dan voor smaakvolle gebouwen, die volstrekt niet duurder behoeven te zijn, dan de smakelooze, zooals thans zeer vele nieuwe kerken zijn.

II.

Over de tweede schoone kunst, de Beeldhouwkunst, zal ik zeer kort zijn.

Zij deelde niet in de gunst der oudste Christenen; beelden, met name standbeelden, leidden licht tot beeldendienst en deze tot afgoderij. In het Oostersch keizerrijk had men, gelijk bekend is, eeuwen lang den hevigsten strijd over het al of niet toelaten van standbeelden in de kerken. Niet zelden verbrak men ze met geweld; die het deden, heetten iconoclasten: beeldbrekers, beeldstormers. Daarvan is eindelijk de uitkomst geweest, dat de standbeelden in de Grieksche Kerk uit de heiligdommen werden geweerd en alleen geschilderde beelden daarin toegelaten.

In de Latijnsche of Roomsche Kerk werden, trots de afkeuring van KAREL DEN GROOTEN na eenigen strijd, beide, standbeelden en schilderijen, in de kerken op-

genomen. Doch het geschiedde met dit gevolg, dat de grofste beeldendienst, ja ook wel de ergste afgoderij in die kerk de overhand verkreeg.

De hevigste bestrijder van alle beeldendienst, van schilderijen zoowel als van standbeelden, was MOHAMED, die daardoor, evenals door zijne handhaving van Gods eenheid, een groote zegen voor de menschheid, ook voor de Christelijke Kerk, is geworden.

Hevig werd voorts door vele protestanten al wat beeld in de kerken was, bestreden en daaruit verworpen. Te Zürich verbrijzelde men de heiligenbeelden als afgoden.

Wij hebben intusschen in onze huizen schilderijen niet alleen, maar ook beeldhouwwerken, die heilige handelingen en personen voorstellen, en we zijn ons bewust, daarmede geene afgoderij te plegen. En als wij ze in onze huizen opnemen, waarom dan ook niet in de kerken? Of zoudt gij meenen, dat de stichting der gemeente, die te Kopenhagen in de Lieve Vrouwenkerk opkomt, wordt verminderd door dat zij THORWALDSENS meesterstukken, den Heiland en de Apostelen, rondom zich ziet? Of dat de Westminsters abdij, Leidens Pieterskerk, Delfts Oude en Nieuwe kerk mingepast en geschikt zijn voor de evangelieprediking, dewijl zij prachtige gedenkteekenen en beelden te aanschouwen geven?

Evenwel wil ik de vraag niet opwerpen, hoe de beeldhouwkunst meer moet en kan dienstig worden gemaakt aan de bedoelingen der Kerk Wij, Protestanten, kunnen haar moeielijk beantwoorden. En wij hebben nog zoo veel andere zaken, die behartiging eischen, aan te wijzen, dat wij, mijns inziens, best

doen, voor de bevordering der belangen onzer Kerk door de zoo uiterst kostbare beeldhouwkunst nog niet te ijveren.

III.

Even kort als ik over de beeldhouwkunst sprak, even uitvoerig zal ik handelen over de derde schoone kunst, de schilderkunst, van welke wij veel hulp voor de Kerk kunnen vragen.

Ten allen tijde heeft deze de grootste diensten bewezen aan de Kerk. Wel is er niet alleen gebruik, maar ook misbruik van gemaakt in de Kerk der Grieken en Romeinen, doch onder hen is er niet verbastering der Kerk gekomen door de aanwending dezer kunst, maar door de verdonkering en verbastering van Gods Woord. Als dit rein en onbelemmerd wordt gepredikt, kan geene schoone kunst aan de Kerk schade, maar alleen voordeel aanbrengen.

Treffende proeven bestaan er van 'tgeen deze kunst in alle eeuwen heeft uitgewerkt. BOGORIS, koning der Bulgaren, verzocht in de negende eeuw den Griekschen monnik METHODIUS een indrukwekkende schilderij voor zijn volk te maken. Deze koos tot onderwerp het laatste gericht, 'twelk zulk eene vrees in den koning en zijn volk deed ontstaan, dat zij het Christendom aannamen. MAX MÜLLER verhaalt (2), dat toen de zendeling TESTÉRA acht of negen jaar na de verovering van Mexico in dat land kwam, hij het onmogelijk vond de taal der inboorlingen te leeren, waarop hij hen door platen van de bijbelsche geschiedenissen in de hoofdleeringen van het Christendom onderwees. Deze

prenten maakten op de harten des volks grooter indruk dan alle andere door zendelingen aangewende middelen. Evenwel moet men in 't oog houden, dat die platen, waren ze niet door tolken toegelicht, voor de starende menigte der inboorlingen geen zin zouden gehad hebben.

De zendeling van het Nederlandsche Bijbelgenootschap, GERICKE, vond in 't midden dezer eeuw bij den Sultan van Madura (het eiland bij Java) een ouden Hollandschen Bijbel met houtsneden. Daarvan was de sultan zoo bekoord geworden, dat hij wilde weten, wat zij beteekenden; hij had er navraag naar gedaan en de verkregen uitlegging in 't Javaansch er bij geschreven.

Nog treffender is een ander geval (3). Een heidensch jongeling in Nieuw Holland, PEPPER genoemd, zeventien jaar oud, op wiens bekeering men reeds lang een stille hoop had gekoesterd, was weder in zijn oude onverschilligheid en zondige zeden teruggevallen. Maar 15 Jan. 1860 verklaarde de zendeling SPIESEKE aan hem en zijne kameraden eenige bijbelsche prenten. De voorstellingen van den zondvloed en van 's Heeren lijden in Gethsémané maakten een bijzonderen indruk op hem. Kort daarna bij het verhalen van woorden als: „Ik ben de goede Herder, Ik ben de opstanding en het leven," riep hij uit: „O, dat is schoon," en betreurde hij het zeer, dat hij geen juiste uitdrukking in zijn taal kon vinden, om het woord *gelooven* ten volle weder te geven. Op een laten avond zag SPIESEKE hem lang alleen bij den haard zitten en hoorde hem zeggen: „Ik heb veel over mijne zonden geweend, en daarover nagedacht, hoe mijn Heiland den nacht in den hof ging en bad, tot dat zijn zweet als bloeddroppels neerviel, en *dit voor mij*!" Nu baden zij met elkander en

van toen af waren de sporen van den genade-arbeid des heiligen geestes in PEPPERS hart onmiskenbaar.

Te Bremen hoorde ik 24 Mei 1876 in de Missions-Conferenz Dr. WANGEMANN verhalen, wat hij zelf van den invloed van bijbelsche prenten had ondervonden. Een woest en wreed stamhoofd onder de kaffers was onwillig naar de prediking te luisteren; doch hij had eene dochter, die eenig belang er in stelde. Nu gaf Dr. WANGEMANN hem eens een aantal gekleurde bijbelsche plaatjes, met verzoek, die voor zijne dochter mede te nemen. Hij bezag ze en werd nieuwsgierig, vroeg naar de beteekenis en luisterde wel een uur lang naar de Evangelie-verkondiging, welke hij in den vorm van prenten-uitlegging hoorde.

JONATHAN GOBLE deed in Januari 1880 eene reis door een deel van Japan, waarbij hij als agent van het Amerikaansche Bijbelgenootschap in logementen, tempels, scholen en schouwburgen, voordrachten hield, en grooten indruk maakte door een tooverlantaarn met fraaije bijbelsche tafereelen. Honderden verdrongen zich, om ze te zien (4).

Waartoe meer proeven van de macht der afbeeldingen in de Heidenwereld? Hebben wij allen niet dezelfde ondervinding bij het huiselijk onderwijs onzer kinderen, bij onze dienstboden, bij alle min ontwikkelden, ja ook bij alle beschaafden? Zien ze niet begeerig naar goede, duidelijke, zinrijke, de nieuwsgierigheid, of de weetgierigheid, of den kunstzin prikkelende afbeeldingen? Worden er niet telkens weder, vaak zeer kostbare prentebijbels uitgegeven? Versieren wij onze huizen niet met voorstellingen uit de bijbelsche geschiedenissen? Met LEONARD DA VINCI's Avondmaal,

met SCHEFFER's Christus Consolator en Remunerator? met tallooze andere meesterstukken, waarvoor de Bijbel de stof heeft opgeleverd?

Gewis, naast en bij de prediking des Evangelies in woorden, die hoofdzaak is en blijven moet, is de schildering des Evangelies in beelden een krachtig middel ter verbreiding des Christendoms overal, in alle standen en in alle tijden. En worden met recht bij de prediking ook boeken, vooral bijbelvertalingen gevoegd: bij deze Bijbels in letters, die onze Bijbelgenootschappen in millioenen leveren, zijn ook Bijbels in afbeeldingen nuttig en noodig. Zij spreken tot oog en hart nog anders dan letters; ze zijn geschikt niet alleen, om de aandacht te trekken en te boeien, ze zijn, goed gekozen en goed uitgevoerd, ook de beste hulpmiddelen om op de hoofdzaken des Bijbels de aandacht te vestigen en het hart diep te treffen.

Doch ontbreekt het niet aan de uitnemendste kunstwerken, om de bijbelsche geschiedenissen levendig, juist, leerzaam, aangrijpend-schoon ons voor te tooveren: het is er verre af, dat alle, of ook maar de meeste schilderijen en prenten, die den Bijbel zullen aanbevelen, niet zeer verre zouden afdwalen van het ideaal, dat zij kunnen en moeten bereiken. In een boekske van A. WÄCHTLER (4) vindt men een overzicht van de geschiedenis der Christelijke beeldende kunst, waaruit men ziet, hoe deze kunst, dusverre als bij den tast heeft beproefd de bijbelwaarheid te dienen, maar zich daarin vaak jammerlijk heeft bedrogen.

Ik wijs op enkele punten.

Hoe ongelukkig is dikwijls de keus van onderwerpen, door de schilders behandeld? In de beroemde

galerij te Dresden heeft men vier of vijf tafereelen van den dronken LOTH en zijne beide wellustige dochters.

Veelal overladen ook de kunstenaars hunne tafereelen met veel te veel figuren, zooals SCHNOW VON CAROLSFELD, wiens prachtige teekeningen door overlading voor drie vierden schier onbruikbaar zijn.

Betere bijbelsche prenteboeken, dan de dusver bestaande, hebben wij derhalve noodig voor velerlei doeleinden, vooral voor deze drie:

a). Predikanten en godsdienst-onderwijzers kunnen ze niet missen bij hun onderwijs in catechisatiekamer en school, ten einde de aandacht der leerlingen levendig te houden en hen, door het schenken van kleinere afbeeldingen, voor hun vlijt te beloonen.

b). Evangelisten en bijbelverkoopers aan de huizen hebben ze noodig, om door het vertoonen en uitleggen van deze en die bijbelsche prenten een aanknoopingspunt voor een gesprek te vinden en onverschilligen er toe over te halen, dat zij zich zulke prenten, een Nieuw Testament, of een Bijbel aanschaffen.

c). Onmisbaar zijn ze voor zendelingen in de heidenwereld, om ze bij hunne Evangelieprediking in woorden te gebruiken, ten einde voor deze prediking de harten te openen.

Voor deze drieërlei personen zijn twee soorten van bijbelsche prenten noodig, grootere en kleinere; ik zal ze maar eens wandprenten en handprenten noemen, de eersten om aan den wand op te hangen bij 't onderwijs, waartoe zij zóó groot moeten zijn, dat een dertigtal kinderen ze tegelijk goed kan zien, en de laatsten om aan vlijtige leerlingen ten geschenke te

geven. Dat bij beide soorten mondelinge verklaring onmisbaar is, spreekt van zelf.

De grootere en zelfs ook kleinere prenten kunnen echter ook nog voor een ander doel dienstbaar gemaakt worden: voor versieringen in de huizen der geringere klassen. Velen wenschen platen te bezitten, doch hebben geene dan smakelooze en wel eens onzinnige of onkiesche. Goede bijbelsche platen zouden hun welkom zijn.

Voor meer aanzienlijken zullen de door mij bedoelde platen doorgaans niet genoeg aan de eischen der schoone kunst beantwoorden, om ze ter versiering hunner huizen te gebruiken.

Om nu bijbelsche prenten, gelijk hier bedoeld worden, te verkrijgen, mag men de zaak niet langer aan het inzicht, den smaak en den handelsgeest van kunstenaars en uitgevers alleen overlaten. Immers deze hebben veelal hun voordeel op 't oog en ook geen genoegzaam ruimen en helderen blik over het vele, wat hiertoe noodig is. De zaak moet dus zooveel mogelijk, door velerlei krachten te vereenigen, op een goeden weg gebracht worden. Het moet er mede gaan, als met de bijbelvertalingen Deze en die geleerden begonnen er mede; maar voortgezet werd het werk door kerkelijke commissiën, die ze verbeterden of wel vernieuwden. Zóó dient er eene vereeniging te ontstaan voor het uitgeven van bijbelsche prenten voor het volk.

IV.

Met weinige woorden zal ik over de toonkunst in dienst der kerk spreken. Wel zou hier veel over

gezegd kunnen worden, maar de mogelijkheid, om daar veel voor te doen, is voor bijna allen, die hier samen zijn, niet zeer groot. Hartverheffend is de gewijde muziek, vooral die door PALESTRINA in Rome, door SWEELLINK in Nederland, door BACH in Duitschland is ingevoerd. Er is, dunkt mij, geen hooger godsdienstig kunstgenot denkbaar dan het hooren van een oratorium van HÄNDEL, HAYDN, MENDELSSOHN en andere meesters. En 't is gelukkig, dat ook wereldsgezinde menschen de oratoria op prijs stellen, al is het, dat zij ze alleen als kunststukken weten te genieten. Met dat op prijs stellen der oratoria kunnen wij voor de kerk ons voordeel doen. Wij kunnen de opvoering er van bevorderen door beoefenaars en vrienden der toonkunst er toe aan te sporen, en door er zooveel deel aan te nemen, als ons mogelijk is. Nu en dan kunnen wij de hoogtijden der Christelijke kerk door het houden van een oratorium verheerlijken. Stichtelijker vierde ik nooit den Goeden Vrijdag dan in 1862 te Bremen, toen daar in de stampvolle Domkerk op de voortreffelijkste wijze de Messias van HÄNDEL, het oratorium der oratoria, onder ademlooze stilte van de duizenden hoorders werd uitgevoerd.

Is zulk een genot moeielijk te erlangen, wij kunnen toch iets er voor doen, door den zin voor muziek op te wekken, door het stichten van orgels te bevorderen, door muziek en zang bij Christelijke feesten aan te moedigen.

V.

Ik noemde den zang reeds. Geene schoone kunst,

die liefelijker, reiner, dieper, opwekkelijker voor de Kerk kan gebezigd worden dan de zangkunst, de meest menschelijke kunst, die den mensch als mensch meer eigen is dan alle andere kunsten. „Alle braven zingen, alleen de boozen zingen niet." Geen kind zoo jong, dat er niet naar luistert.

Wij brengen u den eeregroet,

zongen voor eenige jaren de studenten te Groningen,

Wij brengen u den eeregroet,
o Muze, aanminnig, zacht en goed!
Die tot het diepst der ziele spreekt,
Schoon u de woordentaal ontbreekt.

U huldt alreê 't onnoozel wicht,
Dat op den schoot der moeder ligt;
Het weent! — Daar sluimert het gerust,
't Is door een liedje in slaap gesust.

Gij droogt de traan des weedoms af,
En troost aan 't stil en eenzaam graf;
Het roofgedierte, hoe wreed het zij,
Eerbiedigt uwe heerschappij.

Dat, als der toonen harmonij,
Harmonisch ook ons leven zij!
't Zij als een lied, dat elk bekoort,
En door geen wanklank wordt gestoord.

In hooge eere was de godsdienstige zang bij Israël. Mozes reeds wijdde de geboorte van Israëls staat in met het volkslied, bij den doortocht door de Roode Zee

door hem gedicht. DAVID tokkelde de harp bij menig lied, „nu stout, dan teeder." Psalmen werden door Israëls profeten gezongen, die in diep en rein gevoel nooit geëvenaard zijn. De apostelen wilden, dat wij met psalmen, lofzangen en geestelijke liederen den Heer zullen zingen. AMBROSIUS voerde den zang der gemeente in en, nadat deze in de middeneeuwen was verdwenen, besefte LUTHER wat het volksgezang kon uitwerken in de gemeente. „De herleefde hymnen der oude kerk," zegt HASE, „vereenigde hij met de liederen van zijn eigen hart tot een stroom van heilige poëzie, waarin de innigste levensklanken der Duitsche natie samenvloeiden."

De Jezuïeten kenden ook de macht der zangkunst. Toen zij in Brazilië de heidenen wilden bekeeren, ontvluchtten hun de bevreesde inboorlingen, zoodat alle aanknooping met hen onmogelijk scheen. Eindelijk bedachten zij er op, dat ze liefelijke liederen zingende, in schuitjes de rivieren oproeiden. Aan die betooverende klanken konden de wilden geen weerstand bieden. Zij kwamen uit de bosschen aan de boorden der rivieren, luisteren, waagden naar de bootjes te zwemmen, lieten toe, dat die zangers aan wal kwamen, en werden op den duur hunne leerlingen.

Ook in Nederland was steeds en is nog de zangkunst in groote achting. Getuige de menigte van zangscholen en zanggezelschappen, die gelukkig veelal eene godsdienstige strekking hebben. Doch deze wordt ook miskend. Onlangs sprak na de uitvoering van MENDELSSOHN's Paulus eene ernstige Dame met eene der zangeressen over dit oratorium, met warme ingenomenheid, en roemde de overeenstemming der woorden met

de muziek. „Ja, aan de woorden," zeide de zangster „hechten wij niet."

Wij moeten er op werken, dat de godsdienstige zang in zijne waarde erkend wordt, en ook nieuwe godsdienstige scholen en gezelschappen ontstaan.

Vooral moet er moeite gedaan worden, dat het kerkgezang grondig worde verbeterd. De predikanten kunnen daartoe veel bijdragen door alléén schoone wijzen uit te kiezen en vaak te laten zingen, ook bij beurten.

Wenschelijk ware het, dat er eene herziening tot stand kwame, zoo van de psalmberijming, die nu voor drie vierde ongeveer onbruikbaar is, als van de psalmwijzen van welke ook de meeste genoegzaam onzingbaar zijn. Maar hoe zal dit in onzen twistzieken tijd tot stand gebracht worden?

De zendingsfeesten, die nu in de open lucht gehouden worden, waarbij veel wordt gezongen, kunnen ook ter verbetering van het godsdiensig gezang medewerken (6).

VI.

Van de dichtkunst, ook eene der edelste van de schoone kunsten, kan de Kerk de grootste diensten trekken.

Het oude testament heeft de prachtigste dichtstukken, welke de wereld bezit. De psalmen noemde ik reeds: wie evenaart JESAJA of JOB? Hoe blijven zij altijd frisch, treffend, aangrijpend!

JOB is met SOPHOCLES beroemdste tragedie koning Edipus vergeleken en in stoutheid en verhevenheid boven haar gesteld (7).

Na de Hervorming is een tal van dichtstukken in 't licht gekomen, waarvan het voortreffelijkst gebruik kan gemaakt worden ter bevordering van godsdienstig leven.

Onder de overige dichters munt SHAKESPEARE uit, die zonder twijfel de grootste dramatische dichter na SOPHOCLES, maar ook een der diepste Christen-dichters is. In Duitschland wordt dit opgemerkt en tot veler stichting aangewezen (8). Dit kan ook bij ons geschieden.

KLOPSTOCK is geheel en al Christen-dichter. In vele oden en bovenal in zijn Messias toont hij dit. Wel is de Messias in zijn geheel onevangelisch en ongenietbaar; wij kunnen niet meer in zijne hoofdgedachten instemmen en met hem roemen in een God, wiens bliksemende toorn alleen in het bloed van zijn Zoon kon gebluscht worden; maar dit neemt niet weg, dat er overschoone episoden in zijn, vol stichting en kunstgenot.

Een veel van hem verschillend Duitsche dichter is MATTHIAS CLAUDIUS, wiens verzen, door de vertaling van TOLLENS zeer populair bij ons zijn en het nog meer worden kunnen.

Prachtige poëzie geeft aan de Christelijke wereld onze VONDEL, wiens Gijsbrecht en Lucifer algemeen bekend zijn.

DA COSTA, de zoon der Oosterstranden, zong ook menig hartig lied. En dat deed ook TER HAAR, wiens Huibert en Klaartje overal wordt begrepen en gevoeld. En wat zal ik zeggen van den liefelijken BEETS? Of van TEN KATE, den dichter der Schepping? Of van den puntigen en gevoeligen DE GÉNESTET?

O, ze zijn, Gode zij dank! ontelbaar — die dich-

ters, vol gloed, kracht, innigheid, wier zangen ons in verrukking brengen.

Kunnen wij ze niet meer algemeen dienstbaar maken aan den opbouw der Christelijke kerk, dan dusverre geschiedt? Kunnen wij niet door Voorlezingen tot recht verstand en genot dier kunstjuweelen medewerken? En kunnen er niet nog veel meer declamatoria, dan nu geschiedt, door ons worden gehouden van de schoonste en verstaanbaarste dichtstukken, die het volk kunnen leeren, vermaken en stichten?

VII.

De laatste schoone kunst, waarop ik u wil wijzen, is de Tooneelkunst.

Er zijn wel niet in deze vergadering, die zich verwonderen over de zamenvoeging van het tooneel met de kerk. Mogten er zijn, die zich verwonderen, of misschien, die deze zamenvoeging afkeuren: voor hen merk ik op, dat ik de vele gebreken van het tooneel geenszins voorbij zie of wil vergoelijken, maar geene verwerping er van om die gebreken gerechtvaardigd acht; alleen de verbetering van deze noodwendig keur.

De verwerping, de verbanning, de bestrijding van het tooneel is immers een machtelooze poging. Het tooneel is eene behoefte voor onze menschelijke natuur. Het kleine kind speelt reeds comedie, gelijk men het noemt. Het schikt zijne poppen op, spreekt er mede, vraagt en geeft antwoord. Met andere kinderen spelende verdeelt het de rollen: „Nu moet gij moeder wezen, gij meid, ik kom bij u op visite." Het speelgoed wordt

gerangschikt, om eene kamer of keuken of winkel te verbeelden. Vóór en in en na JEZUS tijd vertoonen de kinderen op de markten bruiloften, waarbij wordt gedanst en gejubeld, of begrafenissen, waarbij men statig wandelt, zucht en weent.

En dit spelen is niet alleen aan de kinderen eigen: bij alle onbeschaafde volken heeft men vertooningen van denzelfden aard. En bij de ontwikkelde en beschaafde natiën is het in alle eeuwen en in alle landen evenzoo geweest. Griekenland leverde de meesterstukken van ESCHYLUS, SOPHOCLES, EURIPIDES, ARISTOPHANES. Engeland had zijn SHAKESPEARE, Nederland zijn VONDEL, Duitschland zijn SCHILLER, en welk volk niet zijne eigene tooneel-dichters!

Met het noemen van deze namen is nu reeds bewezen, dat er een uitnemend, deugd en godsdienst bevorderend tooneel kan bestaan. Neen, 't is niet enkel genotzucht, niet alleen kunstliefde, waaraan het tooneel kan voldoen: het kan ook de edelste aandoeningen, voornemens, werkzaamheden kweeken, het kan besef van zonde en schuld, behoefte aan vergeving en heiliging wekken en de edelste aspiraties onzer natuur te gemoet komen. Neen, ik wraak het niet, dat schilder-, toon-, zang- en dichtkunst dienstbaar worden gemaakt aan het tooneel en schatten van geld er voor worden besteed. Het is eene schoone, edele, verhevene taak, die het theater, met name de Tragedie heeft te vervullen.

In het oude Griekenland speelde het theater de rol van de Evangelieprediking in onze eeuw.

ESCHYLUS en SOPHOCLES en ook menig dichter van latere eeuwen hebben hunne tooneelkunst als eene

van de goden ontvangene en aan de goden gewijde gave beschouwd en beoefend. Het zijn uitersten, òf met GÖTHE en SCHILLER de Kerk te willen vervangen door het theater, òf met Puriteinen en Pietisten het theater te willen verwijderen als vijand der Kerk. Beiden zijn onmisbaar, doch de Kerk nog veel meer dan het Tooneel. De Kerk zoeke dus door haren ernst het Theater te veredelen, en het Theater door zijne opgewektheid de Kerk aantrekkelijker te maken: beider streven zij het, al wat menschelijk, humaan, liefelijk en goddelijk is, en dat door God ons is geschonken ter onzer ontwikkeling als Gods kinderen, getrouw en ijverig aan te wenden.

In Nederland heeft het tooneel, gelijk men weet, in de zestiende eeuw zeer veel bijgedragen, om de Kerkhervorming ingang te doen vinden onder het volk. De rederijkerskamers waren vaak geweldige predikers des Evangelies, zoodat Rome alle moeite deed, om ze te onderdrukken.

Van de rederijkerskamers onderscheiden, maar er toch mede verwant, zijn de passiespelen, die eeuwen lang onder de Christenen in hooge eere zijn gehouden, vooral onder de Roomsch-Katholieken. Een enkel grootsch overblijfsel er van is het Passiespel te Oberammergau, waarheen om de tien jaar Europa ter bedevaart gaat.

En dat niet met onrecht! Een der DEVRIENDS, die dat spel in 1860 bezocht, stelde het de schouwspelers als een model ter navolging voor. Ik woonde het in 1871 bij, en weende met vele toeschouwers heete tranen, en, 'tgeen meer zegt, de kunstminnende en kunstkennende KARL HASE zeide mij eens (in 1862):

„Over 't geheel heb ik nooit zoo iets voortreffelijks gezien als het Ammergausche Passiespel."

Wat nu kunnen wij doen, om de Tooneelkunst meer in den dienst der Kerk te brengen?

Mij dunkt, wij kunnen de Rederijkerskamers bevorderen, vooral in dorpen. Het aanmoedigen van het optreden in tooneelcostumes zou ik niet goedkeuren; dat verleidt tot onnoodige uitgaven en bevordert een ijdelen zin. Op de keuze van stukken kunnen predikanten een voordeeligen invloed hebben; vooral dienen tooneelen uit de vaderlandsche geschiedenis gekozen te worden, die veelal eene godsdienstige strekking hebben. Op de uitvoering kan ook gunstig gewerkt worden, door de spelers in te lichten over de beteekenis van 't geheel en van sommige deelen.

Waarde lezer! ik zal u niet langer bezig houden.

Wat ik gaf is zeer fragmentarisch; 't zijn wenken, voorslagen, gedachten. Misschien dat sommigen onder u er lust door verkrijgen, om op de Schoone Kunst meer te letten, dan velen doen. Ook zij is eene Gods gave, en wij mogen geene Gods gave verzuimen!

Groningen. P. HOFSTEDE DE GROOT.

AANTEEKENINGEN.

(1) Deze toespraak is 28 April 1881 gehouden in de vergadering der Evangelischen te Zwolle. Ik had haar gesteld, doch kon haar niet voordragen; zij werd gelezen door mijn zoon.

(2) Essays D. I. Beyträge zur vergleichenden Religions Wissenschaft, Leipz. 1869, bl. 278.

(3) Maandberigt van het Nederl. zendelinggenootschap, 1860, bl. 174.

(4) Zie Evang. Miss. Mag. van Basel, 1880, Bibelblätter, bl. 49.

(5) Die bildende Kunst als Auslegerin der heiligen Schrift. Halle 1880.

(6) Leerzaam over de toon- en zangkunst in de dienst der Kerk, schreef een kort maar rijk betoog Dr. SCHOEBERLEIN, Die Musik im cultus der evangelischen Kirche, Heidelberg 1881.

(7) Door VAN HERWERDEN, Waarh. in Liefde, 1866. III. stuk.

(8) PETRI, Zur Einführung Shakespeare's in die christliche Familie.

KINDEREN DER VERGETELHEID VAN EEN ONVERGETELIJKE.

Met dien onvergetelijke bedoel ik den man, wiens naam wel terecht door een rouwrand omgeven, in de eerste aflevering van dit tijdschrift en ook elders zoo somber afgedrukt werd.

Waar, waardig, warm — schrap geen dezer drie w's — werd hij in leven en werken, in spreken en handelen herdacht. Buiten alle kijf schreef FRANCKEN geestdriftig over zijn vriend: de gestorven enthusiast had kennelijk den auteur geënthusieerd.

Wat mij betreft; ik voelde mij steeds aangetrokken door HENDRIKUS BROUWER, wiens in 1877 aangeprezene enkele belijdenisvraag: „Gelooft gij van harte in het Evangelie van JEZUS CHRISTUS?" reeds vroeger, bij het bevestigen van leden, door mij werd gebruikt. Als uit mijn hart gevloeid was de twaalf jaren geleden door zijn vaardige pen geschrevene, echt liberale betuiging: „Ieder, die van den CHRISTUS des Evangelies zijn heil en dat der menschheid verwacht, is van mijn richting en hem noem ik mijn geestverwant, hij moge orthodox, of evangelisch, of modern zich noemen."

Eer ook omtrent BROUWER — bij wien het waarschijnlijk niet zoo gauw als doorgaans zal geschieden —

geldt: „ik ben uit het hart vergeten als een doode" — voel ik mij gedrongen, om enkele penne-, ik bedoel geestesvruchten van den ontslapene mede te deelen.

Als kinderen der vergetelheid bestempel ik stichtelijke bladzijden door den mede-redacteur van Geloof en Vrijheid in een tijdschrift geplaatst, hetwelk in 1853 en '54 verscheen, en dus na een levensduur van een paar jaren uit de rij der christelijke letterkunde voor goed verdween. Het droeg ten titel: Christelijk Zondagsblad, verscheen bij kwartalen, had J. J. SWIERS tot redacteur, vermeldde op zijn omslag 35 namen van medewerkers, die op vijf, zes na ontslapen zijn. Onder die personen behoorden velen met mij tot figuranten, doch BROUWER was volijverige medewerker in de daad en in de waarheid.

Onze vriend opende het tijdschrift op dertigjarigen leeftijd in het vierde jaar zijner Oudkerksche Evangeliebediening met een bijdrage en een vervolg daarop, handelende over een levensbeschouwing en een levensbehoefte. Hij schetst drie wandelaars: luchthartig is de een, zwaarmoedig de andere. Zij drukken beide in een praatje den indruk af, welken een Nieuwjaarsmorgen op hen maakte. Een derde mengt zich in het gesprek, den eersten waarschuwende tegen wufte lichtzinnigheid en den tweeden tegen sombere gemoedsstemming. Terwijl hij redekavelt, om bij hen „aan te kweeken dien waren burgerzin, die ons als burgers van een eeuwig en heerlijk vaderland niet mag ontbreken," wordt hun samenspraak afgebroken door het laatste klokgelui voor de openbare godsdienstoefening. Het kerkgebouw binnengetreden, hooren zij na gebed en lied tot tekst voorlezen, het op hun morgengesprek passende woord: Ik

ben een vreemdeling op de aarde: verberg uw geboden voor mij niet (Ps. CXIX: 19).

De prediker, zijn mond geopend hebbende, wijst aan, hoe het eerste deel van den tekst aandringt, dat een vreemdeling met zijn gedachten in het vaderland leeft; in den vreemde de bestemming of het genot zijns levens niet zoekt; zijn reize naar het vaderland onafgebroken voortzet; alle overtollige beletselen, die zijn reis vertragen, van zich afwerpt en daarentegen alles opzoekt, wat zijn reis bespoedigen kan.

Zulk een levensbeschouwing moest de hoorders opwekken, om naar bevrediging eener levensbehoefte te verlangen. Uit het tweede lid van het Psalmwoord ontwikkelden zich deze belangrijke stellingen: vooreerst, de reiziger heeft aan een gids dringende behoefte; ten tweede, door het al of niet zoeken van dien gids blijkt, of de reiziger waarlijk het doel van zijn verblijf in den vreemde behartigt; ten derde, de reiziger zoekt niet te vergeefs naar een gids, hij behoeft toch slechts te wenken, te kiezen, want er zijn er meer dan één geschikt en bereid om hulp te verleenen; ten vierde, kan de reiziger meer dan één goeden gids erlangen, ons, christenen, gaf de Hemelsche Vader den volmaakten Leidsman in Zijnen Zoon, JEZUS CHRISTUS.

Aan uw billijk verlangen, om met name over dit laatste BROUWER's eigen woorden te lezen voldoende, schrijf ik die letterlijk over: „Maar onze tekst spreekt in 't geheel niet van JEZUS CHRISTUS. Het heet daar: verberg u w e g e b o d e n voor mij niet. Het is zoo, maar de dichter, die dat bad, was Israëliet, hij las Gods geboden en de wet. Wij zijn belijders van CHRISTUS, en in CHRISTUS woonde de volheid der Godheid ligcha-

melijk; alle Gods geboden zijn in Hem te lezen, die ze alle even getrouw volbragt. Wij mogen dus de bede van den dichter aldus overnemen: verberg ons JEZUS CHRISTUS niet; den geloovige is de verhooring van die bede gewis, want JEZUS CHRISTUS, eenmaal aan 't menschdom gegeven ten Leidsman tot God, is dáár, voor allen, die Hem zoeken en blijft, gelijk gisteren en heden, tot in eeuwigheid dezelfde. Vreemdelingen op aarde! CHRISTUS is hier beneden voor u eene verschijning uit het Vaderland. Hebt gij Hem gevonden, dan is de klove tusschen u, die op aarde zijt, en den hemel niet meer zoo groot: dan moogt gij met volhardenden moed en blijde hope uwen togt voortzetten: want uw geloof ziet daaraan niet slechts een einde, een spoedig einde, maar ook een gezegend einde. En dan, dan is de vreemdelingschap vergeten, en gij, gij zijt in 't Vaderland! Op die wijze voortgaande, door een blik achterwaarts, een blik opwaarts, een blik binnenwaarts."

Waartoe eigenlijk de eerste dag des jaars moest dringen, bespraken de drie wandelaars, die een enkel woord over den indruk der doorleefde ure, met elkaar wisselden. De een was ernstiger gestemd, dan des morgens vroeg, het was, alsof bij den anderen de woorden: Vreemdelingschap, Vaderland, Godsgeleide, zich in zijn opgeruimder voorkomen afspiegelden. Den derden „was een en ander niet ontgaan; hij zag met dankbaarheid en blijdschap in hen, wat hij ook in zich zelven weer bevestigd vond: Gods woord keert niet ledig tot God weder."

Ziedaar een proeve van verhaal- en preektrant, welke den onvergetelijke, zoo als hij sprak en schreef,

voor uwen geest roept. Gij weet — wie zijner bekenden zou het niet weten? — hoe langdurig, pijnlijk, ja akelig de kranke geleden heeft, eer het vroeger zoo krachtige gestel den tol aan de natuur betaalde. Die hem op dat smartelijk ziekbed zag, of van hem hoorde, heeft wel eens gedacht: hoe komt deze door veel leed en ligchaamspijn gefolterde man aan die geestkracht, gelijkmoedige stemming en rustige overgave?

Het Christelijk Zondagsblad levert in zijn tweeden jaargang bladzijden, waardoor de lijder zelf ons niet in het onzekere laat omtrent den oorsprong zijner eenswillendheid met God, Wiens wijze liefde hem zooveel liet dragen, en leerde christelijk te verdragen.

„Het lijden des levens in het licht des kruises," dat is het opschrift eener preek over 's Heilands woord Joh. XVI: 32^b: de Vader is met mij.

Hoe het lijden des levens niet onvereenigbaar is met Gods liefde, niet ondragelijk met Gods kracht, niet onvruchtbaar onder Gods genadeleiding, niet hopeloos bij het uitzicht op Gods heerlijkheid, ontwikkelt BROUWER zoo overtuigend, dat men hem nazegt: „dit zijn zoovele lichtstralen, die het kruis van CHRISTUS werpt op het lijden dezes levens."

Geleidelijk worden de genoemde denkbeelden telkens, eerst met den blik op den oversten Leidsman zuiver evangelisch, en dan op de hoorders mensch- en zielkundig ontvouwd en aangewezen. Het zijn christologische en anthropologische woorden van waarheid en gezond verstand, die onze vriend liet drukken in de lijdensweken van 1854, vroeger uitsprak en zelf maanden en jaren, uren en dagen, in beoefening bracht. Door de verkwikkelijke beschouwing des grooten Lijders en de praktische levenswen-

ken, werd het „door lijden tot heerlijkheid" soms in de regels, doorgaans tusschen de regels gelezen. Daarbij verplaatst men zich in den geest onwillekeurig bij den man, die vele malen en op velerlei wijzen onder Gods vaderlijke kastijding heeft geworsteld, tot dat de tijd zijner ontbinding nabij was en hij den loop had geëindigd. Wat op zijn pijnlijk ziekbed van hem werd gezien en gehoord, of als uit zijn mond voor afwezige vrienden, op zijn verzoek, werd geschreven, het getuigt immer, hoe hij doordrongen was van wat hij drie en dertig jaren geleden aldus uitte: „dat wij vertrekken gaan van hier is geene oorzaak van bekommering; maar wel, hoe wij heengaan, wel de toestand der stemming, de bereidheid, waarin die ure ons vinden zal." Die woorden zijn ontleend aan een predikatie, welke BROUWER na het hemelvaartsfeest in 1853 aan de pers overgaf. Het is u zeker welkom, kennis te maken met de wijze, waarop door den ontslapene, naar Luk. XXIV : 50*b*—52, de gedachte bepaald werd bij „JEZUS' vertrek van de aarde, ten voorbeelde voor ons verscheiden van hier."

Bij het ontleden der opmerking, hoe JEZUS' vertrek van de aarde een hemelvaart was, omdat zijn leven op aarde zich door hemelzin kenmerkte, voel ik mij gedrongen tot overschrijven, hoe een stervende christen wordt afgeschilderd: „Zijn oog moge breken, zijn aangezicht met de doodskleur zijn overtogen: hoe kennelijk wordt hij desniettemin van gedaante veranderd van heerlijkheid tot heerlijkheid, als van des Heeren geest! Vrede ligt uitgespreid over dat gelaat, vrede, als van Hem, die sprak: „Mijnen vrede geef ik u." Hoe straalt zijn oog van de vreugde, die hem wacht en wier voor-

smaak reeds gedaald is in zijn hart! 't Is, alsof de lichtglans des eeuwigen levens hem alreeds heeft geadeld tot een bewoner des hemels. Waarom? Gedurende zijn leven waren hart en wandel naar den hemel en het is de hemel, die hem beidt, nu hij van de aarde gaat scheiden."

Klinkt het niet als profetische taal, welke, getuige wat FRANCKEN met eigen oogen heeft gezien (1), na twee en dertig jaren in den spreker zou vervuld worden?

De opmerking in diezelfde preek, hoe JEZUS de zijnen tot op het oogenblik der scheiding vormt en leert, was een tweede punt van vergelijking tusschen zijn en der zijnen heengaan, en wel treffend wordt wat BROUWER in de kracht zijns levens uitsprak in zijn sterven bekrachtigd. Oordeelt zelven! Hij zegt woordelijk dit: „De achterblijvende betrekkingen, de omstanders leeren, sterken, troosten, vormen, getuigen van het leven, van den vrede, die in hem is, en van de hope der zaligheid, die hem bezielt, en allen, die hem omringen, alzoo krachtig opleiden tot dat leven, dat naar dien hemel zich rigt en in den hemel uitloopt: ziet, dat is zijne taak, de laatste, die de dienaar van CHRISTUS hier op aarde heeft te vervullen."

Als ik verder punt voor punt uit zijn rede wilde ophalen, dan zou ik, zonder tegenspraak te vreezen, zeggen, hoe de ontslapene met den zegen eener liefde scheidde, die door de scheiding niet zou verdwijnen, en er zelfs bij het heengaan de achterblijvende met blijdschap der liefde kan vervuld worden Onze BROUWER, die na zijn dood daarover blijft spreken, zeide en schreef in vroeger dagen: „Dat menschen, die al hunne hope en vreugde bouwen op het aardsche

leven, geene geestkracht of opgewektheid des gemoeds. kunnen bewaren in het aangezigt des doods, het bevreemdt ons niet zulks dagelijks te aanschouwen. Men heeft slechts tranen der smarte, als een geliefde ons het laatst vaarwel toeroept. En treuriger nog, wanneer onverschilligheid geene tranen doet storten, of ze spoedig weêr doet opdroogen. Maar zoo wij christenen wilden zijn, moest er dan ook geene plaats voor de blijdschap des geloofs overblijven in 't hart, bij de gedachte: Onze geliefden strijden den laatsten strijd. Na deszelfs einde zijn zij overwinnaars, zij hebben de eeuwige ruste. Om hunnentwil mogen wij ons verheugen en onze smart afleggen bij de blijdschap over hunne zaligheid."

Zoo tracht de prediker „tot een standpunt des geestes te verheffen," waarop men ja en amen zegt op zijn bezielend woord: „En bovendien, het geloof leert ons, dat wij onze geliefden niet hebben verloren; wij kunnen slechts niet op eene zinnelijke wijze met hen omgaan, nu wij nog in, zij reeds buiten het ligchaam des vleesches zijn; maar onze geesten blijven elkander toebehooren voor eeuwig; onze liefde wordt meer gelouterd. Naar het ligchaam gescheiden, willen wij met elkander voortleven naar den geest. Onze afgestorvenen in den hemel willen ons tot hemelsche gezindheid dwingen; ze zullen de middelen zijn, om onze geestesgemeenschap met den verheerlijkten CHRISTUS te bevorderen, en eens zullen wij elkander naar ligchaam en geest weder ontmoeten en in heilige, goddelijke, eeuwig ongestoorde liefde met elkander leven."

Ziedaar wat ik van BROUWER uit het vergeetboek

wilde oprakelen. Gedachtig aan het: le secret d'ennuyer c'est celui de tout dire, verzwijg ik, hoe onze vriend verzamelde gedachten plaatste, die hij aan anderen ontleende, evenals de vervrolijkte woestijn, uit een Engelsch werkje; de sleutel tot het regt verstand van Gods woord, uit de destijds door heel de beschaafde wereld gelezen en besproken Negerhut; de moederschoot, eene kweekplaats van het geloof in God, uit The wide, wide world.

Laat ik deze vertolkte stukken onaangeroerd, zooals ik slechts den titel vermeld van Gennesareths meer, de treffende getuige van goddelijke grootheid tegenover menschelijke geringheid (Mark. IV: 37—41), acht ik toch proeven geleverd te hebben tot christelijke waardeering van een vromen getuige des Heeren.

Beschouw als een eenvoudig naschrift op FRANCKEN'S voortreffelijke nekrologie het medegedeelde omtrent een man, die in levens- en lijdensschool door mond en pen getoond heeft te weten, „dat de beproeving des geloofs lijdzaamheid werkt."

Den Haag. J. HERMAN DE RIDDER.

AANTEEKENINGEN.

(1) Zie Geloof en Vrijheid, 1886, bladz. 4 en 5.

ROMEINEN IX : 5[b].

Met hetzelfde opschrift als dat, hetwelk ik hierboven schreef, vinden wij in Afl. 2, 1886 van Theologische Studiën een stukje van de hand van den heer J. H. L. ROOZEMEIJER. Hij verdedigt daar de opvatting, volgens welke de woorden: *ὁ ὢν ἐπὶ πάντων θεὸς εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας, ἀμήν*, slaan op den onmiddellijk vooraf genoemden CHRISTUS, welke opvatting ook in onze Statenvertaling van den Bijbel is gevolgd. Het komt mij daarentegen voor, dat de opvatting, die wij o. a. aantreffen in de Synodale vertaling van het N. T., volgens welke die woorden eene op zich zelf staande doxologie ter eere van God, niet terugslaande op den CHRISTUS zijn, juist is. Daar ik dat gevoelen vroeger in 't openbaar uitsprak, in het Ev. Zondagsblad 30 Juni 1878, en thans geenszins door de redeneering van ROOZEMEIJER overtuigd ben van dwaling in dezen, kan ik niet nalaten hier mijne opvatting te plaatsen tegenover die van R. en eenige bedenkingen tegen zijne verklaring in te brengen. Het wil mij toch voorkomen, dat zijne argumenten niet houdbaar zijn.

In de eerste plaats zegt dan R., dat de rangschikking der woorden, de taalkundige constructie zijne opvatting 't eenvoudigst aan de hand geeft, ja, dat niemand aan eene andere verklaring zou denken, zoo

niet dogmatische bezwaren hem terughielden van te erkennen, dat PAULUS zulk een' naam aan CHRISTUS geeft.

Ik twijfel niet of R. zelf zal deze opmerking niet een argument noemen. Groote waarde hecht ik aan den indruk, dien wij bij 't aandachtig en geoefend lezen dadelijk van de woorden van een' schrijver krijgen. Daardoor ons echter geheel **alleen** te laten leiden zal ons zonder twijfel gedurig zeer oppervlakkig maken.

Bovendien heeft R., dunkt mij, lettende eenvoudig op de woorden hier, het slotwoord ἀμήν geheel over 't hoofd gezien. Dat zou hier niet passen als hier enkel eene nadere qualificatie van den Christus werd gegeven.

Ook vergete men niet, dat PAULUS hier niet kalm nadenkt en wij hier niet eene nuchtere redeneering van hem hebben. In dat geval toch zou hij niet, in vs. 3, hebben kunnen zeggen, dat hij zelf wel van CHRISTUS verbannen wenschte te zijn voor zijne broeders, daar dit immers altijd een volstrekt onuitvoerbare wensch is. PAULUS is blijkbaar opgewonden. Door zulk eene gemoedsstemming is eene losse doxologie volkomen verklaard.

Zeer lichtvaardig is het, als R. verder beslist zegt, dat alleen dogmatische overwegingen ons eene andere verklaring kunnen doen zoeken dan de zijne. Hij noemt zijne opvatting „de oude verklaring." Maar mag ik daartegen even herinneren aan wat **de Wette** mededeelt, dat o. a. de oude kerkleeraars IGNATIUS, ORIGENES, ATHANASIUS, BASILIUS, GREGORIUS VAN NYSSA de bedoelde uitdrukking alleen wilden hebben toegepast op God, den Vader, en het een kettersch misbruik noemden dit gezegde op CHRISTUS te laten slaan. Het bedoelde dogmatisch vooroordeel stond toch zeker die mannen niet in den weg. Is het bovendien niet zeer

opmerkelijk, dat, gelijk ook door de Wette wordt gezegd, in de Ariaansche twisten van deze uitspraak van PAULUS geen gebruik werd gemaakt? Het is zeker o zoo gemakkelijk den tegenstander toe te voegen: uw dogmatisch standpunt maakt u blind voor de ware opvatting. Laat de genoemde feiten ons echter doen bedenken, dat de dogmatiek niet licht totaal de exegese beheerscht. Wel heeft het dogmatisch standpunt van den exegeet vaak invloed. Ik vermoed dat dat ook het geval is bij R. Het is toch opmerkelijk, dat hij in zijn stukje, dat in 't geheel slechts drie pagina's beslaat, aan 't begin en aan 't einde beide zoo nadrukkelijk zegt, dat zijn geloof aan de Godheid van CHRISTUS niet afhangt van de verklaring van dit woord. Maar hoe dit ook zij, niet zulke verwijten, maar argumenten alleen kunnen overtuigen.

Volgens R zou nu de doxologie, indien die hier werd gevonden, een' vreemden vorm hebben. Terwijl zij hier toch achteraan staat, zou zij anders altijd aan den naam van hem, wien zij geldt, voorafgaan. Dat zou de constante vorm der doxologie zijn bij de LXX. Bovendien zal dit ook in den aard der zaak zelf liggen, omdat men, zich tot eene lofprijzing gedrongen gevoelende, met die lofzegging zelf begint, en eerst daarna den persoon omschrijft, wien de lofzegging geldt.

Ik kan niet nagaan, of inderdaad bij de LXX elke doxologie vooraan staat. Maar al is dit werkelijk het geval, wat bewijst ons, dat PAULUS daardoor gebonden was, en nooit eene doxologie achter den naam van den persoon, dien zij gold, mag hebben geschreven?

Ja, wat meer zegt, hier is R. in strijd met de feiten bij PAULUS, en wel in 't bijzonder met PAULUS,

den schrijver van dezen brief aan de Romeinen zelf. Immers, Rom. I : 25 vinden wij ook nadat eerst God, de Schepper, is genoemd: „die te prijzen is tot in eeuwigheid, amen!" Niet anders is het Rom. XI : 36. Nadat PAULUS daar over Gods wonderbare leiding van de Heidenen en van Israël met betrekking tot het Evangelie heeft gesproken, gaat hij, nadat hij reeds in vs. 33 vol verrukking Gods wijsheid heeft geroemd, aan 't slot van alles uitroepen: „Hem zij de heerlijkheid tot in eeuwigheid, amen!" Dat is dus volkomen in overeenstemming met onze opvatting, volgens welke in Rom. IX : 5 ook de lofprijzing aan 't eind van een' gedachtengang staat.

De aard der zaak gebiedt, dunkt mij, ook volstrekt niet, dat eene lofprijzing juist vooraan staat. Het tegendeel is veeleer waar. Ja, als men eer men spreekt of schrijft zich tot eene lofprijzing gedrongen gevoelt, dan zal men haar veelal ook aan 't begin plaatsen. Maar zoo gaat het niet altijd. Zonder dat men zich er van den beginne af toe gedrongen gevoelt, kan de redeneering zelf er later onweerstaanbaar toe dringen. Welnu, eene lofprijzing, die daarvan de vrucht is, die daarom los tusschen de redeneering in komt en den gedachtengang een oogenblik verbreekt, staat geheel natuurlijk op hare plaats, als zij wordt ingevoegd, nadat het een en ander heerlijks is gezegd van hem, dien zij geldt, en zou vooraan eenvoudig onmogelijk kunnen staan. Het verband zal ons nu straks aantoonen, dat in onze plaats de lofprijzing dan ook zeer gepast aan 't einde wordt gevonden.

Ook zou, volgens R., de doxologie hier in den samenhang misplaatst zijn. Immers PAULUS spreekt

vs. 1—3 zijn diepe smart uit over Israëls verwerping van den Messias, terwijl hij dan in vs. 4 en 5ª de motiveering van die smart geeft. Hierop nu zou geen doxologie passen, maar wel een smartkreet, tenzij men hier een „nochtans" invoegen wil, dat echter eene ongeoorloofde, willekeurige inschuiving zou zijn.

Een „nochtans" wil ik niet invoegen, zoodat ik daarover niets behoef te zeggen. Overigens komt het mij voor, dat de samenhang juist zoo ongedwongen mogelijk is, als hier eene doxologie wordt aangenomen. Dat zal straks van zelf blijken, als ik PAULUS' gedachtengang in zijn geheel weergeven zal. Hier wil ik voorloopig alleen R onder 't oog brengen, dat hij geen recht heeft om de doxologie hier te ontkennen, omdat zij volgens hem hier vreemd en ongepast zou zijn. Immers hij zou het gepast vinden als PAULUS hier met een' smartkreet eindigde. Maar die is hier niet te vinden. En als R. zijne redeneering nu consequent wilde doorvoeren, dan zou hij moeten zeggen: een smartkreet zou hier passen; die moet dus in deze woorden worden gelezen, al strijden die woorden daarmede dan ook lijnrecht. Wie begint te zeggen: de schrijver kan gepast slechts dit of dat hebben gezegd, die doet den eersten stap op het pad der inlegging en verlaat den goeden weg der uitlegging.

Nog zouden, naar R., de woorden *τὸ κατὰ σαρκά*, vs. 5, overtollig en misplaatst zijn, als hier alleen zulk eene doxologie was; de antithese, die hier wordt verwacht, is er dan niet. Als CHRISTUS, voor zooveel het vleesch aangaat, gezegd wordt uit Israël te zijn, dan moet hier immers volgen, wat hij dan is naar hetgeen het vleesch n i e t aangaat. Zoo PAULUS geen

tegenstelling in den zin gehad had, waarom zou hij dan achter ὁ χριστός hebben geschreven τὸ κατὰ σάρκα? Dan had dat kunnen worden weggelaten; nu staat het hier geheel ongemotiveerd.

Ook tegen dit alles heb ik nog ernstige bezwaren. Eene antithese is hier inderdaad van τὸ κατὰ σάρκα niet; maar is die dan juist noodig? Het zou heel goed kunnen zijn, dat PAULUS die oorspronkelijk in den zin had, maar haar ten slotte niet uitsprak. Maar hoe dit zij — is hier de antithese meer noodig dan wanneer PAULUS in ditzelfde verband, vs. 3, vrij wel hetzelfde van zich zelf zegt, als wat hier over den Christus wordt uitgesproken? Daar zegt hij van zich zelf, dat hij κατὰ σάρκα tot Israël behoort; maar de tegenstelling, de opgave van hen, met wie PAULUS nu verwant is κατὰ πνεῦμα, wordt ook hier te vergeefs gezocht.

Vervolgens wil het mij voorkomen, dat wij met de verklaring van R. ook zelfs niet eene goede antithese krijgen. Tegenover het „CHRISTUS, wat het vleesch aangaat, uit Israël", past b.v. „CHRISTUS, wat den geest aangaat, uit God." Maar dat staat hier in elk geval niet.

Men lette echter bovenal op het geheel hier. PAULUS spreekt hier over de voorrechten, waarin Israël zich mocht verheugen boven de Heidenen. Wat nu als zoodanig in vs. 4 en 5a staat is het eigendom van Israël, het oude openbaringsvolk, geheel alleen. Daarom vinden wij daar ook den eenvoudigen genitief: „van wie." Zoo kon nu niet worden gesproken over den Christus. Die behoort niet alleen aan Israël. Daarom hier ook niet de eenvoudige genitief, niet eenvoudig „van wie." Hier bestaat het voorrecht van Israël alleen daarin,

dat de door God voor alle volken gegeven Christus, wat het vleesch aangaat uit Israël was. Dat ook dit een voorrecht was spreekt van zelf. Houdt men dit alles nu op het oog, dan acht men ook het τὸ κατά σάρκα zeer goed gemotiveerd, al heeft het geen uitgedrukte tegenstelling.

Zoo komt het mij dan voor, dat van de argumenten van R. het „gewogen, maar te licht bevonden" moet worden uitgesproken.

Het is, naar mij toeschijnt, juist het verband, het geheel van PAULUS' redeneering, dat ons in de bedoelde woorden eene doxologie moet doen zien. Laat mij, om dit te doen gevoelen, hier nog nederschrijven de omschrijving, waarin ik reeds vroeger PAULUS' woorden hier terug gaf.

PAULUS, vroeger een Israëliet, een Farizeër bij uitnemendheid, gevoelde ook na zijne bekeering zijn hart altijd nog warm kloppen voor zijne vroegere mede-Israëlieten, die hij nog openlijk zijne broeders, zijne maagschap naar het vleesch noemt. Ja, hij blijft sympathie, liefde gevoelen voor zijne aloude geloofsgenooten, en daarom doet het hem zeer, dat die Israëlieten den CHRISTUS hebben verworpen en nog niet aannemen. Terwijl PAULUS zich bewust is van de groote zegeningen, die hij in CHRISTUS geniet, moest hij groote droefheid en een aanhoudend zieleleed gevoelen hierover, dat zijne broeders, zijne maagschap naar het vleesch, van al dat heil verstoken zijn. Ja, verstoken zijn zij nog altijd van 't heil van CHRISTUS — en dat zij, die nog wel Israëlieten zijn! Die moesten toch wel in de eerste plaats het in CHRISTUS geschonkene aannemen. Hadden zij daartoe niet de grootste aanleiding? Hadden

zij in hun Oude Verbond niet de meest onmiddellijke voorbereiding van het Nieuwe Verbond? Was bovendien, wat het vleesch aangaat, de Christus niet uit Israël? Ja, met verbazing moet PAULUS zich bedroeven over Israëls verwerping van den Christus, als hij bedenkt, dat van die Israëlieten „het zoonschap is en de heerlijkheid, en de verbonden, en de wetgeving, en de eeredienst, en de beloften, van wie de vaderen zijn, en uit wie, wat het vleesch aangaat, de Christus is." — En ziet, als PAULUS dat nu heeft gezegd, vergeet hij als 't ware een oogenblik dat hij sprak over zijne droefheid over Israëls ongeloof; hij denkt alleen aan wat hij daar noemde; hij stelt zich een oogenblik het heil in Israël en in den Christus gegeven levendig voor den geest. En hij, die in zoo ruime mate dat heil bezat, zoo goed er de waarde van wist te waardeeren — hij kan zich niet inhouden: wetende dat God het is, die over alles is en die dus ook al dat heil heeft gegeven, moet hij, eer hij verder gaat, zijn vol gemoed lucht geven en roept hij uit: „Hij, die over alles is, God, zij geprezen tot in eeuwigheid, amen!"

Na al het bovengezegde komt het mij nog voor, dat wij deze verklaring voor de meest ongedwongene en dus voor de ware moeten houden.

Brielle, 4 Juni 1886. R. H. DRIJBER.

VERSCHIJNSELEN DES TIJDS.

ONZEKERHEID EN SPANNING OVERAL. — ONZE ROEPING. — VAN DE BOEKENTAFEL. — NECROLOGIE.

Wie in deze dagen om zich heen ziet in de natuur en de menschenwereld, vindt overal aanleiding, om met zekere gespannen verwachting de toekomst te gemoet te zien. Na een' langen, afmattenden winter, men zou haast spreken van eene serie van winters, waardoor het verlangen naar de lente telkens gewekt en telkens teleurgesteld werd, staat daar in eens de Meimaand vóór ons met onovertreffelijke heerlijkheid. De natuur prijkt in vollen bruidstooi. Zoele zomerlucht waait ons tegemoet, en wij vragen: „Wat zal het zijn, wanneer het goede saïzoen zóó voortgaat, als het nú wordt ingewijd?" Wie weet hoeveel er nog terechtkomt, waaraan wij eene maand geleden begonnen te wanhopen! Toen wandelden wij door de korenvelden. De zon straalde glansrijk aan den hemel. Een frissche zuivere wind, niet stormend, maar zachtelijk stroomend, deed ons weldadig aan. Maar de aarde was niet liefelijk om aan te zien. Het jonge koren hield zich met moeite staande, zuchtend om zachte luchten, dorstend naar lafenis. En die kale plekken, waar men planten zocht, en naakten bodem vond, zouden die

dit jaar nog iets voortbrengen? Zouden de omwonende jonge spruiten nog eenen ongedachten zegen kunnen ontvangen, door milden lenteregen bevrucht worden, en ook hier nog weder de adem des Heeren door volle korenaren ruischen, en de landman juichend eenen rijken oogst in zijne schuren bergen?

Wie weet, hoeveel er nog terechtkomt? Maar wie weet ook, hoe die hoop kan verijdeld worden? Bij wijlen worden de sluizen des hemels opengezet. Alles leeft op. De aarde, mild gedrenkt, daarna gekoesterd, ontwikkelt eene volheid van kracht, vertoont een' rijkdom van groei en van bloei, die ons met verbazing, blijdschap en hoop vervult. Dan keert zich het haantje van den toren weer naar het Noorden, weer komt de oude zorg boven: „Wat zal er worden van die korenvelden met hunne onheilspellend-kale plekken?"

Gespannen verwachting, hoop door vrees getemperd, vrees door hoop verzacht, is het nu bijna overal. Dat nemen wij allereerst in ons Vaderland waar, zoowel op het gebied van de Kerk als op dat van den Staat.

In het vorige No. van dit Tijdschrift (p. 220—249), heeft mijn vriend FRANCKEN eenige merkwaardige bladzijden gewijd aan de „Amsterdamsche Kerkberoerten", en de vraag gesteld: „Ontbinding der Nederlandsche Hervormde Kerk?" Deze bladzijden hebben de aandacht getrokken, die zij verdienden. Men heeft erkend, dat hier eene acte van beschuldiging is opgemaakt, die moeielijk te ontzenuwen is, en dat er wonden zijn blootgelegd, die hoogstgevaarlijk zijn, en doodelijk kunnen worden. Dat dit geschiedde was heilzaam, vooral wanneer, gelijk in dit geval, de hand der liefde het doet, ter wille van het Godsrijk,

en niet, gelijk wij het van anderen hebben te vreezen, de hand der baldadigheid, ter wille van eene partij.

Of wij daarom toestemmen, dat „de Nederlandsche Hervormde Kerk haren tijd heeft gehad?" Indien wij deze gevolgtrekking uit de waargenomen feiten mogen matigen, door er in te voegen: „in haren tegenwoordigen vorm", dan zeker is daar veel voor te zeggen. Het zou zijn, in herhaling te vallen, wanneer wij alles nog eens gingen opnoemen, wat er aangaande onze kranke kerk in het geneeskundig verslag van dezen ervaren' arts te lezen staat.

Indien wij echter deze inlassching niet mogen opnemen, zonder de eigenlijke bedoeling onzes vriends in de schaduw te stellen, en den zin zijner woorden te verwateren, dan moet daaruit volgen, dat het eene weldaad voor het Godsrijk zou wezen, aan het bestaan van die kerk, natuurlijk in der minne en ordelijk, maar toch hoe eer hoe beter, een einde te maken. Nog altijd blijft dit in mijne schatting bedenkelijk. Een kranke kan in zeer gevaarlijken toestand verkeeren, zonder volstrekt hopeloos krank te wezen. „Zoolang er leven is, is er hoop", dit aloude spreekwoord mag hier nog wel eens in herinnering worden gebracht. En zal er niet, ook ten gevolge van het nú bestaande organisme van het godsdienstige leven, dat wij de Nederlandsche Hervormde Kerk noemen, nog veel meer goeds gesticht worden, dan wij in moedelooze oogenblikken wel eens denken? Zou het Godsrijk in ons Vaderland er zoo door vooruitgaan, wanneer deze verreweg belangrijkste aller kerken in Nederland ophield te bestaan? Ligt de kwaal in het organisme zelf, of in den geest zijner leden? Mij dunkt, dat het in den geest der leden ligt, en dat, wanneer

die maar beter was of werd, het organisme wel spoedig beter zou werken. Te meer dunkt het mij noodig, hierop nadruk te leggen, omdat nog niemand heeft aangetoond, hoe de stoffelijke moeielijkheden eener ontbinding der Nederlandsche Hervormde Kerk zullen kunnen worden overwonnen. Het komt mij voor, dat wij hier met eene hoogst ernstige zijde van het vraagstuk te doen hebben. Hier vooral moet de vraag zuiver worden gesteld. Van den stoffelijken kant bezien, is het bezwaar m. i. volstrekt onoverkomelijk, en zal de warmste vriend van het Godsrijk moeten erkennen, dat eene ontbinding onzer Kerk eene bron van inkomsten en hulpmiddelen zou kunnen doen opdroogen, die geen MOZES met zijnen wonderstaf weder zou kunnen openen. Dat deze gebondenheid der Kerk aan stoffelijke middelen, van Staatswege haar op grond harer rechten verstrekt, niet aan het ideaal haars levens beantwoordt, dat andere genootschappen te dezen op opzichte in gezonder toestand verkeeren, moge waar zijn; maar de werkelijke toestand is niet anders, en wij moeten er rekening mede houden. De belangen van honderden gemeenten, instellingen, personen en huisgezinnen zijn hier in het spel. Naar mijne meening mogen wij geen enkele schrede op den weg van ontbinding doen, zonder de volstrekte zekerheid te bezitten, dat deze belangen even vast gewaarborgd zijn als nu. Allen, die van eene kerkontbinding eenig heil verwachten, moeten m. i. beginnen met de practische mogelijkheid daarvan aan te toonen. Ik voor mij meen, dat die nog niet aangetoond is, en, werd ze al aangetoond, wenschelijk acht ik ze in het geheel niet. Wordt ze doorgezet, welnu, in

het onvermijdelijke moet de mensch zich voegen, en Hij, Die het Godsrijk heeft bestuurd, vóórdat er sprake was van eene Nederlandsche Hervormde Kerk, zal het ook wel blijven doen, wanneer deze onverhoopt mocht komen te vallen. We zouden dan moeten afwachten, wat er in hare plaats zou voor den dag komen, dat meer en betere vruchten voor het volksleven afwerpt, dan zij heeft gedaan en nog voortgaat te doen. Dat de onhebbelijke ruwheden der hedendaagsche kerkberoerders iemand wanhopig maken, en doen vragen, of een organisme, waarin zulke dingen kunnen gepleegd worden, langer dient te bestaan, is zeer natuurlijk. Vooral wanneer men meent, dat er achter die gepleegde daden van uitsluiting en kerkbestorming een of ander achtenswaardig beginsel schuilt (ik voor mij heb dien indruk niet gekregen), is het te begrijpen, dat men tot de gedachte komt: „Zij zullen medewerken, om de Nederlandsche Hervormde kerk, die nù uit den tijd is, op te lossen in hare ongelijksoortige bestanddeelen, evenals ATTILA, de geesel Gods, in weerwil van zijn karakter en zijne hoedanigheid, het middel in Gods hand is geweest, om groote zegeningen voor het menschdom aan te brengen."

Al kan ik nog steeds niet instemmen met de meening, dat de Nederlandsche Hervormde kerk „uit den tijd" is, niemand, die eenigszins op de hoogte is van hetgeen er in dit genootschap omgaat, kan er zich over verwonderen, dat ernstige, bekwame, voor het Godsrijk ijverende mannen, tot de gedachte komen: „Zij is ongeneeslijk krank, het lichaam des Heeren lijdt gevaar, wanneer zulk een dood lid niet wordt afgesneden."

Wie heeft niet gehoord van de ergernis, gegeven door bekrompen en gefanatiseerde drijvers, die, in onze

dagen, predikers des Evangelies durven lastig vallen, ja hen gaarne voor een kettergericht zouden dagen, omdat zij ... een ingeschoven tekst onecht durven verklaren, of weigeren, een vers uit eenen vloekpsalm voor een woord Gods te verklaren? Hoe bedroevend laag is nog het peil van ontwikkeling, waarop duizenden in de Kerk staan, dat zij over zulke zaken zich nog warm maken! Het is de vraag, of zij ten aanzien van hunne kennis van het wezen des Christendoms wel hooger staan dan het vrouwtje, dat met haren takkenbos kwam aandragen, om den brandstapel van HUSS te vergrooten, en den martelaar deed uitroepen: „O heilige eenvoudigheid!" Of nu het Godsrijk er veel bij winnen zou, wanneer deze talrijke klasse geheel aan den invloed van de hedendaagsche blinde leidslieden der blinden werd overgelaten, is zeer te betwijfelen. De tijden kunnen komen, waarin het volk leert inzien, wie zijne ware vrienden zijn, en dan is het spoedig uit met de macht en den invloed der kerkelijke demagogen.

Om die tijden te doen aanbreken willen velen de kerk reorganiseeren. Een modus vivendi zal er ingevoerd, de vorming van afdeelingen in de gemeente bevorderd, althans mogelijk gemaakt worden. Een uitgewerkt ontwerp, daartoe strekkend, is in overweging gegeven, en het lot dezer nieuwe poging tot pacificatie wordt binnen weinige maanden beslist. Hoe veel ernst, bekwaamheid en liefde voor de Kerk aan dit plan is ten koste gelegd, behoeft hier niet vermeld te worden. En dat er in de Kerk der toekomst iets zal worden ingevoerd, dat aan de hoofdgedachte en het hoofddoel van dit ontwerp beantwoordt, lijdt

m. i. geen twijfel. Het is maar de vraag, of dit de wijze, en of het nu de tijd is?

Wat het eerste betreft, aan meer ervaren kerkjuristen, dan steller dezes, zij het overgelaten, dit ontwerp in zijne bijzonderheden te beoordeelen. Alleen zou men kunnen vragen, of het geraden zij een ontwerp te steunen, dat blijkbaar mishaagt aan een aanzienlijk en invloedrijk deel der Kerk. Een interim kan niet allen, en niemand geheel bevredigen. Dan ware het ook geen interim meer, maar een vredesverdrag. Maar hoe, wanneer het eenerzijds beslist wordt afgewezen, gelijk hier het geval is? Nu kan men die afwijzing betreuren, men kan zelfs gronden hebben, om die ernstig af te keuren, aan het feit dier afwijzing is niets te veranderen. Men moet, dunkt mij, daarin berusten, en zien, of men met overtuigende redenen daarin geen verandering kan brengen, en voortgaan te zoeken, totdat het gelukt is, den grondslag en de preliminairen van een' oprechten, en daarom duurzamen vrede te vinden. Ik denk hierbij evenwel geen oogenblik aan een' vrede met de partij der kerkelijke revolutie. Die kan niet bevredigd worden. Die moet òf bezwijken, òf alles en allen beheerschen. Zij kan niet anders. Vrede met haar te zoeken, is eene even groote illusie, als die van Duitschlands grijzen Keizer, die zich inbeeldt dat Rome tevreden zal wezen, wanneer hij ook nog het allergeringste deel van zijn Staatsgezag in kerkelijke zaken heeft overgehouden, of liever, zoolang eene protestantsche dynastie de opperste leiding van Duitschland in handen heeft. Men zou zeggen, dat de geschiedenis nu al bewijzen genoeg heeft opgeleverd,

dat er geen hiërarchie ter wereld is, noch zijn kan, welk dogma zij ook drijve, en in welken kerkvorm zij zich hulle, met welke de christelijke, en daarom naar vrijheid en vooruitgang strevende geest op een' anderen voet dan dien van oorlog kan zijn.

En of het nú de tijd is, aan de invoering van een interim te denken? Daarvoor pleit zeker de heerschende spanning, die ook aanleiding gaf, dat een man als wijlen Ds. TINHOLT met het bekende, daartoe strekkende voorstel te berde kwam. Het in te dienen ontwerp zou echter niet behandeld worden, vóórdat de tuchtzaak der geschorste kerkeraadsleden van Amsterdam was afgedaan. Ware de geheele indiening van het interim-voorstel maar uitgesteld tot ná de beëindiging van dit kerkelijk tuchtproces! Men heeft er destijds blijkbaar niet op gerekend, dat deze zaak zóó lang zou duren, dat het lot van het interim wel eens beslist kon zijn, eer het kerkelijk oproer in de hoofdstad naar behooren gedempt was, en de aanleggers hunne welverdiende straf hadden ontvangen. Naar mijne meening moet in eene welgeordende maatschappij, hetzij Kerk of Staat, bij het uitbreken van een oproer, eerst met krachtige hand de overmoed der rustverstoorders worden beteugeld, en daarna overwogen, welke middelen er zijn aan te wenden, om de gebreken te verhelpen, waarvan de vijanden der orde hebben gebruik weten te maken, om hunne plannen uit te voeren.

Hoe het zij, voor het oogenblik is van den afloop der bedoelde tuchtzaak niet veel te zeggen, evenmin als van de beslissing der Kerk over het interim. Wij moeten vooralsnog blijven wachten en verbeiden. Ook op het gebied des kerkelijken levens hebben wij eenen

langen, droevigen, afmattenden winter achter ons. Ook hier staan de velden niet veelbelovend. Wat al kale plekken, hoeveel schrale halmen! Toch is de zaak niet hopeloos. Gelijk dezer dagen in het rijk der natuur, kan ook in het rijk des geestes de adem des Heeren over de akkers gaan, het onweder den ban der onvruchtbaarheid opheffen, en kunnen milde stroomen van regen zegenend op het dorstend aardrijk nederdalen. Nog kunnen de velden wit worden om te oogsten, de halmen uitstoelen, zoodat de mensch niet weet hoe, en in den dag des oogstes de zaaier en de maaier beiden zich verblijden.

Wat er van deze verwachting worde of niet, dit is zeker, dat de nood der tijden ons allen roept tot zeer ernstige zelfbeproeving, of wij zelven ook hebben gedaan, wat de bestaande spanning heeft bevorderd, of nagelaten, wat haar had kunnen voorkomen of matigen. Dat zal voor de maatschappij en voor ons zelven heilzamer zijn, dan in gloeiende woorden onze verontwaardiging lucht te geven over handelingen als die wij dezen winter op kerkelijk gebied moesten beleven, en die door hare eenvoudige vermelding reeds veroordeeld worden. Indien wij meenen oprechte, belangelooze vrienden van het Godsrijk te zijn, laten wij dan de stem des Heeren hooren, die ook in de kerkelijke onweders tot ons spreekt, en het woord van den ouden profeet in zijne diepste beteekenis ter harte nemen: „Bidt om den vrede van Jeruzalem!”

Onzekerheid en spanning nemen wij overal waar, in ons Vaderland en daarbuiten.

Eer deze regelen het licht zullen zien, zal het be-

slist zijn, of er in het staatkundige leven van Nederland eindelijk eene nieuwe periode van gezonder leven zal aanbreken, dan of het eerst nog erger met ons moet worden. Voor het oogenblik is dienaangaande niet veel met eenige zekerheid te berekenen. De hoop blijft bestaan, dat de clericale coalitie er niet in slagen zal, het vrije Nederland onder haar juk te krijgen. Sommigen meenen dat het wel eens goed kon zijn, wanneer deze eenigen tijd de overhand had, opdat hare onbekwaamheid tot regeeren mocht blijken, de onnatuurlijkheid van dit verbond zijne ontbinding zou doen verhaasten door de zegepraal, en de vrijzinnige Nederlandsche volksgeest in de school der verdrukking heilzame loutering ondergaan. Mogelijk blijft het, dat het dien weg met ons uit moet, en dan is het te hopen dat de vruchten van zulk eene nationale ramp even rijk en duurzaam mogen wezen, als het over ons volk gaande oordeel zwaar zal zijn. Maar dat die coalitie aan het roer kome, wij mogen het niet wenschen. Elke dag, dat zij regeert, is, naar onze meening, juist vier-en-twintig uren te lang.

Onzekerheid en spanning overal. Engeland zit met zijn Iersche vraagstuk dood verlegen. Over het al of niet doeltreffende van GLADSTONE's plannen is het voor ons veiliger, geen oordeel te vellen. Toch kunnen wij ons niet weerhouden, den indruk weer te geven, dien ook nu weder de groote staatsman op ons maakt. In weerwil van alles, wat men terecht op zijne leiding mag aanmerken, blijven wij dit in hem bewonderen, dat hij de laatste krachten zijns levens ten beste geeft om het moeielijke vraagstuk op te lossen: hoe de éénheid van het Britsche Rijk te bewaren, en tevens recht te doen aan hetgeen er (bij veel onwaarheid en overdrijving) billijk is in

de grieven en wenschen van Ierland. Welk eene geheel andere figuur dan die van zijnen tegenstander, Lord SALISBURY, die den knoop zou willen doorhakken door eenvoudig nog scherper dwangwetten in te voeren, en hun die er niet onder wenschen te leven, reisgeld naar Amerika te verschaffen!

Onzekerheid en spanning overal. Zal het nog lang vrede blijven in het Oosten? En als daar de worsteling weer begint, wat dan? Een zonderlinge glimlach moet er wel spelen om de lippen van den „Grooten Heer", wanneer hij ziet hoe de Mogendheden hem helpen, om de Balkan-Staten zooveel mogelijk in hunne ontwikkeling tegen te houden, en het vooruitstrevende Griekenland te beletten, zijne toekomstige en rechtmatige heerschappij over den Archipel reeds nu te aanvaarden. Hij weet zeer wel, dat geen zijner beschermers in het voortslepen van zijn bestaan eenig belang stelt, maar dat allen er belang bij hebben. Zoo sukkelt hij voort, en speelt „op zien komen." Zal die zonderlinge vrede nog wat voortduren, en misschien de loop der gebeurtenissen de zelfzuchtige staatkunde der Europeesche kabinetten beschamen, den Grooten Heer met zijne pachas, eunuchen, harem „e tutti quanti" eene vreedzame en voorspoedige reis naar Azië doen aanvaarden, en wat nu nog Europeesch Turkije heet, in handen stellen van zijne wettige eigenaars, de Christen-volken, die daar in getal, gehalte, in ieder opzicht, behalve in macht, de meerderheid uitmaken? Zullen deze volken zelven, door eeuwenlange verdrukking gedemoraliseerd, eindelijk eens hun' onderlingen naijver vergeten, en ophouden, als kemphanen op elkander aan te vliegen, zoodra één hunner

er in slaagt, een' stap voorwaarts te doen op den weg zijner nationale bestemming? Wij hopen het; maar niet zonder vreeze.

Te midden van dat alles (en hoeveel meer nog dan hier is aangestipt!) houdt de sociale quaestie overal, zij het ook in zeer verschillende vormen, de geheele beschaafde wereld in spanning. Aangaande den stand van dit vraagstuk, en het daarover uit christelijk standpunt te vellen oordeel, wensch ik nu niet in bijzonderheden te treden; maar mij te vergenoegen met de hoop uit te spreken, dat mijn vriend GOOSZEN spoedig gelegenheid vinde om gehoor te geven aan den wensch, hem 6 Mei jl. te Utrecht door zijne hoorders kenbaar gemaakt: dat het lezend publiek moge vernemen, wat hij dienaangaande heeft medegedeeld. Ik bepaal mij tot het uitspreken van den wensch, dat het meer algemeen worde begrepen en toegepast, in Kerk en Staat, in ons Vaderland en daarbuiten: dat de bron der moeielijkheden en kwalen van onzen tijd niet moet gezocht worden in de wereld zelve, alsof die niet zóó ware ingericht als voor het heil van het menschdom noodig zou zijn, ook niet in de eerste plaats in de instellingen van het staatkundige en maatschappelijke leven (hoeveel verbeteringen daarin ook wenschelijk, ja noodig zijn), maar eerst en vooral in ons zelven. Ja ons zelven. In dezen zin, dat wij niet alleen schrijven en zeggen: „Deze en die moest zich verbeteren"; en: „Gij, waarde broeder, moest het ook doen!" Maar vooral: „Ik moet, en, met Gods hulp, wil het doen!" De zonde opzoeken en bestrijden bij ons zelven, en dan met een vernieuwd hart aan den arbeid gaan, om haar in de wereld te overwinnen, —

deden wij dat allen, hoe spoedig zou het er beter gaan uitzien op aarde! Het evangelie leert ons „alleen herstel te verwachten van het veldwinnen der eeuwige beginselen, door JEZUS CHRISTUS gepredikt in woord en daad, de beginselen van waarheid, van rechtvaardigheid, van reinheid, van eene liefde, die gelijkt op, en haren gloed ontleent aan de navolging van de liefde Gods (1)."

Wanneer wij allen dat doen, ieder in den ons aangewezen kring, dan zullen wij wel geen gouden eeuw zien aanbreken, maar toch nuttiger en vruchtbaarder werk doen, dan alleen klagen over den nood der tijden, en ons boos maken op de menschen, die in troebel water visschen. Dat helpt altemaal niets om de zaak terecht te brengen.

Neen, dan slaan wij de hand aan den ploeg, en gaan in christelijken geest aan den arbeid voor het heil des volks. Deze meer rechtstreeks, die middellijk. De een meer met het woord, de ander met de daad. Allen door één beginsel bezield, één voetspoor volgend, één doel in het oog houdend.

Wij wandelen over den akker der wereld. Vele plekken zien wij, die vergeefs bezaaid schijnen te wezen. Maar wij staken daarom den arbeid niet. Nog minder geven wij moed en hoop verloren. Want de Heer des oogstes kan den wind doen keeren, de spanning in den dampkring doen breken, en van zijnen geest uitzenden over de menschen. Ja Hij zal het doen, wanneer wij het onze doen. Het onze is: de spreuk der vaderen te betrachten, die door geschiedenis en ervaring is bekrachtigd: „Ora et labora (Bid en werk)!"

Eigenlijk heb ik ditmaal mijne taak slechts ten deele volbracht. Ik had op mij genomen, eenige ons toegezonden werken meer opzettelijk te bespreken. Omstandigheden evenwel van bijzonderen aard, en van mijnen wil onafhankelijk, nopen mij, het ditmaal bij eene vluchtige vermelding te laten, onder dankbetuiging voor de toezending, waarop de Redactie steeds hoogen prijs blijft stellen, al kan zij zich niet onbepaald verbinden, alles wat haar toegezonden wordt als evenzeer tot haren werkkring behoorende te beschouwen.

Ons werd gezonden:

Het leven van FLAVIUS JOSEPHUS, door hem zelven beschreven enz. Uitgegeven onder toezicht van Dr. J. A. GERTH VAN WIJK. Leiden SIJTHOFF. Afl. 21—30. Deze belangrijke arbeid wordt met dezelfde zorg voortgezet als door ons vroeger (Geloof en Vrijheid, 1885 p. 189—192) is vermeld en gewaardeerd.

De laatste dagen van ARIE VOSBERGEN, door C. V. D. HOEVEN. Leiden. KOUSBROEK. Eene van die vele goed gemeende lijdens- en stervensgeschiedenissen (ditmaal van een' op zijn ziekbed bekeerden 17jarigen jongeling), die in piëtistische kringen zooveel aftrek vinden, en daar ook wel nut zullen stichten; maar die van eene opvatting des Christendoms uitgaan, welke, naar onze meening, niet vrij is van ziekelijkheid, en die wij daarom niet zonder voorbehoud kunnen aanbevelen.

De Schoolvraag en hare Oplossing. Open-

(bare?) Brief aan den Oud- Hoogleeraar P. HOFSTEDE DE GROOT, met Voorwoord. Door Jhr. Mr. M. J. SCHUURBEQUE BOEIJE.

Mede-Getuigenis in zake het Kerkelijk incident te Amsterdam, door J. H. GUNNING Jr.

Deze beide brochures behandelen de questions brulantes op het gebied van School en Kerk. De daarin behandelde onderwerpen zijn, evenzeer als de zoo gunstig bekende namen der schrijvers geschikt, om de aandacht aller belangstellenden te spannen. Wie deze geschriften nog niet las, make er kennis mee. Het is ongetwijfeld van hoog belang, te vernemen wat zulke mannen over zulke vraagstukken denken.

Het is ons eene aangename taak, de ontvangst te vermelden van den derden jaargang van het tijdschrift Theologische Studiën. Dat hierin veel belangrijks voorkomt (o. a. het begin eener serie Godgeleerde Brieven van Dr. J. J. DOEDES; Dr. F. E. DAUBANTON: De inrichting der wijsgeerige Godgeleerdheid; Dr. J. J. P. VALETON Jr., Jes. XLII : 67), mogen wij als bekend onderstellen. Ons blijft voor ditmaal alleen over, den wensch te uiten, dat deze „Studiën" veel bijval en steun mogen vinden, en nog lang in staat gesteld worden, onze theologische wereld met rijpe vruchten van den geestesarbeid der geëerde medewerkers te verrijken.

Ten slotte voegen wij een viertal geschriften bijeen, welker inhoud en strekking uit de titels genoegzaam blijken.

H. W. T. TYDEMAN. Het hart omhoog! Godsdienstige poëzie.

ONESIMUS. 1886. Jaarboekje van Nederlandsch Mettray. Redacteur: Dr. E. LAURILLARD

E. V. FEUCHTERSLEBEN, De Macht van den Geest. Gezondheidsleer der ziel.

Sneeuwvlokjes, door C. W. V. D. POT.

Zonder juist alles te onderschrijven, wat in elk dezer geschriften voorkomt, verklaar ik gaarne, dat, naar mijne meening, in elk van dit viertal veel goeds en schoons voorkomt, dat der behartiging overwaardig is, en dat rijken zegen kan stichten.

Een eigenaardig genot gaf mij de lezing van: P. HOFSTEDE DE GROOT: Een dag met WILLEM HENDRIK SURINGAR (ONESIMUS bl. 2—8). Waarom? Schrijver en onderwerp trokken mij beide evenzeer aan. De behandeling der stof stelde niet te leur.

Sneeuwvlokjes. Aandoenlijke titel! De algemeen geachte grijsaard, aan wien wij dit boekje hebben te danken, koos dien niet zonder goede redenen, die men lichtelijk bevroedt, en waarvan hij in het eerste gedicht treffend rekenschap geeft. Deze „sneeuwvlokjes" van den winter zijns levens zou hij ook gaarne zien strekken „om kiemen van het hoogere in eens menschen gemoed voor d' ijzigen adem der wereld te dekken." Zóó zij het. En lang blijve voor hem nog „de Oudejaarsavond" des levens uit. Nog velen onderwijze hij door woord en daad in de ware levenswijsheid, gelijk hij 't ergens kort samenvat (p. 8):

HOE TE LEVEN.

Wereldsch te leven — bedriegt u eens deerlijk;
Rustig te leven — is niet onbegeerlijk;
Nuttig te leven — ja zeker, dat 's heerlijk; —
Gode te leven, — dát is onontbeerlijk.

Deze korte aankondiging worde besloten met de vermelding der feestgave, door mijnen ambtgenoot en vriend, Dr. T. CANNEGIETER, aan de Universiteit te Utrecht, bij de viering van haar 250-jarig jubilé, opgedragen. Het is zijne jongste lettervrucht: „De Taak en de Methode der Wijsbegeerte van den Godsdienst". Wie dit werk met de vereischte aandacht leest, zal wel met mij overtuigd worden, dat deze feestgave eene waardige is, en dat de schrijver op nieuw getoond heeft, de gave te bezitten, dergelijke wijsgeerige onderwerpen op belangwekkende, leerzame wijze te behandelen. Het komt mij voor, dat er tegen den inhoud van dit merkwaardige geschrift niet veel zal in te brengen wezen, wanneer de wijsgeeren van professie den schrijver zullen moeten toegeven, wat hij o.a. dus uitdrukt: „De zoekende geest zelf is ook een feit, een deel der werkelijkheid, in welke toch eenheid, harmonie moet bestaan (p. 20)". Of dit ook is: een als bewezen aannemen van hetgeen nog bewezen moet worden, mogen anderen uitmaken. Ik meen het hierbij te moeten laten, te meer, omdat ik onzen lezers het uitzicht mag openen, dat zij weldra van eene andere, zeer bevoegde hand eene meer gezette beoordeeling van dit boek mogen verwachten. De schrijver zij met zijne

welvolbrachte taak geluk gewenscht. Er zijn wel eens tijden en landen geweest, waarin men wijsgeeren te veel had. In onze dagen hebben wij er in Nederland ook wel, maar — te weinig!

Toen wij hierboven den wensch uitten, dat de grijze dichter der Sneeuwvlokjes nog vèr van zijn' „Oudejaarsavond" mocht wezen, konden wij niet nalaten, met stillen weemoed te denken aan velen, die, meest allen onverwacht, in den jongst verloopen tijd zijn heengegaan. Ook bij de gedachte aan hen zien wij, evenals op die voorjaarswandeling door de korenvelden, ledige plaatsen, die, indien al, zeker niet spoedig zóó vervuld zullen worden, dat wij met dezelfde blijde hoop als te voren daarop kunnen staren. Wij missen onzen nobelen W. TH. VAN GRIETHUYSEN, het sieraad en de steun van vele en velerlei vereenigingen, niet het minst van het Nederlandsche Zendelinggenootschap, den fijnbeschaafden en diep gemoedelijken Evangelieprediker, die op zeldzame wijze de gezindheid om wel te doen en de wijsheid om het goede wèl te doen, paarde aan de gelegenheid om te kunnen doen, wat hij goed achtte.

Wij missen Mej. KROOK, de nog jeugdige Directrice van de aanvankelijk zoo heerlijk opbloeiende Meisjesschool in de Minahassa van Menado. Vroom en vroed was zij, als weinigen. Onmisbaar scheen zij in haren schoonen werkkring. Had zij nog maar éénige jaren mogen leven! God heeft het anders gewild. Haar heengaan is ons eene beproeving des geloofs. Dat het niet bezwijke!

En wat hadden wij gaarne onze gevierde romancière, Mevr. BOSBOOM—TOUSSAINT, nog geruimen tijd in ons midden gehouden, en eerbiedig geluisterd naar hetgeen zij uit hare schatten van hoofd en hart ons wilde ten beste geven! Dezer dagen nam ik nog eens hare polemiek met BUSKEN HUET over den „Terugkeer naar Golgotha" in handen. Daarover zijn nu al 25 jaren heengegaan. Zouden beiden nú alles, wat daarin voorkomt, nog zóó schrijven als toen? Dat wij veel van hetgeen de laatste schreef betreurden, waartoe het verzwegen? Zullen wij daarom de verdiensten van dezen zeldzaam begaafden criticus miskennen, de edele trekken, die ons van zijn bijzonder leven bekend zijn, vergeten, al kunnen wij daarvan niet in het openbaar gewagen? Neen, als wij naar dat graf in vreemden bodem ons verplaatsen, dan doen wij het met de bede: „Sit tibi terra levis (Zacht drukke u de aarde)!"

Wij missen in wijderen kring talloos velen! Nu is de grootste geschiedschrijver van onzen tijd, LEOPOLD VON RANKE, ons ook ontvallen. Wel is hij als eene rijpe schoof opgetast in de schuur. Maar we hadden zoo gaarne zijne „Weltgeschichte" door hem zelven voltooid gezien. Zal Dr. WIEDEMANN deze grootsche taak kunnen uitvoeren? Laat ons hopen. Een troost is het, dat wij althans het 7de Deel eerlang mogen verwachten.

En v. SCHEFFEL niet meer! Wie zal ze tellen, die hij heeft wèlgedaan naar geest en gemoed, vooral met zijn „Ekkerhard" en zijn' „Trompeter von Säkkingen"? Eeren wij hem, en allen die ons wat goeds en edels leerden, door alles ter harte te nemen, wat zij, ieder op eigen toon, ons verkondigden!

't Kan zijn, dat er op de kale plekken van den

akker, waarlangs wij wandelden, geen halm meer groeit, en het koorn daaromheen niet uitstoelt, wij willen niet morren, noch versagen. Het lied van Jung WERNER klinkt ons te gemoet, en wij verstaan, wat de „Trompeter von Säkkingen" er meê bedoelt:

„Behüet dich Gott! es wär' zu schön gewesen,
Behüet dich Gott, es hat nicht sollen sein!"

Utrecht, 25 Mei 1886. E. H. LASONDER.

AANTEEKENINGEN.

(1) Verslag Utr. Dagbl. 7 Mei '86.

KORTE AANKONDIGINGEN.

Het eerste deel van het Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis is thans compleet. De vierde aflevering bevat een stuk over de Reformatie der Kerken in het Graafschap Lingen, door S D. VAN VEEN. Naar waarheid zegt de schrijver, dat het opmerking verdient, hoeveel onze Vaderen gedaan hebben tot uitbreiding en instandhouding der Gereformeerde Kerk. Maar minder eens zijn wij het met hem, als hij op Lingen wijst als een opgericht teeken, dat in den vreemde hunne werkzaamheid een ander karakter gedragen heeft dan binnen de grenzen van ons vaderland. Of zijn, wèl bezien, de maatregelen tegen de dissenters hier te lande die ons zoo menigmaal met droefheid en weerzin vervullen, geen uitvloeisels van denzelfden geest, die de, ik beken het voor 't meerendeel tamelijk onverschillige Lingenaars, met behulp der overheid, van roomsch gereformeerd maakte, en geen noodwendige gevolgen van het geloof waarin onze Vaderen stonden, dat de gereformeerde leer niet alleen de alléén ware, maar ook die leer was, welke men moest gelooven om zalig te kunnen worden? Hoe dit zij: het stuk van den heer v. V. is, uit de bronnen geput, zeer lezenswaardig, en meteen eene prachtige illustratie van de naïeve voorstelling van Lohman-Rutgers

aangaande de bemoeiing van onze overheid met kerkelijke zaken vóór 1795.

Mr. W. B. S. BOELES deelt de adviezen mede van de hoogleeraren in de theologie en van de gezamenlijke predikanten te Groningen, betreffende het doopen van de kinderen der Roomschgezinden in de Gereformeerde Kerken te Groningen. Beide corporatiën vinden het niet slechts hoogst onredelijk, maar ook niet goed-roomsch, dat de Roomschgezinden bezwaar hebben tegen dien doop en liever hunne kinderen door eigen geestelijken wilden gedoopt zien. De hoogleeraren maken het 't bontst, waar zij leeren dat het doopen van kinderen meer eene zaak van uitwendige orde dan van godsdienst is.

De heer WIJBRANDS geeft ten slotte een Overzicht van geschriften betreffende de Nederlandsche Kerkgeschiedenis over de jaren 1884 en 1885, waarin titel en inhoud van zoodanige werken en verhandelingen worden vermeld als de belangstelling der beoefenaren van de vaderlandsche kerkhistorie schijnen te verdienen. Dat den laatsten hierdoor een groote dienst wordt bewezen, begrijpt men. Moge ook deze arbeid geregeld worden voortgezet, en het Archief in zijn geheel de plaats vinden in boekenkamer en leesgezelschap, die het verdient!

De heer ROORDA VAN EYSINGA bezorgde de tweede en derde aflevering van De blijde boodschap. Het schijnt den geachten redacteur ontsnapt te zijn, dat ook door ons, reeds in de eerste afl. van dezen jaargang, p. 111, op zijn tijdschrift de aandacht is gevestigd.

Deze beide afleveringen munten weêr uit door een zeer rijken inhoud. Ik wenschte wel eenigzins uitvoerig te kunnen mededeelen de treffende uiteenzetting door R. v. E. van de overeenkomst tusschen de leer van de erfzonde in den oud-kerkelijken zin, en de theorie van het materialisme aangaande de overerving der eigenschappen, of ook de juiste ontleding van het Calvinistisch Godsbegrip met zijn ontzettende gevolgtrekkingen. Maar puntige en leerzame opmerkingen zijn over alle bladzijden verspreid. Wat ten gevolge heeft dat men, in een ledig oogenblik, gaarne nog eens naar de Blijde Boodschap grijpt, ook al is men het in de hoofdzaak met den S. oneens.

De heer R. v. E. toch vertoont zich ook hier weêr als de apostel, die vol geestdrift het Spiritisme aanprijst, als de bron van nieuwe waarheden: — van „nieuwe waarheden," nog wel, „die God ons toezendt tot een toetssteen der gewetens." Aan zijn goede trouw twijfelen we geen oogenblik, en wij kunnen ons begrijpen, dat hij toornt bij de gedachte aan zoovelen, die spotten met hetgeen hem heilig is. Dat laatste doen wij niet, en hebben we nooit gedaan. Immers blijkt zoo duidelijk mogelijk, dat we staan voor eene zaak die bij hare voorstanders — en dat zijn er duizenden bij duizenden! — eene gewetenszaak is. „Ontmoetten wij het Spiritisme op onzen levensweg," wij zouden het ook behandelen als „eene levensvraag," en zien of het waar is wat R v. E. zegt, dat het „een vraag is van zijn of van niet zijn." Maar nu? De opmerking moet ons van 't hart: welke wezenlijk nieuwe denkbeelden zijn er dan toch aan het licht gebracht?

De heer R. v. E. geeft hoog op van den gezegenden invloed der Alexandrijnsche wijsbegeerte op het Christendom. Maar daar werd toch wel eens vroeger, en is wel eens vaker op gewezen door Helleensch gevormde naturen, zooals ROORDA er eene is En bijaldien RITSCHL en HARNACK b. v., het Spiritisme beoefenden, zoude dan hun onderwijs van karakter veranderen? Zou het in dit geval mogelijk zijn dat zij vaarwel zeiden de overtuiging, die door hen op den weg van het grondigst onderzoek der bronnen verworven werd, dat naast de goede gevolgen die het had, een noodlottige invloed door het Alexandrinisme is geoefend, voor zoover het den rechten blik op de Godsidee en de voorstelling van den CHRISTUS benevelde, en het fijne gevoel voor den eigenlijken inhoud van het O. T. verstompte?

Ons dunkt: de openbaringen van het Spiritisme zijn de openbaringen van den geest van den spiritist zelf!

Wij hebben het boek (niet in den handel verkrijgbaar) ter leen gehad, waarvan de heer R. v. E. op den omslag van Afl. 2 spreekt. Heeft het hem, den goed ontwikkelden theoloog, ook niet getroffen, dat de daar voorgedragen leer zeer beslist het karakter draagt van eene school, aan wie hij, en wij, en wie niet, veel te danken heeft? En is het niet opmerkelijk dat de auteur van dat boek de broeder was van een' der stichters van die school?

Er bestaat een grooter bezwaar nog. Wat zullen de gevolgen zijn, als de eenvoudige, en zich voor allen om zoo te zeggen openende weg verlaten wordt — de weg van onderzoek van hetgeen bij iedereen voor de hand ligt, en van ervaring van datgene wat door allen kan en moet worden doorleefd?

Ik vraag zulks met te meer nadruk na neêrgelegd te hebben een boekjen Mythen en Droomen, van EDWARD CLODD, vertaald door J. H. MARONIER. Wat wordt in dit geschrift op eenvoudige en overtuigende wijze aangetoond, welk een verwonderlijke macht in 's menschen leven de verbeelding is: hoe zij de natuur bevolkt met allerlei vriendelijke en liefelijke geesten, maar hoe ze ook de booze geesten in het aanzijn roept, bij de demonen de verklaring zoekt van rampen en ziekten, de toovenaars beschouwt als te zijn overgegaan in de dienst des duivels en eindelijk de heksenprocessen doet ontstaan. „Er is geen droeviger hoofdstuk in de jaarboeken dezer wereld, zegt de schrijver terecht van dit laatste verschijnsel, dan de vreeselijke geschiedenis der heksen-processen. SPRENGER berekent, dat niet minder dan negen millioen menschen, meest vrouwen uit den geringen stand, om die reden zijn verbrand, slachtoffers van een bijgeloof, dat uit de tijden der onkunde voortleefde tot een betrekkelijk beschaafde eeuw. Dit bijgeloof werd gesteund door het gezag der schrift (Exod. XXII: 18), door de kerk werd het niet tegengegaan; mannen als LUTHER en WESLEY twijfelden er niet aan; de schuld der heksen werd door eerlijke getuigen gestaafd. en rechters, tot barmhartigheid en menschelijkheid geneigd, hadden niet het minste gemoedsbezwaar om het gevreesde vonnis der wet aan de veroordeelden te voltrekken."

Welken waarborg hebben wij, in vredesnaam, dat niet zulke ziekelijke verschijnselen zich weêr zullen vertoonen, indien het zenuwleven, bij het Spiritisme zoo vaak en noodwendig overprikkeld, zijn rol gaat spelen, en der onbeteugelde verbeelding op nieuw vrij spel wordt gegeven?

Ik zie hier wel waar men begint, maar niet waar men eindigt. Zonder alle beschouwingen van den heer CLODD te deelen, maakt zijne studie in haar geheel op ons een hartverheffenden indruk.

„Uit den toestand der diepste onkunde, schrijft de geleerde vertaler, zien wij het menschdom al tastende en zoekende voortschrijden op de baan der ontwikkeling, en elke eeuw brengt meer en beter kennis aan. Zoo wordt ons geloof in de toekomst van ons geslacht versterkt, ons vertrouwen op den goddelijken aanleg der menschelijke natuur bevestigd, en daardoor onze ijver vernieuwd om niet te vertragen in den schoonsten arbeid, die er in deze wereld is, de verspreiding van licht, de opwekking van leven, de uitbreiding van het Godsrijk op aarde."

Gaarne vestigen wij de aandacht op een Vraagboekje: de Leer van den Christelijken Godsdienst, opgesteld door G. E. FRERICHS, pred. te Oudebildtzijl.

Zelden toch kregen we een vraagboekje onder het oog, dat ons meer boeide en gunstiger indruk op ons maakte dan het samenstel van den Doopsgez. Predikant.

De auteur is een echt discipel van Prof. HOEKSTRA, hoewel geen slaafsch volgeling en zeker geen bleeke afdruk van dezen hoogleeraar. Hij is er in geslaagd de beginselen door HOEKSTRA, vooral in de Ontwikkeling der zedelijke idee, Bronnen en grondslagen van 't godsdienstig geloof, De hoop der onsterflijkheid weggelegd, duidelijk en eenvoudig te formuleeren en de grootsche grondgedachten van diens theologie tot een geheel te verwerken.

Het zou een afzonderlijke studie waard zijn

om in het licht te stellen, waar de schrijver den weg van HOEKSTRA verlaat en om welke redenen, als ook om aan te wijzen wat door den heer FRERICHS is aangevuld en verbeterd in de leer van zijn voorganger.

Laat mij nu alleen zeggen, dat in een eerste deel de grond, in een tweede het wezen, in een derde de vrucht, in een vierde de wasdom van den christelijken godsdienst wordt beschreven; dat de auteur in het eerste deel uitgaat van den zinnelijken- om door de beschrijving van den wettelijken- heen, ons de geboorte van den geestelijken mensch te doen aanschouwen; dat hij diepe piëteit toont te bezitten — uit zijns meesters school medegebracht! — voor de godsdienstige beginselen van de oude dogmen; èn dat hij — last not least! — van 't begin tot het einde de hooge en geheel eenige beteekenis van het godsdienstig, en meer bepaald christelijk gemeenschapsleven voor het ontstaan en de ontwikkeling van den persoonlijken godsdienst zelf in het oog vat, en voor anderen licht er op laat vallen.

Of de indeeling van het vraagboekje in ieder opzicht onberispelijk is; of, bv. de §§ 7 en 8 niet beter onder dak waren gebracht in het tweede dan in het eerste deel; — of het niet meer een studieboekje is voor den catecheet, dan wel een leerboekje voor den catechisant, onderzoeken we thans niet.

Ik nam, na het gelezen en herlezen te hebben, DE GROOT's Naturaal en las de §§ XXXII tot en met XLI. Toen sloeg ik op PAREAU's Moraal en bladerde Pars II en III nog eens door. En ik dacht: van modernen als de heer FRERICHS er een is scheidt ons slechts een wetenschappelijk stroospier

Wij willen dit, hoe klein het zij, niet uit den weg schuiven, en ook er niet over heen stappen. 't Is en blijft een scheidingslijn: dat het objectieve element in hetgeen te midden en door de Gemeente op ons werkt, de Persoonlijkheid van den CHRISTUS namelijk, niet scherp genoeg wordt geteekend, en niet beslist genoeg op den voorgrond wordt gezet. Maar er over heen drukken wij toch hartelijk de hand, die het geheel éénige van het Werk van den CHRISTUS, de Stichting van de ware Gemeente, met zoo groote warmte teekent en met zulke flinke trekken schetst. En wij danken den auteur voor de oogenblikken van godsdienstig-zedelijke verheffing die zijn boekje ons verschafte, en die het ons later zeer zeker op nieuw geven zal.

Na zijne bloemlezingen uit de geschriften des O. en N. Testaments heeft de heer HERDERSCHEE, Theol. Dr. en Predikant te Borculo, thans eene Bloemlezing uit de Apocriefe boeken des Ouden Verbonds bezorgd.

Hij oordeelde terecht dat die boeken, allereerst om het historisch belang dat zij hebben, niet in vergetelheid mogen geraken.

Immers was het bekend, maar het is door de ontdekking der Didachè in een nieuw en verrassend licht getreden, dat de Joodsche zedeleeraren, die o.a. het woord voeren in de Spreuken van JEZUS SIRACH en in de Wijsheid van SALOMO den grootsten invloed hebben gehad op het na-apostolisch Christendom. Terwijl JEZUS zelf zich alléén sterkt door de gemeenschapsoefening met de groote profetische geesten, aan wie de menschheid het bezit van boeken als bv.

Genesis en de Psalmen, van JESAJA en JEREMIA dankt; terwijl onder de apostelen, bv. PAULUS reeds, iets voor den inhoud, veel voor den vorm van zijn theologie aan de joodsch-hellenistische wereld ontleent, gaan de opvolgende christelijke generaties met te groote gretigheid bij die leeraren ter school. Het oorspronkelijk godsdienstig beginsel leed daardoor schade, de christelijke zedeleer nam verontreinigende bestanddeelen in zich op, en de theologie werd geleid in de richting, die in de schepping der Niceensch-Chalcedonensische half mythologische, half wijsgeerige leerstukken haar gansch niet onberispelijk meesterstukken afleverde.

Maar... die boeken bevatten ook menige schoone en stichtelijke gedachte, die niet in vergetelheid mag geraken. Laat mij alleen nog zeggen, dat de vertaling er van voortreffelijk is; zij werd, met goedkeuring van dezen schrijver, ontleend aan JOHˢ. DYSERINCK, De Apocriefe boeken des Ouden Verbonds, uit het Grieksch opnieuw vertaald, en met opschriften en eenige aanteekeningen voorzien, en ten slotte nog de verzekering mogen geven, dat de heer HERDERSCHEE bij het kiezen van de stof door een juist oordeel en een gekuischten smaak is geleid.

Leiden,
22 Junij 1886.

M. A. GOOSZEN.

WAAROM EVENMIN ORTHODOX ALS MODERN, MAAR WEL EVANGELISCH? (1).

De vraag, die mij ter beantwoording is gesteld, en die ik ter kwader ure op mij heb genomen, is een lastige vraag. Lastig, niet omdat het ons aan een beginsel ontbreekt, of omdat we niet kunnen aantoonen, welke de leidende gedachte, en welke de geloofsinhoud bij ons evangelischen is. Geenszins! Konden we dat niet, we waren, als „richting," geoordeeld. Neen we noemden de vraag „lastig," omdat het met het oog op den stand der partijen uiterst moeilijk, zoo niet onmogelijk is, om zeer nauwkeurig te zeggen „wat we onder orthodox, en wat we onder modern hebben te verstaan."

Toen ruim 20 jaren geleden, de moderne theologie èn door haar wereldbeschouwing èn door hare toepassing van de historische critiek, eene bres schoot in de voorstellingen, die aan duizenden heilig waren, toen ontstond niet de evangelische richting, want deze bestond reeds sints jaren, maar toen sloten de evangelischen zich nauwer aaneen. De bestanddeelen, waaruit de toenmalige evangelische richting was saâmgesteld, waren echter niet op alle punten overeenstemmend. Sommigen droegen op het punt van historische critiek

een veel behoudender karakter dan anderen. En de een behield meer dan de ander uitdrukkingen, die herinnerden aan het orthodoxe kamp, dat men verlaten had. Maar als richting vormde men „een geheel,” en bestond zij uit mannen, die beslist gebroken hadden met de toenmaals heerschende orthodoxie, dus, om slechts enkele voorbeelden te noemen, met de door haar geliefde leerstukken, der letterlijke ingeving van de H. Schrift, der drieëenheid, der voldoeningsleer enz., doch die, aan den anderen kant, even beslist de wereldbeschouwing der modernen afwezen. Bij hen had de Kerkleer wel geschiedkundige waarde, maar geen bindende kracht. De dogma's der Kerk hadden voor hen slechts een betrekkelijke beteekenis. Op ieder gebied was herziening noodig. En dit te meer, omdat men ernst maakte met de persoonlijkheid, inzonderheid der Apostolische schrijvers, en dus allereerst van een Paulinischen en een Johanneïschen denkvorm wilde spreken, alvorens men sprak van een Bijbelsche, of liever Nieuw Testamentische dogmatiek. Op het geloofsleven kwam het aan! Maar omdat het geloofsleven aan God zijn oorsprong en kracht ontleent, konden zij met den God, zooals de modernen zich dien voorstelden, geen vrede hebben. En omdat het geloofsleven in den CHRISTUS zijn volheid had bereikt, kon men met de Christologie der modernen niet meêgaan. JEZUS was hun de volledige drager van den Godsgeest, de ware Zoon des menschen, de reine Zoon Gods. Maar dan moest het ontstaan zijner persoonlijkheid ook verklaard worden, niet uit een totaal van verschillende eindige menschelijke factoren, waarin God zich immanent bevond, maar uit een wilsdaad van den transcendenten

God. Dit laatste konden de modernen niet doen, want dan moesten ze het wonder aannemen, waarvoor in hun wereldbeschouwing geen plaats meer was.

Hoe is echter, sints dien tijd, alles veranderd! Het minst veranderden de evangelischen. Wel zijn ze minder behoudend gebleven, inzonderheid waar het de, als feiten medegedeelde, verhalen van het O. en N. T. betreft, Dit verschijnsel vloeit echter meer daaruit voort, dat vele ouderen ons door den dood zijn ontvallen, dan dat de jongeren van front veranderd zijn. De laatsten hadden, meer dan de rechterzijde der evangelischen, gedronken van de wateren der historische critiek, en misten dus de behoudzucht der eersten. Uitzonderingen daargelaten, is de ev. richting aan den eenen kant op critisch gebied meer de linkerzijde opgegaan, terwijl zij aan den anderen kant, meer oog heeft gekregen voor het schoone en ware, dat zich, op zeer gebrekkige wijze, in de kerkelijke leerstukken heeft belichaamd, maar dat toch een werkelijk bestanddeel uitmaakt van het christelijk religieleven. Haar beginsel staat echter nog even vast, als voor eenige jaren. „Christocentrisch" is zij, niet omdat JEZUS het voorwerp is van haar godsdienst, maar omdat Hij het door God gegeven middenpunt (milieu) is, in wien het volle, rijke en reine geestesleven voor de menschheid is opgetreden En voorts omdat zij Hem erkennende, als de den geest voortbewegende en verlossende kracht, als de de menschheid heiligende persoonlijkheid, ook die Godsvoorstelling huldigt, welke aan JEZUS heilig was, en zonder welke ook Zijn geestesleven, grondslag en inhoud zou verliezen.

Is de verandering der evangelischen dus niet groot te noemen, gansch anders is het met de ortho-

doxen en modernen. Er zijn orthodoxen, tot wie men zeggen zou, wanneer zij hunne geijkte, maar gansch wat anders dan vroeger zeggende, terminologiën laten rusten: „Broeders, gij behoort bij ons! Wat scheidt ons van elkander?" En er zijn modernen, die, wanneer zij hunne wijsgeerige beginselen niet vooropstellen, maar het, door CHRISTUS geheiligde gemoedsleven laten spreken, zóó na bij ons staan, dat het ons een genot is hun de hand der gemeenschap te reiken. Maar er zijn ook anderen. Veel meer dan bij ons evangelischen zijn de tegenwoordige orthodoxen en modernen in fractiën verdeeld. Moeilijker dan ooit is het derhalve om te zeggen „wat orthodox is," en „wat „we onder modern te verstaan hebben." Wil men daarom de vraag van onze agenda: „waarom evenmin „orthodox als modern, maar wel evangelisch?" goed beantwoorden, dan dient men met de onderscheidene fractiën van deze hoofdrichtingen rekening te houden.

Bij de uiterste rechterzijde der orthodoxie, die in Dr. KUYPER haar voornaamsten woordvoerder heeft, bepalen wij ons slechts kort. Wij bewonderen het talent en de uitgebreide kennis van dezen hoofdman, en niet minder zijn kunst om te stileeren.... maar daarmede is ook alles gezegd. Zijn consequentiezucht maakt hem tot het enfant terrible voor de gematigde orthodoxie, die we in bijbelsche en in ethische kunnen verdeelen. Met het strijdwoord: „wilt gij ortho„dox zijn, weest het dan zuiver en onvervalscht. Zoo „niet, eigent u dan ook geen naam toe, die u niet toe„komt," — met dat strijdwoord stormt hij los op de zich orthodox noemende vrienden. Geen wonder, dat hij het bij hen telkens verkerft, en dat hij aan den anderen

kant het hart steelt van het gereformeerde volk. Zijn theologie, die niets anders is dan een teruggang tot de Formulieren van Eenigheid, een enkel bezwaar (gravamen) uitgezonderd, is echter niet meer van onzen tijd. Reeds de feiten, dat hij meent, dat het Calvinisme volledig beantwoordt aan de waarheid, zoodat uitschifting van, in het Calvinisme, overgebleven Roomsche begrippen voor hem ongerijmd is; dat hij de leiding van den Heiligen Geest gedurende de laatste eeuwen op het gebied van het theologische leven en streven voorbijziet, zoodat onze tijd een rechtstreeksche aanknooping m o e t wezen aan 1618; dat hij van geen dieper ingaan in de inleidingsgeschiedenis van de Bijbelboeken weten wil, zoodat historische critiek voor hem het werk des ongeloofs is, t e n z ij dat zij nader opbouwt, wat eenmaal dogmatisch vaststaat: dit éen en ander reeds maakt, dat hij als h i s t o r i c u s groote waarde kan bezitten, en ook feitelijk bezit, maar dat hij als d o g m a t i c u s hoe langer hoe meer op zich zelf staat in de denkende theologische wereld, om alleen door zijn blinde aanhangers, die, evenals hij, in Calvinitische boeien geklonken zijn, als een halfgod, als het orgaan des Heiligen Geestes te worden vereerd. Wij weten hoe, om maar één voorbeeld te noemen, zijn inspiratieleer in strijd is met de meest eenvoudige uitspraken van het denken, en, wat het meest zegt, met de uitspraken van de Heilige Schrift. De geschiedenis van den Canon moet vergeten worden; de ontwikkelingsgang van Israëlitisme tot Christendom moet geloochend worden; het persoonlijke in de profeten en apostelen moet miskend worden; harmonistische knoeierijen en geestelijke verklaringen moeten te hulp worden

geroepen, om een Schriftbeschouwing te verkrijgen, gelijk die der gereformeerden is. Doch dit, en zooveel meer, daargelaten, de vooropzetting van het onfeilbare en het geweten bindende dogma, vervult ons evangelischen met tegenzin. Het Christendom is nu eenmaal geen „leer", maar „leven", geen orthodox intellectualisme, maar godsdienstige vrome zedelijke zin, geboren uit de bezieling van onzen geest met den geest van CHRISTUS. En van die bezieling bij KUYPER c. s. geen spoor! Hij verstikt het gemoedsleven in het dwangbuis van dogma's. Men zou zeggen, zelfs zijn beelden wijzen het uit, dat hij meer tehuis is in de arsenalen, dan in den Godstempel. Hij en de zijnen kunnen het volk kneden en opzwepen, maar heiligen kunnen zij het niet. Kwam JEZUS onder ons en predikte Hij van gereformeerde kansels, de aanhangers van KUYPER zouden in de voorste gelederen staan om uit te schreeuwen: „weg met dezen, hij verkondigt de „waarheid niet".

Bij de uiterste linkerzijde der modernen bepalen wij ons ook slechts kort. Zij is meer bekend onder den naam van „ethisch modernisme," en wordt zoo genoemd in onderscheiding van het oudere meer intellectualistisch en beslist deterministisch modernisme, waarvan de Hoogleeraar SCHOLTEN de machtige woordvoerder was. Geboren werd zij uit de behoefte, om het feit der zonde meer tot zijn recht te laten komen, en het geweten meer te eerbiedigen. Het determinisme plaatste „het ik" meer onder „de beweegredenen" dan „de beweegredenen" onder „het ik," en miskende daardoor het principium agens d. i. de handelende en willende persoonlijkheid. Het kon niet anders, of de zelfstan-

digheid van den mensch moest hieronder lijden, en de zonde moest, omdat de menschheid daartoe gedetermineerd was, haar onheilig beginsel verliezen. De ethischen onder de modernen voelden het, en gingen daarom meer uit van het geweten, dan van God. Bij hen was het meer: „ik geloof in den Heiligen Geest," dan wel: „ik geloof in God."* Onverholen werd het uitgesproken, dat de zinnelijke schepping geen openbaringsvorm was van de alomtegenwoordige liefdemacht Gods. God werd alleen gevonden in de zedelijke wereldorde. Zoo werd godsdienst eigenlijk zedelijkheid „Religieusiteit" en „moraliteit" werden woorden van dezelfde beteekenis. Hoe langer hoe meer verdween de transcendentie Gods, ja ook bij hunne opvatting van de immanentie, die eenig en alleen in het zedelijke leven werd erkend, moest de voorstelling van God als persoonlijkheid worden ingeboet. „God" en „het Ideaal" werden hetzelfde. Godsdienst werd omgezet in „liefde tot het Ideaal," of tot een „zich laten leiden door het Ideaal." En het gebed.... nu ja, dat bleef, maar het was meer eene verheffing tot „het onbewuste zijn," dan wel tot „den zich zelf bewusten God." Dat er onder de voorstanders van deze richting uitnemende mannen zijn, gij weet het. Maar met al den eerbied, dien we hunne personen toedragen, kunnen we onmogelijk met hen meêgaan. Christendom is voor ons gansch wat anders dan het liefhebben van het zedelijk Ideaal, van het onbewust geestelijk zijn. Godsdienst lost zich voor ons niet op in zedelijk leven en handelen, ook al is dit er een noodwendig bestanddeel van. Godsdienst is bovenal het volbrengen van Gods wil, het leven naar Gods wil, en het berusten in Gods wil. Wordt God miskend, lost Hij zich op in een

zedelijk Ideaal, wordt m. a. w. in de groote stoffelijke schepping, de zich zelf bewuste persoonlijke Geest voorbijgezien, dan moet van zelf, in ons klein stoffelijk wezen, de geest, de persoonlijkheid geloochend worden. En als dat geschiedt, dan gaat natuurlijk het zedelijk leven kwijnen, en wordt het Ideaal, dat men op de bergtoppen van het geestesleven zoekt, naar beneden gerukt, en verstikt in de moerassige wateren van onze eigene zinnelijkheid. Zeker ook wij gelooven aan het Ideaal, maar het Ideaal heeft voor ons werkelijkheid in God, en zal eerst DAN werkelijkheid verkrijgen in ons, wanneer wij tot God zijn opgeheven, onder leiding van dien Éénen, die het Ideaal van het geloofsleven en van het liefdeleven in zichzelven verwerkelijkt heeft, en die het vaandel van het volle Godeleven ontplooide, bovenal toen men Hem nagelde aan een kruis.

Doch het wordt tijd, dat we ook de andere fractiën in oogenschouw nemen. Het eerst valt ons oog op de zoogenaamde Bijbelsche orthodoxen, die de Formulieren van Eenigheid, in hun geheel, niet als gezaghebbend willen erkennen, maar deze willen toetsen aan de Heilige Schrift en willen veranderen naar de Heilige Schrift. Zij zijn even confessioneel als de gereformeerden, met dit verschil, dat de gereformeerden de belijdenis eens vooral gegeven en beschreven vinden in de Formulieren, terwijl zij de belijdenis vinden in de Heilige Schrift, en slechts gedeeltelijk in de Formulieren. Deze hier en daar te herzien is hun streven, en kon dit officieel geschieden, dan zouden die herziene belijdenisschriften voor hen „de maatstaf van het Christendom" zijn. Wij weten, wat, in dezen, de

Hoogleeraar DOEDES voor eenige jaren gedaan heeft. Aan den eenen kant prijzen wij den moed, waarmede hij optrad tegen dwaalbegrippen, een moed, die hem vele vijanden bezorgde, onder zijn eigen leerlingen niet het minst. Maar aan den anderen kant laken wij zijne gebondenheid aan de hoofdgedachte, die in de Nederlandsche Geloofsbelijdenis en in de Heidelbergsche Catechismus is neêrgelegd. Had DOEDES werkelijk „de Schrift" tot uitgangspunt gekozen, en deze niet beschouwd in het eigenaardig licht, dat de gereformeerde, of wilt ge liever, de protestantsche overlevering er over heen heeft geworpen, zijne theologische werken zouden een anderen stempel hebben gedragen, dan nu. Hoe juist hij ook doet uitkomen, dat „Bijbel" en „Godswoord" twee uitdrukkingen zijn, die niet door elkander gebruikt mogen worden, en hoe sterk hij dientengevolge zich tegen een volstrekte inspiratieleer verzet, toch vinden wij bij hem deze waarheid meer theoretisch uitgesproken, dan practisch aangewezen. Hij zegt eenvoudig: „de Schrift leert," zonder recht te laten wedervaren aan het feit, dat de eene Apostolische schrijver andere denkvormen heeft, dan de ander. Bijbelsche theologie stelt hij voorop, in plaats van aan Johanneïsche, Paulinische en Petrinische theologie den voorrang te geven, de punten van overeenkomst op te zoeken en nu in eigen bewoordingen aan te duiden: „welke de gemeenschappelijke grondslag en het gemeenschappelijk beginsel is van het Apostolisch Christendom." DOEDES is voldaan, wanneer hij slechts exegetisch nauwkeurig een tekst heeft verklaard en nu kan zeggen: „aldus leert de Schrift." Bij hem en zijn partij treedt voor het op de Formulieren steunend Confessionalisme

van KUYPER het Bijbelsch Confessionalisme in de plaats. In zekeren zin is dit een vooruitgang, maar goed beschouwd worden wij er toch niet veel verder door gebracht. Over het feit, dat de Schrift, en wij bepalen ons nu slechts tot het Nieuwe Testament, niet overal hetzelfde leert; dat de historische mededeelingen zeer uiteenloopen, en dus noodwendig aan critiek moeten worden onderworpen; dat PAULUS en de overige Apostelen slechts gebrekkige organen zijn van den Heiligen Geest, die alleen in JEZUS in volkomen mate werd gevonden, zoodat men zich dan ook op een zeer voornaam punt nl. den tijd en de wijze van JEZUS wederkomst schromelijk vergist heeft: over al die feiten wordt heengegleden, en men doet, alsof ze niet bestonden. Hiermede kunnen de evangelischen geen vrede hebben. Zij erkennen JEZUS alleen als gezaghebbend, en niet PAULUS, noch JOHANNES. Zij erkennen, dat men in het N. T. verschillende leertypen heeft. Zij erkennen, dat de historische mededeelingen elkander vaak weêrspreken. Hoe zijn, om maar twee punten aan te roeren, de vóórgeschiedenis van JEZUS bij MATTHEUS en LUCAS met elkander over een te brengen? En hoe kunnen de opstandingsverhalen tot een welgesloten geheel worden gemaakt? Zij erkennen.... maar genoeg. Immers we zijn niet evangelisch omdat we negatief zijn, maar juist omdat we positief zijn. En dat positieve ligt hierin, dat we „het Evangelie-„feit zichtbaar in JEZUS verschijning, in zijn leven en „werken, in zijn lijden en sterven, in zijn opstanding en ver-„heerlijking tot grondslag, en het Evangeliewoord, „door den mond der waarheid gesproken, tot richt-„snoer kiezen voor ons leven en gelooven en hopen.''

Wij gelooven, dat JEZUS „de Zoon van God" is, maar plaatsen de menschheid van JEZUS er niet theoretisch naast, om haar in de practijk nooit tot haar recht te laten komen. Neen, wij erkennen die ten volle, en zoeken dus „het Zoonschap Gods" bij voorkeur „in het zedelijk zijn, in het godsdienstig leven." Indachtig, dat God en mensch principieel niet door een klove zijn gescheiden; indachtig dat de mensch van „Gods geslachte" is, doch dat hij door de zonde dien band met God losrafelt; indachtig dat de vertegenwoordigers van Jahveh onder Israël soms Goden genaamd werden (2), omdat zij op hetzelfde oogenblik, waarin zij in hun gemoed, het woord van God verstonden, ook het woord van God vertolkten, zien wij in JEZUS „den volkomen zondelooze," die altijd in de heilige diepte van het hart Gods woord hoorde, die altijd op het netvlies van eigen geestesoog, het licht van den Eeuwige zag afstralen, die altijd kon zeggen: „mijn leer is de mijne niet, maar Desgenen, die mij gezonden heeft".... dus den mensch, die, als drager van het volle leven, waarachtig aan het beeld Gods beantwoordt, waarachtig van Gods geslachte is, en terecht „de Eeniggeboren Zoon Gods" genoemd wordt.

Wij gelooven, dat de Geest van God, die even eeuwig is als God zelf, heilig is, dat deze echter niet tot het Goddelijke wezen beperkt blijft, zoodat er van „mededeeling" geen sprake is, maar dat deze zich kan belichamen in onzen geest (niet als donum superadditum d. i. als bijkomende of toegevoegde gave, maar als gave, waarvoor onze menschelijke natuur vatbaar is, omdat zij in de vezelen van ons gemoedsleven haar punt van aanraking vindt, en het

gemoedsleven zelf er reeds een uiting van is), zoodat de band tusschen God en ons, tusschen ons en God een hoopvolle en gezegende werkelijkheid kan worden. Maar wij kunnen aan den Heiligen Geest geen persoonlijken bestaansvorm in het Goddelijk Wezen toekennen, indachtig dat geestelijke krachten vaak als persoon worden voorgesteld, en dat de mensch, wanneer hij den Heiligen Geest bezit, werkelijk bezit, al is het dan ook als een gave, toch op geenerlei wijze deel kan uitmaken van het Wezen Gods. Het leerstuk der Drieëenheid, of — zooals de bijbelsche orthodoxie het noemt — der Drievuldigheid heeft dus, volgens ons, dringend herziening noodig. De kern van waarheid, die er in schuilt, moet een geheel nieuwe formuleering ondergaan.

Wij gelooven, dat er verband bestaat tusschen de menschelijke zonde, en het lijden en het kruis van den Heer in dien zin „dat JEZUS zich heeft gegeven aan de wereld, die van Hem niet weten wilde, dat Hij zich in gemeenschap heeft gesteld met de zonde, dat Hij de ellende heeft gedragen ten einde toe, om door den invloed van zijn onpeilbare liefde en zijn bergenverzettend geloof, om door de Majesteit van Zijne heilige Persoonlijkheid de harten te veroveren, de zonde uit de harten te bannen, en die harten zoo te vormen, dat Gods genade er een aanknoopingspunt in vinden kan". Was de menschheid niet zondig geweest, JEZUS zou met Hosanna's begroet zijn. Was JEZUS niet de reine Gods Zoon geweest, Hij zou zijn taak hebben opgegeven, zijn geloof hebben ingeboet, zijn liefde hebben verloren .... en van lijden en sterven zou geen sprake zijn geweest. — Van eene rechterlijke opvatting van het lijden des Heeren,

willen we echter niet weten. God vergeeft de zonde om niet, om zijns naams wil, krachtens de eeuwige barmhartigheid van zijn wezen en niet omdat er eerst aan „zijn rechterlijk opgevatte rechtvaardigheid voldaan moet worden, door het bloed van zijn Zoon". (3) De orthodoxie staat dan ook verlegen met de vraag „waarom JEZUS dit dogma, gesteld dat het het allesbeheerschende dogma was, nooit heeft verkondigd, terwijl toch gedurende zijne driejarige prediking, duizenden van zijne hoorders de eeuwigheid zijn ingegaan?" — Verlossing van zonde is bij ons hoofdzaak. Verlossing van „schuld" of „vergiffenis" is noodig, en den wil daartoe zien we dan ook bij God in de CHRISTUS-gave ..... maar die vergiffenis kan eerst genoten, kan eerst ervaren worden, wanneer het hart is vernieuwd, althans vernieuwing ondergaat. En wordt zij genoten, dan, maar ook dan eerst zijn wij met God verzoend. Eene verlossing buiten den mensch om, kennen we niet, en we spreken alleen van eene verlossing, die in rechtstreeksche verhouding staat tot de mate onzer heiliging, en zedelijke vernieuwing. De uitdrukking „vrede door het bloed des kruises", wordt door de orthodoxie als geloofsdogma vooropgezet, waaruit zich dan het zedelijk leven, als leven der dankbaarheid, moet ontwikkelen. Voor ons echter krijgt die uitdrukking eerst dan zin, wanneer zij niet is een aprioristisch dogma, maar eene posterieure ervaring: d. w. z. wanneer ons zondig geestesleven, onder den zedelijken invloed van den Grooten Kruisdrager gekomen, feitelijk is ontgloeid, gelouterd en geheiligd, zoodat wij ervaren, dat zijn sterven, als hoogste openbaring van het ware leven, ons leven

geworden is, en wij zoo tot vrede zijn gekomen. — Het leerstuk der voldoening, dat, verzacht en afgeslepen door de bijbelsche orthodoxen „het leerstuk der verzoening" genaamd wordt, maar dat door hen meer wordt gesteld (geponeerd), dan wel helder beschreven, en zielkundig verklaard, heeft dus volgens ons dringend verbetering noodig. Onzes inziens is het alleen aanneembaar, als het niet rechterlijk (juridisch), maar zedelijk (ethisch) en zielkundig (psychologisch) wordt opgevat Twee gedachten moeten op den voorgrond staan: vooreerst, dat er voldaan moet worden aan de zedelijke eischen, die God stelt, en vervolgens dat de CHRISTUS, door zijn optreden in een zondige wereld, moest sterven, d. i. het geloofsleven en het liefdeleven in zijn hoogsten vorm moest openbaren, zouden wij, door zijn kruis getrokken, allengs aan die zedelijke eischen kunnen beantwoorden, en, verlost en geheiligd, tot vollen vrede kunnen worden gebracht.

Wij gelooven .... doch waartoe meer? Licht zou het den schijn hebben, wanneer wij aldus voortgingen, dat wij naast de Nederlandsche Geloofsbelijdenis van KUYPER en de herziene belijdenis van de bijbelsche orthodoxen, eene evangelische belijdenis wilden plaatsen, en nu van het aannemen van deze de zaligheid der ziel afhankelijk stelden. Dit is volkomen onjuist. Op het punt van confessies zijn we niet kleingeestig. Als maar niet de hartader van ons gemoedsleven wordt afgesneden, dan blijven we niet op een dogma, of de formuleering er van, dood. Hoofdzaak is ons bezieling met den geest van CHRISTUS en uitzuivering der zonde, zoodat ons leven waarachtig geestesleven wordt, dat in gemeenschap met den Voleinder des geloofs en

der liefde, bestaat in „het liefhebben van God bovenal en van den naaste als onszelven." Maar met die hoofdzaak voor oogen, is het duidelijk, dat we voor ons denken en voor ons hart, de voorstellingen trachten te omschrijven (al is het dan ook in gebrekkige vormen), die wij hebben van God, van den mensch, van de zonde, van den CHRISTUS, van de verlossing, in één woord van het Christelijk leven en zijn.

Vele van onze bezwaren tegen de Bijbelsch orthodoxen gelden tegen de zoogenaamde ethischen niet. Deze toch, en we hebben vooral het oog op de jongeren, maken ernst met de onderscheiding tusschen „Gods woord" en „Bijbel"; zijn, op het punt van Bijbelsche geschiedverhalen, vaak vrijgeviger dan velen uit ons midden, en spreken steeds met vrij wat meer eerbied van Professor KUENEN, die hun geestverwant niet is, dan van Dr. KUYPER, wiens „Broeder in Christus" ze meenen te zijn. Bij hen een streven om „geloof" en „geloofsbegrip" uiteen te houden, daar zij aan het geloof eerst waarde toekennen, als het de persoonlijke gemoedservaring is van het uit Gods geest herboren hart. Bij hen een streven niet om alle verhalen door harmonistische knoeierijen pasklaar te maken, maar om ook in Bijbelsche legenden en mythen vorm en inhoud te onderscheiden en tot de grondgedachte door te dringen. Bij hen een zucht om het menschelijke in JEZUS tot meer waarheid, en de vereeniging van het goddelijke en het menschelijke in den Heer, tot meer klaarheid te brengen. Bij hen.... maar genoeg. Vaak is het ons, als wij hen hooren, alsof we ons zelf hooren, en meer dan eens zetten wij „Amen" onder een woord, dat door hen geschreven wordt. Toch

kunnen wij niet met hen meêgaan. Waarom niet? Omdat zij, die wij vaak kunnen noemen „liberalen van edelen bloede," zich zelven diets maken dat ze „orthodox" zijn. Meerendeels opgevoed in orthodoxe kringen, kunnen ze de eerste liefde van hun hart niet verloochenen. Zij omarmen nog steeds de orthodoxie, terwijl zij op ieder punt met haar in strijd zijn gekomen. Geen richting bereidt ons dan ook zoo vele verrassingen, als deze. Telkens moeten we de oogen uitwrijven en uitroepen: „lees ik wel goed?' Na eene kloeke door en door liberale Bijbelbeschouwing, hooren we op eens den Bijbel „Gods woord" noemen. Na een CHRISTUS-beschrijving, die onze sympathie heeft, hooren we op eens van „Drieëenheid" spreken. Aan de orthodoxie wordt telkens voet gegeven, b.v. door het voorlezen der Formulieren in hun geheel, terwijl men toch in zijn leeropvatting telkens van de Formulieren verschilt, of door het betuigen van instemming met de twaalf Geloofsartikelen, terwijl men toch, om maar iets te noemen, evenmin als wij, het artikel: „ik geloof aan de wederopstanding des vleesches," onderschrijven kan. Het geloof der gemeente wordt als „een kruidje roer me niet" beschouwd. Vaak zou men zeggen: „hier is men liberaal met het verstand, maar orthodox met het hart." Moeielijk is het dan ook om deze richting goed te kennen. Wij voor ons houden haar voor eene richting, die nog in wording is, en in gisting. Uit het gistingsproces kan echter veel goeds geboren worden, want er zijn uitnemende elementen in haar midden. Hare pretensie van orthodox te zijn, moet zij echter laten varen! Deze maakt, dat zij verder van ons afstaat dan noodig en wenschelijk is, terwijl

haar overnemen van orthodoxe uitdrukkingen, die voor haar een gansch anderen zin hebben dan voor de vaderen, oorzaak is, dat zij, hoewel volkomen ter goeder trouw, lichtelijk in verdenking komt.

Tot nog toe hebben, in onze beschouwing, de orthodoxe fractiën het leeuwendeel gekregen. Uit het moderne kamp werd slechts een blik geslagen op de ethische fractie. Het wordt tijd, dat we ook de andere fractie, die we „de intellectualistische" kunnen noemen, in oogenschouw nemen. Noem ik deze „de intellectualistische", dan is het meer als tegenstelling van de ethische, en niet omdat we beweren, dat bij haar het gemoedsleven zijn warmte verloren heeft, door het meer verstandelijk en critisch streven, hetwelk haar kenmerkt. Zeker, er zijn onder hen mannen van groot verstand, en uitgebreide geleerdheid, maar die ons koud laten, omdat het hun zelf ontbreekt aan teederheid van gemoed en aan warmte, welke uit een wel verzekerd Christelijk geloof is geboren; maar er zijn onder hen ook mannen, van rijk en rein en diepgevoeld gemoedsleven. We hebben, niemand te na gesproken, slechts SNELLEN te noemen, wiens werkje „Werken en wachten", enkele bezwaren uitgezonderd, ons hart gestolen heeft. Toch kunnen wij ook met de uitnemenden onder hen, en van deze willen wij spreken, niet medegaan. Prediken zij dan geen heilig God, die de zonde niet kan dulden, geen liefderijk God, bij wien genade en ontferming is? Hebben zij dan geen eerbied voor de persoonlijkheid van JEZUS, en noemen ze Hem niet „den wegwijzer ten leven en het licht voor het menschelijk hart?" Hebben ze dan geen diep bewustzijn van de roeping des menschen, om in het heiligdom zijns harten

offers te ontsteken van vroomheid, gerechtigheid, barmhartigheid en liefde? Richten ze dan niet het geloofsoog naar een andere wereld, waar de menschelijke geest een hoogeren bestaansvorm ontvangen zal? Gewis! De uitnemenden onder hen, doen dat even goed als wij.... maar, en dit is ons bezwaar, al die levensbloemen zijn niet uit den modernen maar uit den evangelischen akker opgegroeid. Krachtens hunne beginselen kunnen ze niet zoo spreken! Volgens hunne anti-supranaturalistische wereldbeschouwing, die vooropzet „dat alles wat bestaat, en dat alles wat geschiedt uit één, of uit een vereeniging van eindige oorzaken, waarin God immanent is, moet verklaard worden", kunnen zij aan den mensch niet zulk een eereplaats toekennen, kunnen zij de zedelijke volkomenheid van JEZUS niet aannemen, kunnen zij de zonde niet als „schuld" opvatten, en moeten zij achter „persoonlijke onsterfelijkheid" en „de eindelijke zegepraal van het Godsrijk" een vraagteeken plaatsen. Volgens hunne praemissen is de mensch „niet geschapen door een wilsdaad van God;" want dan heeft men het scheppingswonder, (en van „wonder" wil de moderne niet hooren), maar „ontwikkeld uit een lageren vorm, en wel het een of ander dier." Maar hoe dan het verschijnsel te verklaren, hetwelk ook door hen erkend wordt: „dat de mensch soortelijk van alle wezens verschilt, dat hij beademd is met den geest des Eeuwigen, dat er een klove, ja een afgrond bestaat tusschen het meest ontwikkeld dier en den minst ontwikkelden mensch, en dat de laagstgevormde menschensoort godsdienstige adspiratiën heeft, en vermogens bezit, die in aanraking gebracht met den CHRISTUS-geest, een schoone toekomst

beloven voor het Godsrijk?" Den mensch uit het dier, d. i. het zedelijke en goddelijke uit het louter zinnelijke te verklaren, en JEZUS uit de menschheid, d. i. het volmaakt reine uit het zondige te verklaren, schijnt ons eene ongerijmdheid toe. Zoo dit gedaan moet worden, hoe komt het dan, dat de oorspronkelijke onbewuste cel, zich in verloop van duizenden eeuwen, door allerlei veranderingen, eindelijk tot m e n s c h ontwikkelt, en dat de met verstand en rede begaafde mensch, die in staat is om de schatkameren der Schepping te doorzoeken, n i e t in staat is, om andere schepselen voort te brengen, dan hij zelf is? Hoe komt het dan, dat JEZUS nog nooit, zooal niet overtroffen, dan toch geëvenaard is, en dat juist de v r o o m s t e Christen tegen Hem opziet, als den H e r o s op het gebied van het geestesleven?

Wij zijn geen voorstanders van het wonder quand-même. De wonderen hebben voor ons, daar wij ze thans niet meer zien gebeuren, slechts betrekkelijke waarde. Gaf JEZUS aan het wondergeloof slechts een l a g e r e plaats (4), w ij zullen het niet b o v e n a a n plaatsen, en zelfs, geleid door de historische critiek, achter menig wonderverhaal een vraagteeken zetten. Maar dit neemt niet weg, dat wij noch de Schepping, noch het wezen des menschen, noch de persoonlijkheid van JEZUS, noch de zonde als afwijking van Gods wil, noch de hoop op onsterfelijkheid verklaren kunnen, wanneer aan God slechts een immanente en geen transcendente werkzaamheid wordt toegekend. Maar dat niet alleen! De natuur, als immanente werkplaats van God, bevredigt ons niet. Schoon is zij, maar wreed is zij niet minder. Zielaangrijpend is zij vaak, maar

zielverpletterend is zij ook. Ons hart heeft behoefte aan een God, die, transcendent, de eindige oorzaken doet samenloopen tot een bepaald doel. Teleologisch moge de natuur zijn in haar zelve, maar we hebben ook teleologie noodig in ons leven en ons lot. Wij kunnen niet buiten een God, die met zelfbewustzijn ons leven leidt, en ons lot bestuurt, en aan Wien we ons, als het Wezen der liefde, als den Vader in de hemelen, als den God der genade kunnen overgeven. Welnu, we willen evangelisch zijn, omdat het Evangelie ons zulk een God predikt. We willen evangelisch zijn, omdat we in JEZUS „den reinen Godszoon" aanschouwen, wiens leven en werk een afspiegeling is van den geest des Eeuwigen: „den reinen Godszoon", die ons is gegeven om ons hart te verlossen van zonde, om het geestesleven in ons tot ontplooiing te brengen, om ons oog te ontsluiten voor Gods liefde en genade, en om ons, door deze zichtbare schepping heen, te leiden tot een onsterfelijk leven.

Evangelischen zijn we, en blijven we. Wil dat zeggen, dat wij stationnair moeten blijven, en dat we, als lieden, die voldaan zijn en die niets meer te vragen hebben, als „gens satisfaits", zooals men ons wel eens genoemd heeft, ons moeten opsluiten binnen onzen eigen gedachtenkring? Geenszins! Bedriegt niet alles mij, dan doorloopen ook wij een crisis. Van rechter- en linkerzijde hebben wij veel geleerd en kunnen wij nog veel leeren. Geen enkele richting is volmaakt. Ook de onze niet.

Als het mij vergund is, den weg aan te wijzen, dien wij moeten volgen, dan zou het deze zijn.

We moeten, omdat iedere
moet voorafgegaan worden door
diepten van ons hart, uitgaan va
ons zelven nemen wij geest v
voel, geweten. Zelfs de diep
tans niet aan zichzelven ontzonk
„dat hij zich eerst mensch voelt
waarin hij rein handelt, waarin h
doet." Die geestelijke lichtstraa
dan de gedachte in de stoffe
Denker wijst) op een lichtbro
uitstraling is, dus op den Eeu
Gevoelt nu de mensch, in de be
liefde en reinheid hem alleen t
dan moet à plus forte raison God
ons Geestesleven, de reinheid,
liefde zijn. Immers de lichtstraal
zijn dan de bron, waaruit hij vo

Wel kan hij onzuiverder zijn
derschept worden. En dat word
mensch kent onzalige uren, waar
waarin het geestelijk leven verduis
waarin God hem vervolgt in de o
ten. Dan ziet hij de liefde van G
hij het onverbiddelijke: „Gij zijt
lig." — Heeft hij in die uren
liefde niet noodig? Gewis! Juis

Nu wijst de historie op Éé
nooit door de zonde werd beneve
maakt reine lichtstraal van den
opmerkte, en die daardoor ervo
van den Eeuwige „Liefde" is, en

van de gewetenswroegingen, waarmede Hij den mensch vervolgt, neen, sterker nog: juist daardoor, „Vader" is en „Vader" blijft. Hij zag de liefde Gods, welke wij slechts in de beste oogenblikken kunnen ervaren, maar in de duizende zondige oogenblikken niet kunnen ervaren, voortdurend. JEZUS' ziel was altijd bij God, was geboren uit God, en daarom zag Hij God ook volkomen. In gemeenschap met den CHRISTUS te leven, onder den invloed van den CHRISTUS te komen, wiens leven en sterven de openbaring is van het volle leven Gods, dat is voor ons de weg om beademd te worden met Gods Geest, om verlost te worden van onze onreinheid, en (wat buiten JEZUS onmogelijk is) inwendig te ervaren wat God is, en wat God is voor ons. Dit doel wordt op aarde nooit volkomen bereikt, maar wat uit God, den Eeuwige is, dat heeft ook een eeuwigheid voor zich, en dat zal zich, in het leven der toekomst, schooner ontwikkelen en krachtiger ontplooien.

Gij bemerkt, mijne Broeders, dat we in ons schema niet eerst den eenen, en dan den anderen locus der Dogmatiek afhandelen. Mijns inziens gaat dat niet. Ons gemoedsleven, door de Christelijke religie geheiligd, is geen loketkast, waarvan iedere lade op zichzelve staat, maar veeleer een raderwerk, waarvan het eene rad grijpt in het andere. Welnu met den mensch beginnen we, als zedelijk en godsdienstig wezen ter eenre, en als zondig wezen ter andere zijde. Daardoor krijgen wij een gedeeltelijke leer van den mensch, van God, van den Heiligen Geest, en de leer der zonde in haar geheel. Van hier komen we op

de Christologie, waaruit zich een volkomene leer van den mensch, van God, van den Heiligen Geest ontwikkelt. Dit leidt ons tot de Heilsleer, de leer van het Koninkrijk Gods in zijn ideaal, en in zijne ontwikkeling, en eindelijk tot de leer van het toekomende leven.

Vergeeft mij, dat ik u met deze, uit den aard der zaak, slechts zeer vluchtige, schets vermoeid heb. Het was mij bovenal te doen, om te doen uitkomen, dat het ethisch beginsel, ook bij ons, meer op den voorgrond moet worden geplaatst.

Dat onze richting eene toekomst heeft, daarvan ben ik vast overtuigd. Onze „voorstellingen" mogen gewijzigd worden, onze „beginselen" zullen blijven. De voorteekenen zijn gunstiger, dan eenige jaren geleden. De rechterzijde der modernen voelt meer dan vroeger, dat de mensch niet van critiek kan leven, en dat het gemoed den levenden God niet missen kan, en de linkerzijde der orthodoxen, wier oog thans meer dan vroeger geopend is voor het drijven van het geestdoodend, vrijheid vernietigend en kerkverwoestend confessionalisme, betoont zoo al geen sympathie, dan toch niet meer die besliste antipathie van voorheen. Om den triomf van onze richting moet het ons niet te doen zijn, wel om den triomf van onze beginselen, of nog liever om den triomf van de waarheid. Scharen we ons dan rondom JEZUS, die als de vlekkeloos reine Godszoon, als de volkomen ethische Persoonlijkheid, Gods woord verstond, ja, het Godswoord bij uitnemendheid was. Scharen we ons dan rondom JEZUS, die dat Godswoord voor de menschheid vertolkte in woord en

daad, en die ons daardoor den Vader in de Hemelen heeft doen kennen. Nog eens, scharen we ons rondom JEZUS, naar wiens beeld wij moeten vervormd worden van heerlijkheid tot heerlijkheid, en die elk hart, dat zich op Hem richt en aan Hem geeft, meer en meer vernieuwt en heiligt, en zoo den mensch aan zijn bestemming doet beantwoorden.

Amersfoort. D. P. M. GRASWINCKEL.

AANTEEKENINGEN.

(1) Dit relaas is gehouden te Leeuwarden den 15e April 1885 in de samenkomst van „predikanten en gemeenteleden der Evangelische richting." Aan den door velen uitgesproken wensch, om het voor de pers af te staan, heb ik gevolg gegeven.

(2) Het is bekend, dat in het O. T. de uitdrukking „Zoon van God" vaak wordt gebezigd. Nu eens werd de Israëlitische overheid met dien naam betiteld (Ps. LXXXII: 1, 6). Dan eens werd hij aan den Koning gegeven (2 Sam. VII : 14; Ps. II: 7, 12; Ps. CX: 1). En dan wederom werd het gansche volk zoo genoemd (Exod. IV: 22; Deut. XIV: 1; Hosea XI: 1; Jer. XXXI: 20). In hoe verre verdienden zij dien naam? In zooverre zij met den Geest des Heeren gewijd waren. Koningen, Priesters en Profeten regeerden en spraken namens God, maar altijd voor zoover God in hen sprak, en zijn Heilige Geest de beweegkracht was van hunne woorden, gezindheden en daden. Bezaten zij dien Geest niet, dan waren zij afvallige kinderen, dan waren zij ontrouwe koningen en valsche profeten. Het bezit des Heiligen Geestes was derhalve het criterium. Bezaten zij dien, dan waren ze zonen Gods, ja dan werden ze zelfs, als uitsprekers van Gods wil, als verkondigers van het woord Gods, dat ze gehoord hadden voor „vertegenwoordigers" van God gehouden en „Goden" genoemd. Hierop beroept JEZUS zich in Joh. X: 34—36. De bedoeling van JEZUS is: „indien zij, die het woord Gods hoorden (dus in de allereerste plaats de profeten, de met Gods geest gezalfden) „Goden" worden genoemd, (niet omdat zij het wezen Gods, maar den geest Gods in zich omdroegen), zou ik, dien de Vader geheiligd heeft, dan geen recht hebben, om mij te noemen „Gods Zoon?"

(3) Men beweert wel eens, „dat de evangelischen eenzijdig drukken op Gods liefde, en niet genoeg recht laten wedervaren aan Gods rechtvaardigheid." Dit is onjuist! Wel is het waar dat zij eene andere opvatting hebben van Gods rechtvaardigheid. Er is namelijk eene juridische en eene ethische. De voortvluchtige oneerlijke zal, als hij tot berouw en volledige bekeering is gekomen, bij zijn terugkomst in het vaderland, de armen van zijn rechtvaardigen vader geopend vinden, en over het vroeger gebeurde, zal, voornamelijk van de zijde des vaders, het stilzwijgen worden bewaard. De rechtvaardige politie daarentegen zal het gebeurde niet vergeten kunnen, en op den teruggekeerde de kerkerstraf nog moeten toepassen. Onzes inziens is de rechtvaardigheid Gods te vergelijken bij die van den vader, en niet bij die van de politie. In de bekende gelijkenis, is de oudste broeder de vertegenwoordiger van de juridische en de vader van de ethische rechtvaardigheid. Rechtvaardigheid en liefde strijden dan ook niet in God. Zij vullen elkander aan. Omdat God liefde is, is Hij rechtvaardig. En omdat Hij rechtvaardig is, is Hij liefde.

(4) Toen PETRUS zelfstandig erkende, „dat JEZUS, de CHRISTUS was," toen was zijn hart getroffen door JEZUS woord .... en hij werd zalig gesproken. Toen NICODEMUS tot JEZUS kwam met de betuiging „gij zijt zeker van God, want niemand kan teekenen doen, gelijk gij doet," toen was zijne verbeelding getroffen door JEZUS wonderen, maar zijn hart was doof gebleven .... en hij hoorde het woord „de mensch moet van boven of wilt ge, weder geboren worden, om het Koninkrijk Gods in te gaan." In de Evangeliën vinden we nog tallooze voorbeelden, die onze stelling staven. We denken slechts aan het wonderzuchtige volk, aan de schare, die van de brooden had gegeten, aan THOMAS enz.

VERDOEMENIS OF LOUTERING?

Slechts kortelijk en als ter inleiding voor eigene of ook gemeenschappelijke beschouwing willen we hier de vier verschillende hoofdopvattingen nagaan, die aangaande 's menschen lot na den dood bij de voorstanders der verschillende kerkelijk-godsdienstige richtingen bestaan (1). Vier onderscheidene hoofd-voorstellingen of theoriën toch hoort men nopens het genoemde punt voordragen, of ziet men in geschriften van practisch-godsdienstigen aard op verschillende wijze betoogd.

De eerste dier voorstellingen neemt nevens de zaligheid der goeden, de eeuwige rampzaligheid der boozen, d. i. der onbekeerd gestorvenen aan. De tweede wil aan eene eeuwige zaligheid terstond na den dood voor allen, boozen zoowel als goeden hebben gedacht. De derde leert eene slechts voorwaardelijke (conditioneele) onsterfelijkheid, d. i. eene eeuwige zaligheid voor de goeden, maar vernietiging, hetzij terstond bij, of eenigen tijd na den dood van de in besliste liefde tot de zonde ontslapenen. Terwijl eindelijk de vierde van eene langere of kortere rij van verschillende louteringsperioden gesproken wil hebben, die zoowel door goeden als boozen doorloopen moet worden, en waarbij slechts voor zeer enkelen, nml. de meest gereinigden en ge-

heiligden aan een onmiddellijken overgang naar of tot de hoogste gelukzaligheid te denken zij.

I. Eene eeuwige rampzaligheid der boozen nevens eene eeuwige zaligheid voor de goeden. Ziedaar eene leer, die tot het domein der traditioneel rechtzinnige kerkleer gerekend wordt, en buiten welks grenzen men door hare „zuilen" verklaard wordt te staan, zoodra men die leer ontkent, al aanvaardt men overigens ook menige stelling tot bedoeld domein behoorend.

Eene eeuwige rampzaligheid of straf — die uitdrukking heeft een bepaalden, verklaarbaren zin, bijaldien het „eeuwig" zóó wordt verklaard dat men daaronder alléén verstaat: tot de andere eeuw (αἰων) of bedeeling, m. a. w. tot het leven aan gene zijde des grafs behoorend. Vat men daarentegen dit „eeuwig" op in den zin van „eeuwigdurend, dan ligt er in die beide woorden „eeuwige rampzaligheid" een innerlijke tegenspraak (contradictio in terminis). Immers, gelijk lijden, pijn of smart ondergaan het lichaam doet afnemen en minder worden, en alzoo aan een langer of korter durende slooping doet denken, zoo kan onmogelijk aan een eeuwigdurend voortbestaan hiernamaals van eenig redelijk-zedelijk wezen worden geloofd, tegelijk met een willen handhaven van de stelling, dat de zulk een wezen aldaar kwellende pijn nimmer van hem aflaten zou. Waar toch pijn is en lijden, daar is tegelijk een kanker, die knaagt; een gloeiing, die inwendig doet afnemen, ook, ja, en vooral bij toenemende kleur op de kaken; daar is een invretende verrotting, die van binnen naar buiten vermolmen, doet afbrokkelen. Pijn lijden alzoo, hoe lang

't ook dure, kan op den duur niet blijven bestaan, wijl beiden, ten nauwste één en verbonden, hun voorwerp van lieverlede verteren!

Laat ons zien, wat al zoo zou moeten gebeuren, bijaldien men met goed recht van eene „eeuwigdurende verdoemenis" zou mogen spreken. Dan moest de pijn altijd pijn en wel dezelfde pijn, het lijden altijd lijden en wel hetzelfde lijden blijven, zoodat God, de Almachtige, er in dat geval voor zorgen moest, dat het inwendig afgeknaagde aan en in den in de eeuwigheid gestrafte telkens weer aanwies; het verkankerde telkens weer gezond werd; het vermolmde telkens weer nieuw werd; het ver- en afgebrokkelde telkens weer in zijn geheel raakte, om in alle eeuwigheid, alzoo telkens op nieuw, onafgebroken te kunnen worden afgeknaagd, verkankerd, vermolmd, gebroken (2)! Gevoelt men niet, dat men bij zulk eene voorstelling, waartoe de leer eener „eeuwige verdoemenis" doemt, Gods liefde en barmhartigheid, al is 't dan onwetend, niets minder dan lasteren moet? Of wie zou 't moeten zijn, die de „verlorenen" na den dood maar immer in wezen hield, met geen ander doel, dan om hen tot in alle eeuwigheid, eeuw in eeuw uit, eindeloos alzoo, pijn en smarten te doen lijden?!.... Gevoelt men niet, dat zulk een aan GOD — immers niemand anders, dan Hij de Almachtige kan bij zulk eene voorstelling de bewerker zijn! — toegeschreven zorg en macht het alléén voor aardsche duivelen onbereikbaar ideaal van eeuwig te kunnen martelen zijn zou? Iemand te straffen door tuchtiging, lijfstraffelijke rechtspleging alzoo, totdat er de dood op volgt, is streng, maar deze straf als geëvenredigd

aan de misdaad van moedwilligen doodslag of lang van te voren beraamden moord is o.i. volkomen rechtvaardig, te meer immers daar en wanneer de misdadiger vooruit wist, dat zulk een straf op een dergelijk misdrijf in de wetten des lands is gesteld. Men moge dit in onze tuchtelooze, zelfs van alle strafbegrip afkeerige eeuw zooveel en zoo dikwijls willen weerspreken als men slechts kan, wij voor ons blijven dan met vele anderen van den geest onzer eeuw ook in dit opzicht verschillen. Máár: iemand te tuchtigen met marteling op marteling, zoodat hij telkens dreigt te bezwijken, doch gedurig weer tot nieuwe, versche krachten teruggeroepen wordt, om toch maar telkens op nieuw dezelfde smarten op even pijnlijke wijze te kunnen gevoelen tot in het oneindige — let wel! tot in het oneindige toe — wie, die wil en kan nadenken, gruwt niet terug van een kerkelijk leerstuk, dat voorgeeft zulk een' tot in alle eeuwigheid „martelenden" God te aanbidden, en daarbij aan zulk een gefingeerd wezen dan nog de eigenschappen van „liefde" en „barmhartigheid" wil toekennen!

't Kan geenszins bevreemden, dat dìt leerstuk alléén meerdere z. g. ongeloovigen gemaakt heeft dan alle mogelijke andere ongeloofsstellingen te zamen. „Liever geen God dan zulk een God!" Is het wonder, dat zulk een taal door een dergelijk leerstuk velen op de lippen gebracht is?

Men zal zeggen: maar is dit niet zeer bout en zeer stout gesproken? Moet eene dergelijke gedachteuiting der z.g. philosophie van het materialisme niet koren op den molen brengen, vooral als men bedenkt, dat de Schrift eene „eeuwige verdoemenis" der onbekeerd

gestorvenen leert? Ons antwoord is dit: INDIEN de Schrift eene „eeuwige verdoemenis", een tot in alle eeuwigheid gepijnigd worden der onbekeerd gestorvenen leerde — en van hoevele of liever, van hoe weinige kan een in volle waarheid en werkelijkheid bekeerd-zijn vóór hun sterven worden erkend? — dan van tweeën één: moet òf de verklaring in dien zin der hier bedoelde schriftwoorden valsch zijn, òf wij nemen aan, dat ten aanzien van de bedoelde teksten en uitspraken als waar aangenomen worden moet, wat zelfs eene „geloovige" theologie bij monde van eenige uitstekende, zelfs zeer strenge woordvoerders leert en geleerd heeft, nl. dat de oorspronkelijke tekst der Schrift niet in alle deelen zuiver, niet op alle punten ongeschonden tot ons gekomen is. Zeer juist en waar wordt door een Engelsch schrijver, die zelf zeer beslist op Bijbelsch standpunt verklaart te staan, gezegd: „Happily, men in general are so constituted that they do not, will not, cannot believe it (eternal punishment). Such doctrine, they feel instinctively, casts mercy and pity to the winds. If it be in the Bible, they will reject the Bible" (3).

Een God van genade, die naar de Schrift Zijne barmhartigheid zoover komen laat, dat Hij Zijn' Eeniggeborene in een wereld van zondaren zendt, en een CHRISTUS, die geheel vrijwillig tot zulk een wereld afdaalt, zich daarop martelen en ter dood brengen laat — hoe rijmt men deze gedachten, neen, deze feiten met de monsterachtige leer eener „eeuwige verdoemenis"? Hoe is het „Eere zij God in de hoogten; vrede op aarde; in menschen een welbehagen!" overeen te brengen met tot in alle eeuwigheid zich voorgestelde angst- en smart-

kreten der eindeloos, let wel: eindeloos gemartelde onbekeerd gestorvenen?! Tegenstellingen o i. die zich te minder met elkaêr laten rijmen, zoodra men bedenkt, dat tot zulk een eindelooze pijniging moeten heeten te worden bestemd niet maar enkel verstokte en verharde booswichten, maar ook alle diegenen, die in onwetendheid opgroeiden; die onder het dagelijksch zien van slechte voorbeelden hebben geleefd; die meer verleid zijn geworden, dan dat zij anderen hebben verleid; die anders en beter geworden zouden wezen, bijaldien zij onder andere omstandigheden waren geboren, hadden geleefd, en die gestorven zijn, zonder dat hunne omgeving, zonder dat de zedelijke woekerplanten, die zich aan hun wezen hadden vastgehecht, hun tijd lieten tot bezinning te komen. Zeer te recht zegt een talentvol man (4), die den moed zijner overtuiging ook in andere opzichten toont: „het door God zelf in den mensch gelegde bewustzijn van recht en onrecht zegt, dat er geene verhouding is tusschen een leven, al is het nog zoovele jaren, zelfs in de ergerlijkste zonden doorgebracht, en eene eeuwigheid, eene eeuwigheid, eene EEUWIGHEID van lijden!" Volkomen te recht! Daarbij komt ook dit: alles, alles, ook zelfs straf moet een doel, en wel een heilig doel hebben. Welnu, dat doel is rechtvaardige wedervergelding voor wat de overtreder in een of ander opzicht zijn slachtoffer gedurende langeren of korteren tijd heeft doen lijden, alsmede voor het feit, dat hij Gods liefde miskend heeft, en in verschillende opzichten voor Gods roepstem doof is geweest. Wij vragen nu echter aan hen, die aan eene „eeuwigdurende verdoemenis" voor de onbekeerd gestorvenen

zeggen (5) te gelooven: welk doel eene tot in alle eeuwigheid herhaalde straf voor de gestraften en voor Hem, die aldus eeuwigdurend straffend gedacht wordt, wel mag en mocht hebben? Verbetering der aldus gestraften? .... Maar immers, de leer der „eeuwige verdoemenis" sluit alle gedachten aan de mogelijkheid der verbetering of bekeering van de onbekeerd gestorvenen buiten! Eindelijke erkenning van Gods heiligheid en rechtvaardigheid? .... Maar welk aldus gestrafte zou bij een tot in alle eeuwigheid aanhouden der helstraffen het besef van Gods heiligheid en rechtvaardigheid in zich voelen of hebben kunnen voelen opkomen of toenemen? Een besef van wreedheid en hardvochtigheid — dàt ja, maar geen ander zou in zulk eenen bij de gedachte aan een eeuwigdurend straffend God kunnen opkomen! Hoogere en diepere vereering van Gods wezen dan wellicht aan de zijde der bekeerd gestorvenen en eeuwig zaligen? .... Maar gesteld al, dat velen dezer laatsten bij hun leven op aarde de persoonlijke slachtoffers der aldus hiernamaals gestraften waren geweest, zoo zouden zelfs dezen eindigen met te zeggen, dat eene eeuwigheid van pijnen en smarten hiernamaals buiten alle verhouding met of tegenover een zondig leven op aarde, zij 't zelfs van 70 of 80 jaren moet worden geacht. Geen enkel redelijk doel, veel minder alzoo nog een heilig doel zou met de eeuwigdurendheid der straffen hiernamaals voor of in de onbekeerd gestorvenen worden bereikt! Grenzenlooze wraak, grenzenloos in den meest letterlijken zin, ziedaar! de éénige gedachte, die op den bodem van de leer eener „eeuwige verdoemenis" ligt! Noch

verbetering der gestraften, noch op te wekken of te vermeerderen besef van Gods heiligheid bij de verlosten, noch verhooging of bevordering van der laatsten geluk hiernamaals — niets, niets van dit alles, noch wat ook maar zijdelings hierop betrekking heeft, zou door eene eeuwigdurende rampzaligheid der onbekeerd gestorvenen kunnen worden bereikt. Wat dit laatste aangaat, moeten we bovendien dit zeggen, dat indien de verlosten zich gelukzalig konden gevoelen bij de gedachte aan een nimmer eindigend lijden hunner onbekeerd gestorvene bloedverwanten en bekenden, die verlosten alsdan nog minder liefde en barmhartigheid in de oorden der gelukzaligheid zouden moeten gevoelen dan zelfs menige grove egoïst, menige ruwe zondedienaar op aarde bezat, die, hoe slecht overigens zijn leven mocht geweest zijn, toch nog meestal te veel, noem het gevoel of iets anders heeft bezeten, dan dat hij zonder einde iemand zou hebben kunnen zien tuchtigen en pijnigen. Of zou men zulk eene — uit kracht der consequentie uit zoodanige leer met noodzakelijkheid voortvloeiende — ongevoeligheid en liefdeloosheid bij de verlosten willen wegredeneeren door te beweren, dat bij die gelukzaligen alle herinnering aan hunne tot in alle eeuwigheid gemartelde bloedverwanten en bekenden vervlogen zal zijn? Maar wie gevoelt niet, dat zulk een middel, om hier uit de moeielijkheid te willen geraken, door de voorstanders der hier besproken leer niet geloofd worden kan! Immers welk eene willekeurige stelling! In elk ander opzicht zal men moeten gelooven aan 's menschen blijvend herinneringsvermogen; alleen daar echter, waar het vroegere betrekkingen geldt met dezulken, die men zich

zou moeten voorstellen als „e e u w i g v e r d o e m d," zou alle herinneringsvermogen bij den dood aan weerszijden plotseling uitgebluscht zijn?!.... Wanhopig redmiddel inderdaad tot handhaving eener leer, over wier grondgedachte, wat wreedheid aangaat, zelfs menig redeloos dier, zoo het kon spreken, zich met afkeer zou moeten verbazen!

Genoeg, al stond er ook geen enkele letter, geen enkel woord in de Schrift, waaraan ook zelfs een „geloovige" kritiek het epitheton „goddelijk" d. i. „onfeilbaar" ontzegt, en trouwens ontzeggen moet, dan nog zou op volmaakt rechtmatigen grond die kwalificatie onthouden moeten worden aan elken Bijbeltekst, die alleen op den klank af of inderdaad de „e e u w i g e v e r d o e m e n i s" der onbekeerd gestorvenen leerde!

Nog eens, zoo lang ook zelfs van „g e l o o v i g e" zijde — gelijk men gewoon is te zeggen — erkend wordt en erkend worden m o e t, dat de oorspronkelijke tekst van 's Heeren en Zijner apostelen woorden, ja, van de Bijbelschrijvers in 't algemeen niet in a l l e onderdeelen, niet in e l k e bijzonderheid geacht kan worden geheel zuiver en volkomen ongedeerd tot ons gekomen te zijn — zoo lang mede meenen wij recht te hebben de leer eener „eeuwige verdoemenis" voor de onbekeerd gestorvenen te verwerpen, ook dan te verwerpen indien alzoo een of andere tekst werkelijk die leer leerde (6). Nu we echter dit laatste ontkennen, verwerpen we alzoo nog te meer die leer als onschriftuurlijk, als in strijd zijnde 1o. met Gods l i e f d e en b a r m h a r t i g h e i d, 2o. met Gods h e i l i g h e i d en r e c h t v a a r d i g h e i d, 3o. met Gods w ij s h e i d en w ij z e o o g m e r k e n, met welke laatste vooral de voorstelling eener „eeuwigdurende

pijniging der onbekeerd gestorvenen" als volstrekt doelloos en nutteloos zich onmogelijk laat rijmen!

II. De tweede voorstelling betreffende den toestand der ontslapenen na den dood, straks door ons genoemd, is: eene eeuwige zaligheid terstond na den dood voor allen, zoowel boozen als goeden.

Niet minder onwaar dan de straks besprokene leer of theorie is te heeten, kan en moet zulks van deze voorstelling worden gezegd. Het begrip toch van liefde — en waarmede wij hier in de eerste plaats te doen hebben: van Gods liefde, moet wel zeer oppervlakkig en vaag zijn, en van volslagen miskenning van Gods heiligheid en rechtvaardigheid getuigen, om van geen straf hoegenaamd hiernamaals voor onbekeerd gestorvenen, bepaaldelijk voor wie zich aan deze zijde des grafs moedwillig hebben verhard, te willen weten! Wie toch in het wezen Gods niet tevens de eigenschappen van heilige gestrengheid en strafeischende gerechtigheid tot haar recht wil laten komen tegenover verstokte zondaars en zondaressen, schepselen, die op allerlei wijze en in allerlei vormen hunnen naasten, vaders en moeders, broeders en zusters, vrienden en bekenden of ook vreemden tot kwelling en verdriet, tot ergernis en aanstoot, of ook tot verleiding en afval dagen, weken, maanden, soms jaren lang zijn geweest, die vernietigt — men zie dit toch vooral niet voorbij! — Gods liefde voor het bewustzijn dier geplaagden, verdrukten, vervolgden, mis- en verleiden! Een God toch, die het schandelijk onrecht door aanzienlijke en onaanzienlijke onrechtplegers begaan aan dezen niet straft, houdt van zelf op een God van liefde voor de verdrukten te zijn! Een vader, die

zijn' schuldigen knaap niet straft, en met het schuldige op eenerlei wijze als met het in een of ander oprecht onschuldige kind handelt, en handelen blijft, verliest evenzeer op den duur alle ontzag bij den jeugdigen overtreder, als dat hij ophoudt voor het gevoel van het beter gezinde kind een vader van rechtvaardige liefde te zijn. Zoowel voor den een als voor den ander ontbreekt „de liefde" in dien vader, want „zwakheid" heet zij voor den eerste, „onrechtvaardige partijdigheid en beginselloosheid" voor den ander. Aan beide zijden alzoo hield de overtuiging aangaande 's Vaders liefde op, wel te verstaan, indien zij ooit bij beiden of één hunner bestond. Liefde toch zonder rechtvaardigheid, en barmhartigheid zonder, waar 't pas geeft, billijke en rechtmatige gestrengheid doet eenigermate denken aan een vrucht, die nog wel kleur en vorm heeft, maar geur en smaak beide mist. Geen onverdragelijker en twijfelachtiger soort vromen, dan die met den gloed van het fanatisme op de kaken, of met beving van nijd en sekte-ijver in hun heesch geworden stem het harnas gedurig aangespen, om te strijden voor de leer eener „eeuwige verdoemenis" van alle onbekeerd gestorvenen, en die in en door den toon en wijze van het voeren van hun heilloos pleidooi op billijken grond een onbevooroordeeld hoorder aan hun eigen bekeerd zijn doen twijfelen (7). Maar aan den anderen kant ook geen oppervlakkiger soort wijsgeeren, dan die in naam van — let wel! — van Gods liefde de grootste en laaghartigste naastenkwellers, de onverbeterlijkste menschenplagers zoowel als de edelste menschenvrienden allen te gader, als behoorden zij bij elkander, één en hetzelfde oord der gelukzaligheid terstond na hun

dood in hunne voorstelling willen doen binnengaan. Immers wat er van die zijde tot aanvulling van leemten in hunne redeneeringen, en tot afsnijding van tegenwerpingen aangaande „de straf der zonde reeds in en gedurende dit leven" gezegd wordt, zoo weet toch een ieder, die kan en wil denken, hoe menige dienaar en dienares van boosheid en liefdeloosheid aan de straf, althans aan een aan zijn misdrijf of zonden geëvenredigde straf hier op aarde ontkwam, terwijl omgekeerd de rechtvaardige zaak van menigen verdrukte en vervolgde bleef miskend en vertreden. Ja, bleef miskend en vertreden, bedekt en verborgen, totdat het in zekeren zin, althans voor het aardsche leven van den miskende en vervolgde te laat was, toen er licht in de zaak van den.... inmiddels gestorvene kwam!

Straf — alzoo zegt men — volgt de zonde reeds hier op den voet. Dat zulks in sommige en vele gevallen, maar dan toch altijd slechts zeer ten deele geschiedt, zullen en kunnen we geenszins ontkennen; ofschoon dit punt toch meestal het sterkst.... in romans alleen tot zijn recht komt. Edoch, dat dit regel zou wezen, en overal en in elk opzicht waar, wordt eenvoudig maar afdoend door de feiten weersproken. „Den goddeloozen groeien de rozen op de schoenen" is een spreekwoord, waarvan de waarheid, voorwaar! niet in de hoofden van eenige suffers of dweepers op is gekomen, maar 'twelk dag aan dag de ervaring bewijst; terwijl daarentegen zij, die eerlijk en trouw, al is 't dan ook niet zonder struikelingen en tekortkomingen soms, leven voor God en de menschen, meestal met tegenspoed op tegenspoed te worstelen hebben, en gedurig ten prooi zijn aan bedriegers en boozen van

allerlei slag. Verder, moge men tot redding of handhaving van de stelling, dat „de zonde zich zelve hier op aarde reeds straft", zich op de beschuldigende stem des gewetens willen beroepen, als die zich alzoo wrekend en beschuldigend in den zondedienaar laat hooren — we zullen dan de laatste zijn, die zulks ontkennen. Màår, indien die beschuldigende en alzoo wrekende stem des gewetens (behalve eenige natuurlijke gevolgen, uit de zonde zelve voortvloeiende) de eenige let wel! de eenige straf voor der boozen ongerechtigheden zijn zal, waardoor men de theorie van de alleen op aarde zich te realiseeren zondestraf in 't eind poogt te redden — dan vrage men eens, hoe vaak in drinkgelagen en feestgedruisch die stem zoo al niet geheel vernietigd wordt, dan toch tijdelijk gesmoord of verdoofd, terwijl daarentegen de weeklachten en tranen der vervolgden, geplaagden, verdrukten door niets van tijdelijken aard worden vergoed en getemperd! Door niets van tijdelijken aard, zeiden we. Wel zou het bewustzijn van op dit of dat punt geheele of gedeeltelijke onschuld, alsmede de hoop op een beter leven aan gene zijde des grafs hier als verzachtings- of vergoedingsmiddel kunnen worden genoemd, het beste zeker waaraan herinnerd kan worden! — wij hebben hier echter het oog natuurlijk alleen op aardsche vergoedings- of verzachtingsmiddelen, gedacht in tegenoverstelling van de straks genoemde verstrooiings- of verdoovingsmiddelen in dienst bij de kinderen der boosheid, om hunne conscientie te smoren, en hun afleiding te geven. Bij zijn leed mist de verdrukte elk aardsch of stoffelijk troostmiddel meestal, terwijl de verdrukkers en onrechtplegers nog veelal het goede dezer aarde in over-

vloed genietend, zich vrienden en dienaren weten te maken uit of met den „onrechtvaardigen mammon". Waar blijven alzoo na het een en ander hier gezegde de straks bedoelde philosophen met het bewijs voor hunne stelling, dat, wel verre dat er hiernamaals aan straf voor de zonde te denken zou zijn, die straf enkel en allèèn hier op aarde in de zonde zelve in de wroegingen des gewetens enz. gezocht worden moet?

De zonde hare straf met zich voerende — wij willen en kunnen trouwens — 't spreekt van zelf — die stelling niet geheel en al ontkennen. 't Was slechts onze bedoeling te doen gevoelen, dat in hare overdrijving d. w. z. al te eenzijdige opvatting of toepassing eene onwaarheid, een gevaar ligt. Een gevaar nml. voor wie daardoor tot volkomen zorgeloosheid ten opzichte eener toekomstige verantwoording na den dood, waarop de Christus heeft gewezen, zouden kunnen geraken, maar aan den anderen kant, eene onwaarheid, als zou de straf op aarde in zekeren zin aan de zonde verbonden, aan den aard en de grootheid der misdaden en overtredingen geëvenredigd kunnen heeten. Er zijn ja, bepaalde zonden en ongerechtigheden, wier schreden als 't ware allerlei donkere en smartelijke schaduwen volgen, zonder dat echter hiermede de mis- of euveldaden aan anderen gepleegd, door dezen verzoend of vereffend kunnen worden geacht Maar toch niet van alle zonden en overtredingen kan het zelfde in eene zelfde geëvenredigde mate worden gezegd. Er zijn van die zonden, die hoewel in Gods oog uit één en dezelfde bron, nml. die van opstand en afkeer van Zijne geboden voortkomend, en daarom gelijk (vergel. Jac. II : 10), nochtans veel gerin-

gere schaduwen na zich slepen, ja, die vaak een zoo zeer dubbelzinnig karakter vertoonen, en waar tusschen de grenslijn, die deugd van ondeugd, opzettelijke boosheid van natuurlijke zwakheid scheidt, zoo weinig merkbaar is, dat èn door de bedrijvers zelve èn door anderen de „daaraan verbonden straf", soms nauwlijks gevoeld, aan allerlei bijkomstige omstandigheden, niet aan eigen zonde en schuld toegeschreven wordt. Met zulke zonden en overtredingen kan men als „maatschappelijk onberispelijk en deugdzaam" mensch leven en sterven — in de oogen der menschen! Daarom en met het oog daarop is de stelling, zoo in het algemeen, en zonder eenige beperking uitgesproken, dat buiten de straf, in de zonde zelve gelegen, aan geene latere straf — tenzij de zondaar hier tot boete en bekeering komt! — te denken zou zijn, valsch, wijl zij ten eerste het getuigenis in dit opzicht van den Christus weerspreekt, maar vervolgens de noodzakelijkheid en billijkheid van eenige toekomstige, meer geëvenredigde straf naar den eisch ook onzer rede, buiten zou sluiten. Bij die overlegging of overweging moet het den denkenden geest alzoo duidelijk zijn, dat zoowel de handhaving van het recht des eenen, als vooral straf voor het door den ander gepleegde onrecht aan dezen in eene andere, niet in deze wereld verwacht worden moet!

Hierbij mag geenszins worden voorbijgezien, dat de meeste voorstanders der hier besproken en door ons verworpen voorstelling met hunne rekbare en onhoudbare liefdebegrippen, op 't punt van straf en strafwet enz , volkomen in botsing komen, zoodra de een of ander ook maar in het minst hun z. g. eergevoel, bijv. in discussie of debat, of hun eigenbelang bij het doen

van zaken wondt of door hen verondersteld wordt te wonden. Al hunne liefde-theoriën en liefdebegrippen verdwijnen dan op eenmaal als nevelen voor den wind, en wraakgierigheid, hatelijkheid, enz., doen duidelijk zien, dat al dat geredeneer en al dat gephilosopheer, als met een profetenmantel om, tegen „straf voor de zonde van Gods zijde" als met Zijne liefde in strijd, meer in persoonlijken afkeer van de door hen en de hunnen wellicht bij zulk eene mogelijkheid te dragen, en waarlijk niet zonder reden gevreesde straf is gelegen, dan in eene waarachtige overtuiging betreffende het door hen zichzelven en anderen opgedrongene „Gode-onwaardige" van elke door Hem hiernamaals op te leggen straf!

Straf zou wraakzucht moeten heeten, gelijk van die zijde meermalen op bot-verstandelijke, stompzinnige wijze beweerd wordt? Zóó, ja, zou straf kunnen heeten, maar dan alleen, wanneer de beleedigde, de benadeelde, de belasterde zijn eigen rechter tegenover den beleediger, den benadeelende of lasteraar ware. Zóó echter kan straf niet, nimmer heeten, wanneer een rechtvaardig GOD aan den een op Zijne, d. i. volmaakt rechtvaardige wijze hiernamaals zal vergelden, wat deze in een of ander opzicht anderen deed lijden, en waarin hij, door doen en laten, tegenover zijne naasten zich aan Gods wil en wetten vergreep.

Wordt alzoo bij den voorstander van de leer eener „eeuwige verdoemenis" Gods heiligheid tot wreedheid, Gods rechtvaardigheid tot martelzucht gemaakt, bij dien van de leer eener „onmiddellijke zaligheid na den dood voor allen", verdwijnen ten eenenmale de eigenschappen van heiligheid en rechtvaardigheid uit Gods wezen, terwijl liefde beginsellooze goed-

hartigheid en flauwhartigheid wordt, door de boozen bespot en geminacht, door de goeden als zwakke toegevendheid en partijdigheid jegens de boozen beschouwd!

III. De derde voorstelling of theorie, door ons bedoeld, is de aldusgenaamde „conditioneele onsterfelijkheidsleer", waarmee aangeduid wordt, dat alleen den goeden, d. i. den bekeerd gestorvenen een eindeloos voortbestaan, en wel, een eindeloos zalig voortbestaan hiernamaals vergund is, terwijl daarentegen de boozen, d.i. de onbekeerd van hier heengeganen, hetzij onmiddellijk bij hun dood, of liever na gedurende langeren of korteren tijd na hun' dood straffen te hebben ondergaan, ten slotte aan de vernietiging prijs zullen worden gegeven (8).

Deze voorstelling heeft op het eerste gehoor, gelijk men zegt, veel voor zich. De Schriftuurplaatsen toch — om dit in de eerste plaats hier te noemen! — welke tot dusverre vrij algemeen van eene „eeuwigdurende rampzaligheid" der onbekeerd gestorvenen werden verstaan, laten zich daarmede overeenkomstig voor verreweg het meerendeel zeer goed verklaren. Blijven we echter eenigen tijd hierover doordenken, dan vermogen noch die teksten noch hunne verklaring in dien geest ons op den duur te bevredigen. Immers al vindt men in deze leer in veler schatting een gelukkig midden (z.g. juste milieu) tusschen de „eeuwige verdoemenisleer" en de leer, volgens welke allen, boozen zoowel als goeden, terstond na hun sterven het oord der gelukzaligheid zullen binnengaan, zoo is dan toch dìt de slotsom, dat de overgroote meerderheid van het

redelijk schepselendom, na, wij mogen wel zeggen, voor de eeuwigheid mislukt te zijn gebleken, nu ook als bedorven of mislukt werk door God, hunnen Schepper, moet worden geacht der vernietiging prijs gegeven te zijn.

Welnu, laat zich bijv. deze gedachte: negen van de tien hopeloos, alzoo voor eeuwig mislukt voor het doel, waartoe de Almachtige Oorsprong van alle bestaan ook hun het aanzijn gaf — laat, zeg ik, deze gedachte met een van zelf aan God toe te kennen oorspronkelijk wereldplan zich rijmen?.... Vermag de gedachte: God heeft, gelijk sommigen stellen ter Zijner zelfverheerlijking, òf, gelijk meerderen met ons beweren, tot heil der door Hem te scheppen redelijke wezens Zijn wereldplan gevormd, en dientengevolge menschen geschapen — vermag, vragen we, deze gedachte zich te verdragen met die andere, dat nl. de over-, overgroote meerderheid dier redelijke wezens der vernietiging prijs gegeven moet worden geacht, nadat zij, die meerderheid, vooraf na den dood straf voor hare overtredingen ondergaan hebben zal?.... 't Wil zich bij nadere overweging, ook bij de meest oprechte erkenning van de gebrekkigheid en onvolkomenheid van ons menschelijk denken, zich o. i. toch maar niet blijvend aanbevelen — hoezeer we vroeger, wat onszelven betreft de „conditioneele onsterfelijkheidsleer" voor de meest redelijke voorstelling hielden (9) — te meenen, dat Gods wereldplan ten aanzien van zoovele millioenen redelijke wezens als mislukt, onherstelbaar mislukt zou moeten worden beschouwd!

Dat menschenwerk voor het meerendeel op of

tegen het einde in een of ander opzicht gebrekkig of mislukt blijken moet, lijdt geen twijfel, dewijl onvolmaakte oorzaken geene volmaakte gevolgen doen zien. Dat in de natuur een grooter getal boomvruchten onvoldragen afvalt, dan er tot rijpheid toe hangen blijft, hierin ziet de natuurkundige niets vreemds, en hiervoor geven ons tuinbouw- en in 't algemeen kruidkundigen alleszins voldoende verklaring. Máár — dat GODS wereldplan, het plan nl. om redelijke schepselen, hetzij dan tot Zijne verheerlijking; of tot hun geluk, of ter bereiking van beide doeleinden het aanzijn te geven, in de overgroote meerderheid (= het geheel minus een betrekkelijk zeer klein gedeelte!) schipbreuk zou hebben geleden en verder zou lijden, ziet! dat kunnen wij bij nadere overwegingen onmogelijk gelooven van een' God, die onmogelijk mistasten of zich vergissen kon!

Wèl heeft de Zoon Gods hier eenmaal op aarde verklaard, dat „velen geroepen, weinigen slechts uitverkoren zijn", de zin hiervan echter voor wie nog verklaring mochten behoeven, kan wel geen ander dan deze zijn, dat hier „roeping" en „verkiezing" met zaligheid en rampzaligheid hiernamaals, en met een al of niet hiernamaals blijven voortbestaan ganschelijk niets van doen hebben; maar dat door den Heer hier alleen op eene meerdere of mindere voorname, belangrijke plaats of levensroeping in het Godsrijk op aarde, op de vervulling eener meer of minder omvangrijke levenstaak hier beneden gezinspeeld wordt. M. a. w. velen zijn geroepen uit de meerderen als die tot Joden- en Heidendom behoorende nog moeten worden geroepen, om van God en Zijn' Zoon te getuigen, maar

de een is „uitverkoren", om het bijv. als gemeentelid, een ander om het als prediker; de een om het in een stil, bijna verborgen, de ander om het in een openbaar, op den voorgrond tredend leven; de een om het zonder vele gaven en talenten, de ander om het in en bij het bezit, ja, juist door middel daarvan te doen; de een, om van Beide te getuigen onder en bij de vervulling eener uiterst eenvoudige dagtaak zonder vele zorgen, de ander bij en te midden van grooten levensstrijd, moeiten en smarten!

Alzoo aan het mislukt zijn van eenig menschenbestaan, veel minder dus nog aan het gedeeltelijk mislukt zijn van GODS wereldplan kan bij evenbedoelde uitspraak van den Christus niet worden gedacht. Waar echter van de „conditioneele onsterfelijkheidsleer" sprake is, daar ontkomt men niet aan den ijzeren, knellenden greep der gedachte: mislukking in tweevoudigen zin. Het baat immers niet, of men er al tot verdediging der „conditioneele onsterfelijkheidsleer" op mocht willen wijzen, dat die mislukking van Gods wereldplan, althans wat „de overgroote meerderheid van het redelijk schepselendom aangaat," AAN DE EIGEN SCHULD DER VERLORENEN geweten moet worden. Daarmede toch zou het (veronderstelde) feit zelf geenszins te niet gedaan zijn! Wij zien toch, d. i. ook bij volkomen erkenning van 's menschen schuld als oorzaak van zijn (verondersteld) mislukt zijn voor de eeuwigheid — waar wij ons hier nml. op het standpunt der beschouwing volgens de „conditioneele onsterfelijkheidsleer" plaatsen — niet in, hoe de Almachtige God bij de onmogelijk Hem te betwisten voorwetenschap, dat dit alles — volgens de hier bedoelde leer — zóó

uitloopen moest, met de ten uitvoerlegging van Zijn wereldplan dan nog een aanvang heeft kunnen willen maken!

Welk een vreemd, zonderling licht — wat zeg ik: welk een vreemde schaduw en nevel werpt, welbeschouwd, ook zelfs de „conditioneele onsterfelijksheidsleer" — al is zij dan ook op verre na zoo donker en zwart niet als de eeuwige-verdoemenis-leer! — op die woorden te lezen in het begin des Bijbels: „Laat ons Menschen maken, een beeld naar onze gelijkenis!" enz. Ach! roepen wij uit: — een oogenblik op het standpunt van de voorstanders dier leer ons plaatsend — hoe treurig, dat, verreweg het meerendeel dier geschapene beelden, Gode oorspronkelijk gelijkvormig, later DER VERNIETIGING PRIJS moesten worden gegeven! Had de boosheid dan de macht, om Gods wereldplan in zooverre te verstoren, dat zij de groote meerderheid dier geschapene beelden Gods aan Dezen als haar prooi vermocht te ontrukken, waartegenover de Schepper zelf volkomen machteloos wezen zou?.... Welk een wonderlijke, of liever gedrochtelijke voorstelling moet men zich ook op dát standpunt maken van Gods macht, nog wel ALmacht geheeten, tegenover de veel grootere macht, welke dan ook volgens die leer, althans met betrekking tot de gemaakte en verder te maken slachtoffers, de Boosheid in dit en voor het volgende leven in de Wereld ontwikkelt!

Maar ook dit nog. De „conditioneele onsterfelijkheidsleer" is eene leer, die ons zeker niet de hoogste en verhevenste voorstelling van Gods macht kan geven. Is het toch reeds in een mensch grooter, verhevener macht te achten, eens anders wil

te kunnen buigen, dan iemand met de kracht van zijn vuist neder te vellen, dan moet het bij opklimming ons ook in God grooter en verhevener macht toeschijnen, zoo Hij, instede van onbekeerd-gestorvenen na langer of korteren straftijd hiernamaals te vernietigen, integendeel eenmaal hunnen wil, alzoo aller onbekeerd-gestorvenen wil voor den Zijne vermag te doen bukken. Of heeft God zelf niet reeds het beginsel der hoogste Macht uitgesproken of laten spreken in de Schrift, en wel in dat woord: „niet door kracht noch geweld, maar door mijnen Geest zal het geschieden" (Zach. 4 : 6)? En wordt ook in I Cor. 15 : 24—28 wel iets anders geleerd, dan dat het aan zich onderwerpen van aller menschen, aller machten wil boven het vernietigen van sommiger en veler uit- en inwendig bestaan hiernamaals, is verheven te achten? Is toch iets, wat gebrekkig of bedorven werd, te vernietigen veel lichter dan dat zelfde te verbeteren, dan staat ook hij hooger, die dat bedorvene of geschondene weet en gezind is te herstellen, dan een ander die vernietigt, wat hij òf niet kon òf niet wilde verbeteren, vernieuwen!

Waar we nu de zelfde gedachten overbrengen van de menschen op God, daar is ook de gedachtengang geheel de zelfde.... Vernietigen toch zou het moeten heeten, volgens de „conditioneele onsterfelijkheidsleer", zoo God alle onbekeerd-gestorvenen na hunnen dood na langer of korteren straftijd tot het Niet deed terugkeeren, waaruit Hij hen vóór hunne geboorte of liever ontvangenis in de moederschoot, om zoo te zeggen, in het aanzijn riep. Nu kan bijv. van 1 Cor. XV vs. 24—28 wel niet dit de zin zijn, dat het van

Gods zijde eenmaal (wanneer zegt de apostel niet; alleen met „het einde" duidt hij zeer in 't algemeen dit tijdstip aan) te niet doen van „alle (tegen Hem vijandig zich stellende) heerschappij en alle overheid en macht," zou moeten worden verstaan van de vernietiging van het bestaan-zelf dier Gode-vijandige machten. Alleen op deze wijze meenen wij de woorden des apostels te moeten verklaren, dat onder dat „te niet doen enz" (1 Cor. XV vs. 24) te verstaan zij het paal en perk stellen ààn, het breken vàn allen tegenstand en verzet tegen Hem en Zijnen wil. De grootheid en Majesteit van het wezen Gods verbieden ons dit „leggen van al Zijne vijanden onder Zijne voeten" (vs. 25) te verstaan van eene absolute vernietiging van der zulken bestaan hiernamaals. Neen, het breken van den innerlijken tegenstand in de harten dier vijanden, het omzetten van hun zin en wil, het hen tot erkentenis brengen, dat Hij, de Almachtige alleen wijs, heilig en goed is, en elke zich tegen Hem vijandig overstellende Macht klein, dwaas en dwalend moet heeten — die voorstelling van de wijze, waarop God van Zijne macht tegenover zijne vijanden gebruik maakt en maken zal, doet ons Hem Hoog en Heilig achten.

Verder, welk een wonderlijken zin zou het aan PAULUS' woorden (1 Cor. XV vs. 26): „de laatste vijand, die te niet gedaan wordt, is de dood," moeten geven, bijaldien men zich alle onbekeerd gestorvenen, alzoo de overgroote meerderheid der geschapene, redelijke wezens door God eenmaal der vernietiging (= den eeuwigen Dood) prijs gegeven moest achten! Of zou dát voor een „te niet ge-

daan worden van den dood" kunnen worden gehouden, indien wij overeenkomstig de conditioneele onsterfelijkheidsleer, ons de zaak zoo voorstelden, dat hij, de dood nml. het grootste gedeelte van Gods redelijke wezens zich als prooi toegewezen zag, en zich verder zou zien toewijzen? Het tegendeel, dunkt mij, is waar! Een volkomen „te niet gedaan worden van den dood" bestaat o. i. hierin, niet alleen dat alle slachtoffers van zijne (des doods) vroegere macht aan die macht worden onttrokken, maar ook dat hij voor het vervolg geene slachtoffers hoegenaamd meer zal kunnen maken. „Alle macht aan den Dood ontnomen" beteekent, dat nergens VERNIETIGING als gevolg zijner (des doods) macht meer is waar te nemen, noch ooit meer waar te nemen zal zijn!

Eindelijk zouden de woorden „alles aan Hem onderworpen" (vs. 27), vooral dit laatste woord niet te pas komen, bijaldien wegens een „te niet-gedaan," d. i. gedood zijn van elke Gode vijandige macht, ook aan geen tegenstand of verzet tegen Hem, den Almachtige, meer zou zijn te denken. Alleen dan echter zijn die woorden op hunne plaats, wanneer een of andere persoonlijke macht of heerschappij, hoewel blijvende in wezen, zich ondergeschikt = onderworpen verklaart en moet zijn aan eene andere Macht, d. i. hier aan God.

Nog eens: God te erkennen als Schepper van al wat mensch heet, en aan den anderen kant daarbij aan te nemen, dat ALLE menschen OP BETREKKELIJK WEINIGEN NA in 't eind' der vernietiging prijs zouden worden gegeven; door Hem prijs zouden worden gegeven, die hen eerst heeft geschapen, dit laat zich in eeuwigheid voor ons denken niet met elkaar rijmen!

IV. De vierde door ons bedoelde voorstelling of theorie is, eindelijk, deze, dat goeden zoowel als boozen — de laatsten echter meerdere — sferen of kringen van toenemende ontwikkeling of loutering na den dood hebben te doorloopen. Niets toch gaat met sprongen, op geen enkel terrein! Bijaldien die stelling op een of ander punt door de feiten geloochenstraft scheen, was en is het toch niet anders dan schijn. En op het gebied van het enkel lichamelijk (dat bijv. van zuigelingen), èn op dat van het zich-zelf-bewuste, èn op dat van het geestelijk of verstandelijk, — het allermeest echter op dat van het spiritueële of geestesleven gaat alles trapsgewijze, schrede voor schrede. Lichaam, ziel en geest, elk dezer drie ontwikkelt zich slechts geleidelijk. En mocht het soms schijnen, dat datgene, wat bij het algemeen zeer duidelijk merkbaar geleidelijk plaats vindt, bij den een of ander zich somtijds in één ondeelbaar moment of wel in enkele oogenblikken voordoet, dan is dit, gelijk gezegd, niet anders dan schijn. Immers, wanneer wij denken bijv. aan den moordenaar aan het kruis, aan SAULUS van Tarsen, en aan zoo menigen anderen bekeerling van vroegeren en lateren tijd — welnu, dan heeft zich bij dezulken in één enkel oogenblik soms al datgene saamgetrokken (geconcentreerd), wat in anderer innerlijke ervaring en uitwendig leven zich uitstrekt over dagen en weken, soms maanden en jaren.

Men zegt, dat een drenkeling, zoodra hij in het water valt, of een ander, die plotseling in een groot gevaar verkeert, in één enkel oogenblik de voornaamste momenten, goede en slechte, blijde en droeve als in één beweegbaar panorama voorbij zich heentrekken

ziet, als doorleefde hij ten tweedemaal, en dus op nieuw, wat hij vroeger ervoer, deed of misdeed. Welnu, zoo eenigszins gaat 't hem — dan echter niet als in herinnering aan 'tgeen achter hem ligt, maar als op hetzelfde oogenblik, waarop de ommekeer plaats heeft, de dingen gevoelend en belevend, alsmede met het oog op 'tgeen verder door hem in de toekomst doorleefd worden moet — die gezegd wordt tot bekeering gekomen te zijn. Inderdaad toch was en is de bekeering bij zulkeen reeds lang voorbereid, al was het dien aanstaanden bekeerling zelven niet altijd even duidelijk, ja, meermalen zelfs geheel of ten deele verborgen. Op den bodem zijns harten, alsmede in zijn hoofd had er eene geestelijke werking of aanvankelijke ommekeer plaats, die eerst later in de gevolgen op eenmaal voor zijn eigen bewustzijn voelbaar, en van lieverlede in allerlei vormen en openbaringen = woorden en daden merkbaar, zicht- en hoorbaar werd.

Men kan derhalve gerustelijk stellen, dat niets, volstrekt niets plotseling, met rukken of schokken geschiedt, allerminst op het gebied van het hoogere, geestelijk leven. Nog eens, alles gaat geleidelijk! Vandaar dat zoogenaamde „plotselinge" bekeeringen slechts bekeeringen schijnen! Op hoe menig ziek- en sterfbed toch werd, door angst en vrees voor een „onbekend hiernamaals" en voor heimelijk geduchte straffen, een schuldbelijdenis gedaan; zijn beden om vergiffenis ontboezemd en verklaringen betreffende een vorig, en opgevatte voornemens, met het oog op een van nu af aan — ingeval van herstel — te leiden leven gedaan, al welke verklaringen enz. in rook opgegaan of als 't ware ingetrokken zouden zijn, bijaldien de dood toen

eens niet ware ingetreden! Ja, in en van hoe menigen stervende of gestorvene heeft men dat alles — ofschoon ten onrechte! — voor bewijzen van bekeering gehouden!

Niemand late zich toch door begrippen, die soms den schijn hebben van Schriftuurlijk en zeer rechtzinnig te zijn, misleiden. Nadat dezulken, d. i. hunne lichamen waren bezweken, moest nog eerst door den van het lichaam bevrijden geest al het oude afgelegd, en een waarlijk nieuw leven aangevangen worden. Maar voorwaar! niet enkel bij al deze schijnbekeerden was en is dit het geval. Neen, ook waar het berouw waarachtig, de schuldbekentenis oprecht gemeend, en de vurige wensch van na een mogelijk herstel reiner en beter te leven, ontwijfelbaar echt was, ook dan toch is de mensch onmiddellijk aan de andere zijde van het graf niet anders en beter, dan hij zeer kort vóór den dood was in dit leven. Niemand toch sterft zondaar, al is 't zelfs als berouwhebbend, om onmiddellijk als engel of volkomen gezaligde na den jongsten doodsnik uit bewusteloosheid te ontwaken. Indien dit met zéér enkele toonbeelden van Godsvrucht na hun dood anders is geweest en zal zijn, die evenals de door den Heer toegesproken boetvaardige medekruiseling terstond in het „paradijs" met Hem en bij Hem mochten wezen en zullen zijn, dan zijn dit zeker uitzonderingen, maar uitzonderingen, die den regel te meer bevestigen. En viel er in 't geheel aan geene werkelijke of schijnbekeering op of vóór het sterfbed te denken, m. a. w. leefden en stierven de menschen hier zonder eenig levensteeken, in hoogeren zin verstaan, ooit of immer gegeven te hebben, welnu, dan nog zoo-

veel te meer gold en geldt de stelling, volgens deze theorie of voorstelling, dat het „wedergeboren" worden evenzeer vele voorafgaande geboorte-weeën veronderstelt, als waardoor de geboorte, in lichamelijken zin letterlijk verstaan, voorafgegaan wordt. Is nu die eisch der wedergeboorte de onvermijdelijke eisch of voorwaarde, om het Godsrijk hiernamaals, d. i. de oorden der gelukzaligheid binnen te gaan, overeenkomstig 's Heeren eigen woord: „tenzij iemand van nieuws worde geboren, zoo kan hij het hemelrijk niet binnengaan," dan moet hiernamaals nog mogelijk zijn, wat hier op aarde zelfs in de besten nog maar gebrekkig — indien al niet enkel maar aangevangen, dan toch slechts onvolkomen voortgezet, allerminst echter naar behooren voltooid werd.

En ziehier nu den deugdelijken grond, of wil men, de gronden voor de voorstelling of theorie, volgens welke men aanneemt, dat de gestorvenen, alle, goede zoowel als booze, eene langere of kortere rij van opeenvolgende sferen of kringen van toenemende „loutering" door moeten gaan, voor het hun deel zal, kan zijn de oorden der gelukzaligheid hiernamaals binnen te treden.

Wie alzoo eene „eeuwige verdoemenis" der onbekeerd gestorvenen of der niet-wedergeborenen niet aanneemt; wie de leer der onmiddellijke zaligheid van boozen zoowel als goeden terstond na den dood, verwerpt; wie eindelijk de leer voor zichzelven afwijst, volgens welke de overgroote meerderheid van het zedelijk schepselendom door den Almachtige hetzij terstond bij, of betrekkelijk kort na den dood der vernietiging prijs gegeven zou en zal worden: —

de zoodanige gevoelt zich van alle zijden gedrongen deze vierde beschouwing als de eenig mogelijke, de eenig houdbare te aanvaarden.

Wellicht dat de een of andere lezer hier zegt of denkt: maar deze laatste voorstelling nadert zeer dicht tot die, of liever is in den grond dezelfde, welke door het Spiritualisme wordt gegeven. Ons antwoord hierop is dan dit, dat deze opmerking, bijaldien zij enkel het karakter van bekendmaking draagt, overbodig kan heeten, wijl zulks bij een' ieder, die in onze hedendaagsche literatuur geen vreemdeling is, als bekend verondersteld worden mag. Moet daarentegen de zwakheid of onhoudbaarheid dier leer of beschouwing uit deze „herinnering" blijken, dan mist laatstgenoemde stellig haar doel. Immers al ware er van het Spiritualisme nooit sprake geweest, of al ware het Prof. WUNDT c. s. gelukt te bewijzen, dat de zaak door dat woord aangeduid slechts een andere naam is voor hallucinatie, „onbewuste zenuwwerking", en meer diergelijke mogelijke of onmogelijke verklarings-hypothesen, (die intusschen in wijlen den beroemden Leipziger Hoogleeraar Dr. ZÖLLNER — gezwegen van anderen — haren afdoenden bestrijder hebben gevonden), dan nog zou deze vierde beschouwing van der dooden toestand aan gene zijde des grafs als geheel intact kunnen worden beschouwd. Om haar zelve en op zich zelve zou zij kunnen en moeten worden beoordeeld, en daarna aangenomen of verworpen. Wat zij toch boven de drie andere hoofd-voorstellingen of theoriën voor heeft, hebben wij in enkele regels, zoo beknopt mogelijk alzoo gepoogd te doen opmerken zonder noodelooze uitstalling van citaten, of schijnbaar geleerde en quasi-diepzinnige

begripsontledingen en excursen, die tot de kwestie meestal zelve weinig of niets afdoen, en niet zelden meer aan vertoon dan aan betoog den lezer doen denken.

Nog eens: boven de drie andere hier kortelijk besproken hoofdbeschouwingen betreffende de bekende kwestie verdient laatstgenoemde o. i. de voorkeur. Geene noodelooze en doellooze wreedheid duldt zij in de voorstelling van het wezen Gods, maar ook door geene flauwhartige en kleurlooze begrippen van liefde en barmhartigheid vernietigt zij in Gods wezen de niet minder noodige eigenschappen Zijner heiligheid en rechtvaardigheid, terwijl zij zich eindelijk vrij houdt van de stelling in de leer der „conditioneele onsterfelijkheid" opgesloten, dat Gods scheppings- of wereldplan in verreweg de meerderheid zijner redelijke schepselen schipbreuk zou hebben geleden en verder zou lijden.

Willen we thans ten slotte in een drietal voorbeelden, ontleend aan een voor een oogenblik drievoudig verondersteldede betrekking tusschen aardsche ouders en hunne kinderen, duidelijk eensdeels het verschil, anderdeels het alles behalve aanbevelenswaardige der drie door ons afgewezen hoofdbeschouwingen in het licht stellen, dan krijgen wij:

voor de eerste voorstelling of hoofdbeschouwing het voorbeeld van een' aardschen vader, die honderd en meer, zegge: 100 en meer jaren zijn kind straf lijden laat voor één enkelen dag of week, doorgebracht in ongehoorzaamheid ààn, en weerspannigheid tegen zijn vaderlijk gezag en voorschriften;

voor de tweede voorstelling het voorbeeld van

een' vader, die in belooning en de bewijzen zijner z.g. goedheid en tevredenheid geen het minste onderscheid tusschen de kwaad- en goedgezinden zijner kinderen gelden laat, waarbij van berisping en straf nauwlijks of zoo goed als in 't geheel geen sprake is;

terwijl eindelijk voor de derde voorstelling het voorbeeld kan dienen van een' vader, op wiens opvoedkunde en overleg, op wiens menschen- en karakterkennis, alsmede op wiens vaderlijk geluk moeielijk valt te roemen bij het veronderstelde feit, dat hij van zijne 10 kinderen slechts één, op zijn hoogst twee mocht zien slagen, terwijl al de overige voor hunne bestemming volkomen, reddeloos mislukten.

Wij besluiten deze regelen met nogmaals te herhalen, dat de meest Godewaardige voorstelling, waarbij Gods heiligheid en Rechtvaardigheid met Zijne liefde en barmhartigheid waarlijk harmonisch verbonden te denken zij, deze is, dat zeker iederen zondaar of zondares na dit leven een langere of kortere straf wacht, geëvenredigd aan wat hij of zij tegenover God en de naasten misdeed, òf ook tegenover beide verzuimde, maar dat nochtans niemand met het oog op de eeuwigheid behoeft te wanhopen, noch de zondaar aan zichzelven, noch ouders, betrekkingen en vrienden aan hunne gevallene, dwalende kinderen, broeders, zusters, vrienden, bekenden, aangezien loutering (verlossing, uitredding, bekeering) ook hiernamaals nog mogelijk is voor wie zich daar tot God en Zijn' Zoon wil bekeeren!

Wil iemand deze leer soms gevaarlijk heeten (10), ons antwoord is dit, dat wij niet inzien, hoe iemand,

die òf aan „eeuwigdurende straffen" gelooft, òf in 't geheel aan geene straffen hiernamaals gelooft, òf verreweg het grootste gedeelte van het redelijk schepselendom door den Almachtige in zijne voorstelling der vernietiging prijs geven laat,

uit kracht van dit zijn geloof of begrippen alleen, — indien zelfs met dit geloof en met die begrippen! — beter zou moeten zijn, gelukkiger zou kunnen zijn, liefdevoller zou willen zijn, en hemelsgezinder zich zou gevoelen, dan wie in de laatstbedoelde voorstelling, om zoo te zeggen, alle mogelijke eischen van het Evangelie gelijkelijk tot hun recht komen laat.

Wat ons en velen met ons aangaat erkennen wij in de laatstgenoemde voorstelling of beschouwing zulk eene, die de Wanhoop ter eenre, de Zorgeloosheid ter andere zijde voorbijgaat, en zich door de Hoop, vergezeld door het Geloof, den weg door dit leven laat wijzen, dien weg (Joh. XIV vs. 6), die door de hoogste Liefde, den CHRISTUS GODS, in Zijn eigen persoon is gelegd en gebaand.

H. ERNST JR.

AANTEEKENINGEN.

(1) De lezer zie dit: „slechts kortelijk" en „als ter inleiding," niet voorbij, waar hij in vóórstaande en volgende regelen niets anders dan een zeer beknopt overzicht en korte bespreking heeft te verwachten van wat de vier hoofdgroepen in de christelijke kerk aangaande 's menschen, inzonderheid des onbekeerd gestorvenen lot na den dood gelooven en belijden. Hieraan nu eene meer of min uitvoerige bespreking der verschillende Nieuw-Testamentische uitspraken te verbinden, waarop ieder dier hoofdgroepen zich elk afzonderlijk voor haar eigen gevoelen pleegt te beroepen, daartoe ware minstens de ruimte eener geheele aflevering van dit tijdschrift noodig. Bovendien, volstrekt noodzakelijk oordeelden we voor evengenoemd doel het laatstgenoemde niet. Hebben toch de voorstanders van het gevoelen in afd. II van ons opstel genoemd nauwlijks een enkele plaats te noemen, waarop ook maar met eenigen schijn van recht hun gevoelen zich grondt; ligt verder verdediging en handhaving van de vierde of laatste beschouwing, welbeschouwd meer in inhoud en geest van geheel het N. T. dan in een paar atomistisch bekeken teksten, dan zouden strikt genomen alleen die uitspraken van den Heer en Zijne apostelen voor de bedoelde bespreking in aanmerking komen, op welke de voorstanders van het gevoelen in de 1e en 3e afd. vermeld en besproken, zich plegen te beroepen. Hebben we nu echter ter loops in noot 6 een paar teksten besproken, waarop zich o. i. ten onrechte de aanhangers der eeuwige verdoemenisleer, alsmede op hunne wijze de voorstanders der conditioneele onsterfelijkheidsleer ieder afzonderlijk plegen te beroepen, teksten die alle andere in kracht van bewijs o. i. achter zich laten, dan mochten wij —

aldus luidde onze overweging — onderzoek en vergelijking van alle verdere op ons onderwerp betrekking hebbende N. Test'sche schriftuurplaatsen aan den oordeelkundigen lezer zelven overlaten.

Slechts een enkel woord over de gelijkenis van „den rijken man en den armen LAZARUS" (Luc. XVI : 22—31), welke gelijkenis als niet het zwakste bewijs voor de leer eener eeuwige verdoemenis der onbekeerd gestorvenen aangehaald worden kan. En toch wanneer we, wat dit laatste betreft, kern en inhoud dier gelijkenis scherp van elkander scheiden, dan blijkt dit, dat niets ons verhinderen kan aan te nemen, dat de „groote kloof" (χάσμα μέγα), die hier de verblijfplaats van den Rijke van die des Armen gescheiden houdt, slechts zóólang bestaan zal als de onbekeerde toestand van den geest des eersten zal duren. Geen uitlegger — waarop het hier voor ons aankomt — kan bewijzen, dat „de kloof", in de gelijkenis genoemd, per se als eeuwigdurend beschouwd worden moet. Mocht hiertegen iemand opmerken, dat de „rijke man" toch wel „bekeerd" geacht worden mag van het oogenblik af, waarop hij bij ABRAHAM de bekende hulp voor zijne nog op aarde zijnde broeders inroept, terwijl in weerwil daarvan toch „die kloof" blijft bestaan, dan is ons antwoord: het verzoek of de bede van den „rijken man" doet veeleer denken aan list, om zonder voorafgegane persoonlijke schuldbekentenis en verootmoediging ABRAHAMS hart te vermurwen, nml. door geveinsde belangstelling in het lot zijner broeders. Onmogelijk toch kon reeds zoo spoedig na zijn gekomen zijn in die plaatse des jammers, gelijk de gelijkenis meldt, de zelfzuchtige, die zich op aarde om anderen, tot zelfs om ongelukkigen toe, niet had bekommerd, op eenmaal zulk een groote bekommernis gevoelen wegens zijne achtergebleven broeders. Zulk een inderdaad verheven standpunt om zelfs te midden van eigen smart zich nog om anderer aanstaand droevig lot te beangstigen, was en is ondenkbaar in een' man, die integendeel met zijn nog onmogelijk afgelegd egoïsme veeleer naar het gezelschap zijner broeders in die zelfde plaats der smart moest verlangen, om elkander het lijden door wederkeerige opbeuring enz. te helpen dragen. List en geveinsdheid alzoo, geen staat van aanvankelijke bekeering deed hem aan ABRAHAM voor zijne broeders zoo vragen, en zoolang

nu deze laatste uitbleef, en vooreerst nog wel uitblijven zou, viel er aan geene verademing, rust, vrede en blijdschap (voorgesteld onder het beeld der gevraagde bevochtiging zijner tong en lippen, vs. 24) te denken. Het gevestigd zijn (ἐστήρικται) der „groote kloof" — dit moet naar onze bescheidene meening hier de gevolgtrekking zijn — hebben we, in onze voorstelling, zoolang te laten duren, als ook hiernamaals de onbekeerde toestand van den hier ontslapene aanhouden kan, maar — niet noodwendig moet. Immers o. a. ook in 1 Petr. III : 19 en in wat daaruit volgt, ligt grond voor dit laatste.

En wat hier van die „kloof" geldt, is o. i. mede toepasselijk op de scheiding (tijdelijke, hoe langdurig ook op zich zelf) tusschen goeden en boozen (Matth XXV : 33) waarbij het αἰώνιος = eeuwig in vs. 46 niet in den zin van eeuwigdurend, maar als tot de toekomstige eeuw of bedeeling (αἰών) behoorende verklaard worden moet.

(2) Wat we hier aanvoerden, konden wij natuurlijk allereerst slechts van een tot in alle eeuwigheid martelen en gemarteld worden van in stoffelijke, aardsche lichamen levende redelijke wezens verstaan. Waar we echter op het standpunt van de voorstanders der „eeuwige verdoemenis-leer" ons voor een oogenblik plaatsen, en alsdan denken aan het voortbestaan van den geest der „onbekeerd-gestorvenen" d. w. z. aan hun daar eindeloos gepijnigd worden, daar past deze zelfde redeneering volkomen, slechts met dit onderscheid of verschil, dat de lichamen dáár anders bewerktuigd — maar dan toch bewerktuigd! — zijn dan die, waarin de verschillende redelijke wezens hier op aarde leven.

(3) Rev. THOMAS DAVIS, M. A., in een geschrift, getiteld Endless sufferings not the doctrine of scripture. London, LONGEMANS, GREEN & CO., 1867.

(4) Ds. P. HUET in zijn tijdschrift het eeuwige leven, jaargang 1886.

(5) „True, men persuade themselves that they perform it (nml. God prijzen en verheerlijken ook bij het geloof aan eene „eeuwige rampzaligheid" der onbekeerd gestorvenen), but they profess to believe a frightful dogma: they honestly think that they do believe it; but the very fact that they

will not think of it, that they find it too dreadfull to think of, and still more, that not a few of them can eat, drink and sleep, and be merry — all this is to me a proof that with the lips the doctrine is admitted, but in the depths of the soul it is rejected. „Endless sufferings" etc.

(6) Gelijk wij hier ter loops herinnerden, worden er sommige teksten in de Schrift gevonden, waarin eene „eeuwige rampzaligheid" schijnt geleerd te worden. Neemt men echter hierbij in aanmerking, dat de „sterkst mogelijke beelden, waaronder aan die rampzaligheid te denken wordt gegeven, bijv. het „vuur", wat niet uitgebluscht wordt, en de „worm", die niet sterft (Marc. IX : 43*c* en 44), op zichzelve reeds aan eindigheid dwingen te denken, dewijl geen enkele eenigszins denkende bijbellezer aan het geslacht der wormen, dus ook aan géen enkelen worm afzonderlijk, evenmin als aan vuur, onsterfelijkheid of oneindigheid toekennen zal, dan kan welbeschouwd de zin van al dergelijke beeldsprakige uitdrukkingen ook geen andere dan deze zijn, dat het vuur van smarten en ellende zoolang aanhouden, en niet eer gebluscht worden zal dan nadat — dat de worm van wroeging en naberouw niet eer met knagen ophouden zal dan totdat — alle zondelust, alle tegenstand tegen God en Zijne geboden IN den hiernamaals gestrafte, om zoo te zeggen, „uitgebrand", „weggeknaagd", m. a. w. vernietigd zal zijn, zoodat God dan ook eenmaal in dezulken ALLES in ALLEN zal zijn (1 Cor. XV : 24—28). Wie deze hoofdgedachte op alle Schriftuurplaatsen, waar een „eeuwigdurende verdoemenis" schijnt geleerd te worden, toepast, met strenge onderscheiding tusschen vorm of inkleeding en wezen der gedachte, zal tot zijne verrassing bespeuren, dat men, zelfs zonder de Schrift geweld aan te doen, bedoelde teksten in dezen zin zonder gedwongen in- of uitlegkunst vermag te verklaren.

Ook waar we 's Heeren uitspraken nagaan „in den vurigen oven geworpen worden" (Matth. XIII : 50), „verdorren" (Matth. XXI : 19; Marc. XI : 21), „verderven" (Marc. XII : 9; Luc. XX : 16), „in stukken houwen" (Luc. XII : 46), „uithouwen" (Luc. XIII : 9), „verpletterd worden", „vermorzelen" (Luc. XX : 18) hebben we die uitdrukkingen evenzeer behalve in oneigen-

lijken of overdrachtelijken zin bovendien nog in dien zin te verstaan, dat door straffen van langeren of korteren duur hiernamaals niet het „ik" zelf der onbekeerd afgestorvenen, maar het zondige, aan God en Zijn Zoon vijandige bestaan van dat „IK" moet en zal worden gebroken, vernietigd, uitgehouwen, verpletterd, vermorzeld enz., opdat en zoodat een nieuw leven van bekeering en heiligmaking in dezulken (zie afd. IV) aanvangen zal. Voor zoover de verklaring dezer plaatsen strekken moet, om de leer eener „eeuwige verdoemenis" in hare onhoudbaarheid aan te toonen, verwijzen we naar Dr. JONKER's wetenschappelijken arbeid in noot 8 genoemd.

(7) De ijver, waarmede zeer velen strijd voeren voor de leer eener „eeuwige verdoemenis", doet aan een nog veel heilloozer hartstocht denken dan aan die, waarmede eenmaal de voormalige „zonen des donders", JOHANNES en JACOBUS, den Heer baden vuur van den hemel te doen nederdalen op de hoofden der bewoners van het beruchte vlek der Samaritanen. Het bestraffend antwoord des Heeren: „Gij weet niet van hoedanigen geest gij zijt!" verdienen dezulken bij hun evengenoemden ijver nog meer dan die „zonen des donders" te hooren (Luc. IX : 54, 55).

(8) Een hoogst verdienstelijk stuk is over deze leer geschreven door Dr. A. J. TH. JONKER, en in vier afdeelingen geplaatst in de Theol. Studiën, jaarg 1883 en 1884.

(9) Blijkbaar uit een opstel, door ons geplaatst in de Kerkel. Courant van 17 Maart '83, getiteld: „Heeft JEZUS eene eeuwigdurende rampzaligheid der onbekeerd-gestorvenen geleerd"? 'twelk mede de strekking had op het door Dr. JONKER te behandelen onderwerp de aandacht te vestigen. Hierop werd mede terzelfder plaatse (zie nummer van 14 April 1883 der K. C.) een vervolg door ons ingezonden, getiteld: „Nog iets over Marc. IX : 43*c* en 44", waarin wij kortelijk de bezwaren, aan dezen tekst tegen de „cond. onsterfelijkheidsleer" ontleend, poogden te weerleggen.

(10) Er zijn inderdaad velen, die openlijke ontkenning en bestrijding van „de eeuwige straffen voor de onbekeerd gestorvenen" verderfelijk noemen, wijl zij meenen of vreezen, dat zorgeloosheid, lichtzinnigheid daaruit bij de menigte zal worden geboren. Hieruit zou volgen, dat wat o. i. een dwaalbegrip

is, meer nog dan de waarheid, noodzakelijk en bij machte is om op de menschen een' invloed uit te oefenen, welke deze laatste niet voor hen schijnt te kunnen hebben. Inderdaad echter is deze meening eene even groote dwaling te noemen, als wanneer men zou meenen, dat in die landen het aantal misdaden en overtredingen het minst of geringst is, waar de straffen het strengst en het scherpst zijn. Wat leert de ervaring veeleer? Dat daar, waar de harten niet werden verteederd door het geloof aan de reddende liefde Gods in CHRISTUS, geene leerstukken of theoriën betreffende „eeuwige straffen" de menschen tot God vermogen te leiden. „De ondervinding heeft mij geleerd — zegt de heer HUET in zijn „het eeuwig leven", jaarg. 1885, afl. 4, waarop eene dagelijksche ervaring het zegel drukt — dat in die plaatsen, gelijk er in ons land zoovele zijn, waar men algemeen in de eeuwige verdoemenis gelooft of zegt te gelooven en iedereen er over spreekt, de onverschilligheid en de hardheid des harten en de zondedienst dikwijls het grootst zijn. Ja, ik ga verder: de leer van de eeuwigheid der straf is zoo vreesselijk, dat men eigenlijk er toch geen werkelijk geloof aan hecht, anders zou men er zoo gerust niet bij voortleven; dat men zich vleit met de gedachte dat het toch wel zoo erg niet zijn zal en om die reden het zoo zwaar niet opneemt. Het is zooals de Zwitsersche professor PÉTAVEL in zijn boekje „La fin du mal" zegt: „Het is met deze leer der eeuwige straffen gelijk met een renbaan, waarin paarden over een gespannen lijn hebben te springen, en waar men de lijn zoo hoog stelt, dat zij inplaats van er over heen te springen er onder door loopen." Neen, wie de zonde liefheeft, wordt door geene leer, hoe streng hoe vreesselijk ook tot inkeer gebracht."

EEN PALIMPSEST.

Een Palimpsest is een oud Handschrift, waarvan de letters zijn uitgewischt en dat gebruikt is, om daarover heen wat anders te schrijven dan het oorspronkelijke. Dit is een Palimpsest in eigenlijken zin. Doch in oneigenlijken zin is een Palimpsest een geschrift, waarvan de oorspronkelijke zin uitgewischt en door een anderen vervangen is. En zoo iets mag men ontwaren in den 1en Brief van JOHANNES.

Hoe toch is het hiermêe gegaan? M. i. aldus (1).

JOHANNES schreef zijn 1en Brief zóó dat die in den eersten tijd recht verstaan werd, waarvan blijken zijn te vinden in BARNABAS en POLYCARPUS (2).

In de 2e eeuw waren de Gnostieken degenen, die het eerst werk maakten van het uitleggen der H. S. Vooral maakten zij gebruik van JOHANNES' Evangelie, inzonderheid van de Inleiding Joh. I: 1—18, en met dit Evang. hangt de Brief nauw te samen. Zij deden dit zóó dat zij, om aan hun philosophie een Christelijken schijn te geven en hun theosophische bespiegelingen bij de Christenen ingang te doen vinden, steun zochten in bij de Christenen gezag hebbende apostolische geschriften. BASILIDES, algemeen het eerste en voornaamste hoofd der Gnostieken genoemd, schreef reeds

vóór 135 zijne 24 Boeken, Uitleggingen over het Evangelie. HERACLEON, ook een Gnostieker, schreef c. 150 Verklaring van Joh. Evang. (3)

Eerst in de 3e eeuw kwamen Kerkvaders er toe om de H. S. te verklaren. ORIGENES († 254) was onder hen een der eerste schriftuitleggers. De kerkvaders nu bestreden wel de Gnostiek maar zij, opgevoed onder den invloed der philosophie van hun tijd, vonden er geen bezwaar in om sommige dingen, even zoowel als de Gnostieken, door allegorische uitlegging, willekeurig te verklaren op hunne wijze, en zoo kregen uitdrukkingen als: het Woord, vleesch geworden, in 't vleesch gekomen enz. eene andere beteekenis dan ze vroeger hadden gehad. Zoo had JUSTINUS († 166) die, eer hij Christen werd, een volgeling van verschillende philosophen was, ook al over JEZUS als den mensch geworden Logos geschreven, en was hij een voorlooper van de kerkvaders. Men verloor zoo samen den oorspronkelijken zin van een en ander uit het oog, en eene beschouwing werd algemeen, die traditioneel als de ware werd geoordeeld, waarbij de oorspronkelijke zin van den inhoud een geheel andere werd.

Naar aanleiding van de Gnostische philosophie verduisterde zoo de kerk onwillekeurig het oorspronkelijk geschrift van JOHANNES, wischte dit als 't ware uit, en, al bleef de letter dezelfde, datgene wat voor het oorspronkelijke in de plaats werd gesteld en gelezen, was werkelijk iets anders dan hetgeen de apostolische Schrijver had bedoeld. Hetgeen geschreven stond werd naar de tijdelijk heerschende wetenschap opgevat, en opdat het geschrift met die opvatting zou overeenstemmen werd

het schrijven van JOHANNES voorgesteld als in het laatst der 1e eeuw vervaardigd en als tegen de Gnostische dwaling gericht voor Christenen uit de heidenen, terwijl JOHANNES zelf werd voorgesteld als een grijsaard.

Zoo werd 1 Joh. een Palimpsest.

Een gevolg daarvan is, dat de uitleggers in de opgave van den hoofdinhoud veel minder overeenstemmen dan in die van eenigen anderen Brief, ja dat algemeen de verdeeling niet wordt opgegeven, of de Brief als eene bijeenvoeging van onsamenhangende stukken wordt beschouwd, zoo niet in de ordeloosheid zelfs behagen wordt gevonden.

Is er evenwel orde in te vinden en de oorspronkelijke zin te herstellen? M. i. ja, indien de Brief zelf geraadpleegd wordt en geplaatst in zijn historisch verband, als geschreven naar aanleiding van de gerechtelijke vervolging, die de Apostelen ondervonden volgens Hand. V (4).

Beschouwen wij den Brief als geschreven naar aanleiding daarvan, dan vinden wij den inhoud in treffende overeenstemming met de omstandigheden, waarin de Apostelen en de andere Christenen te midden van de Joden als ongeloovigen, te Jeruzalem vooral, leefden. Dan vinden wij den Brief als bevattende eene uitbreiding van hetgeen PETRUS reeds sprak tot den Joodschen Raad. Opdat het voor elk zichtbaar zij, dat er genoegzame grond is om dit aan te nemen, vergelijke men slechts de toespraak des Hoogepriesters en het antwoord van PETRUS namens de andere Apostelen — met het schrijven van JOHANNES zooals het beloop daarvan hierbij kortelijk opgegeven wordt.

De Hoogepriester	PETRUS' Antwoord
Hand. V : 28.	Hand. V : 29—32.
Wij hebben u nadrukkelijk geboden in dezen naam niet te leeren;	29. Wat uw gebod betreft om in dezen naam niet te leeren, volgen wij, van God tot getuigen gesteld, vs. 32, den regel: Men moet Gode meer gehoorzamen dan menschen.
En zie, gij hebt met uw leer Jeruzalem vervuld en wilt het bloed van dezen mensch op ons brengen.	30, 31. Tegenover dit verderfelijk leeren wijst PETRUS er op dat dit niet anders inhoudt dan hetgeen werkelijk gebeurd is èn door God èn door de Joden ten opzichte van JEZUS, verhoogd om aan Israël te geven bekeering en vergeving van zonden, dat is het beloofde heil, het eeuwig leven.
Het doel des Hoogepriesters is de Gemeente te vernietigen.	32. Tegenover dit doel wijst PETRUS op de apostolische roeping en de heerlijke vrucht daarvan bij allen, die met hen vereenigd, niet aan menschen maar aan God gehoorzaam zijn. En wij zijn zijne getuigen van deze dingen, en ook de H. Geest, dien God gegeven heeft hun, die Hem gehoorzaam zijn.

EN JOHANNES' EERSTEN BRIEF?

JOHANNES' Brief.

JOHANNES betuigt dat de Apostelen van Godswege het Woord des levens verkondigen (en wel als oor- en ooggetuigen van de dingen, die op JEZUS CHRISTUS betrekking hebben I : 1) I: 5—II: 1*a*. Tegenover het gebod van den Raad wijst JOHANNES op der Apostelen gehoorzaamheid aan God. II: 1*b*—12. En hij vermaant de Christenen tot waakzaamheid tegen de ongoddelijke en antichristelijke wereld. II : 13—24.

JOHANNES stelt in het licht dat de Apostelen het beloofde eeuwige leven hun in JEZUS geopenbaard verkondigen I: 2, hetwelk de vervulling is van Gods belofte zoodat de Christenen als JEZUS' zalving deelachtig, kinderen van God, hier reeds als JEZUS leven in reinheid, gerechtigheid en liefde, en met vrijmoedigheid het oordeel van God verwachten. II : 25—III : 22.

JOHANNES beijvert zich om de gemeenschap te versterken en stelt de uitnemendheid daarvan in 't licht I : 3, in welke gemeenschap zijne lezers deelen, levende in gehoorzaamheid aan God, die geloof in JEZUS CHRISTUS en onderlinge liefde gebiedt, blijkens den Geest, dien God ons gegeven heeft. III : 23—V : 12.

Schrijft JOHANNES ter vervulling van hunne blijdschap I: 4, hij wijst zijne lezers hiertoe nog op een en ander, dat hiertoe dient, V : 13—21.

Beschouwen wij den Brief als geschreven naar aanleiding daarvan, dan vinden wij duidelijk geen herhaling van hetzelfde, noch terugkeeren tot iets dat vroeger gezegd was, zooals wel aan grijsaards eigen is, maar de drie bedenkingen, die de Joden in den eersten tijd tegen de Christenen inbrachten, gedurig behandeld. Het waren n.l. deze drie: Gij verdient veroordeeling als volgelingen van JEZUS. Immers 1°. JEZUS is niet van God gezonden en dus een valsche Messias; 2°. JEZUS is een boosdoener en daarom terecht veroordeeld; 3°. JEZUS is een smader van ons, het volk Gods, omdat hij onze voorrechten ook aan anderen dan ABRAHAM'S kinderen verschaft. Deze drie bedenkingen komen gedurig terug en worden door JOHANNES ontzenuwd, terwijl hij de Apostelen in hunne prediking als oor- en ooggetuigen van het Woord des levens verdedigt en zijne lezers in het christelijk geloof levende versterkt. De behandeling dier drie bedenkingen geeft ook licht aan vele tegenstellingen, waarvoor anders geen reden is op te geven, terwijl het voorbijzien daarvan, den Schrijver soms met zichzelven in tegenspraak brengt.

Eene enkele proeve daarvan moge dit ophelderen. I: 6, 7: *Indien wij zeggen.... maar indien wij....* JOHANNES begint hier de Christenen te waarschuwen tegen de zonde, die ze zouden begaan door het toegeven aan de verzoeking tot afval van de Apostolische prediking II: 1[a]. eene prediking, welke aan de Apostelen (als oor- en ooggetuigen van het Woord des levens I: 1) van God opgedragen is en welke zij behartigen, al wordt het hun door den Raad verboden I: 5. Hij stelt in vs. 6 en 7, Joden en Christenen tegenover elkander, in hun beweren, zoo als

op gelijksoortige wijze vs. 8, 9, en nogmaals vs. 10 voorkomt: Indien wij zeggen.... Van vs. 6, 7 wordt in het boekske eene omschrijving gegeven nadat vs 6—10. in 't geheel beschouwd is en eer nog sommige bijzonderheden in vs. 6, 7 voorkomende, worden in 't licht gesteld. Die omschrijving, p. 35, 36, zij hier medegedeeld. „I: 6. Indien wij, op hoogen toon beweren, zeggen, dat wij gemeenschap met Hem, God, hebben, vrienden van God zijn, verbonden zijn aan God, aan wien wij onze offeranden brengen volgens zijne instelling door MOZES ter verzoening onzer zonden, en, terwijl wij dit met woorden getuigen toch het tegenovergestelde doen, in de duisternis wandelen, ons zoo gedragen, dat wij in onze daden toonen, dat wij op den weg, dien wij gaan, geen gebruik maken van het licht dat God zond en zonder de kennis van Hem zijn, wat is dan over ons te oordeelen? Dan liegen wij, met dus te spreken, en doen de waarheid niet, betrachten de oprechtheid niet, en hebben wij Gods veroordeeling te ondervinden".

„I: 7. Maar, integendeel, indien wij in het licht wandelen, ons zoo gedragen, dat wij toonen te leven in de kennis van God, als volgelingen van JEZUS, die God als den Vader heeft geopenbaard en ons tot Hem heeft geleid; te leven in vereeniging met Hem, die het licht is (Joh. I: 6) dat God volgens de profetie zond, te leven als vrienden van JEZUS, gelijk Hij, God, in het licht is, een vriend van JEZUS en in vereeniging met Hem is, vroeger op aarde, later in den hemel, welk voorrecht hebben wij dan? Dan hebben wij, die in het licht wandelen, in Hem ge-

meenschap met elkander als rondom het kruis, waarop Hij verhoogd is. En wat is dan ons voorrecht? Wij hebben als vrienden van Hem, die van Godswege het N. V. stichtte, de ervaring van wat beters dan alle offers des O. V. aanbrengen; immers het bloed van JEZUS, van wien God getuigde als zijn' Zoon, zijn bloed, dat de liefde van God openbaart en waarborgt voor ons die haar niet hadden verdiend, reinigt ons, geloovigen, niet alleen levietisch van sommige maar ook zedelijk van alle zonden, zoodat wij steeds meer van alle verwijdering van God vrij worden."

En nu mag men wel vragen: Is niet deze betuiging, ten bewijze dat JOHANNES c. s. terecht JEZUS als den Zoon van God aan zijne lezers verkondigen, meer gepast voor Christenen uit de Joden die door de Joden, ijveraars voor het O. V. en de dienst van God in den tempel te Jeruzalem, ongeloovig ja vijandig omtrent de apostolische verkondiging, werden gedrongen tot afval van den stichter des N. V. — dan voor Christenen uit de Heidenen, al was de prediking van JEZUS den gekruisigde ook aan dezen geworden? Bij de Joden was het bloed dat de Hoogepriester in den tempel bij de dienst van God bezigde eene levenszaak, bij de Heidenen, vooral Gnostieken, iets onbelangrijks, maar bij de Christenen kwam het op het bloed van JEZUS CHRISTUS aan als behoorende tot het N. V. der verzoening, gelijk de Apostelen van Godswege verkondigden.

Stond dit nu op zichzelf, dan zou het niet van zooveel belang zijn te achten, maar het gaat zoo den ganschen Brief door. Dat de hulp der Gnostiek bij de uitlegging er van onaannemelijk is blijkt bij de behandeling van vele plaatsen, waaraan zij is toegediend.

Dat JOHANNES aan Christenen uit de Joden schreef, daarvoor is een negental aanduidingen, aan den Brief ontleend, te vinden bladz. 6, 7, en zulke komen ook elders in mijn boekske voor.

Wordt de oorspronkelijke zin van den inhoud naar zijn historisch verband hersteld, dan vinden wij een verwonderlijken samenhang in den Brief, en wel zoo dat de Inleiding I: 1—4 in geleidelijke orde het thema behelst van den geheelen Brief (5).

Dat dit werkelijk zoo is, blijkt wanneer de Inleiding onbevooroordeeld vergeleken wordt met den inhoud, zooals daarvan een tabellarisch Overzicht gegeven is aan het einde van het 2e stukje, waarin achter elk vers van de Inleiding in de 2e kolom volgt waar dit is uitgewerkt. Daarna wordt in de 3e kolom gewezen op het vers dat de hoofdgedachte der ontwikkeling opgeeft; in de 4e kolom opgegeven de hoofdinhoud in weinige woorden; verder de ontwikkeling der onderdeelen; in de laatste kolom het besluit van elk stuk door JOHANNES kernachtig uitgedrukt.

Mij is geen uitlegger bekend die van JOHANNES' Brief den inhoud heeft opgegeven in geleidelijke orde, zóódat de samenhang van de Inleiding met den verderen inhoud niet slechts betuigd maar ook getoond wordt, of ook de samenhang van den inhoud op zich zelf blijkt. Om dit na te gaan moge men dit Overzicht eens vergelijken met de opgave van den inhoud die in de Synodale Vertaling, hoe uitnemend in vele opzichten, in de Inleiding en boven de Hoofdstukken geplaatst is, en ik twijfel niet of die in mijn stukje achteraan gevoegd is zal blijken niet onaannemelijk te zijn, terwijl toch de Synodale Vertaling nagenoeg (6) in haar geheel gevolgd is, die ik in mijn boekske heb laten af-

drukken doch zóó dat de Hoofd- en Onderdeelen in het oog vallen.

Wanneer nu in elk vers van de Inleiding ééne uitdrukking wordt bevonden welke dat vers bijzonder kenmerkt, n.l. in vs. 1 het Woord des levens, in vs. 2 het eeuwige leven, in vs. 3 de gemeenschap, dan zal het ook den lezer niet verwonderen als deze drie gezegden den Apostel bij de ontwikkeling der Inleiding voor den geest stonden en hij deze in drie stukken behandelde. Zoo is b. v. het Woord des levens het eerst na de Inleiding behandeld, niet „bepaald en alleen" (7) maar toch behandeld, in I: 5—II: 24. Dit blijkt te meer als men opmerkt, dat de uitdrukking het Woord in dit stuk vijf of zes maal voorkomt en in het verdere gansch niet weer. En zoo is het ook met de uitdrukkingen het eeuwige leven en de gemeenschap, gelijk uit het Overzicht blijkt.

De Hoofd- en Onderdeelen zijn in dat Overzicht duidelijk opgegeven zooals ze mij voorkwamen voor het geheel meest gepast te zijn. Ik zou mij echter dood schamen, indien deze verdeeling door mij „met beslistheid als de eenige ware was aanbevolen (8)." Ik heb te vaak zelf wijziging daarin aangebracht en andere verdeeling beproefd dan dat ik mij zoo verstouten zou. Ook zou ik dan in strijd zijn met het slot van het boekske: p. 163, 164. „Wordt deze Brief zoo „ijverig gebruikt als de Brieven van PAULUS, dan zal „nog een groote zegen daarvan de vrucht zijn. Is in „het vorenstaande eene bijdrage hiertoe geleverd, moge „menige vriend van JOHANNES helpen tot eene volko„mene opvatting van den uitnemendsten vriend van

„CHRISTUS en zijn doel daardoor te meer bereikt wor-„den tot blijdschap van hem, tot eer van JEZUS „CHRISTUS, tot verheerlijking van God!" Moge Br. FRANCKEN, mijn Criticus e. a. daartoe naar vermogen medewerken, al schijnt dit nu nog een „onbegonnen werk (9)." De dankbaarheid voor het „inderdaad veel goeds, dat het boekje behelst (10)" geeft hierop eenige hoop Evenwel denk ik, dat vooral jonge Theologen en andere onderzoekers, die niet over JOHANNES hebben geschreven, gemakkelijker er toe zullen komen mijne ongewone voorstelling aannemelijk te vinden dan anderen. Ik zal mij echter gaarne van dwaling laten overtuigen door bewijzen niet aan latere schrijvers maar aan JOHANNES zelven ontleend.

Is een Palimpsest meermalen een aanwinst geweest voor de kennis der oudheid, ook als hier van geen Palimpsest sprake mag zijn, moge mijn schrijven over JOHANNES' Brief winst opleveren voor de kennis, behartiging, verbreiding van het Evangelie van JEZUS CHRISTUS den Zone Gods, onzen Heer!

Hallum. S. J. RUTGERS.

AANTEEKENINGEN.

(1) Schrijver dezes heeft uitgegeven twee stukjes over de Inleiding van JOHANNES' eersten Brief en is dankbaar dat hem door de Redactie vergund is hier een Anticritiek te mogen plaatsen op hetgeen zijn vriend Dr. VAN LOENEN als criticus welwillend daarover geschreven heeft in Geloof en Vrijheid 1885 V p. 507—516 en 1886 II p. 257—262. Hij meende dit zoowel als zijn Criticus in het belang der waarheid te moeten doen, al is het ook een moeilijk werk om over zich zelven te spreken. De 2 hoofdbedenkingen te behandelen zij genoeg.

(2) Gelijk in mijn boekje p. 162 noot, verwijs ik hier op proeven daarvan in mijnen Inleiding van Johannes-Evangelie I bl. 63.

(3) Verg. hierover eenige doorwrochte Verhandelingen van P. HOFSTEDE DE GROOT in Waarheid en Liefde, 1866.

(4) Hierin schuilt bovenal mijn fout volgens den Criticus, Geloof en Vrijheid 1885, V. p. 515 (zoo in plaats van 155) waar staat: „Voor deze onderstelling is, voor zoover ik zien kan, hoegenaamd geen grond."

(5) Hierin schuilt mede de fout volgens den Criticus, Geloof en Vrijheid, 1885, V. p. 515. (zoo te lezen in plaats van 155).

(6) B.v. I: 1. Hetgeen van den beginne was is hetgeen wij.... I: 5 want God is licht, als dienende dit voegwoord tot adstructie van het voorgaande, even als IV: 8: Want God is liefde, al wordt dit veroordeeld in Geloof en Vrijheid, 1885, V p. 513.

(7) „Bepaald en alleen" is niet van den Schrijver maar van den Criticus Geloof en Vrijheid, 1886, p. 259.

(8) Geloof en Vrijheid, 1886, p. 261.

(9) Geloof en Vrijheid, 1886, p. 260, 261.

(10) Geloof en Vrijheid, 1886, p. 261.

De Redactie plaatst deze antikritiek gaarne, maar herinnert bij deze gelegenheid dat niet zij, maar de Onderteekenaars van de in Geloof en Vrijheid opgenomen stukken voor den inhoud er van verantwoordelijk zijn. DE RED.

„GELOOF" VOLGENS HET NIEUWE TESTAMENT.

Der Glaube im Neuen Testament. Eine Untersuchung zur Neutestamentlichen Theologie. Eine von der Haager Gesellschaft zur Vertheidigung der christlichen Religion gekrönte Preisschrift von A. SCHLATTER, Lic. Theol. Dozent in Bern. Te Leiden bij E. J. BRILL. 1885.

„Der Glaube im N. Testament" van Lic. SCHLATTER verdient de ernstige overweging van allen, die belang stellen in de beoefening van de Theologie des N. Testaments, zoowel om zijnen inhoud als om de wijze, waarop het gekozen onderwerp daarin is behandeld.

Om zijnen inhoud verdient het deze. De vraag naar de beteekenis der woorden „geloof" en „gelooven" in het N. T. is belangrijk en actueel. Het was een goede gedachte van de Bestuurders van het Haagsche Genootschap om door het uitschrijven eener prijsvraag hierop bepaald de aandacht te vestigen. Maar deze bekroonde verhandeling verdient die aandachtige overweging ook om de wijze, waarop haar auteur de hem aangewezen stof heeft bewerkt. Hij heeft zijn onderwerp grondig bestudeerd, ruim opgevat, veelzijdig besproken. Zoowel wat er rechtstreeks als wat er zijdelings meê in verband staat heeft hij binnen de grenzen van zijn onderzoek getrokken en opgenomen in de beschrijving

van de geschiedenis des „geloofs" gedurende het tijdvak des N. T. En het is hem meer dan eens gelukt op toestanden en denkbeelden een helder licht te werpen.

Daarmeê is echter niet gezegd, dat dit boek geen gebreken heeft. Het heeft deze ongetwijfeld. De stijl is verre van fraai. De lange, zeer ingewikkelde, soms zeer gewrongen volzinnen maken de lectuur tot een afmattend werk. Meer dan één gedeelte zou bij belangrijke bekorting ongetwijfeld hebben gewonnen. Duidelijke samenvattingen van de verkregen resultaten ontbreken geheel. Toch aarzel ik niet dit boek een verdienstelijk werk te noemen. Immers, het brengt ondubbelzinnig getuigenis van des schrijvers veelomvattende geleerdheid.

Bij aandachtige lezing van het lijvige boekdeel bleek mij echter allengs duidelijker, dat het onmogelijk is van dit werk in eenige weinige bladzijden een eenigszins volledig verslag te geven. Ik zal dit dan ook niet beproeven, maar alleen een bescheiden poging wagen om de inrichting van het werk in korte trekken te schetsen en zijn hoofdinhoud mede te deelen. Ik zal dan ongezocht aanleiding hebben om de aandacht op de hoofdresultaten van het ingestelde onderzoek te vestigen, en ook wel gelegenheid om een enkele opmerking over hetgeen de schrijver gaf of niet gaf in het midden te brengen.

Na een korte inleiding, waarin aangewezen wordt, dat de vraag naar het wezen en de kracht van het „geloof" eerst dan naar waarheid beantwoord kan worden wanneer historisch onderzocht wordt, hoe en waardoor het woord „geloof" een zoo belangrijke plaats in het geestelijke leven der menschheid verkregen

heeft, en dat dan bovenal het oog moet worden gevestigd op den inhoud van de schriften des N. T., behandelt de auteur in het Eerste Deel (Der Glaube vor JESUS) in twee hoofdstukken de beteekenis, die het woord „geloof" heeft gehad, en de ontwikkeling, die het begrip „geloof" heeft ondergaan in de vóórchristelijke tijden. In het eerste hoofdstuk (Der Glaube in der palaestinensischen Synagoge, bl. 11—54) bespreekt hij de geschiedenis van het „geloof" onder Israël; in het tweede (der Glaube bei den Griechen und in der griechischen Synagoge, bl. 55—105) vestigt hij de aandacht op de beteekenis, die de woorden „geloof" en „gelooven" met hunne afleidingen en synonymen onder de Grieken bij HOMERUS en PLATO, vooral bij POLYBIUS, gehad hebben en wijst aan, hoe het begrip, aan deze woorden gehecht, zich in de Septuaginta, bij JOSEPHUS en PHILO heeft ontwikkeld.

Uit deze linguistisch-historische inleiding blijkt zeer duidelijk, dat het woord „geloof" reeds een geheele geschiedenis achter den rug had, toen het door JEZUS en zijne apostelen op de lippen werd genomen. Wij hebben den schrijver vooral dankbaar te zijn voor deze inleiding, die ondubbelzinnig getuigenis aflegt van zijne zeer groote kennis op taalkundig gebied, en die zeer duidelijk in het licht stelt, hoe de beteekenis van het woord „geloof" zich allengs heeft gewijzigd zoowel in de joodsche als in de grieksche wereld, al laat de vraag zich moeilijk terugdringen, of niet veel van hetgeen hier ter sprake gebracht wordt, hoe juist en alleszins wetenswaardig ook op zichzelf, in een boek als dit zonder schade voor het geheel kon worden

gemist. Duidelijk is echter aangewezen — en dit is de groote verdienste van deze inleiding —, dat de grondbeteekenis van de woorden „geloof" en „gelooven" in het Hebreeuwsch is: „houden, dragen, vaststaan, zeker zijn," terwijl in het Grieksch daaraan de beteekenis van „binden" en verder „vertrouwd zijn, zeker zijn, zich op iets verlaten" ten grondslag ligt, zoodat het woord „geloof" (Gr. pistis) èn de vertrouwbaarheid eener zaak, èn de zekerheid van het vertrouwen des gemoeds, èn de trouw die hulp bewijst, èn het vertrouwen dat zich op het zeggen en doen van een ander verlaat, te kennen geeft. Tevens komt helder aan het licht, èn dat in Israël het geloof was een zich verlaten op God, een trouw houden aan God en zijne Wet, een zich overgeven aan God, totdat onder den invloed van de theologie der Rabbijnen het geloof tegenover de werken op den achtergrond werd gedrongen en tot een geheel passieve zaak terugzonk, èn dat in de Grieksche wereld het woord „geloof" voor zooverre het op godsdienstig levensgebied werd gebruikt, altijd gebruikt werd in den zin van vertrouwen op, overgave aan God, wat natuurlijk de verstandelijke overtuiging omtrent de zekerheid van Gods bestaan in zich sloot, totdat in de Grieksche Synagoge onder PHILO's invloed het woord meer intellectualistisch in den zin van „overtuiging" werd opgevat en het bezit van den schat des geloofs geacht werd alleen verkregen te kunnen worden door philosophische verheldering van het denken en ascetische reiniging van het begeeren des harten.

Op deze inleidende beschouwing volgt nu de tweede Afdeeling van het boek (Der Glaube

in den Worten JESU bl. 106—232). Wij vinden hier in het derde Hoofdstuk (JOHANNES der Taüfer bl. 106—110) de aanwijzing, dat de groote wegbereider van den Christus geen vermaning tot geloof, maar enkel een zeer ernstige prediking van boete en bekeering hooren deed. In het hierop volgende vierde Hoofdstuk (Die Worte JESU über den Glauben in den Synoptikern, bl. 111—164) komen wij eigenlijk eerst in het hart van de vraag, waaraan het onderzoek is gewijd. Wat het woord „geloof' in den mond van JEZUS beteekent, en ook wat hij gezegd heeft over den oorsprong, den grond, het wezen, de kracht des geloofs, dat is de vraag, waarop hier door den auteur het antwoord gezocht, gevonden en gegeven wordt. De slotsommen van zijn uitvoerig en nauwlettend onderzoek zijn deze, dat het geloof naar zijn wezen is onbepaald toeverzicht, onvoorwaardelijk vertrouwen. Het maakt geen onderscheid of de geloofsdaad zich richt op God (geloof in God) of op CHRISTUS (geloof in CHRISTUS). Het karakter, het wezen des geloofs ondergaat daardoor geen verandering. Het is en blijft: vertrouwen, onvoorwaardelijk vertrouwen Het eenige verschil bestaat hierin, dat bij het geloof in CHRISTUS, CHRISTUS de onmiddelijke, rechtstreeksche gever, beter nog: de middelaar is der verstrekte hulp. Grond des geloofs is de oneindige goedheid Gods; zijn oorsprong kennis van God, ervaring van Diens grenzenlooze goedheid, en waarneming van CHRISTUS, waarbij niet uit het oog mag worden verloren, vooreerst, dat geloof in CHRISTUS onderstelt eene besliste overtuiging omtrent zijne geheel eigenaardige betrekking tot God, bij de Joden dus de

erkenning van zijne goddelijke zending en messiaswaardigheid; vervolgens, dat de zedelijk verdorvene toestand der menschen noodzakelijk maakt, dat bekeering zeer beslist als voorwaarde des geloofs wordt gesteld; en eindelijk, dat dit geloof ook in zijn ontstaan rust op een goddelijke werkzaamheid, waardoor in den mensch, die den Vader niet kent, ontstaat een zich wenden tot God, dat oprecht vertrouwen in zich bevat. Als vruchten des geloofs leeren wij kennen het gebed en de gebedsverhooring, maar ook de ervaring en betooning der liefde, en eindelijk den ingang in of het deelgenootschap aan het Godsrijk.

Evenals bij de Synoptici is in het vierde Evangelie (Hst. 5, bl. 165—208 heeft tot titel: „Der Glaube im vierten Evangelium") door JEZUS het „geloof" in het centrum van der menschen leven geplaatst. Het behoort daar tot de weinige begrippen, waarin JOHANNES het woord van JEZUS teruggeeft. En daaronder is het een telkens terugkeerend hoofdbegrip. Wat het geloof dan volgens het vierde Evangelie is? Het geloof is — ziehier de korte samenvatting van de door den schrijver verkregen resultaten — het erkennen van JEZUS in zijne messiaansche waardigheid; het zich aansluiten aan Hem als den CHRISTUS, den Zoon Gods; het onvoorwaardelijk vertrouwen op Hem. Maar dit geloof ontwikkelt zich dan ook verder tot eene levensvolle werkzaamheid, tot „het werk," door den mensch voor God te verrichten.

Dit geloof ontstaat door de aanschouwing van JEZUS in zijn geheel eenig, heerlijk leven; door het hooren van zijn woord en het zien zijner werken. Daarin toch staat hij voor der menschen oog als de

van God uitgegane Redder en Koning der wereld. En het hieruit geboren geloof wordt versterkt door het getuigenis van JOHANNES den Dooper en de uitspraken der Schrift, versterkt ook door den kruisdood op Golgotha, die in het licht van de opstanding uit de dooden een „heengaan tot den Vader" wordt, in waarheid een „verheerlijking" van den Heer en het middel om „allen te trekken tot Hem."

Opmerking verdient, dat naar JEZUS' woord in het vierde Evangelie het geloof zeer bepaald het gevolg is van eene rechtstreeksche werking Gods op den mensch. Niet alleen is de zending van JEZUS Gods werk; maar ook de werking, die van JEZUS op de wereld uitgaat, is gebonden aan de voorwaarde van goddelijke inwerking op haar. Niemand komt tot JEZUS dan door den Vader (tenzij de Vader hem trekke). Daar is dus een oorspronkelijke, aan het geloof voorafgaande betrekking tusschen God en den mensch, waardoor het oog voor de waarheid en heerlijkheid van JEZUS geopend is en het geloof in Hem voorbereid. De Vader leidt ze tot JEZUS, deze neemt hen tot zich en brengt het geloof in hen tot volle ontwikkeling, zoodat het in het bezit stelt van ware en innige gemeenschap met God, van eeuwig leven. In deze inwerking Gods, die den geheelen gang van het leven des geloofs beheerscht, is echter niets mechanisch. Zij is van zuiver ethischen aard. „Geloof" en „ongeloof" hangen ten slotte af van 's menschen handelen, of liever van zijn zedelijken toestand. De vraag is, of het oog geopend is voor de waarheid, of er liefde is voor het licht, of het hart zich neigt tot des Vaders wil en de dingen des hoogeren levens.

Vragen wij naar de vrucht van het geloof, dan vernemen wij, dat deze vrucht geen andere en mindere is dan die welke bestaat in verhoogde kennis van God en het aanschouwen van Gods heerlijkheid, in levensgemeenschap met CHRISTUS, in eeuwig leven.

Reeds bij eene oppervlakkige beschouwing van de tot dusverre verkregen resultaten valt het in het oog, dat er verschil maar ook overeenstemming bestaat tusschen het geloof, volgens de Synoptici door JEZUS van zijne volgelingen geëischt, en het geloof, dat naar het woord des Heeren in het vierde Evangelie de onmisbare voorwaarde is voor de levensgemeenschap met Hem en voor het bezit van het ware, eeuwige leven. Voortgezet onderzoek brengt echter duidelijk aan het licht, dat de overeenstemming veel grooter is dan het verschil. Wel beschouwd is het laatste enkel van formeelen aard. De grondgedachten over het wezen, den oorsprong, den grond, de ontwikkeling, de vrucht van het geloof, welke in de Synoptische Evangeliën aangetroffen worden, komen zonder onderscheid in het vierde Evangelie terug, gewijzigd naar het zeer uiteenloopend gezichtspunt, waaruit het leven van JEZUS door de Synoptici aan den éénen kant en door den vierden Evangelist aan de andere zijde is in het oog gevat en behandeld. Terwijl in de drie eerste Evangeliën de persoon van JEZUS als op den achtergrond wijkt voor het door Hem gepredikte en gestichte koninkrijk Gods en dientengevolge erkenning van Hem als den van God gezonden CHRISTUS en geloof in Hem wel als noodzakelijk worden ondersteld, maar niet onomwonden geëischt, beweegt het geheele vierde Evangelie zich van het begin tot het einde om den persoon van Hem,

die door den Vader gezonden den Vader verklaart en den zijnen het leven geeft, en is geloof in Hem de ondubbelzinnig gestelde eisch, ongeloof ten aanzien zijner zending en werkzaamheid zonde, ja! DE zonde bij uitnemendheid.

De aanwijzing van dit verschil en deze overeenstemming vormt den inhoud van een afzonderlijk hoofdstuk (Zusammenstellung der beiden Evangelischen Berichte, bl. 209— 232). Ik las het met belangstelling en grootendeels met instemming. Het maakt echter een vreemden indruk, hier met geen enkel woord te zien wijzen op den arbeid en de resultaten der historische kritiek. De wording der Evangeliën, de verhouding der Synoptici tot het vierde Evangelie, de authenticiteit van het laatste, — zij worden zelfs niet genoemd. Ik acht dit een bepaald gebrek in dit boek. Ik begrijp volkomen, dat de auteur, die de schriften des N. Testaments ongetwijfeld zeer grondig bestudeerde en de kritische vraagstukken dus gedurig weêr op zijnen weg ontmoette en ze zeker ernstig onder de oogen zag, bij het schrijven van dit werk aarzelde den voet op dit zeer uitgestrekte gebied te zetten. Terecht zich bewust, dat er geen sprake kon zijn van eene principiëele bespreking der vele vraagstukken, die hier aan de orde zijn, heeft hij het het beste geacht zich van iedere bespreking dezer vragen te onthouden. Dat is echter m. i. verkeerd gezien en gehandeld. Uit meer dan éóne uitdrukking kunnen wij opmaken, dat de authenticiteit van het Evangelie van JOHANNES wordt vastgehouden. Uitnemend. Ik sta in dit oordeel geheel aan zijne zijde. Maar hij had dit oordeel moeten mo-

tiveeren zoo beknopt, zoo duidelijk, zoo afdoende als hem dat mogelijk was. Zoo had ook de verhouding van de Synoptici tot JOHANNES ter sprake moeten komen. Menig punt zou dan als van zelf in helderder licht zijn getreden, en menig onderdeel van het nu zeer uitvoerig betoog zou aanmerkelijk bekort hebben kunnen worden. Had de auteur kunnen goedvinden om bij den aanvang van deze Tweede Afdeeling van het boek zijne inzichten aangaande de onderlinge verhouding der Evangeliën duidelijk uit te spreken, en dan voorts bij ieder eenigszins belangrijk deel van zijn onderzoek JOHANNES te plaatsen tegenover of naast de Synoptici, het werk zou er veel bij hebben gewonnen. Hieraan toch meen ik het, althans voor een goed deel, te moeten toeschrijven, dat dit eerste, zeker niet het minst belangrijke gedeelte van SCHLATTERS werk, niet geheel bevredigt. Het mist die helderheid van voorstelling, die duidelijkheid van dictie, dat geacheveerde, dat aan het einde van een hoofdstuk of afdeeling gekomen, zeggen doet: zie, dat is nu degelijk onderzocht, duidelijk ontwikkeld, in helder licht geplaatst. De schrijver geeft wel menige juiste opmerking, zijn exegetisch betoog brengt wel gedurig getuigenis van zijn scherpen blik, maar hij verliest zich gedurig weer in exegetische ontwikkelingen en bespiegelingen. En — wat zijn boek daardoor aan uitvoerigheid heeft gewonnen, heeft het aan duidelijkheid en schoonheid verloren.

Nadat het geloof volgens de woorden van JEZUS, gelijk ons deze in de vier Evangeliën bewaard zijn, besproken is, onderwerpt de auteur de overige schriften des N. T. aan een nauwlettend onderzoek. Hij wendt

zich tot de schrijvers dezer oorkonden met de vraag: „wat is volgens u geloof, het christelijk geloof?” en deelt het antwoord mede, dat hij van hunne lippen meent vernomen te hebben. De laatste (derde) Afdeeling is dus aan de beschouwing van het geloof in de gemeente van het apostolisch tijdvak (Die neue Gemeinde der Glaubenden) gewijd. Eerst (— in Hst 7, bl. 233—304, wordt „die Glaubensstellung der apostolischen Gemeinde” behandeld —) wordt het oog gevestigd op de namen, waarmeê de christenen zichzelven aanduiden. Het „discipel” van den eersten tijd wordt vervangen door „knecht van God” of „van CHRISTUS”, later door „heiligen”, totdat eindelijk de naam „geloovigen” alle anderen verdringt en constant wordt gebruikt ter aanduiding van hen, die door hun geloof aan het Evangelie, door hun geloof in God en in CHRISTUS een bepaalde en scherp begrensde tegenstelling vormen met de „ongeloovigen”, d. i. met allen — joden en heidenen — die dat geloof niet hebben en (— want dit is vooral het kenmerkend karakter van het „ongeloof” —) zich daartegen met beslistheid verzetten. Deze naamgeving teekent. Zij wijst zeer duidelijk op een bepaalde strooming van gedachten, motieven, beginselen in de gemeente. Zij brengt ondubbelzinnig getuigenis van dit feit, dat de christelijke gemeente het „geloof” beschouwde als het hoofdmoment in haar verhouding tot God, en ook in haar verhouding tot de wereld. Dit leert echter niet alleen de naam, dien de christenen voor zich vragen; evenzeer wordt dit duidelijk uit den inhoud van al de brieven en geschriften, die in het midden der gemeente ontstonden. Wanneer er sprake is van vroomheid, van christendom, van het

lidmaatschap der gemeente, dan wordt dit gedurig weer aangeduid door het woord „geloof." De gemeente was ten volle en met volkomen bewustzijn een „gemeente der geloovigen". Van datzelfde bewustzijn spreekt verder nog de wijze, waarop deze en gene vraag in den kring der gemeente ter sprake gebracht en behandeld wordt. Immers — allerlei quaesties komen vóór en nà aan de orde; maar muurvast staat de volstrekt algemeene overtuiging, dat „geloof" geëischt wordt in ieder, die aanspraak zal mogen maken op den christennaam. En datzelfde bewustzijn wordt ons eindelijk nog kennelijk uit het gebruik, dat de christenen maken van de Schriften des O. T. Met bepaalde voorliefde wordt elk woord of deel van die Schrift, waarin van „geloof" gesproken wordt, in herinnering gebracht; en wat rechtstreeks of zijdelings dienen kan tot staving van het geloof wordt nauwlettend verzameld en in helder licht gesteld.

Maar wat is nu dit geloof, dat de Christelijke Gemeente als haar bijzonder bezit noemt en roemt, — dit geloof, dat haar kenmerkend onderscheidt van Synagoge en Heidendom? SCHLATTER treedt in een uitvoerig onderzoek naar het wezen van het geloof, zooals dat in de getuigenissen, die uit de oudste gemeente tot ons kwamen, genoemd en beschreven wordt. En dat onderzoek leidt hem tot het resultaat, dat dit geloof in zekeren zin een tweevoudig karakter heeft. Het is eenerzijds erkenning van de in en door CHRISTUS geopenbaarde waarheid en van de waarachtigheid zijner goddelijke zending, anderzijds vertrouwen, onvoorwaardelijk vertrouwen op God, die de ervaring schenkt van zijn liefde, trouw en hulp. Die erkenning der waarheid

gaat het vertrouwen des harten bestendig in tijdsorde vooraf. Onderscheiding is dus mogelijk en geoorloofd. Maar scheiding niet. Het eerste is de voorwaarde van het tweede; het tweede van het eerste het onvermijdelijk gevolg. In beginsel en uitwerking zijn beiden één. De schrijver zegt er van: De gemeente is geplaatst „voor de volle werkelijkheid (Realität) van God en zijnen „CHRISTUS, welke als waarheid erkend en beleden wor„den moet, maar daarmeê ziet zij zich tegelijk geplaatst „tegenover de hulp en de gave van God, waarop zij „kan en mag vertrouwen. De in zijne waarheid erkende „God is in zijne helpende macht aangenomen, en in „CHRISTUS is tevens de helper en redder gevonden. De „gemeente maakt geen scheiding tusschen de waarheid „en de goedheid van God, tusschen JEZUS' koninklijke „waardigheid en verlossende werkzaamheid. Daarom is „het geloof overal een daad van toestemming zoowel „als van vertrouwen" (bl. 266).

De schrijver wijst aan, dat dit geloof naar oorsprong, wezen, inhoud en doel geheel hetzelfde is als het geloof, dat wij uit de woorden van JEZUS in de vier evangeliën hebben leeren kennen. Het is geloof in God den Vader. Maar — gewekt en versterkt door CHRISTUS, wordt het tevens genoemd „geloof door CHRISTUS," en wijl CHRISTUS voor het oog der gemeente, d. i. voor den geest van iederen geloovige, staat als de leerende, de reddende, de richtende, en als Degene, die wat hij is en werkt en schenkt, dit is en doet krachtens zijn volle, innige, onverbroken eenheid met den Vader, daarom wordt het geloof in den vollen zin des woords „vertrouwen op, geloof in CHRISTUS."

Opmerking in dit hoofdstuk verdient de duidelijke

aanwijzing, dat en waarom de vraag naar de verhouding tusschen „geloof" en „werken" in de oudste gemeente niet ter sprake kwam. Die vraag was toen nog niet aan de orde. JEZUS zelf schafte voor de zijnen de Wet niet af, maar wees op den geest der Wet, op haar diepere, goddelijke beteekenis. Hij leerde hen onder den uiterlijken, tijdelijken vorm der geboden hun innerlijk, eeuwig wezen aanschouwen. Daarmêe gaf hij aan die geboden werkelijk een nieuwe beteekenis, een anderen inhoud. Hij leidde zijn volgelingen op tot innerlijk vrije vervulling der Wet. In overeenstemming daarmêe was de christelijke prediking dan ook een prediking, die evenmin naleving van de geboden der Wet eischte als zij op afschaffing van de Wet aandrong. Zij was eenvoudig prediking van g e l o o f. Door de van Jeruzalem uitgaande prediking ontstonden alzoo in de heidenwereld christengemeenten, die v r ij w a r e n v a n d e W e t. Twee groepen van geloovigen traden dus in het leven. De geloovigen der ééne groep gehoorzaamden de Wet in eeredienst en leven. De geloovigen der andere groep stonden geheel vrij tegenover de Wet, omdat de eenige eisch, hun ter vervulling gesteld, vervat was in het woord: „gelooft in den Heer JEZUS CHRISTUS en door Hem in God den Vader!"

Maar het ontstaan en naast elkander bestaan van deze twee groepen geloovigen of van deze twee afdeelingen der gemeente bracht eerlang als van zelf het vraagstuk ter sprake naar de verhouding van geloof en wet, van geloof en werken, van geloof en bekeering.

Deze vraag is veelzijdig besproken en afdoende beantwoord door PAULUS. Wij worden hierop gewezen

in het nu volgende achtste hoofdstuk (Die Paulinische Glaubenspredigt, bl. 305—393). Dit hoofdstuk behelst ongetwijfeld menige welgeschreven bladzijde. Wij vinden hier eene duidelijke uiteenzetting van PAULUS' denkbeelden over het wezen van het geloof, hetwelk ook hem is een aannemen van wat God in CHRISTUS schenkt en een vertrouwen op Hem; over den grond, het karakter, de vrucht, de kracht des geloofs, en over het verband tusschen geloof en werken, geloof en wijsheid enz. — Naar waarheid is gezegd, dat PAULUS vooral degene is, die het geloof heeft gepredikt als een Evangelie. Liever nog zou ik gezegd hebben, dat PAULUS bovenal is prediker des geloofs. Hij toch heeft het geloof geplaatst in het centrum van 's menschen denken, gevoelen, willen en leven, zoodat op het geloof alles aankomt; zoodat dit de hoofdzaak is in des christens geheele zijn en doen. — De opmerking moet mij echter uit de pen, dat dit geheele hoofdstuk eigenlijk is de ontwikkeling van een gedeelte van het paulinische leerstelsel en dat het veel behelst dat, hoe goed en juist ook op zich zelf, zonder schade voor het hier in te stellen onderzoek achterwege had kunnen blijven. Wat te veel is schaadt, — vooral bij een onderwerp als dit. Behelst dit hoofdstuk in één opzicht te veel, in een ander opzicht behelst het te weinig. De vele vragen van historisch-kritischen aard, die hier aan de orde zijn, worden met volkomen stilzwijgen voorbij gegaan. De schrijver handelt, alsof er nooit eenige twijfel omtrent een op den naam van PAULUS gesteld geschrift geopperd is. Dit is zijnen arbeid echter niet ten goede gekomen. Had hij bij den aanvang van dit Hoofdstuk de chrono-

logische orde van de geschriften, die hem de stof voor zijn betoog zouden leveren, althans in hoofdlijnen vastgesteld, het zou hem gemakkelijk gevallen zijn om de geschiedkundige ontwikkeling van het woord „geloof" en van de denkbeelden, waarvan dit woord allengs de drager is geworden, duidelijk in het oog te vatten. Veel, wat nu hier en daar en als in het voorbijgaan besproken werd, zou tot eenheid zijn gebracht, de geheele ontwikkeling der denkbeelden zou duidelijker zijn geworden. De auteur houdt alle aan PAULUS toegeschreven brieven voor paulinisch van oorsprong. Meer dan één uitspraak op deze bladzijden leert ons dit. En de heer SCHLATTER heeft ongetwijfeld het recht deze overtuiging te bezitten. Maar zij diende toch eenigszins gemotiveerd te worden. Nu maakt het, op zijn zachtst uitgedrukt, een vreemden indruk, promiscue plaatsen aangehaald te zien uit den eersten brief aan de Thessalonikers, uit dien aan de Romeinen, de Efeziërs, TITUS en TIMOTHEÜS, ten einde aan te wijzen wat naar PAULUS' zienswijze het wezen, de kracht en de vrucht des geloofs is geweest.

Na PAULUS' denkbeelden over het geloof ontwikkeld te hebben, wordt het oog gevestigd op de beschouwingen van JAKOBUS, PETRUS en JOHANNES over deze zaak. (Hoofdst. 9: Die Palaestinenser, bl. 394—451). Wat JAKOBUS, den broeder des Heeren, betreft, wiens geschrift het eervol getuigenis ontvangt, dat het, hoewel moeilijk te verstaan wegens de ons vreemde methodiek van eene zuiver joodsche gedachtenvorming, rijk van inhoud is en veel theologie behelst — de auteur getuigt van hem, dat hij door zijn geschrift de christelijke gemeente heeft willen leeren het geloof te stellen op den

rechten prijs. Immers, de gemeente zijner dagen verheft het geloof hoog, schat het zelfs te hoog als rechtsgrond voor den ingang van het Godsrijk. Daarom wijst hij aan, dat het geloof, wanneer dit alleen een zaak van het bewustzijn blijft en zich alleen in woorden openbaart, geen waarde bezit, iets abnormaals is, een „dood geloof" heeten moet. Maar diezelfde gemeente ziet laag neer op het geloof inzooverre dit niet ontheft van lijden, ja! in sommige gevallen zelfs oorzaak van lijden wordt. Daarom verheft hij het geloof hoog en toont aan, dat dit alleen in waarheid rijk maakt en het lijden in vreugde herschept. Het geloof is voor JAKOBUS de erkenning van God, en dientengevolge een verbond met God. Want dit geloof moet ééne, onverdeelde daad zijn. Dàn openbaart het zich in en volmaakt zich door de werken. — PETRUS vat niet zoo zeer het geloof zelf, als wel de vrucht van het geloof in het oog. En als zoodanig noemt hij niet, zooals JAKOBUS, het werk der liefde en des geestes, maar de hope. Het geloof is hem de grondleggende handeling des behouds, het verbindende lid tusschen het tegenwoordige leven en de toekomst der gemeente, dat wat haar in de openbaring van CHRISTUS erkenning en zaligheid bezorgen zal. Want CHRISTUS de Heer zoekt dit en hij kroont het met de gave des levens. — Ook bij JOHANNES is het geloof de aanvang van het leven met God en CHRISTUS; de grondslag, waarop het geheele gebouw des heils is opgetrokken. Maar uit dit geloof wordt geboren de liefde, en dit geloof geeft kracht tot overwinning der wereld en doet zonder tegenzin of moeite de geboden Gods volbrengen.

Volkomen juist gezien en goed gezegd. Toch kan

ik de vraag niet weerhouden, of niet bij de bespreking der Johanneïsche schriften bepaald had moeten zijn aangewezen, dat het geloof, gegrond op de aanschouwing van CHRISTUS, leidt tot de erkenning van God, en tot dat leven in gemeenschap met den Vader en met den Zoon, dat zoo eigenaardig heet „het ware, eeuwige leven."

In een geheel anderen kring van gedachten brengt de Brief aan de Hebreeën, waarop de schrijver vervolgens het oog zijner lezers vestigt. (Der Hebräerbrief, bl. 452—475). Hij wijst aan, dat wij hier overgebracht zijn naar het gebied der apologie van het christelijk geloof. De christenen van joodsche afkomst, tot wie dit schrijven gericht is, loopen gevaar te vervallen tot ongeloof, wijl de gedachte bij hen post gevat heeft, dat dat alles, wat in de christelijke gemeente de plaats vervangt van MOZES, AÄRON, priesterschap, offers, heiligdom enz. van geringe waarde is. Immers tegenover dat alles staat JEZUS, Hij alleen, en — onzichtbaar. Hij is gestorven, dat hebben zij gezien. Hij is verheerlijkt, maar — nu dan ook verre van hen. Bovendien is lijden en verdrukking hun deel om den wille van hunne christelijke belijdenis. Maken zij zich van JEZUS en de gemeente los, dan zien zij zich wêer in het bezit van de schatten, die de vaderen rijk en gelukkig maakten.

In de kennis van dezen toestand, waarin de lezers verkeeren, ligt de sleutel der kennis van den inhoud des briefs. Naar de behoefte zijner lezers voert de auteur een ernstig pleidooi voor den hechten grond van het christelijk geloof. Hij stelt een vergelijking in tusschen de personen en middelaars van het O. en

het N. Verbond, maar ook tusschen de subjectieve, persoonlijke verhouding van de gemeente in Israël tot haren God en die van de christelijke gemeente tot haren Vader. En dit alles ten einde de overtuiging te wekken en te versterken, dat het geloof van den christen dat van MOZES' volgelingen verre overtreft in verhevenheid van karakter en in levenwekkende kracht.

Zoo wordt het bestaansrecht van het geloof aangewezen, maar nu ook in een korte formule het wezen van dit geloof beschreven. Deze bekende formule, Hst. XI: 1, is door den schrijver minder juist vertaald in de woorden: „Der Glaube ist Bestehn bei Gehofftem, Ueberführung von nicht gesehnen Dinge," welke vertaling gevolgd wordt door een verklaring, die weinig lichtgevend is en den zin der woorden geweld aandoet, daar de beide Genitivi opgevat worden als Gen. subjecti, terwijl ze, als Gen. relationis opgevat aan de woorden een eenvoudiger en beter beteekenis schenken of laten behouden. „Geloof is een zich verzekerd houden van de dingen die men hoopt, een vaste overtuiging aangaande de dingen, die men niet ziet," zoo vertaald stemmen zij geheel overeen met den kring van gedachten, waarin zij door den schrijver van den brief zijn geplaatst.

Opmerkelijk is, dat in dezen brief, waarin de persoon van CHRISTUS met zoo grooten nadruk op den voorgrond gesteld wordt, nergens gesproken wordt van geloof in Hem. De schrijver merkt terecht op, dat het oog vooral gericht wordt op hetgeen Hij de gemeente geschonken heeft, schenkt en schenken zal. Geloof is dan ook de kracht, die den mensch hiermeê in verband brengt. Geloofsdaad is de toeëigening, de erkenning hiervan. JEZUS is door persoon, woord,

werk de Aanvanger en Voleinder van dit geloof. Het geloof is dus een vertrouwen op God, die het bezit dier goederen in de toekomst schenkt en nu reeds dit bezit verzekert.

Van geheel anderen aard wêer is de verdediging en aanbeveling van het geloof, die wij in eenige der jongste geschriften van het N. T., de z. g. Pastoraalbrieven, aantreffen (Hst. 11, Der Glaube und die Gnosis bl. 476—488). De invloed van het opkomend en zich ontwikkelend Gnosticisme doet zich ook in den boezem der christelijke gemeente gevoelen, en „de auteurs" dezer brieven — hebben zij dus naar het gevoelen van den heer SCHLATTER niet PAULUS alleen tot schrijver? — verheffen daartegen wel niet rechtstreeks, maar toch zeer kennelijk hunne stem. Zij plaatsen zich hierbij op praktisch-zedelijk standpunt, en bestrijden de Gnosis als lust tot zonde. Tegenover de ijdele speculaties, waarin men zich dreigt te verliezen, plaatsen zij als gebiedenden eisch het geloof, verbonden met ethische vorderingen, en leggen er nadruk op, dat een voortreffelijk leven een dienen des Heeren is en zaligheid werkt. Maar ook theoretisch nemen zij positie tegen de gnostische ideeën. Eerst stellen zij kennis tegenover kennis, de ware tegenover de valsche gnosis (zoo 1 Kor., Kol.); later, als het streven der kennis van dien aard wordt, dat het geheele christelijke standpunt daardoor in gevaar zou komen, plaatsen zij tegenover de kennis het geloof. En dat geloof, dat naast de waarheid en de kennis zijn plaats heeft, is vertrouwen op God, nauwe aansluiting aan CHRISTUS, opneming van de

waarheid, die in CHRISTUS aan de gemeente gegeven is, innerlijke toeëigening dier waarheid.

Met een verdienstelijk hoofdstuk wordt het werk besloten. (Die Resultate der apostolischen Predigt, bl. 489—535). In korte trekken wordt hierin aangewezen, dat met de christelijke gemeente iets geheel nieuws in de wereld is opgetreden, en dat het grondbeginsel, waaruit dat nieuwe ontstond en waardoor het in zijn geheele zijn en leven beheerscht wordt, is het geloof. „Uit geloof ontstaat de apos„tolische gemeente met haar leervormen, haar nieuwe „Schrift, haar inwendige en uitwendige organisatie, „ziedaar een feit, dat licht geeft aan ieder die geloof „zoekt, maar ook aan ieder die het om wetenschap te „doen is," met deze stelling vangt de schrijver zijne op den afgelegden weg terugziende beschouwing aan. En hij licht ze toe met het woord: „Schrift, symbool, „dogme, kerkelijke regeling, christelijke zede, — dat „alles is secundair. Het primaire en boven alles vrucht„dragende is de geloofsdaad, op JEZUS gericht." Door dit geloof is alles in den mensch tot nieuwe, rijke werkzaamheid gebracht. Dit geloof is de naar alle richtingen des denkens en levens kracht ontwikkelende daad.

Tegenover en boven de Synagoge, waarin het geloof niet tot zijn volle ontwikkeling komt, omdat daarin te kwader ure een moment van zelfbeschouwing en zelfverheffing is opgenomen, staat de gemeente van JEZUS, die de Wet als verbindingsmiddel (Mittelbegriff) tusschen den mensch en God vervangen heeft door den middelaar JEZUS CHRISTUS, en in de liefdedaad Gods, waardoor Hij den CHRISTUS aan de wereld gaf,

een vasten bodem bezit, waaruit de geloofsdaad opwast, het geheele leven omvattend en beheerschend. Tegenover en boven de Synagogale Theologie, die scheiding maakt tusschen praktijk en theorie, tusschen de onderscheidene geboden der wet, tusschen innerlijk motief en uitwendige daad, tusschen handelingen jegens God en jegens de menschen, staat de Theologie van een JAKOBUS, een PAULUS, een JOHANNES, bij wie alles beheerscht wordt door ééne grondgedachte; bij wie alles teruggebracht wordt tot de gedachte, tot het beginsel des geloofs.

Het Paulinisme met zijn sterke tegenstellingen tusschen wet en genade, geloof en werken, met zijn eisch van geloof en van dit alleen, vindt zijn verklaring in de levensgeschiedenis en levenservaring van den Apostel der Heidenen. Daaruit is te verklaren zoowel zijn totaal loslaten van gerechtigheid, werk, wet, eigen persoon en verdienste als zijn zich vastklemmen aan JEZUS, die als de Gekruisigde hem van zonde overtuigt en als de Opgewekte hem eeuwig leven schenkt, die hem roept in zijn dienst en opneemt in zijn rijk. Maar ook bij JAKOBUS geeft de geschiedenis van zijn leven den sleutel tot de verklaring van die beschouwing des geloofs, die het oog vestigt op de toekomst en roeping der gemeente, en die dus niet ziet op hetgeen God heeft gedaan en op de verhouding waarin CHRISTUS tot de geloovigen staat, maar op het werk, op de daad, op het leven, waarin zich het geloof openbaart en waardoor het geloof zich tot de hoogste volkomenheid ontwikkelt. En eindelijk — ook bij JOHANNES, die in meer dan één opzicht een standpunt inneemt, dat ligt in het midden tusschen de beschouwingswijze van PAULUS en die van JAKOBUS, heeft de leiding van lot en leven

gevoerd tot die eigenaardige en verhevene beschouwing, die van uit de hoogte der innige levensgemeenschap met CHRISTUS de wereld buiten CHRISTUS ziet in duisternis verzonken, door den leugen beheerscht, van het leven verstoken; maar die nu dan ook, ziende op JEZUS, op de totaliteit zijner verschijning wijst, en ziende op het geloof, dit in al den omvang van zijn ontstaan en bestaan teekent in het woord: het geloof is de kracht, die de wereld overwint — Deze en andere vormen der apostolische prediking wortelen echter alle in het woord van JEZUS. De auteur wijst dit duidelijk aan in de woorden: „Hij (JEZUS) sprak het woord: „geeft Gode wat Godes is," waartegenover hij „ieder ander belang op den achtergrond doet treden, „en hij bepaalt den eisch van dat geven nader door „het éene gebod der liefde, dat hij den zijnen oplegt. „De ontwikkeling hiervan is het geloof van JAKOBUS, „dat slechts naar dit éene verlangt om Gode het werk „der liefde te geven gelijk ABRAHAM en RACHAB het „deden. Hij sprak het woord: „Komt allen tot „Mij", dat allen het vooruitzicht opende op kennis van „God, vrede en leven in Hem. Daaraan beantwoordt het „Johanneïsch geloof, dat zich, wijl het aan JEZUS „zich blijvend hecht (erfassend), het bezit van het leven „Gods in Hem ontsloten weet. Hij boog zich tot den „zondaar ter neêr krachtens een genade, die dezen tot „het geloof en door geloof tot het deelgenootschap „aan het Godsrijk verhief. Deze handelwijze van JEZUS „draagt in de Paulinische prediking van het geloof „haar beteekenisvolle vrucht. — Hij wees op de toe„komst, die nog niet wordt gezien, als het doel, „waarop zijn discipel te wachten en waarvoor hij zich

„met onverbroken blijdschap voor te bereiden heeft.
„Zoo beschrijft de Brief aan de Hebreën het geloof als „den band, die de gemeente verbindt met den schat, „waarop zij hoopt en dien zij met ijzeren volharding „bewaren moet. — Zoo concentreeren zich alle geloofs- „vormen van den apostolischen tijd rondom JEZUS en „zijn woord als ontwikkeling van de door Hem in „den grond gelegde kiem. Hij droeg in zich als één „geheel wat zij ontwikkelden in afzonderlijke richtingen.”

Met een korte aanwijzing, dat JEZUS alzoo handelde ten einde daardoor alle denken, willen, streven, werken alleen op God te richten en de superioriteit van God ten volle te doen erkennen; ten einde op den weg der zelfwerkzaamheid en der vrijheid te voeren; ten einde tot het bezit van het Zoonschap Gods de zijnen op te leiden, — eindigt de schrijver zijn werk.

Dit werk, ik herhaal het, getuigt ondubbelzinnig van ernstige en degelijke studie der N. Testamentische schriften, van groote exegetische bekwaamheid, van de gave ook om door te dringen in den gedachtengang der verschillende auteurs. Het behelst menige lichtgevende bladzijde en laat voor den aandachtigen lezer zeker weinig twijfel over ten aanzien van de beteekenis, die volgens de schriften des N. T. aan de woorden „geloof” en „gelooven” te hechten is.

Hierin ligt zijn groote verdienste. SCHLATTER's Der Glaube im Neuen Testament is een actueel boek, een boek ook, dat niettegenstaande zijne gebreken waarde heeft voor onzen tijd. De hierin neergelegde resultaten van een nauwlettend en in hoofdzaak ongetwijfeld juist onderzoek brengen duidelijk aan het licht, dat „geloof” volgens JEZUS en zijn Apostelen

niet is geloof aan de eene of andere leer; maar evenzeer, dat „geloof" niet is het vasthouden van het een of ander ideaal; het richten van den geest op de hoogere, bovenzinnelijke dingen; het vast vertrouwen op de zege van waarheid, schoonheid, gerechtigheid. Het bewijs is geleverd, dat volgens JEZUS en de Apostelen „geloof" is „geloof in God", d. i. onvoorwaardelijk en volkomen vertrouwen op Hem en op JEZUS, den door Hem gegeven Heiland der wereld; een vertrouwen, dat verstand en hart en geest volkomen beheerscht, — dat den zondaar herschept in een kind van den hemelschen Vader en het leven verheft tot een leven met God en in God; het bewijs, dat „geloof" is de erkenning van, het vertrouwen op, de onderwerping aan, het leven bij de liefde Gods, die als gegrond op Zijne trouw door en in JEZUS is geopenbaard en voor allen, die Hem volgen, de kracht ten leven en de bron van ware en eeuwige vreugd is geworden.

Het boek, waarin dit bewijs, met overlegging der stukken, aan de authentieke documenten ontleend, geleverd is, vinde zijnen weg en oefene invloed uit in ruimen kring.

Hardegarijp,
Juli 1886.

Dr. J. VAN LOENEN, L.Lzn.

VERSCHIJNSELEN DES TIJDS.

TROEBELEN OP MAATSCHAPPELIJK EN KERKELIJK GEBIED. — MISLUKTE INTERPELLATIE. — VERNIETIGDE RECHTSGELEERDE ADVIEZEN. — BOEKBESCHOUWING.

Met diepen weemoed vestigt elk, die zijn Vaderland en de Vaderlandsche Kerk lief heeft, het oog op de zeer droevige verschijnselen, die in de laatste week der maand Juli alle weldenkenden en ordelievenden in Nederland met ontzetting en droefheid vervulden. Welke de gevolgen zijn van geestdrijvende opzweeping, zoowel op maatschappelijk als op kerkelijk gebied, getuigden de bloedige tooneelen van 26 Juli te Amsterdam en de jammerlijke Zondagsontheiliging, waarvan op 25 Juli Leiderdorp getuige was. Ontzettende verantwoording, die op de stelselmatige ophitsers, hier op mannen als DOMELA NIEUWENHUIS, VAN DER STADT, FORTUYN e. a., daar op KUYPER, RUTGERS, DE SAVORNIN LOHMAN e. a. rust! Welsprekend, zwaar beschuldigend is het woord, door vele Jordaanbewoners per briefkaart tot de gebroeders MENS uit de Willemstraat gericht, die den moed hadden om de roode en zwarte vlaggen van de Zaterdagsche brug af te rukken: „zoo de ongelukkige

„opgeruide menigte toch maar wilde inzien, dat DOMELA „NIEUWENHUIS een groote lafaard is, die zich stil terug- „trekt, terwijl zijne arme volgelingen in bloedigen strijd „zijn. Op zijn hoofd komen (komt) al dit onschuldig „bloed."

Hoezeer kerkelijk ijveren aan staatsmanswijsheid parten speelt, het gevoel van kieschheid verstompt en het decorum uitdooft, daarvan getuigt de droevig merkwaardige interpellatie, op 29 Juli door Mr. DE SAVORNIN LOHMAN in de Tweede Kamer met betrekking tot het gebeurde te Leiderdorp tot den Minister van Binnenlandsche Zaken gericht. Zoo ooit eene interpellatie volslagen fiasco maakte ten gevolge van de kalme, naar de betuiging van den interpellant zelven, ware uiteenzetting van het gebeurde door den Minister, dan was het die van 29 Juli. Eere aan de ridderlijke bestraffing door den heer BEELAERTS VAN BLOKLAND, op politiek gebied partijgenoot van den interpellant, aan dien medeafgevaardigde toegediend. „Eerder dacht hij" — zoo luidt het verslag in de dagbladen gegeven — „dat de heer LOHMAN met het oog op het voorgevallene „te Amsterdam aan de regeering zou vragen of zij ge- „noegzaam middelen had om het gezag te handhaven. „In plaats daarvan introduceert de heer L. de kerkelijke „troebelen in de Kamer. Het wordt veeleer tijd, de „Nederlandsche ingezetenen aan hunne plichten te her- „inneren." In eene van zijne verlegenheid maar al te zeer getuigende repliek, waarin de Amsterdamsche kwestie en Dr. KUYPER er met de haren werden bijgesleept, werd die rechtmatige bestraffing met een onwaardigen schimpscheut beantwoord. Naar waarheid zegt de N. Rotterdamsche Courant dat het doel

van den interpellant was „om over Leiderdorp naar Amsterdam te reizen," en voegt er bij: „dit is zeker, dat de afgevaardigde uit Goes in erg gehavend kostuum van deze weinig opwekkende reis is teruggekeerd." De heer DE S. L. wordt meer en meer l'enfant terrible van de anti-revolutionaire partij onder onze Volksvertegenwoordigers.

In de tegenwoordige kerkelijke beweging, waarbij enkele kerkeraden of de meerderheid hunner leden met den predikant aan het hoofd zich losmaken van het Synodaal verband, acht ik het een merkwaardig verschijnsel, dat niet is voorbij te zien, dat dit, althans tot hiertoe, alleen in gemeenten met één predikant plaats vindt. Het is mij een bewijs, dat die daad van afscheuring vooral van enkele predikanten uitgaat, die, als zij het rijk alleen hebben, van hun invloed, menigwerf ook van de onkunde in kerkelijke zaken hunner kerkeraadsleden, misbruik maken om de vaan der revolutie in de Kerk op te steken. Zoolang zij één of meerdere collega's naast zich hebben, die van die afscheuring niet willen weten, blijven zij in het kerkelijk verband. Zij gevoelen dat het al te dwaas zou wezen en zij het heerschzuchtig doordrijven van eigen inzichten al te zeer zouden blootleggen, indien zij het uittreden uit het kerkelijk verband van de geheele gemeente proclameerden, bijaldien hun ambtgenoot daarin niet deelde. Van hetgeen ik hier opmerk, levert de handelwijze van den heer VLUG te Leiderdorp een sterk sprekend bewijs op. Zes jaren lang is hij te Nijkerk op de Veluwe predikant geweest. Hij stond er naast een man, die jaren lang praeses van het Classicaal Bestuur van Harderwijk was, en die, hoewel volstrekt niet instemmende met menige synodale ver-

ordening van de laatste jaren, nogtans afkeerig is van het zich losmaken van het synodaal verband. Nog in den allerlaatsten tijd van zijne werkzaamheid te Nijkerk onttrekt de heer VLUG zich ter elfder ure, uit vrees voor de gevolgen, aan de toegezegde bevestiging van zijn zwager, den onwettig beroepen predikant van Kootwijk, om in zijne plaats die taak door den *emeritus* predikant VAN LINGEN te laten vervullen, en nauwelijks is hij eenige weken als éénig predikant in de gemeente te Leiderdorp opgetreden, of hij zendt aan de Synode eene door hem en de meerderheid van de kerkeraadsleden geteekende verklaring in, dat zij zich van het synodaal verband hebben losgemaakt en een afzonderlijk „kerkgenootschap" (lees: gemeente) hebben gevormd. Terecht merkt de Minister van Binnenl. zaken in zijn antwoord aan den interpellant, die daarop het antwoord schuldig blijft, op: „dat zij dit deden „namens de lidmaten der gemeente is niet gebleken.". Nu moet men toch al zeer zonderlinge denkbeelden hebben van de betrekking, waarin de predikant tot de *geheele* gemeente staat, en van de verplichtingen, die met betrekking tot haar op hem berusten; men moet al zeer door hiërarchische heerschzucht en eigenwaan verblind zijn, indien men waarlijk meent, dat tengevolge van een besluit, hetwelk de predikant met een zestal kerkeraadsleden neemt, de *geheele* gemeente, zonder daarin gekend te zijn, geacht moet worden zich van het Synodaal verband te hebben losgemaakt. De Heer de SAVORNIN LOHMAN moge — indien men ten minste het verslag in de N. *Rott. Cour.* vertrouwen mag — bij zijne interpellatie met heel wat geleerdheid aan tweeërlei rechtsbeschouwing in de hervormde kerk

gesproken hebben; de eene, volgens welke het kerkgenootschap op den kerkeraad, de andere, volgens welke de kerkeraad op het kerkgenootschap berust, en op deze alles behalve duidelijke grondredeneering hebben voortgebouwd; ontwijfelbaar zeker is het toch, dat elk, die alle betrekking tot en gehoorzaamheid aan de in de Nederl. Hervormde kerk wettiglijk vastgestelde besturen afsnijdt en opzegt, zich zelven geheel vrijwillig van haar afscheidt, en dat dus waar een predikant zulks doet, hij als eerlijk man zijne betrekking moet neerleggen en door die daad zelf zijne gemeente, die een deel uitmaakt van de Nederl. Hervormde Kerk, vacant maakt. Niemand zal hem deswege van „schan„delijk vergrijp tegen de overheid, ja verzet tegen de „gestelde machten" beschuldigen. Elk weldenkende zal zijne overtuiging eerbiedigen; te meer, wanneer hij om deze te volgen zijne betrekking, zijne tijdelijke welvaart opoffert Maar wil hij niettegenstaande zijne afscheiding zijne bediening in eene gemeente der Nederl. Hervormde Kerk blijven voortzetten, zich gedragen alsof hij genoemde verklaring niet had afgelegd, begaat hij die dwaze inconsequentie en volhardt hij in deze, dan is het ongetwijfeld de plicht van de besturen der Nederl. Herv. Kerk om, na een nauwkeurig onderzoek te hebben gedaan of de geheele gemeente al of niet in die afscheiding instemt, bijaldien het mocht blijken dat een grooter of kleiner deel der gemeente daarmede niet instemt, die gemeente als vacant te verklaren. Blijkt integendeel, dat alle lidmaten dier gemeente met die afscheiding instemmen, dan worde die gemeente verklaard als niet meer te behooren tot de Nederl. Herv. Kerk. Nu weet ik niet, — ik zou het haast betwijfelen

om den spoed, waarmede de Leiderdorpsche quaestie is behandeld — of dat, naar mijn inzien, onmisbaar onderzoek door de Besturen is ingesteld. Het festina lente is in zaken als deze zeer ter harte te nemen. Der goede zaak van recht en orde wordt minder schade toegebracht door het gedurende enkele weken, zij het ook maanden, onrechtmatige optreden van den heer VLUG, die in elk geval opgehouden heeft lid en dus a fortiori leeraar te zijn in de Nederl. Herv. Kerk, dan indien later mocht blijken, dat er geene Nederl Herv. Gemeente meer te Leiderdorp bestaat, doordien alle lidmaten als één man met die verklaring van losmaking hebben ingestemd. Nu geloof ik wel niet, dat zulks blijken zal; maar eer men tot zulk een krachtig optreden, als op 25 Juli te Leiderdorp plaats had, overgaat, moet men nevens die officiëele verklaring van losmaking, door den heer VLUG c. s. aan de Synode toegezonden, eene evenzeer officiëele verklaring inwinnen van die lidmaten der Leiderdorpsche gemeente, die met die verklaring van losmaking niet instemmen. In dagen van revolutie op kerkelijk gebied, gelijk onze Vaderlandsche Kerk die thans beleeft, moet het zonneklaar blijken aan welke zijde men zich aan het Schriftwoord houdt, dat te recht door mijn onvergetelijken leermeester ROYAARDS aan het hoofd van zijn Hedendaagsch Kerkregt bij de Hervormden in Nederland, als een der drie Beginselen van Christelijk Kerkregt wordt vooropgesteld: „Laat alle dingen eerlijk en met orde geschieden." Of zulks wat vroeger of later blijkt, doet minder ter zake. Maar men zie ernstig toe, dat niet door over-

ijld handelen de zaak van recht en orde benadeeld of in een verkeerd daglicht gesteld worde.

Dat een valsch licht wel een tijd lang schijnen en menig oog verblinden kan, maar toch, zoodra het ware opdaagt, geheel zijn effect verliest, is in de Amsterdamsche kerkelijke quaestie in de laatste dagen ten duidelijkste gebleken. Toen voor een paar maanden de beide rechtsgeleerde adviezen in zake het kerkelijk conflict te Amsterdam het licht zagen, waaruit bleek dat notabiliteiten in de Rechtswetenschap: de als liberaal bekende Mr. FARNCOMBE SANDERS en een der sieraden van de anti-revolutionaire partij Mr. Bar. DE GEER VAN JUTFAAS geheel eenstemmig en nagenoeg op dezelfde gronden de handelingen van het Classicaal Bestuur scherp veroordeelden, en dat Bestuur van de verregaandste onkunde, ja, bij monde van den tweeden adviseur, zelfs van „verkrachten of vertrappen van het recht" betichtten; toen was menigeen, ook al bleef hij het geweldadig optreden van KUYPER c.s. in de Nieuwe Kerk ten sterkste veroordeelen, geneigd om dat vonnis der veroordeeling van het Class. Bestuur als geldig te erkennen. Het bleek weder duidelijk, dat wetenschappelijk autoriteitsgezag nog grooten invloed heeft op het beoordeelen van zaken en handelingen. Mannen, zoo meende men, zoo uitnemend van rechtskennis en daarbij zoo uiteenloopend in richting, zouden het toch wel bij het rechte eind hebben, als zij op zoo beslisten toon hun eenstemmig voor het Class. Bestuur zoozeer ongunstig advies wereldkundig maakten. Wat van kerkelijke zijde, z. a. in de Kerkelijke Courant daartegen geschreven werd, nu ja, dat was een strijden pro aris et focis, maar dat sneed toch geen hout

tegenover de adviezen van zulke juridische notabiliteiten. Wel hoorde ik al spoedig, dat eenen mij van ouds bekenden, uitnemenden rechtsgeleerde de handen jeukten om tegen de geheel onjuiste redeneering dier adviezen in geschrifte op te komen, maar dat hij, die als rechterlijk ambtenaar vermoedelijk in een der aanhangige kerkelijke geschillen mede uitspraak zou hebben te doen, zich daarvan diende te onthouden.

Hoe veranderde plotseling der meesten oordeel, toen de voorlichting der rechtsgeleerde adviseurs door Mr. LEVY in zijne brochure: de Amsterdamsche Kerk-tuchtzaak naar Rechten, als dwaallicht kenbaar gemaakt werd. Zelden las ik eene meer doeltreffende, inderdaad verpletterende bestrijding van eenig geschrift, dan die, van welke de zoo boud sprekende adviezen de ongelukkige slachtoffers zijn. Glashelder, zonder eenigen omhaal van geleerdheid, toont Mr. LEVY aan, dat beide adviseurs de „reusachtige begripsver„warring van straf en tucht tot doorgaanden grond„toon van hun betoog maken." En inderdaad hij zegt niets te veel, wanneer hij, na dit te hebben aangetoond, op de vraag: „en wat is gebleken?" ten antwoord geeft: „dat geheel dit kaartenhuis door de beide heeren „Adviseurs met inspanning opgetrokken, reddeloos in„eenstort door ééne enkele nuchtere opmerking, die „hunne aandacht is ontsnapt. De opmerking namelijk, „dat wij hier niet te doen hebben met Straf, niet te „spreken over Straf, maar te denken aan Tucht „en te handelen over Tucht. Dat nu een leek Tucht „en Straf met elkaar verwart, omdat Tucht en Straf „op elkaar lijken, of wel omdat Tucht en Straf beide „zeer doen — zie, dat weet ik. Maar, hoe twee ju-

„risten, van gevestigd en verdiend gezag, opzettelijk „als zoodanig geraadpleegd, met volle zeilen en zonder „ommezien in deze reusachtige begripsverwarring ste- „venen, daaruit allerlei gevolgtrekkingen maken, „klachten aanheffen, verwijtingen doen, — dat te „verklaren, mogen anderen beproeven." — Hij toont verder aan, dat het Classikaal Bestuur zich aan geen machtsoverschrijding schuldig gemaakt, maar zijn plicht vervuld heeft door te zorgen dat de kerkelijke goederen in statu quo bleven, daar de gemeente juist omdat de kerkeraad, als bestuurscollege aan het toezicht van hoogere colleges onderworpen is, aan dezen het beheer over die goederen opdroeg. „Bij den ker- „keraad bestond alzoo een toezicht, dat de gemeente „niet behoefde te scheppen." — Met een beroep eindelijk op art. 3 van de „Wet van 10 Sept. 1853, regelende „het toezigt op de onderscheidene Kerkgenootschappen" stelt hij duidelijk in het licht, daarbij vooral den heer SANDERS, die blijkens zijne redeneering die Wet niet schijnt te kennen, duchtig onder handen nemende, dat beide Adviseurs „de ten onzent wettig bestaande ker- „kelijke jurisdictie in hare gevolgen eenvoudig hebben „weggeredeneerd."

Heeft Mr. LEVY door zijn ongevraagd advies een uitnemenden dienst bewezen aan de zaak van waarheid en recht; elk, die met Schr. dezes reeds jaren lang walgt van het, geene middelen, hoe onheilig ook, ontziende stoken en drijven van die partij, die zich onder aanvoering van KUYPER de Gereformeerde bij uitnemendheid noemt, en de ontzettende verwoestingen diep betreurt, die daardoor op het gebied van het christelijk-godsdienstig leven worden aangericht,

brengt den heer LEVY een woord van hulde en dank toe voor de strenge, maar ten volle verdiende bestraffing, in de laatste bladzijden van zijne brochure aan den heer SANDERS toegediend, die — zij het dan ook in oratorische wendingen — op de handelwijze van het Classicaal Bestuur de verdenking had geladen, dat zij het uitvloeisel is van hiërarchische heerschzucht, de uiting van den caesaropapistischen geest, die dat Bestuur bezielt. Zulke „verdachtmakingen nu," schrijft de heer LEVY, „zij mogen de vrucht zijn van opzet, „of de uitkomst van geleerde ijdeltuiterij, behooren aan „flarden te worden gescheurd." En hij heeft ze aan flarden gescheurd. Zijn betoog, tintelend van heilige verontwaardiging en uitmuntend door welsprekendheid, stelt duidelijk in het licht dat de beschuldiging, door Mr. SANDERS tegen de kerkelijke besturen gericht, veeleer van de partij geldt, wier zaak Mr. SANDERS à tort et à travers verdedigt. Hoe waar zijn niet zijne woorden, die wij ons veroorloven hier in herinnering te brengen? „De heer SANDERS tracht, bij zijne toedeeling van licht en schaduw, het zóó in te richten, dat het Classicaal Bestuur aan de Roomsch-Katholieke, en de geschorste kerkeraadsleden aan de onvervalscht-Protestantsche zijde komen te staan. Dit is een fijne ironie van het lot, waarop zeker niet licht iemand bedacht zal zijn geweest. Voor zoover woorden en daden tot oordeelen rechtigen, zou men anders de tegengestelde indeeling als de ware beschouwen. Nooit gaapte dieper klove tusschen zonen van één land, tusschen lidmaten ééner kerk Nooit werd met kwistiger hand het zaad der verdeeldheid, der blakende tweedracht gestrooid. Nooit werd met roeke-

loozer bedrijf de kerkelijke hartstocht opgezweept. Nooit werd het dogmatisch gareel vaster met voorbedachten rade in arren moede gesmeed. Nooit werd een alleen zaligmakend credo onverbiddelijker van allen gevergd. Nooit werd geestestyrannie driester geoefend. Nooit werd stouter gepredikt de rampzalige leer, dat het scheidingsbeginsel doorwerken moet — doorwerken, tot zoolang het gansch ons volk in al zijne levensuitingen doordringt. Nooit werd op dien voet een niets en niemand ontziend kerkelijk zuiveringsproces feller ondernomen, of halsstarriger uitgevoerd. Nooit werd aan uitsluitingszucht en ketterjacht vrijëre teugel gevierd. Nooit werd grooter vergrijp gepleegd tegen den wereldhistorisch milden geest der Hervorming, wier onvergankelijke beteekenis, wier eeuwentartend gehalte, wier trotsch en wier glorie is, het heilige, onaantastbare recht op de eigen overtuiging te erkennen en te eerbiedigen. — Aan dien noodlottigen keer, aan die kentering in den zin en het gemoedsleven van een deel van ons volk achtte men nu juist tot dusver de bestaande kerkelijke autoriteiten niet bij voorkeur medeplichtig. Veeleer zou men den blik hebben gewend naar de zijde, waar eerst een Vrije Universiteit met haar formulier van eenigheid, noodig, en straks een kerkelijk conflict onvermijdelijk geoordeeld werd. — Intusschen de heer SANDERS heeft anders beslist. Het staat hem vrij Niet vrij echter staat het hem te verstaan te geven, dat in de handelingen van het Classikaal Bestuur een caesaropapistische geest doorstraalt, zonder die zwaarwichtige aantijging te bewijzen. Deze aanmatiging, die èn feit èn recht gelijkelijk in het aangezicht slaat, behoort ondubbelzinnig te worden gewraakt. Gewraakt des te ernstiger,

naarmate zij meer verholen is achter het schijnbaar onschuldige masker eener oratorische wending."

Onberekenbaar groot is het kwaad, dat in dezen tijd, waarin het monster der anarchie met toenemende felheid de steunsels der maatschappij met ineenstorting bedreigt, door hen wordt veroorzaakt, die in de Kerk de vaan der revolutie hoog opsteken en de wettige verordeningen met de voeten treden. Ontzettend zwaar de schuld, welke de aanvoerders en opzweepers tot fanatisme tegenover Kerk en Staat op hunne hoofden laden. Gelukkig, dat er in de Vaderlandsche Kerk onder voorgangers en gemeenteleden van verschillende richtingen nog eene krachtige phalanx bestaat, die zich nauw blijft aaneensluiten tegenover den gemeenschappelijken vijand, die het op den roof van onze Protestantsche, van onze Christelijke vrijheid toelegt en ons in de slavenboeien van eene Kerkleer wil kluisteren, die hij — met uitzondering van de voor hem daarin aanwezige gravamina — voor onfeilbaar houdt; die de uitdrukking „Gods woord" voortdurend tot partijleus gebruikt; maar tegen den inhoud en den geest van het „Godswoord" even dikwijls zondigt; voor wien het Schriftwoord: „het Koninkrijk Gods is... rechtvaar„digheid en vrede en blijdschap, door den Heiligen „Geest" (Rom. XIV: 17), blijkens zijne handelwijze in de Vaderlandsche Kerk, niet geschreven staat, terwijl hij met het reeds zoo vaak voor eene kwade zaak misbruikte Schriftwoord: „men moet Gode meer gehoorzaam zijn dan den menschen" (Hand. V: 29), zijn heerschzuchtig streven als gehoorzaamheid aan God wil doen doorgaan.

Onder het beschrijven en beschouwen dezer zeer treurige Verschijnselen des tijds brengt mij de post den ditmaal zeer schralen aan de Redactie toegezonden oogst ter Boekbeschouwing of voor de Korte Aankondigingen. Geheel uit mijn hart gesproken is de Toespraak van Ds. D P. M. GRASWINCKEL, bij gelegenheid van zijne 25-jarige Evangeliebediening, opgedragen aan de Gemeenten Zalk c. a., Zierikzee en Amersfoort, uitgegeven ten behoeve van de Anna Paulowna Bewaarschool te Amersfoort. Met PAULUS (1 Kor. III: 11) beschouwt hij JEZUS CHRISTUS als den grondslag van den Godstempel. Niet alleen heeft JEZUS door geheel zijne verschijning „het fundament gelegd van den Godstempel, neen, sterker nog Hij is het fundament zelf," en dat fundament is „voldoende" en „onwrikbaar." Bij de flinke ontwikkeling van deze leidende hoofddenkbeelden geeft hij met vrijmoedigheid rekenschap van zijne werkzaamheid als Evangeliedienaar, van de wijze, waarop hij op dat fundament heeft gebouwd. Wel hem, die na 25-jarigen arbeid in de Vaderlandsche Kerk vrijmoedig kan betuigen — en wie GRASWINCKEL in zijn persoon en zijne werkzaamheden kent, weet dat die woorden enkel waarheid bevatten —: „Mijn streven is het altijd geweest, „om de Kerk bijeen te houden, en om geen enkele „richting het leven onaangenaam en onmogelijk te „maken. Dat ik mijne denkbeelden heb, die zoowel „aan studie als aan gemoedservaring hun ontstaan hebben „te danken, dat weet gij; maar ik hoop steeds bewaard „te blijven voor de hoogmoedige meening „dat ik „„alleen de waarheid heb, en dat iedereen juist zoo

„„moet denken als ik."" „Was ik een Catholiek priester, „ik zou anders spreken en ook anders moeten „spreken. Maar nu ik Protestant ben, nu erken ik, „„dat geloof staat boven geloofsverschil, dat religie staat „„boven geloofsverdeeldheid."" „Slechts twee vijanden „ken ik in het Protestantisme. De eene vijand is „hij, die de Prot. Kerk weêr tot een Catholieke „wil maken en voor den onfeilbaren Paus, de onfeil„bare Kerkleer kiest... want deze vijand ontrooft „mij mijne Protestantsche vrijheid, en wil mij in leer„stellige slavenboeien doen loopen. En de andere „vijand is hij, die den ondergrond van het Christelijk „godsdienstig leven ondermijnt, en die den Christen „wil losscheuren van den Christus, want die vijand „vernietigt het licht, waarbij ik alleen kan zien, het leven, „waardoor ik alleen kan ademhalen, de kracht, waardoor „mijn geestelijke mensch alleen kan bloeien en vruchten „dragen". Aan zulke mannen heeft onze Vaderlandsche Kerk ten allen tijde, vooral in deze donkere dagen van heftigen, niets ontzienden strijd dringende behoefte. Vervulle de Heer der gemeente aan hem, die, gelijk ik er zelf getuige van mocht wezen, bij de verschillende partijen in zijne gemeente en elders in hooge achting staat, en wiens catechetisch onderwijs, waaraan hij zijne beste krachten wijdt, hoogelijk gewaardeerd wordt, nog voor langen tijd den wensch, waarmede hij zijne toespraak tot de Amersfoortsche gemeente besloot: „ik verlang om bij u te blijven, opdat ik u eenige „geestelijke gave mocht mededeelen, teneinde gij ver„sterkt zoudt worden, dat is om mede vertroost te worden „onder u, door het onderlinge geloof, zoo het uwe, als „het mijne", — het nu eenigszins gewijzigde Schriftwoord

(Rom. I: 11, 12), waarmede hij voor 25 jaren zijne evangeliebediening te Zalk aanvaardde.

Eene schoone, con amore afgewerkte karakterschets van den ontslapen Nijmeegschen leeraar JOHS. HOOYKAAS HERDERSCHEÊ, op grond van persoonlijke herinneringen en ervaringen ontworpen, biedt ons Dr. B. TER HAAR BZ. aan, die 25 jaren lang zijn ambtgenoot was. Een warm vriendenhart maakt den ontwerper dezer schets welsprekend, als hij ons HERDERSCHEÊ voor oogen stelt, als een man des geloofs, als een man der liefde en als in vollen nadruk een man der hoope. Nog herinner ik mij levendig, hoe in mijne laatste studiejaren aan de Utrechtsche hoogeschool menigmaal de naam van HERDERSCHEÊ genoemd en geroemd werd als van een der uitnemendste, ja van den uitnemendsten der toenmalige theologische kweekelingen van de Leidsche hoogeschool. Bij de ontmoeting, die mij vooral in de eerste jaren mijner bediening meer dan eens te beurt viel, werd de hooggespannen verwachting alles behalve te leur gesteld. Die fijne trekken zijns gelaats, die scherpzinnigheid, die uit zijne oogen sprak, die welwillendheid van bejegening hebben bij mij altijd een onuitwischbaar gunstigen indruk van zijne persoonlijkheid ingeprent. Ook bij het grootste verschil van inzichten stond HERDERSCHEÊ mij altijd als eene bij uitnemendheid nobele figuur voor den geest. De necrologie van zijn geestverwant en vriend, die, bij de innigste waardeering en vereering toch het oog niet sluit voor enkele menschelijke zwakheden, „afdwalingen eener edele ziel"; de woorden, door hem, door Ds. JOOSTING, namens de voormalige ambtgenooten des ontslapenen in den ring „Nijmegen", en namens de Doopsgezinde gemeente te

Nijmegen, welke HERDERSCHEE „menigmaal stichtte door zijn woord en telkens weêr door zijne stichtelijke verschijning in hare samenkomsten" door Ds. FEENSTRA Jr. op 19 Maart bij zijn graf gesproken, zijn eene waardige, welverdiende hulde toegebracht aan de nagedachtenis van eenen man, op wien de bij het graf aanwezige ringbroeders met vol recht door JOOSTING werden heengewezen met de woorden: „moge ons leven „en werken steeds meer openbaren van die oprechtheid „en waarheid, van dien ernst en dien ijver, van dien „vrijen en tegelijk zoo innig vromen geest, waarin hij „hier op aarde gewandeld heeft."

Vragen van den dag op elk gebied leveren eene onuitputtelijke bron op, om aan hare beantwoording een Tijdschrift te wijden. Om ze op populaire wijze juist te beantwoorden, wordt vooral niet minder kennis van elk gebied der wetenschap, waartoe zij behooren, vereischt, dan om voor mannen van het vak die vragen te bespreken. Hoogst moeilijk is daarom de taak, welke de Heeren Dr. H. BLINK en A. WINKLER PRINS aanvaarden door de hoofdredactie op zich te nemen van een bij maandelijksche afleveringen van 8 à 9 vel verschijnend „Populair Tijdschrift op „het gebied van Staathuishoudkunde en Staatsleven, „Natuurwetenschappen, Uitvindingen en Ontdekkingen, „Aardrijkskunde, Geschiedenis en Volkenkunde, Kolo„niën, Handel en Nijverheid enz." Inderdaad — het enz. nog buiten rekening gelaten — een ontzettend uitgebreid gebied! Mogen de medewerkers, wier namen, voor zooverre ze mij bekend zijn, een goeden klank hebben, hen krachtig steunen. Bepaalt ieder zich tot de bespreking van vragen, die tot dat deel van het

uitgebreide gebied behooren, waarop hij zich tengevolge van degelijke vakstudie geheel te huis gevoelt, dan mogen we dat nieuwe tijdschrift als eene deugdelijke „doorloopende encyclopedie" begroeten, „waarin de „artikelen niet naar de letters van het alphabet, maar „naar de eischen van het oogenblik op elkander volgen." Het „openen van eene vraagbus voor allen, „die omtrent gewichtige aangelegenheden of zaken „meer licht begeeren," acht ik een gelukkig denkbeeld. Daardoor „wordt de gelegenheid gegeven tot „wetenschappelijke en toch bevattelijke correspondentie „voor allen, die belang stellen in de ontwikkeling van „staat en maatschappij, van wetenschap en kunst." Ik bepaal mij, na de lezing van de keurig uitgevoerde eerste aflevering, die veel wetenswaardigs in aangenamen vorm aanbiedt, omdat zij geene vraag behandelt, over wier meer of min juiste beantwoording ik mij een oordeel aanmatig, tot den wensch dat dit Tijdschrift niet weinig moge „bijdragen tot bevordering „van gezonde staatkundige ontwikkeling des volks en „van de algemeene maatschappelijke belangen.". Is het waar, wat Dr. BLINK schrijft in het artikel, dat in de eerste aflev. voorkomt over den invloed van de betrekkelijke vochtigheid der lucht op den mensch: „Het Nederlandsch phlegma, de koel„heid en meer dan natuurlijke onverschilligheid ten „opzichte van vele zaken bij ons volk, voorzeker vin„den ze hun grond voor een groot gedeelte in het „vochtige klimaat en den grauwen hemel. Tot levendige „belangstelling is het Nederlandsche volk zelden te „brengen, de schaduwen des hemels vinden hunne af„spiegeling in de schaduwzijden van het vaderlandsche

„volkskarakter." Is dat waar, dan verheug ik mij heden, 6 Augustus, over den grauwen, zeer grauwen hemel en den neervallenden dichten motregen, in de hoop, dat het Nederlandsche volk, dat zich in den laatsten tijd alles behalve phlegmatiek, maar voor groote opwinding maar al te zeer vatbaar betoont, tot kalmte wederkeeren moge, zoowel op staatkundig als op kerkelijk gebied meer phlegma aan den dag moge leggen tegenover fanatieke opzweeping, en dat elk met kloeken, door den Godsdienst geheiligden zin zich zijner plichten kwijten moge als Staatsburger en als Lid van de Nederl. Hervormde Kerk, wier verordeningen hij eenmaal beloofde te zullen opvolgen.

Zutphen, 6 Augustus 1886.

Dr. T. K. M. VON BAUMHAUER.

PROMOTIE HONORIS CAUSA

BIJ HET

UTRECHTSCHE AKADEMIEFEEST

IN 1886.

De Senaat der Utrechtsche Hoogeschool bood tegen de viering van haar tweehonderdvijftig jarig bestaan aan vijftien mannen het Doctoraat honoris causa aan: gelijkelijk over de vijf faculteiten verdeeld. (1) Onder die vijftien zijn er twee, sinds de oprichting van Geloof en Vrijheid in 1867, mede-redacteurs er van (2).

Dit geeft mij vrijmoedigheid om hier de woorden te laten drukken, waarmede namens genoemde vijftien op den 22en Juni l.l. de Senaat werd toegesproken, nadat de Promotie bij monde van vijf hoogleeraren, uit iedere Faculteit één, had plaats gehad: de heeren MOLSTER (Litt. F.), POLS (Jur. F.), KOSTER (Med. F.), VALETON (Th. F.) en RAUWENHOFF (Phil. F.). Mochten deze laatsten nog terugkomen op hun besluit, om hunne toespraken niet te laten drukken, dan zou het mij eene eer zijn, daarop ook deze woorden te zien volgen. Overigens wordt de reden, waarom juist ik sprak, in de toespraak genoemd. Ik geef haar naar mijn handschrift. Daar ik dit niet vóór mij had, kan ik bij

het uitspreken er iets hebben bijgevoegd of iets uit hebben overgeslagen: van wezenlijk belang is dit niet.

Curatoren, Rector Magnificus, Hoogleeraren der Rijksuniversiteit van Utrecht!

Vergunt mij enkele woorden tot u te spreken, zoo voor mij zelven, als in naam der veertien andere gedoctoreerden. Want bij de eer mij van uwentwege aangedaan, kwam van hunnentwege de eer der uitnoodiging, om hun woordvoerder te zijn. Den last, neen laat mij zeggen de taak, aan die eer verbonden, had ik liever op de schouders van een ander zien gelegd: — van den Minister van Koloniën, die weet te waardeeren, wat er, bij den titel van Excellentie, voor een Nederlandsch Staatsman in den bescheiden doctorstitel schuilt, door een Nederlandsche Universiteit bij haar tweehonderdvijftig jaar verleend. Of, de aangewezene om hier te spreken was, ik mag met het oog op de geschiedenis des vaderlands zeggen, was onze ROBERT FRUIN, wiens naam als aan Leiden verbonden, hier het opgerichte teeken is, dat Leiden en Utrecht vruchtdragende takken zijn aan denzelfden boom.

Maar de eerste werd door blijde levenservaring verhinderd; en den andere (eene onpartijdige geschiedschrijving doodt bij geen RANKE en FRUIN de bewegingen des gemoeds!) hem was het te veel, hier tegenover zich te missen zijnen broeder, jaren lang eene eere der Juridische Faculteit (3).

Zoo kon en mocht ik niet weigeren als oudste der gedoctoreerden; — maar wilde ook niet, als met onversleten banden aan Utrecht en de Utrechtsche Hoogeschool

verbonden. Studeerde hier mijn vader niet in de dagen der Napoleontische overheersching, later jaren lang hier evangeliedienaar, met open zin voor de wetenschap? Was niet mijn medestudent mijn broeder, altoos moedig en wakker vertegenwoordiger van de degelijke studie der Classieke Letteren, sinds jaren daarin hoogleeraar, eerst te Groningen, later en nog te Utrecht (4)? Geniet niet een mijner zonen op het gebied der Natuurwetenschap de leiding van Utrechtsche hoogleeraren? En mij zelven, de toenmalige Theologische Faculteit heeft mij als student (1839—1845) niet verhinderd, SCHRÖDER πολλων ἀντάξιος ἀλλων bezield, om te staan naar zelfstandigheid, naar vastheid in 't geloof bij vrijheid in de wetenschap.

't Is mij goed, de eere van het doctoraat uit de hand der Theologische Faculteit van Utrecht te hebben ontvangen: al ben ik daarbij even oud als JOHAN ALBRECHT BENGEL, wien ik wel wilde ook in andere opzichten meer te gelijken (5). Op het oudste lid der Faculteit heb ik door Rotterdam oude betrekking: de scherpzinnige en geleerde criticus werd mij een hartelijk vriend. En die mij promoveerde, zegen op zijne studie van Israëls Letterkunde, maar niet minder op daden, als waardoor hij zijnen naam in de laatste dagen heeft geëerd! (6)

Doch reeds behoef ik de verschooning mijner mede-gedoctoreerden. Ik spoed mij tot het spreken in hunnen naam. Wat kan dit anders zijn, dan als een eenig man den Senaat van de Rijksuniversiteit van Utrecht van harte te danken, dat hij ons bij het tweehonderdvijftigjarig feest van het bestaan der Academie, honoris causa doctores heeft gemaakt?

Honoris causa! Hier is eene wezenlijke eer, door ons van groote beteekenis geacht, omdat zij bewezen is door eene vergadering van mannen, wier namen op het gebied der Wetenschap, zoo wijd en in telkens meer provinciën ingedeeld, zulk een goeden klank hebben: waardige opvolgers van wie hier bij het tweede eeuwfeest leefden: mannen als V. HEUSDE, SCHRÖDER, HERINGA, MULDER, VAN REES, HOLTIUS.

Ja! deze eer is ons eene eer, omdat wij de Wetenschap eeren, en omdat het ons goed is te ervaren, dat wij volgens hun oordeel niet geheel onwaardig, naar de mindere of meerdere ons toevertrouwde talenten en de verscheidenheid onzer levensroeping, de Wetenschap hebben gediend: gediend, niet het minst, doordat wij hetgeen zij ons leerde voor den Staat, de Maatschappij, de Kerk, voor de Kunst, voor de lijdende Menschheid hier of in onze Koloniën trachtten in toepassing te brengen.

Onze groote kerkgeschiedschrijver MOLL hebbe ons geleerd, dat Universiteit in de Middeleeuwen iets anders aanduidde, hij allerminst zou het gewraakt hebben, dat wij met dat woord universiteit voor den geest, in weerwil van alle diversiteit in jaren, studievakken, levensroeping, ook in levens- en wereldbeschouwing, ons één gevoelen. Eén, waardoor? Mijne Heeren! wat u samenbindt, verbindt ook ons. Het is dat, wat aan SCHLEIERMACHER het koninklijke, bijna te idealistische woord ingaf: „Hier kennen wij geen vijanden, slechts medestrijders!" wat MULDER zoo warm deed pleiten voor het Studium Generale, en wat VAN HEUSDE deed dweepen met het Studium Humanitatis. U verbindt en ons verbindt hier één geloof, ééne liefde, ééne

hoop: geloof aan eenzelfde object, dat als met geen oog te zien en met geen hand te tasten voor het profanum vulgus niet bestaat, maar voor ons realiteit heeft: waarop wij vertrouwen als bij benadering ja! maar toch zeker te vinden; niet als eene godin, maar toch als eene der Machten te eeren, die niet van beneden, maar van Boven zijn. Dit object is de Wetenschap. Zij heeft uw geloof en uwe liefde, ook ons geloof en onze liefde. Daarom, al zijn er onder ons misschien nog anderen behalve den spreker, die levendig gevoelen, dat zij te weinig voor haar hebben kunnen doen, toch, ja! juist daarom achten wij het een voorrecht, dat zij bij monde harer hoogepriesters ons zeide: „Gij hebt gedaan wat gij kondet", en leenen haar het oor, als zij vervolgt: „Blijft dat doen naar de vermogens, die de hemelsche Voorzienigheid u gegeven en naar de plaats, die zij u in het leven aangewezen heeft."

En gelijk gij, mijne Heeren! blijven wij ook op haar, niet als op de macht, maar toch als op eene der grootmachten hopen: dat zij, volhardend gezocht, op ieder gebied van menschelijke kennis zich meer en meer ontsluieren zal; dat zij de nevelen, waarmeê zij worstelt, meer en meer overwinnen, en haar licht, telkens als het doorbreekt schijnbaar te scherp voor de oogen, koesterend zal laten uitstralen over ieder levensgebied, der menschheid en het vaderland ten zegen.

De menschheid, het vaderland: een rhetorische fout, een anti-climax! En toch hier en nu geen fout. Mint hij de menschheid niet, die niet zijn vaderland bemint, — wie in de dienst der kosmopolitische Wetenschap zijn vaderland mint, mint ook de stichtingen der vaderen. Zij gaven ons de Akademiën, ook de Utrechtsche, over:

niet om bij hunne woorden te zweren, niet om ons bij hunne uitkomsten neder te leggen, maar krachtens hunne overtuiging, dat de Wetenschap, recht beoefend en toegepast, behoort tot het cement, dat een volk samenhoudt, en een klein volk zijne vaste plaats tusschen andere volkeren verzekert. Wee het kleine en rijke volk, dat zijn voortbestaan en zijn bloei zou gaan wachten van de beknibbeling op de dure maar diere eischen der Wetenschap.

Niet dat de Wetenschap alles zou vermogen: zij kan het niet, omdat zij niet alles is. 't Mag moeilijk, misschien onmogelijk zijn, hare grenzen te bepalen, ootmoed en geen overmoed siert als de NEWTONS hare verhevenste beoefenaars. Maar wie om de beperktheid van ons weten, om de botsing, waarin het weten telkens komt met het bestaande, om de vele raadselen, die nog onopgelost of onoplosbaar zijn, het licht, dat de Wetenschap reeds ontstoken heeft, zou willen loochenen of bedekken, zie toe, of hij niet het Godsdienstleven der stiklucht of verterende vlammen prijsgeeft, den Staat van de lessen der geschiedenis berooft, de Maatschappij het slachtoffer maakt van holle phrasen, der Kunst, den Handel, der Industrie onberekenbare schade doet, en eene der heerlijkste roepingen van den menschelijken geest verloochent, de gangen des Eeuwigen na te denken en zoo te leeren heerschen over de werken van Diens handen.

Nog twee woorden! Het eerste: dat Gij van ons iets anders dan woorden verwacht en recht hebt te verwachten. Het adelmerk der Wetenschap verplicht tot daden. Leeftijd, levenskring, levenswerk mogen niet ieder in staat stellen, om voor de wetenschap te

doen, wat hij zou willen — haar blijven eeren en liefhebben, haar blijven beoefenen zooveel als in ons is, haar blijven bevorderen en met hare uitkomsten in het leven winste doen, dat willen wij, dat zullen wij. Over geen' onzer hebbe de Utrechtsche Universiteit zich te schamen.

De Utrechtsche Universiteit — haar gelde ons laatste woord. 't Zijn schoone feestdagen, die zij beleeft: mogen het voor haar en het lieve Vaderland moedgevende en moedsterkende dagen zijn. Geen ernstig man ontveinst zich, dat boven ons Vaderland de hemel van wolken zwart is. Het onweder bezweren, als het losbarsten moet, kan geene Universiteit, kan ook de Wetenschap niet. Nogtans, saevis tranquilla in undis, sta de Utrechtsche Universiteit voor haar deel pal voor waarheid, gerechtigheid, vrijheid.

Plutôt mourir staat op een penning van 1580, die op de keerzijde het borstbeeld vertoont van den man der Unie van Utrecht, JOHAN VAN NASSAU.

Ik stel u voor, allen van onze zitplaatsen op te rijzen, en met gewijden ernst in te stemmen in de oude trouwhartige woorden:

Vivat, floreat, crescat Academia Rheno-Trajectina, eamque illustrare pergat Sol Justitiae.

W. FRANCKEN Az.

AANTEEKENINGEN.

(1) Het zijn s. s. t. t. de heeren P. A. TIELE (Nederlandsche Letterkunde); H. WAS (Wijsbegeerte); A. G. VAN HAMEL (Nederlandsche Letteren); W. P. RUIJSCH, P. C. PLUGGE, J. E. VAN DER MEULEN (Geneeskunde); F. E. DAUBANTON, W. FRANCKEN AZN., E. H. LASONDER (Godgeleerdheid); J. P. SPRENGER VAN EIJCK, R. FRUIN (Rechtswetenschap); R. P. MEES R.AZN. (Staatswetenschap); F. J. VAN DEN BERG (Wis- en Natuurkunde); K. W. VAN GORKOM (Artsenijbereidkunde); P. J. H. CUYPERS (Wis- en Natuurkunde).

(2) Onder het nazien der proef, komt het bericht, dat één, Prof. E. H. LASONDER, helaas! overleden is.

(3) Bedoeld is de hoogleeraar in de Rechtsgeleerdheid J. A. FRUIN, in 1883 overleden.

(4) Mijn vader AHASUEROS FRANCKEN studeerde te Utrecht 1808—1812, en was er van 1826—1854 predikant. Hij overleed 1857. Mijn broeder C. M FRANCKEN, van de zeven tegenwoordige professoren in de Faculteit der Letteren aan de Utrechtsche Universiteit de eenige, die aldaar zelf gestudeerd heeft, promoveerde in 1845, werd 1856 te Groningen, in 1877 te Utrecht hoogleeraar.

(5) BENGEL, die den 2en November 1751 stierf, 65 jaar en vier maanden oud, was in het begin van dat jaar door de Akademie van Tübingen tot Doctor benoemd. De woorden, waarmede hij daarvoor zijnen dank uitsprak, staan o. a in HERZOG's Realencyclopädie i. v.

(6) Met den hoogleeraar DOEDES was ik te Rotterdam van 1850—1858 werkzaam, en de daad van Prof. VALETON bij de verkiezingen van dit jaar ligt nog versch in de gedachte.

EGBERT HEIMERICH LASONDER.

Ach! weder een rouwrand om dit nommer. Want onze goede, trouwe vriend LASONDER is van ons gegaan. Woensdag 18 Aug. in den vroegen morgen ontsliep hij. BROUWER in Nov. '85, LASONDER in Aug. '86 — ieder, die Geloof en Vrijheid kent, weet wat de Redactie verloren heeft in die twee. En LASONDER'S verscheiden was zoo tragisch, omdat zijne ziekte juist op den dag der Promotie Honoris Causa, die hij niet kon bijwonen, een zoo bedenkelijk karakter aangenomen, en de uitgave van THORWALD KODRANSSON'S Sage, opgedragen aan de Utrechtsche Universiteit, juist had plaats gehad. — Niet in staat, om nú reeds in dit nommer hem uitvoeriger te teekenen, verwijst de Redactie naar het verslag omtrent zijne begrafenis, voorkomende in de Utrechtsche Courant van 21 Aug. Het deed ons zoo goed, onzen vriend bij die begrafenis geëerd te zien en te hooren prijzen door Utrechtsche hoogleeraren en Utrechtsche studenten, ook door vertegenwoordigers van de gemeente van Leeuwarden. Zooals hij daar geteekend werd, kenden wij hem twintig en meer jaren: een doorgeleerd, een bescheiden, een humaan, een braaf, een vroom man, en onze vriendschap had haar cement in het Evangelie, dat hij liefhad met geheel zijn hart.

27 Aug. 1886. De Redactie.

EEN LICHTSTRAAL IN DE HEL.

(Luc. XVI: 27. En hij zeide: ik bid u dan, vader! zend hem naar mijns vaders huis, enz.

Het hoofddenkbeeld der verhandeling van den heer ERNST in het vorige nommer van Geloof en Vrijheid, getiteld: Verdoemenis of loutering, had reeds vóór veertig jaren mijne sympathie: onder één voorbehoud. Ik schreef toen: „Mijn hart evenzeer als mijn verstand komt, bouwend op christelijke begrippen aangaande God en den omvang van het werk der verlossing, tot de gevolgtrekking eener (eindelijke) overwinning der deugd in alle menschen tot zaligheid". Ofschoon ik er bij voegde: „maar enkele woorden van JEZUS en zijne Apostelen zijn daarmede nog in disharmonie". Ik plaatste naast elkander: Rom. V: 12, XI: 32—36, 1 Cor. XV: 22, 28, Philip. II: 10, 11, 1 Tim. II: 4, Matth. XXV: 46, Joh. V: 29, 2 Thess. 1: 9. (1) Met de jaren ben ik steeds vaster geworden in mijne hoop op de apokatastasis, daarin versterkt door de opmerking, dat door de eeuwen henen zoovele der vroomste en beste Christenen, al durfden zij het niet of nauwelijks uitspreken, in het diepst van hun hart die hoop koesterden. Zoo b.v. TERSTEEGE († 1769), de vrome liederen-dichter,

o. a. van ons schoone: „Komt! laat ons voortgaan, kinderen" (Vervolgb. Gez. 274). Gevraagd wat hij toch van de eindelijke terechtbrenging van allen geloofde, gaf hij ten antwoord: „Ik ben Gods kind, niet zijn geheimraad." En de dichteres van Gez. 50, J. E. VAN DE VELDE-HELMCKE moet iemand, die bedenking had tegen de regels: „Ja, Gij zult in 't groot heelal 't Rijk der duisternis beschamen, Tot het niet meer w e z e n zal," met waren humor geantwoord hebben: „Nu, zing dan: „„Tot het niet meer h e e r s c h e n zal.""

Toch is er in genoemde verhandeling, wat mij tot bedenking aanleiding geeft. Men herinnert zich, de auteur verwerpt met beslistheid de voorstelling van eene eeuwige, eene steeds voortdurende rampzaligheid. Vroeger heenneigende naar het door Dr. JONKER ontwikkelde denkbeeld eener conditioneele onsterfelijkheid, verwerpt hij dit nu, en wel op grond, dat bij eene eindelijke vernietiging der boozen, Gods wereldplan met zoovele naar zijn beeld geschapen wezens moet gezegd worden te mislukken. Zijne eigene voorstelling is deze: „dat goeden zoowel als boozen — de laatste echter m e e r — sferen of kringen hebben te doorloopen — voor het hun deel zal, ja! k a n zijn, de oorden der gelukzaligheid binnen te treen."

Om met het laatste te beginnen, — ofschoon ook ik hoop, dat de Almacht van Gods liefde ten langen leste den slechtste treffen, verteederen, tot berouw en bekeering, tot geloof en liefde zal brengen, meen ik, dat de auteur althans den schijn aanneemt van tusschen boozen en goeden, tusschen die in den Zoon gelooven en die den Zoon ongehoorzaam zijn, slechts een gradueel onderscheid te stellen, en den heiligen ernst te verzwakken van 's Heilands

ontzaglijk woord: „Die mij verwerpt en mijne woorden niet aanneemt, ik oordeel hem niet, maar hij heeft die hem oordeelt: het woord, dat ik gesproken heb, dat zal (als door hem weerstaan) hem oordeelen ten laatsten dage."(Joh. XII: 47, 48). Een verklaring van JEZUS, beter dan door vele geleerde exegeten in het rechte licht gesteld door Mevr. BEECHER—STOWE, als zij, in „de Negerhut", dén woesteling LEGREE een haarlok van zijne door hem vertrapte moeder laat in handen vallen. Dit brengt hem het beeld dier moeder voor den geest, en hare versmade liefde jaagt hem de hel in het hart. Niet zij veroordeelde hem, maar toch werd het woord, dat zij, de moeder knielend voor haren zoon, tot hem had gesproken, juist omdat het een woord der innigste liefde was, hem tot een oordeel.

Gelijk LEGREE'S en JUDAS' gewetenswanhoop bewijst, dat het menschelijke, aan God verwante niet ten eenenmale dood was, zoo stel ik mij het begin der bekeering voor, ook aan gene zijde des grafs. Der bekeering, — daarop leg ik nadruk, omdat loutering eerst kan intreden, waar het diepst van eens menschen wezen niet langer afgekeerd van, maar toegekeerd is naar God. Classiek is hier JEZUS' bekende woord, waarmede hij de Elve, in weerwil van hunne tekortkomingen en behoefte aan reiniging, rein verklaart, omdat de kern van hun wezen zijn woord in zich opgenomen had en zij in hem waren. Maar één was niet rein (Joh. XIII: 10. XV: 2—4.) Daarop, meen ik, dat wij met allen nadruk hebben te wijzen, om te voorkomen, dat de lichtzinnigheid, oppervlakkigheid en zondeliefde het geloof aan de eindelijke overwinning van de Almacht van Gods liefde misbrui-

ken. Schreef ik een leerrede, ik zou dit verder ontwikkelen, hier behoeft het niet.

Mijne tweede bedenking is, dat de voorstelling eener conditioneele onsterfelijkheid niet op zich zelf behoeft te leiden tot de gevolgtrekking, dat „de groote meerderheid der naar Gods beeld geschapen redelijke wezens tegen Gods wereldplan in, der vernietiging prijs zouden worden gegeven", en diensvolgens „dat wereldplan mislukt" zou moeten genoemd worden. Immers dat wereldplan, indien wij mogen stamelen, is niet om alle menschen zalig of gelukkig te maken, maar om ze zalig te maken door heiligheid. Maar heiligheid kan uit haren aard d. i. naar Gods wil, alleen tot stand komen door zelfgewilde, niet-afgedwongen beantwoording van Gods liefde, zelfgewilde, niet-afgedwongen gehoorzaamheid aan zijnen wil. Dit is ook eene der heerlijkheden Gods, dat zijne Almacht den mensch geeft, en ook den diepstgezonkene nog laat en onderhoudt de macht of het vermogen, om zich zelf te bepalen, zich zelf toe te keeren tot, of af te keeren van het als goed gekende en erkende. Deze betrekkelijke vrijheid behoort ook tot het beeld Gods: dat bij hare verdwijning zou wegvallen. Op die betrekkelijke vrijheid steunt iedere Evangelieprediking, wat zeg ik? geheel de wijze, waarop de liefde Gods zich in CHRISTUS heeft geopenbaard en in CHRISTUS tot ons komt. Vergis ik mij niet, dan gaat de leer der conditioneele onsterfelijkheid hiervan uit, dat de mensch (altoos, daartoe in staat gesteld door God) zich eene eigene persoonlijkheid, een waarachtig, zelfstandig persoonsleven op de zinnelijkheid, de zelfzucht, de zonde veroveren moet en ook kan; dat de eeuwige

liefde Gods hem daartoe tegemoet komt, ja! ook den diepstgezonkene, allereerst door den prikkel van de ellende, verbonden aan het zedelijk kwaad, en dan door zijne genade opwekt; maar dat de vloek der voortgezette weigering van het leven uit God en in God, bestaat in de telkens verdere verwijdering van God, d. i. van het Leven: welke verwijdering tot haar uiterste gebracht, de opheffing des levens ten gevolge heeft. Zoo heeft AUGUSTINUS reeds iedere zonde eene vermindering des zijns genoemd, en zou dus de voleindigde zonde den dood moeten baren, den dood, dat is hier: de opheffing des zijns. Volgens de leer der conditioneele onsterfelijkheid zal die opheffing des zijns eerst dan intreden, als de mensch, onmiskenbaar in aanraking met en onder de inwerking van Gods heilige liefde en Gods heiligen liefdewil gebracht, met bewustheid die aanraking afstoot, met bewustheid dien indruk wegwischt, toestemt met bewustheid in het verschrikkelijke woord, dat, zonder volkomen te weten wat zij deden, door Parijsche werklieden werd toegejuicht: Dieu, c'est l'ennemi. Ik kan niet inzien, dat bij de vernietiging van die enkelen, die — om het met één woord te zeggen — de zonde tegen den Heiligen Geest begingen, (welke zonde buiten de aanraking met Gods liefde in CHRISTUS JEZUS eene onmogelijkheid is), van eene mislukking van Gods wereldplan zou behoeven sprake te zijn. O! zeker, waren het niet slechts enkelen, maar het grootste gedeelte van het menschelijk geslacht, dan had men recht van mislukking te gewagen, omdat de weg langs heiligheid tot zaligheid zou blijken een slechts voor weinigen toegankelijke en begaanbare weg te zijn. Maar de ervaring leert, — vooral DICKENS heeft het doen

gevoelen — dat het menschelijke in den mensch d. i. de vatbaarheid om liefde te ontvangen en liefde te betoonen, wel zoo ontzettend diep kan wegzinken in den afgrond van zonde, dat het niet meer te vinden schijnt, maar toch zich weder, vaak onverwachts, komt vertoonen. Daarop voortbouwende, zal de voorstander der conditioneele onsterfelijkheid in de hoop leven — de hoop, wier voorwerp niet gezien wordt: dan ware het geen hoop, — dat de Almacht van Gods heilige liefde zich zal kunnen verheerlijken in de zaligheid door heiligheid van het verreweg grootste gedeelte van het menschelijk geslacht.

Toch is de hoop veel schooner, dat God alles eens zal zijn in allen, en gelijk Hij zich ontfermd heeft over allen, die ontferming in allen de overwinning ter eeuwigen leven behalen zal. De onmogelijkheid hiervan zou alleen kunnen volgen uit het aannemen der mogelijkheid, dat in een mensch het laatste spoor van het menschelijke verdwijnen, de laatste trek van het aan God verwante zou kunnen uitgewischt worden. Die mensch zou dan geen palimpsest kunnen worden, waarop het oorspronkelijke weder voor den dag gebracht en leesbaar wordt. (Vinet.) Dit nu betwijfel ik, en wel juist op grond van het vertrouwen, dat God zelf getoond heeft (ik weet, dat ik menschvormig spreek) op het onverwoestbaar menschelijke, aan hem verwante, dat het uit de boeien der zonde kan verlost worden. God heeft dit getoond door de zending zijns Zoons en toont dit voortdurend door de Evangelieprediking. Ik kan niet inzien, wat ons recht geeft, om terwijl wij hier aan de mogelijkheid van bekeering ook van den verhardste, op den indruk van Gods genadige liefde gelooven, die mogelijkheid

met het intreden des doods opgeheven te denken, en de almacht van Gods eeuwige liefde een perk en grens te stellen.

Maar nu juist daarom is in de Gelijkenis van „de Rijke Man en LAZARUS" die trek van zoo groote waarde, dat de eerste, zijnde in de pijn, ABRAHAM bidt om LAZARUS tot zijne vijf broeders te zenden, opdat zij zich bekeeren en niet komen in die plaats der pijn. (Luc. XVI: 28, 30) Van overlang daarin hebbende gezien een' lichtstraal, dien JEZUS laat vallen in de hel, werd ik, juist niet aangenaam, verrast van ook bij den heer ERNST juist de tegenovergestelde opvatting te vinden. „Het verzoek of de bede", zegt hij, „van den Rijken „Man doet veeleer denken aan list, om zonder vooraf- „gegane persoonlijke schuldbelijdenis en verootmoediging „ABRAHAMS hart te vermurwen: namelijk door geveinsde „belangstelling in het lot zijner broeders" (a. p. 440). Bijna zou ik denken, dat ERNST, voor wien eene juist tegenovergestelde opvatting zoo groote waarde zou hebben, zich door prijzenswaardige liefde tot onpartijdigheid te veel gesteld heeft onder den invloed der exegese b. v. VAN STIER, die ik weet niet welke leelijke dingen in 's mans bede weet te ontdekken. 't Is psychologisch niet onmerkwaardig, dat v. OOSTERZEE (in LANGE's Bibelwerk) die hardheid van STIER's oordeel niet geheel overneemt, maar toch wel voor de helft. 't Zou niet de eenige maal zijn, dat de dogmatiek (hier met hare eeuwigheid der straffen) met het hart in strijd kwam, en de eerste de overwinning behaalde, maar eene overwinning van zeer twijfelachtig gehalte. Toch had reeds THEOPHYLACTUS (11e eeuw) aangeteekend: „Merk op, hoe hij, de Rijke, door straf tot

medelijden is gekomen (3)!" HUGO DE GROOT glipt er overheen en trekt zich achter een overigens schoon woord van SOPHOCLES terug: „Het goddelijke, als de Goden het verbergen, zult gij niet leeren kennen, of gij ook alles doorvorscht (4)." En BENGEL, de uitnemende, laat vermoeden wat er in zijn eigen edel harte omging door aan te teekenen: „De doorbrenger, vroeger onbarm-„hartig, toont nu barmhartigheid, maar niet in overeen-„stemming (?) met de goddelijke barmhartigheid: slechter „te midden van de overdaad, dan in de martelingen „der hel (5)." Laat mij nog den commentaar aanhalen van een man, die in zijne exegese van de Evangeliën niet altijd grammatisch nauwkeurig was, maar bij haar des te meer een warm en diep christelijk gemoed laat spreken: OLSHAUSEN († 1839). Hij zegt: „In deze gelijkenis kan dáárom van eene eeuwige rampzaligheid des Rijken onmogelijk gesproken zijn, omdat zich de kiemen van liefde en van geloof aan liefde duidelijk in zijne woorden vertoonen, en zonder twijfel het geheele standpunt der gelijkenis ons plaatst in den tijd vóór de opstanding van CHRISTUS. ABRAHAM komt hier voor als de Bestuurder (Inhaber) van het Paradijs en de vertegenwoordiger der Wet. Krachtens die Wet bevond zich de Rijke in de pijn; maar de barmhartigheid kon zich zijner ontfermen, daar in zijn hart zekere Anklänge er voor niet ontbraken." En wat zegt VAN KOETSVELD in zijn boek over de Gelijkenissen, dat steeds als een opgericht teeken van volledigheid, nauwkeurigheid, zaakrijkheid zal blijven genoemd worden? „Ik zie niet ééne reden om hier een zoo boos opzet (als vooral STIER in des Rijken mans vraag inlegt) te verdichten; en weder roep ik de kinderkens en

eenvoudigen tot getuigen, die van dit systematisch denkbeeld eener volstrekte zedelijke verdorvenheid en onmogelijkheid van eenige goede gedachte in de verdoemden niets weten. — Nog nooit werd mij in meer dan dertig jaren door één hunner gevraagd, hoe de rijke man in de pijnen nog medelijden hebben kon. Zij vonden dit hoogst natuurlijk. Ieder mensch toch heeft zijn naasten kring, waarop hij betrekking gevoelt. Dit is geen deugd, maar onze natuur. Zelfs gij, die boos zijt, zeide de Zaligmaker, weet uwen kinderen goede gaven te geven (6)." Wat VAN KOETSVELD hier zegt werd mij bevestigd, toen ik in een gezelschap van wel ontwikkelde gemeenteleden vroeg naar den indruk, dien die vraag des Rijken op hen maakte, en zij hunne ooren niet gelooven konden, dat sommige godgeleerden iets zoo leelijks in die vraag hadden gevonden of liever ingelegd.

Wij hebben, meen ik, wel te onderscheiden tusschen de vraag, met welke bedoeling JEZUS den Rijke die woorden in den mond legt en herhalen laat, en de vraag wat de mogelijkheid van zulke woorden bij den rampzalige in de pijn onderstelt. 't Zij zoo, dat JEZUS niet bedoelde eenig uitsluitsel te geven omtrent den zedelijken toestand van des Rijken gemoed. 't Zij zoo, dat de vraag de inleiding is tot het laatste gedeelte der gelijkenis, dat in het licht stelt, hoe MOZES en de Profeten toereikende zijn, om den eisch van bekeering tot het geweten der Israelieten te brengen, en hoezeer de Israeliet, die aan MOZES en de Profeten geen gehoor geeft, dit ook niet zou doen aan eenen, die uit de dooden opgestaan hem verscheen. Men kan dan tot op zekere hoogte zeggen, de

vraag van den Rijke omtrent zijne broeders behoort tot het bijwerk der gelijkenis, of met eene uitdrukking aan de schilderkunst ontleend, tot de nevenfiguren. (7) Maar de nevenfiguren zijn van geen kleine beteekenis, en, zullen zij de hoofdfiguren goed doen uitkomen, dan moeten zij goed en w a a r geteekend zijn. Zonder twijfel heeft JEZUS den Hades (de onderwereld) met zijne twee afdeelingen, de Hel (γέεννα) en het Paradijs, geschilderd met de kleuren, die hem de voorstellingen zijner tijdgenooten leenden. Nauwelijks zal het bij iemand van eenige ontwikkeling en nadenken opkomen, om alles wat hier voorkomt klakkeloos voor werkelijkheid aan te nemen. Het woord a c c o m m o d a t i e hebbe een leelijken bijklank gekregen door het misbruik, dat het rationalisme der vorige eeuw er van gemaakt heeft, wie zal loochenen, dat de geheel eenige paedagogische wijsheid van JEZUS zich o. a. hierin betoonde, dat hij de vormen en voorstellingen zijns volks overnam en gebruikte, maar zoo overnam en gebruikte, dat hij er een nieuwen inhoud in legde, die, als die vormen en voorstellingen weg vielen, toch zou blijven. Maar eerbied voor JEZUS verbiedt, om te onderstellen, dat hij in eene nevenfiguur, ofschoon geschilderd met de verven zijns tijds, eene o n w a a r h e i d, altoos uit het oogpunt van godsdienst en zedelijkheid, zou hebben gegeven. Toegepast op de dringende vraag in het belang zijner broeders, doet ons deze overweging zeggen: indien de rampzaligen aan de andere zijde des grafs voor het opkomen van betere gevoelens onvatbaar waren en de mogelijkheid van bekeering hun moest worden ontzegd, dan had JEZUS, al was het ook in 't voorbijgaan, bijna zeg ik onopzettelijk, den Rijke niet dat ontwaken van

dat betere gevoel en het bij herhaling uitspreken daarvan toegeschreven, dat ons te gemoet komt in de vraag: „Ik bid u dan (οὖν: namelijk, indien m ij n e tong niet gelaafd kan worden door LAZARUS) zend hem naar mijns vaders huis; want ik heb vijf broeders: dat hij hun getuige, opdat ook zij niet komen aan deze plaats der pijn!" En dan, als ABRAHAM kortaf geantwoord heeft: „Zij hebben MOZES en de Profeten: dat zij naar die hooren!" — afgebroken, hartstochtelijk, dringend: „Neen! (d. i. zeg dat niet!) maar als iemand van de dooden tot hen gaat, zoo zullen zij zich bekeeren!"

De eenige grond, die een schijn van waarheid heeft voor het gevoelen, dat hier „list en geveinsdheid" zouden spreken, namelijk „geveinsde belangstelling in het lot zijner broeders, om daardoor ABRAHAMS hart te vermurwen," is „dat de zelfzuchtige, die zich op aarde om anderen, tot zelfs om ongelukkigen niet had bekommerd, onmogelijk op eens zulk eene groote bekommernis zou gevoelen wegens zijne achtergebleven broeders." (ERNST). Merkwaardig, terwijl de een hier doortrapte en geslepen boosheid vindt, de andere met V. KOETSVELD zegt: „dit is geen deugd maar onze natuur," (8) vindt een derde „liefde en geloof aan liefde" (OLSHAUSEN). Want geen anderen naam dan doortrapte boosheid verdient die ondersteld listige geveinsdheid. Voor welke „veinzerij en leugenachtig vertrouwen" CALVYN dan ook, echt Calvynsch, ABRAHAM met een ironisch (waarom niet s a r k a s t i s c h?) k i n d! den ongelukkige als met een „brandijzer" laat bestraffen. (9) Maar is het reeds op zich zelf waarschijnlijk, dat JEZUS eene zoo geraffineerde boosheid, die meelijden huichelt, met geen enkel

woord bij monde van ABRAHAM in hare afschuwelijkheid zou hebben blootgelegd? Maar vooral, ofschoon zelfzucht in iedere zondegestalte aanwezig is, heeft JEZUS bij den Rijken man geen onbarmhartigheid, wreedheid, menschenvertrapping op den voorgrond gesteld, maar de ongebreidelde wereldlust en werelddienst, die zwelgen in overdaad en er eenvoudig nie aan denken, dat er voor de Lazarussen, die aan de voorpoort liggen, iets te doen is, ja nauwelijks weten dat zij er liggen. Als ABRAHAM tot den rampzalige zegt: „Kind! gedenk, dat gij uw goed in uw leven hebt ontvangen," dan ligt in dat eerste uw (in plaats van het) niet alleen eene weerlegging van Ebionitische rijkdomverachting en armoedeverheerlijking, maar ook de teekening van het karakter van 's mans zondig bestaan. Dat is dit, dat hij in genieten, brassen, weelderig zingenot zijn goed, zijn hoogste goed heeft gezocht. De wereldliefde in dezen zin is zonder twijfel de moeder van onaandoenlijkheid voor het ongeluk van den medemensch. Maar is daarom het menschelijke in dien mensch, het natuurlijke gevoel van betrekking op bloedverwanten onherroepelijk dood? of kan niet, wanneer de roes der wereldvreugde voorbij, het genot genoten, het weelderig leven weggevallen is en de nu bedelarme, die zijn goed geheel verloren heeft en zich, ver van God, diep ellendig gevoelt, juist dan en daardoor het medegevoel voor anderen, wie soortgelijke ellende dreigt, in één woord: iets van liefde gaan ontwaken? Nu ja, hier is in schijn „een sprong" in de zedelijke ontwikkeling, waarvoor ERNST zoo bevreesd is. Maar de buiten haar eigen weten voorbereide oogenblik, dat zich de eerste

letters van het palimpsest der menschelijke aan God verwante ziel gaan toonen, is ook een sprong. De vraag van den Rijke herinnert mij den ongeloovige, die zich diep ongelukkig gevoelde in zijn ongeloof en zich zelf niet terug te brengen achtte tot het geloof, maar tot een evangeliedienaar, wien hij zijne kinderen toevertrouwde, sprak: „Ik bid u, maak ze anders dan ik ben." Moet ik er bijvoegen, dat de ervaring leert, dat het natuurlijk gevoel van betrekking op ouders, kinderen, bloedverwanten, helaas! al te vaak door de macht der ongebreidelde zondedienst ten eenenmale schuil gegaan, en schijnbaar dood, op het onverwachtst zich soms vertoont, gelijk LAVATER op het gelaat van gestorven boosdoeners de trekken hunner schuldelooze jeugd weder meende te zien opleven?

Zoo meen ik recht te hebben, om te spreken van een lichtstraal in de hel. Al zeg ik ook met V. KOETSVELD: „Hier is geen deugd, maar onze natuur," m. a. w. al heeft JEZUS ons hier geen volledige bekeering aan gene zijde des grafs geteekend, hij onderstelt toch dat 's menschen natuur, zijne oorspronkelijke, aan God verwante, op liefdeservaring en liefdesbetooning aangelegde natuur, ook in de hel niet dood is, maar opleven kan, te voorschijn treden, zich doen gelden. Wie naar de stem van MOZES en de Profeten, wie naar de stem van CHRISTUS niet gehoord heeft en de stemme Gods, die door bemiddeling des gewetens sprak, heeft van zich gewezen, moge reeds hier, en vooral aan gene zijde des grafs, waar de sluier van het zelfbedrog en de zelfverblinding wegvalt, de ontzaglijke gevolgen der zonde ervaren, — God alleen weet hoe en hoe

lang! — in die gevolgen kan en wil de Almacht van Gods eeuwige liefde dezen zegen leggen, dat zij de aanleiding worden tot bekeering, wier oorzaak ligt in de samenwerking van Gods in CHRISTUS betoonde genade en het onverwoestbare van 's menschen zijn van Gods geslacht.

Maar „tusschen ons en u," zegt ABRAHAM is eene groote kloof gevestigd, opdat (of zoodat? ὅπως, niet ἵνα) die van hier tot u willen gaan niet kunnen, en die van daar niet tot ons oversteken?" Ja! dat heeft ABRAHAM gezegd, of wilt gij, dat heeft JEZUS ABRAHAM laten zeggen. Wil men hier de letter drukken en in datgene wat ABRAHAM zegt de afdoende beslissing vinden op de vraag, of na den dood overgang mogelijk is van uit den staat der rampzaligheid — altoos door bekeering, dan is de zaak afgedaan, en het gebruik van des Predikers woord: „Zooals de boom valt, blijft hij liggen" is geen misbruik meer. Van dat verschrikkelijke heeft ERNST veel, maar niet te veel gezegd. In welk eene verwarring men geraakt door aldus te doen, kan reeds hieruit blijken, dat zij die hier de letter drukken, straks als zij de woorden van een gewijd schrijver (1 Petr. III: 19) ontmoeten, weder niet lezen of aannemen wat er staat. Maar vooral, honderdmaal moge het worden overgeslagen of verminkt, het blijft geschreven: van JEZUS: „opdat ook „de wereld geloove, dat gij mij gezonden hebt;" en van PAULUS: „opdat alle knie in den naam van JEZUS zich „buige dergenen, die in den hemel en die onder de aarde „en die op de aarde zijn, en alle tong belijde, dat JEZUS „CHRISTUS Heer is tot heerlijkheid Gods des Vaders"; en wederom: „Dan zal ook de Zoon onderworpen worden aan „Hem, die hem alle dingen onderwierp, opdat zij God alles

„in allen" en wederom: „God wil, dat alle menschen behouden worden." (Joh. XVII: 21; Philipp. II: 10, 11; 1 Cor. XV: 28; 1 Tim. II: 4.)

Doch zulk eene verwachting des geloofs, der hoop, der liefde laat zich niet ontkennen of bevestigen met eenige teksten. Hoe hoog wij de Nieuw-Testamentische Schriften stellen, dáár waar, gelijk op dit punt, in die Schriften twee voorstellingen zijn, daar moet naar JEZUS' eigen belofte, de Heilige Geest in de gemeente, uitgaande van het groote, in CHRISTUS gegeven Verlossingsfeit — dat allen bedoelt, — onderzoeken en uitspreken wat op grond van Gods eeuwige liefde het christelijke hart in de beste oogenblikken hoopt met de hoop der liefde. En die Heilige Geest heeft, gelijk ook somtijds in het Nieuwe Testament, exegetisch misschien onnauwkeurig, en zeker tot ergernis van de in hunne kerkelijke Dogmatiek verstijfden, bij monde van OLSHAUSEN gezegd: Gij Farizeeën, zult, als de Rijke Man bij LAZARUS, zoo hulpe zoeken bij hen, die gij hier veracht. Maar juist naar den maatstaf van dien MOZES, op wien gij u verlaat (Joh. V: 45 v.v.) zult gij afgewezen worden; alleen die genade kan zich over u ontfermen, die niet kwaad met kwaad, maar met goed vergeldt." Of bij monde van VAN KOETSVELD: „Dat bij die onmogelijkheid vs. 26 de Godheid buiten aanmerking gelaten, en in geheel de parabel niet eens genoemd wordt, dit is eene waardigheid in de voorstelling, die ons gevoel weldadig aandoet. Had JEZUS den Rijken Man G o d s barmhartigheid doen aanroepen, daar zou de weigering te harder geweest zijn, omdat wel bij ABRAHAM, niet b ij G o d iets onmogelijk is" (10).

Of is het, blijvende in die beeldspraak van die kloof, te veel gezegd, dat Hij, in wien God de wereld met zich verzoend en, wat der Wet onmogelijk was, zonde en dood ten doode opgeschreven heeft, die klove met zijn kruis overbrugd heeft?

Ik had het voorrecht in de Sixtijnsche Kapel van het Vaticaan te Rome met eigen oogen te aanschouwen het wereldberoemde Laatste Oordeel van MICHEL ANGELO. De hemel beware mij, om iets af te doen aan de onovertroffen kunstwaarde van die op JEZUS' verschijning omlaag stortende, als in een kluwen ineengewarde rampzaligen. Maar zouden de verwrongen gelaatstrekken dier verdoemden, van de honderden en duizenden toeschouwers niet veel meerdere tot heilzamen inkeer brengen, indien de ernst niet als te loor ging in de overweging, dat die kolossale, toornende, geen barmhartigheid kennende CHRISTUS, die, zelfs niet verbeden door zijne moeder, daar als een reusachtige NAPOLEON zich vertoont, de ware Heiland niet is. Geene naschemering zelfs van die aantrekkingskracht, van welke Hij heeft geprofeteerd (Joh. XII : 32). Maar dat is niet de CHRISTUS, zooals MICHEL ANGELO zelf hem, zij het ook in den dood, gebeeldhouwd heeft, na de afneming van het kruis rustende op den schoot zijner moeder; dat is niet de CHRISTUS des Evangelies, maar als een tweede MOZES, verheven, vol kracht, de majesteit van het onkreukbare recht op de harde, voor zachtere aandoeningen onvatbare gelaat, gelijk MICHEL ANGELO den den eersten MOZES huiveringwekkend heeft uit marmer gebeiteld. (11) Drie-en-dertig jaren geleden heb ik voor het eerst gezien helaas! niet de schilderij, maar dan toch de gravure der schilderij van ARY SCHEFFER:

CHRISTUS Remunerator. Bij wien komt het op, om SCHEFFER met MICHEL ANGELO op éénu lijn te plaatsen? Maar als uitdrukking der verheven christelijke ideeën, uitgesproken Joh.III: 19—21 en XII: 44-50 staat SCHEFFERS opvatting veel hooger. Bij de aanschouwing van dezen heiligen CHRISTUS, maar die niet komt om te oordeelen, voelt gij, dat in het licht dezer zaligheid de boosheid niet deelen kan en hare rampzalige duisternis maar te rampzaliger wordt. Nogtans, de drie figuren op den voorgrond: de verloren zoon, de boetvaardige zondares, en SAULUS, door JEZUS' hand uit de duisternis overgebracht naar de zalige kinderen des lichts, zijn de profetie, dat tegenover het: „Wie kan behouden worden?" eeuwig van kracht blijft: „Wat onmogelijk is bij menschen, niet onmogelijk bij God", niet onmogelijk voor de Almacht dier eeuwige Liefde, die ons in CHRISTUS is geopenbaard (12).

W. FRANCKEN Az.

AANTEEKENINGEN.

(1) Brieven over het Wezen der Deugd volgens 't Evangelie enz Utrecht KEMINK, 1849, bl. 242, 243.

(2) Geloof en Vrijheid 1886 bl. 407—415.

(3) Bij MEIER i.l.: Ὅρα πῶς ὑπὸ τῆς κολάσεως εἰς συναίσθησιν ἦλθεν. Had hij het van CHRYSOSTOMUS, die (zonder er iets verder uit af te leiden) zegt: ὅρα πῶς φιλάνθρωπος καὶ ἥμερος γέγονεν ὑπὸ τῆς κολάσεως (ἥμερος = getemd, zachtmoedig).

(4) Sicut autem post CHRISTI mortem piis animis multum. boni accessise et pie et recte creditur, ita utriusque sortis gradus, momenta, loca describere vereor ne curiosae nimis sit audaciae. Placet hic mihi illud Sophocleum.

> Ἀλλ' οὐ γὰρ ἂν τὰ θεῖα κρύπτοντων Θεῶν
> Μάθοις ἄν, οὐδ' εἰ πάντ' ἐπεξέλθοις σκοπῶν.
>
> Divina uumquam discere est, si Dii velint
> Celare, non si cuncta scrutando eruas

Naar een mededeeling mijns broeders is het een fragment uit een onbekende tragedie.

(5) In Gnomo: Heluo antea immisericors, nunc misericordiam, sed divinae non correspondentem, exserit. Pejor in voluptate, quam in cruciatibus inferni.

(6) De behandeling van de Gelijkenis door VAN KOETSVELD (De Gelijkenissen van den Zaligmaker. Twee Deelen, bij van NOOTEN te Schoonhoven: zonder jaar. II: 21—53) noem ik gerust een meesterstuk. Mocht de hoogbejaarde schrijver nog vreugde beleven van de nieuwe, met het oog op de gemeente verkorte uitgave, die dezer dagen is aangekondigd: welke intusschen de oorspronkelijke bij theologen niet verdringe.

(7) Zoo o.a. BULLINGER: Id autem totum tribuimus parabolae, ut eo commodius inferatur, quod intenditur: Scripturae commendatio. — Naïef is wat hij laat volgen: Dubium praeterea, an damnati quicquam de salute vivorum cogitent.

(8) Fili, recordare. Nomen filii videtur ironice positum, ut sit acris exprobatio ad pungendum divitem, qui falso gloriatus est in vita, se unum esse ex filiis ABRAHAE. Nam quasi cauterio inflicto vulneratur ejus animus, dum sua hypocrisis mendaxque fiducia illi objicitur ante oculos.

(9) Ook A LAPIDE, beroemd Roomsch-Katholiek exegeet († 1637) zegt: Actus est naturae, non virtutis; maar voegt er juist niet verheffend bij: ut faciunt animalia suos foetus nutriendo. Hij zegt dit van CHRYSOSTOMUS te hebben: wat ik betwijfel. Maar van hem zelf is: Epulonem non tam fratribus, quam sibi voluise consulere. Nam (!) damnatio ejus tormenta auxisset.

(10) OLSHAUSEN a. l. S. 693. V. KOETSVELD a. w. bl. 37, maar door mij eenigszins gewijzigd.

(11) Zie over MICHEL ANGELO o. a. HUET: Van Napels naar Amsterdam. De marmeren groep Pièta genoemd: MARIA met het lijk des Heilands op haren schoot, staat in de St. Pieterskerk te Rome. Dat is geen marmer meer! De ontzaglijke, verpletterend grootsche MOZES staat desgelijks te Rome in S. Pietro in Vincoli.

(12) In het museum te Dordrecht bevindt zich bedoelde schilderij in doodverf. Waar het afgewerkte oorspronkelijke zich bevindt, weet ik niet. De CHRISTUS Consolator is te Amsterdam in het Museum FODOR.

Overigens gaf TEN KATE (Haarlem 1852) een schoon gedicht over den CHRISTUS Remunerator; terwijl ik in 1855 (Rotterdam) uitgaf eene voorlezing: ARY SCHEFFERS Ch. Rem. als type van de verheerlijking des Christendoms door de Kunst, later opgenomen in mijn Bijwerk op 't gebied van Kunst en Geschiedenis. (Rotterdam, 1861 OLDENZEEL) bl. 67-87.

Dr. EGBERT HEIMERICH LASONDER.

„Hij was een goed man, en vol des Heiligen Geestes en des geloofs".

Den 6den Julij van het jaar '84 genoot ik het voorregt een mijner vrienden voor mij te zien optreden en eene predikatie te hooren, die niet ligt uit mijn geheugen zal verdwijnen. De tekst was Hebr. XI: 4c: „En door hetzelve spreekt hij nog, nadat hij gestorven is. Zes dagen daarna zou het de sterfdag zijn van Prins WILLEM I, en met het oog daarop bepaalde de prediker ons bij den Vader des Vaderlands, sprekende nadat hij gestorven is. Onder andere schoone gedachten, door hem ontwikkeld, trof mij ook deze, die ik hier laat volgen in den zelfden vorm, waarin hij ze ons ter overweging aanbood: De gestorvenen spreken. Indien het u gaat als mij, — en mij dunkt, dat moet wel zóó zijn, want hier roeren wij de snaren aan van een algemeen menschelijk gevoel, — dan doet deze gedachte u diep-weemoedig aan. Die stemmen der ontslapenen hadden eens, misschien in reeds lang vervlogene, schoone dagen, den vollen, blijden klank des levens. Nu hoort gij hen spreken; het doet u wel goed, meer dan gij zeggen kunt; maar het

hart krimpt u van rouw ineen, en een stille traan ontvloeit aan uw oog, nu het die geliefde gestalte ziet oprijzen uit het graf des verledens. Neen, gij beweert niet, dat hun heengaan voor de menschheid, voor het vaderland, of zelfs voor de stad uwer inwoning de beteekenis had van het sterven van den Vader des Vaderlands, dat geheel Nederland deed weenen, en nog na drie eeuwen met diepe aandoening wordt herdacht. Maar voor u werd in uwen vader, uwe echtgenoot, uw lief, eenig kind, alles verloren wat de hoogste waarde aan uw leven gaf; 't was u, alsof uw leven geen *leven* meer was! Ween dan vrij, als gij die stemmen uit eene hoogere wereld verneemt. Maar ween niet als dezulken, die geen hoop hebben! Uwe dierbare ontslapenen zijn ingegaan tot het leven der onverderfelijkheid. Wat hun zelven betreft, is er geen reden om hun de rust en de heerlijkheid te misgunnen van dat eeuwige leven, dat een eeuwig werken is, in hoogere wereldorde, aan de verwezenlijking der bedoelingen Gods, een leven van heiligheid en zaligheid in de liefde. Wat u zelven aangaat, „het huis des Vaders met de vele woningen" staat ook voor u open. JEZUS CHRISTUS leeft, die voor u, even als voor uwe vroeg gestorven vrienden, eene plaats heeft bereid. Zorg maar dat gij doet, met gemoedelijke trouw en blijmoedigen ernst, wat zij u komen zeggen in de uren, waarin gij de stemmen der gezaligde geesten verneemt, en het zal u, telkens meer, een heilig zielsgenot zijn, hen te hooren spreken nadat zij gestorven zijn."

Die zoo sprak was EGBERT HEIMERICH LASONDER. (1) Wie kon denken, dat wij zóó kort daarna reeds van hem zouden moeten spreken als van een dierbaren

ontslapene, en bij zijn graf den troost zouden behoeven, dien hij ons had aangeboden! Gelukkig dat die troost er is en wij er ons aan kunnen ophalen, terwijl wij met een treurend hart ons zetten tot het vervullen van de taak, om aan deze plaats een woord te spreken tot nagedachtenis van hem, in wien aan velen zooveel ontviel.

In den vroegen morgen van den 18 Augustus ll. is de man ontslapen, van wien ik zeggen durf: de gemeente verloor in hem een ijverigen dienstknecht; de wetenschap een degelijk beoefenaar; het vaderland een trouwen zoon en wij een voortreffelijken vriend.

Den 1sten Januarij 1854 als hulpprediker te Heusden opgetreden, werd hij den 28sten October van het volgende jaar als predikant bevestigd te Loenen op de Veluwe, waar hij drie jaren bleef. Bijna negen jaren diende hij daarna de gemeente te Loenen a|d. Vecht, vanwaar hij in Mei 1867 naar Leeuwarden vertrok, om den 29sten Mei 1878 het ambt van Kerkelijk Hoogleeraar aan de Utrechtsche Universiteit te aanvaarden. Uit vele getuigenissen, bij verschillende gelegenheden door hem afgelegd, blijkt, wat hij onder de bediening van het Woord verstond. Bij zijn vertrek van Loenen a/d. Vecht kon hij verklaren, dat hij der gemeente niet anders had willen brengen dan het Evangelie des geloofs, der hoop en der liefde. Wars van alle partijzucht, dus sprak hij, heb ik u zelden of nooit met schoolsche twisten en diepzinnige leerbespiegelingen bezig gehouden, maar geijverd voor een levend Christendom, dat zijne diepte, zuiverheid en kracht in een reinen wandel openbaarde.

Ongeloovigen, riep hij uit, ziet toch hoe arm en ellendig gij zijt met allen rijkdom, alle wetenschap en ingebeelde deugd, wanneer gij den band der gemeenschap mist, die u verbinden moet aan den levenden God en den Heiland uwer zielen! Aardsgezinden, geeft toch acht op de gedenkteekenen der wisselvalligheid van het ondermaansche, bedenkt, hoe gij hier wandelt over graven en leert de dingen zoeken die boven zijn! Stelt dan uwe hoop niet op de ongestadigheid des rijkdoms, maar op den levenden God, die u alle dingen rijkelijk verleent om te genieten (1 Tim. VI: 17). Leert erfgenamen te worden van het onverderfelijk, onbevlekkelijk en onverwelkelijk deel, dat in den hemel wordt bewaard, ook voor u! Liefdeloozen, die uw koude harten tot heden niet wildet openen voor den warmen adem van den geest van CHRISTUS, laat mij het u nog éénmaal zeggen: als u de liefde ontbreekt, dan zijt gij niets. Gij hoort het misschien niet gaarne (de waarheid vindt geen herberg!), 't is toch de waarheid: geen ijver voor vormen, geen aankleven van begrippen, geen roep van godzaligheid kan het gemis van den geest van CHRISTUS vergoeden. Zonder dien geest der liefde zijt gij klinkende cymbalen en luidende schellen (2). Het verkondigen van CHRISTUS, door wien ons geloof en onze hoop op God mag zijn, achtte hij de roeping van den Evangeliedienaar, gelijk hij dat ontwikkeld heeft in de rede, met welke hij den 25sten Mei 1873 zijn broeder Dr. B. A. LASONDER te Hengelo bevestigde (3). Daarin achtte hij de heerlijkheid dezer bediening gelegen. Wat is het heerlijk, riep hij uit, een Evangelie te mogen verkondigen, dat den mensch zóó kan aangrijpen en bezielen voor eene grootsche taak; want die taak is

geen mindere dan de aankondiging en aanprijzing van de hoogste liefdedaad Gods in de zending en overgave zijns Eengeborenen, die gekomen is als de waarachtige en volkomen mensch, de volmaakte Zoon van God, het vleeschgeworden Woord, de verwezenlijking der eeuwige Godsgedachten, het beeld des onzienlijken Gods, in welken ieder voor zich vindt wat hij behoeft als zondaar, als wereldburger, als sterveling, als toekomstig hemelbewoner, opdat allen te zamen in CHRISTUS vereenigd worden tot die heilige gemeente Gods, die het einddoel is van den hemelschen Vader. Dit werk vraagt, dus oordeelde hij, de toewijding onzer gansche persoonlijkheid. Voor dezen arbeid mogten niet anders worden aangewend dan geestelijke middelen. Die er zich aan wijdde, werd gedragen door een verheven geloof aan den goddelijken oorsprong en de verhevene bestemming der menschelijke natuur, aan de alles overwinnende magt der waarheid en der liefde Gods, en aan de getrouwheid van onzen Zender, die gister, heden en eeuwig dezelfde is. En zijne broeders in de bediening wekte hij bij die gelegenheid met deze woorden op: „Toonen wij het in dezen tijd van verslapping, dat het Evangelie ons heeft aangegrepen met eene heilige bezieling! Laat ons getrouwe uitdeelers zijn van den onnaspeurlijken rijkdom der goddelijke genade in CHRISTUS, de Hoop der heerlijkheid. Geven wij blijmoedig tijd, gaven, alles, om een iegelijk mensch volmaakt te stellen in CHRISTUS! Dan beantwoorden wij aan ons levensdoel. En 't zij we vroeg of spade ingaan in de rust des Heeren, het zal van ons heeten: „Hij heeft wel geleefd, en die wel heeft geleefd, leefde lang genoeg."

Aandoenlijk is het dit te lezen en te bedenken, dat het zijn grafschrift zou kunnen zijn, want waarlijk! alzoo heeft hij gedaan. Nog in het begin van ditzelfde jaar, waarin hij stierf, heeft hij in een opstel over het Ambt der Evangeliebediening in wetenschappelijker vorm dezelfde gedachten herhaald en ontwikkeld. Met klare woorden heeft hij uiteengezet (4), dat het ambt der Evangeliebediening den grond van zijn bestaan, de wijding van zijn arbeid, het rigtsnoer van zijn streven, en de waarborg zijner verwachting heeft in het Evangelie van de in CHRISTUS geopenbaarde liefde Gods, en van den raad zijns willens om in Hem alles tot één te brengen, wat in de hemelen en wat op de aarde is (Ef. I : 9—14). Maar ook hier staat voorop, dat dit ambt alles van een mensch vraagt, wat hij heeft. Wat de Franschen zeide hij, zoo eigenaardig, met hunne gewone juistheid en keurigheid noemen: „payer de sa personne", dat doet de Evangeliedienaar in den diepsten zin van het woord. Hij geeft zich zelven, geeft het beste wat iemand geven kan: de toewijding zijner geheele persoonlijkheid, met alle gaven, krachten, middelen, waarover God hem de beschikking vergunt.

Van dit ambt was in zijne schatting het catechetisch onderwijs een zeer belangrijk deel, waaraan niet ligt te veel zorg besteed kon worden. Bij herhaling heeft hij zijne denkbeelden dienaangaande geopenbaard, voortdurend heeft hij zich beziggehouden met het zamenstellen van een handboek, dat ons bij het godsdienstig onderwijs zou kunnen dienen. Eene volledige schets van zulk eene handleiding gaf hij reeds in '74 (5), en acht jaren later deelde hij op nieuw allerbelangrijkste

wenken meê aangaande de catechese over het Oude Testament, naar de behoeften van onzen tijd (6).

Niets was noodiger dan het opkomend geslacht te doordringen met de levensbeginselen van het Christendom. Van alle verouderde voorstellingen losgemaakt, moet het de onvergankelijke kern der waarheid, die er in besloten is, leeren bewaren als eenen heiligen schat. En dit geldt met name ten aanzien van het Oude Testament, opdat het niet ter eener zijde tot bijgeloovige lettervergoding vervalle, of aan den anderen kant de waarde van dit kostelijk juweel miskenne, omdat het niet naar hedendaagschen trant is geslepen. Onze jeugd, dus ging hij voort, moet eene voorstelling van de Christelijke waarheid ontvangen, die zij behouden kan, al maakt zij den geheelen ontwikkelingsgang van onzen tijd meê, en al eigent zij zich alles toe, wat daarvan de vrucht is, niet als hypothese van den dag, maar als vaststaande slotsom van echt wetenschappelijk onderzoek. De eenheid des inwendigen levens is verbroken, ware vrede der ziel onmogelijk, de godsdienst zelve in hare edelste werking verlamd, waar de mensch een dubbel zelfbewustzijn meent te kunnen bezitten, en als man van wetenschap voor waar houdt, wat hij als Christen ontkent, of omgekeerd. Het klinkt wel fraai in veler schatting om, evenals JACOBI, met het verstand een heiden, met het hart een Christen te zijn, maar het is ongerijmd. De „inwendige mensch" is het een of het ander, niet beiden tegelijk. Ons geslacht heeft behoefte aan diepen, heiligen ernst, aan een krachtig geloof, aan vastheid van karakter, aan een hoogen, idealen zin, die niet meer vraagt of

het ideaal wel bestaat, maar die het aanschouwt, helder en heerlijk, gelijk wij de zon aan de hemel zien.

En dat hij het met deze beschouwing van zijn ambt als dienaar van het Woord ernstig heeft opgenomen, wie weet het niet, die hem heeft gekend? Zij, die jaren lang getuigen waren van zijn arbeid in het midden der gemeente, hebben de getrouwheid geroemd, waarmeê hij het Evangelie verkondigde, honderden leerlingen den weg ten leven wees, en als een deelnemend vriend met raad en daad velen ter zijde stond in de moeielijke uren huns levens (7). Alles wat dienen kon om den zegen van het Evangelisch geloof in elken kring van het menschelijk leven te brengen, had zijn hart. Voor de zaak der inwendige zending had hij een open oog, en hij ondersteunde ze naar zijn vermogen. De meesten zijner geschriften zijn uitgegeven ten voordeele van eene of andere inrigting. Boven alles heeft hij geijverd voor de uitbreiding van het Godsrijk in de heidenwereld. Voortreffelijke dingen heeft hij bij verschillende gelegenheden over de zaak der zending gezegd. Ik noem vóór anderen zijne rede over Ef. IV : 7—13: „de heerlijkheid der CHRISTUS-regering, eene drangrede tot zendingsijver" (8), en die over Joh. XVII : 21: „de bede om de eenheid der geloovigen, den zendingsvriend bij uitnemendheid waardig" (9). Op ruimer veld bewoog hij zich in zijne uitstekende verhandeling over het wederkeerig belang der zending en der taal-, land- en volkenkunde (10), die hij den 16 Febr. 1876 in eene „Zendings-conferentie" te Leeuwarden hield. Zending en wetenschap hebben, het zijn zijne eigene woorden,

haar eigen gebied, werkkrachten, hulpmiddelen, levensdoel. Zij hebben groot belang bij elkanders bloei. Zij moeten, elkanders grondgebied zorgvuldig ontziende, elkander leiden, steunen, aanbevelen. Zij moeten haar doel niet in zich zelven, maar in de menschheid vinden: de eene om haar godsdienstig-zedelijk, de ander om haar stoffelijk en verstandelijk welzijn te verhoogen. Beiden moeten één hoofddoel willen: licht, liefde en leven te doen heerschen op aarde. Maar hoog zet hij toch den dienaar en verkondiger van het Koningrijk Gods. De zendingsgeest, dus schreef hij, is gelijk een mijngraver, die kostelijke steenen uithouwt en bijeenbrengt voor den tempel der wetenschap. Hij is meer, want hij is een bouwmeester, die dezen tempel helpt oprigten naar een grootsch bestek, dat de eeuwige wetten der schoonheid dienstbaar maakt aan het verheven doel des gebouws. Ja nog meer is hij; hij is een priester, die het heiligdom binnen gaat om aan de scharen der aanbidders de heerlijkheid Gods te verkondigen, en hen voorgaat in het heilig koorgezang, waarmede zij eenstemmig den lof des Eeuwigen vermelden.

Maar ik moet ook de aandacht vragen voor zijn belangrijk opstel over de vraag, wat er voor de zending te hopen was van de werkzaamheden van het Aardrijkskundig Genootschap, dat in 1873 te Amsterdam is opgerigt (11). Het was een woord ter inleiding van een „punt ter bespreking" in de jaarvergadering van het Nederlandsch Zendeling-genootschap, op 19 Juli 1877, maar ik geloof niet, dat iemand op die vergadering er iets van belang heeft kunnen bijvoegen. De Geschiedenis der

Christelijke Zending, een belangrijk onderdeel der Christelijke Theologie, was, zooals men weet, de inhoud van de redevoering, met welke hij den 29 Mei 1878 zijn ambt als Hoogleeraar aanvaardde. Van deze Redevoering was spoedig een tweede druk noodig. In 1884 gaf hij voor een breederen kring van lezers de toespraak ten beste, met welke hij zijne colleges voor dat jaar had geopend (12). Zij handelde over de beteekenis van de idee der Zending voor de beoefening der Theologie, en die beteekenis, oordeelde hij, werd ons duidelijk, wanneer wij letten op het licht, dat zij verspreidt over het geheele gebied der theologische wetenschap; op den invloed, dien zij uitoefent op den theoloog in de opvatting van zijn levenstaak, en op den weg, dien zij hem wijst ter bereiking van zijn verheven doel. Een schat van treffende opmerkingen heeft hij hier aan zijne leerlingen en alle vrienden der Zending voorgelegd. Maar hoe zijn hart van ijver blaakte voor alles wat betrekking had op de uitbreiding van het Godsrijk, is nergens sterker openbaar geworden dan in zijn laatste werk, de schoone vrucht van een onderzoek van vele jaren en van eene zeldzame volharding, de Saga van Thorwald Kodransson den Bereisde. Eene bladzijde uit de geschiedenis der Christelijke Zending in de tiende eeuw. In dit boek heeft hij getoond, wat hij kon, maar ook hoe hij vervuld was van eene vurige belangstelling in deze heilige taak. Nu ik mij herinner, hoe hij met een steeds verzwakkend ligchaam voortging om zijne gansche ziel er op te zetten, word ik indachtig, dat er geschreven staat: „de ijver van uw huis heeft mij

verteerd," en wederom: „mijn ijver heeft mij doen vergaan."

Hoeveel heeft de gemeente in hem verloren, die haar zóó trouw heeft gediend, en hoeveel ook de wetenschap, die hem onder hare degelijke beoefenaars mogt tellen! Onder leiding van zijnen vader, Dr. L. LASONDER, Rector te Groenlo, heeft hij zich voorbereid voor de Academie, oorspronkelijk met het plan om in de Medicijnen te gaan studeren. Na het staatsexamen, dat in dien tijd „het schrikbeeld onzer dagen" heette, met goed gevolg te hebben afgelegd, vertrok hij eerst naar Deventer, waar JONKBLOET hem vooral aantrok, wiens collegie's in het Midden-Nederlandsch hij met opgewektheid volgde. In 1849 Student geworden, deed hij reeds een jaar daarna zijn propaedeutisch examen te Utrecht, waar hij verder in de Godgeleerdheid studeerde. Dat een der Professoren, die er in dien tijd onderwezen, bijzonderen indruk op hem maakte, heb ik nooit kunnen ontdekken. Hij was, naar het getuigenis van zijne tijdgenooten, een ijverig student. Hij was een trouw bezoeker van de lessen, werkte veel voor zichzelven, en had het voorregt in den eersten tijd althans te Utrecht dagelijks den omgang te mogen genieten met den vriend zijner jeugd, den later zoo beroemden H. KERN, met wien hij ook te Groenlo op de schoolbank had gezeten en naauw verbonden bleef tot den dag van zijn dood.

Allen die LASONDER hebben gekend, zullen mij getuigenis geven als ik zeg, dat zijne kennis even veelomvattend was als naauwkeurig. In Latijn en Grieksch was hij zeer ervaren, niet minder in het Hebreeuwsch. Alle dagen was hij gewoon uit Oud en

Nieuw Testament een hoofdstuk in de oorspronkelijke talen te lezen, en hij deed 't met het grootste gemak. Met de Hoogduitsche letterkunde had hij van zijne jeugd af veel op. „Ik herinner mij nog levendig," schreef Prof. KERN mij, „hoe hij mij, toen ik nog een jongen van 10 jaar was (LASONDER was toen 12), op onze wandelingen den inhoud verhaalde van de tooneelstukken van SCHILLER, die hij op de Fransche school bij meester VAN DEN BOLD gelezen had. Die liefde voor de Duitsche schrijvers, wier idealisme hem aantrok, is hem tot het laatst toe bijgebleven. HERDER las hij in zijn studententijd gaarne; in veel later tijd was hij het, die door zijne ingenomenheid met den Ekkehart van SCHEFFEL mij bewoog met dat werk kennis te maken." Hoeveel hij met HERDER op had, bleek ook later. In 1863 verscheen van zijne hand Bloemen en Bladen uit HERDER's Gaarde, verzameld en overgebragt door E. L. (13). In den Volksalmanak, uitgegeven door de Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, voor het jaar 1868, deed hij in enkele proeven zien, hoe de Cid door HERDER was bewerkt. En vele jaren daarna bleek het, dat de oude liefde nog even krachtig was, toen hij, in eene vergadering van de gewestelijke vereeniging Utrecht van het Nederlandsch Onderwijzersgenootschap, de aandacht vroeg voor Stemmen uit HERDER's Sophron, als van het hoogste belang voor de zonen en dochteren van onzen tijd (14). Ook met de Engelsche literatuur was hij goed vertrouwd, gelijk voldoende bleek uit de bladzijden, waarin hij „The Divine Tragedy" van LONGFELLOW heeft besproken en van sommige gedeelten van dat meesterstuk eene gelukkige

vertaling gaf (in Jaargang 1872 van dit Tijdschrift, op bl. 489 vv.). Voorts had hij van geschiedenis en aardrijkskunde eene meer dan gewone kennis, en verbaasde hij ons niet zelden door zijne bekendheid met kleine bijzonderheden. Over welke gaven hij kon beschikken om een historisch onderzoek op touw te zetten en af te werken, heeft zijn boek over de Thorwalds-Saga voldingend bewezen. Maar ook op het gebied van het afgetrokken denken bewoog hij zich zonder moeite. En hier beroep ik mij op de klare en duidelijke manier, waarop hij in den eersten en tweeden jaargang van dit Tijdschrift (15) een overzigt gaf en eene beoordeeling van de nieuwste wijsgeerige voorstellingen omtrent God, in Frankrijk, naar aanleiding van CARO's L'Idée de Dieu et ses nouveaux critiques, waarvan toen kort geleden een derde druk was verschenen. Het is een model van een verslag; en hij alleen, wien de zaken helder zijn, kan zoo helder spreken en zoo klaar onderwijzen, als hij in die bladzijden heeft gedaan. En ditzelfde geldt van zijne beschouwing van den „Alexis" van HEMSTERHUIS, die eindigt met in het licht te stellen, waarin toch de grond ligt van het onbevredigende in de redeneringen van HEMSTERHUIS, gelijk van zoovele andere ernstige en edele denkers (16). En het antwoord op die vraag mag eindigen in den blijden roem, waarin nog eens het geloof van zijn hart spreekt: „Wanneer wij bedenken, dat wij in de schriften van HEMSTERHUIS de gewrochten bezitten van eenen edelen, eerbiedwaardigen man; dat wij daar nergens den hatelijken lach hooren, waarvan de laffe spotter uit Fernay geheel Europa deed weergalmen; dat wij hier niet de taal hooren van het ligtzinnig ongeloof maar van eene

ernstige liefde tot de waarheid; — zien wij dan hier geen nieuw en sprekend bewijs, hoe onbevredigend alle menschelijke redeneringen zijn, die buiten het „Licht der Wereld" omgaan? Al spreekt een wijsgeer met achting van het Christendom; al wil hij „woorden van JEZUS" mede opnemen onder de schoonste paarlen der menschelijke wijsheid; in den „tempel der toekomst" hem de eereplaats gunnen boven SOCRATES, ZOROASTER, SPINOZA, ja zelfs boven den in onze dagen tot vervelens toe opgevijzelden ÇAKYAMOUNI, hij zal geen wegwijzer der toekomst worden, wanneer hij voor het geheel éénige van 's Heeren persoonlijkheid als Heiland der wereld en Koning van het Godsrijk geen oog en geen hart heeft, wanneer hij niet gevoelt, hoe in hem „de blijde ontknooping is der raadselen en vragen, van 's werelds aanbegin gezocht."

De wetenschap te beoefenen tot grootere eere Gods, door ze dienstbaar te maken aan al wat waar en goed is, dat was zijn ideaal op dit gebied. Ik herinner mij, met welk eene belangstelling hij de nieuwe, zesde uitgave ontving van MAX MÜLLER's Lectures on the Science of Language, en hoe hij zich haastte anderen daarmee bekend te maken (17). Het was hem niet te doen om de taal alleen, maar het deed hem goed aan zijn hart er op te mogen wijzen, dat onder de vorsten der wetenschap velen er eene eer in stelden, de zaak van godsdienst en Christendom te dienen, en dat MAX MÜLLER één van dezen was. Dat heeft hij zelf ook gedaan, naar de mate zijner krachten en met de gave hem verleend. En als hij op het laatst van zijn leven zich de verbazende inspanning heeft getroost om het Oud-IJslandsch te leeren verstaan, hetgeen

hem zoo goed is gelukt, het was om die schoone bladzijde uit de geschiedenis der Christelijke zending te kunnen beschrijven, waarop te lezen staat, hoe de zon der goddelijke liefde, in JEZUS CHRISTUS geopenbaard als een bron van licht en leven, verrees over het grensland der Noordelijke poolgewesten, zoodat zij, die vroeger den gestorven Lichtgod BALDER troosteloos hadden beweend, nu leerden blijmoedig op te zien tot den verrezen CHRISTUS, hun Heer en hunne hoop (18).

Zulk een man den rang van Doctor Theologiae honoris causa toe te kennen, was eene hulde, waarmeê de Senaat der Utrechtsche Universiteit zich zelven heeft geëerd (19).

En dat het Vaderland in hem een trouwen zoon bezat, is niet minder waar. Met eerbied en dankbaarheid zag hij altijd tot zijn Vader op, getuige de woorden, met welke hij in 1862 een Drietal Leerredenen aan hem opdroeg (20). Maar onder het vele, dat dien Vader aanspraak gaf op zijn hart, behoorde ook, dat hij door hem van zijne vroege jeugd bezield was met liefde voor zijn geboortegrond. „Nog zien en hooren wij hen," zoo sprak hij in 't openbaar (21), „alsof wij weer kinderen waren: eerbiedwekkende grijsaards met de zilveren eerekroon om de slapen, en achtbare mannen in de volle kracht van hun leven, onze grootvaders en vaders, met elkander sprekend over de groote belangen van staat en kerk, en over de heiligheid van den plicht, om ieder het zijne te doen en ten offer te brengen voor het heil van 't lieve vaderland. Als knapen om hen heen spelend, staken wij ons spel. Wij luisteren naar die woorden. Wij worden, al is het dan ook op knapen-manier, toch in

volle oprechtheid, bezield met geestdrift voor het algemeene welzijn, en leggen de geloften af om ook zóó te doen, als wij groot zullen zijn".

Zoo was hij ook in dit opzigt in eene voortreffelijke school geweest, en dat dit onderwijs ook vruchten bij hem droeg, bleek bij herhaling. Met welk eene welsprekende verontwaardiging trok hij te velde tegen den Abt BROUWERS, en hetgeen die in zijne rede: „De Nederlanden en de gevierden te Heiligerlee" had durven zeggen (22)! Die rede, riep hij uit, overtreft alles, wat er van dien aard tot dusver is gehoord. Zijne heiligste overtuiging kwam er tegen op, dat men de helden van Heiligerlee durfde brandmerken als oproerstokers, majesteitschenders en landverraders; dat men de edelste figuren uit een der roemwaardigste gedenkdagen onzer landshistorie dus misvormde en op onbeschaamde wijze onze geschiedenis vervalschte. Maar niet minder krachtig wees hij er op, wat wij als Protestantsche Nederlanders hadden te bedenken, zou het goed kunnen gaan met land en volk. Een godsdienstig leven, dat gevoed werd door den Bijbel; een eendragtig zamenwerken tot bevordering van het gemeene welzijn; een eerbiedig zoeken en wachten van hoogere hulp, en een ernstig streven om de liefde tot het Vaderland aan te kweeken bij het opkomend geslacht, was al te gader in zijne schatting onmisbaar, zou dat vaderland wel varen.

Bij de dagen, waarin de grondvesten van onze vrijheid werden gelegd, vertoefde hij met groote voorliefde. Die grondlegging was in zijne oogen „eene waardige stof van Christelijke en nationale feestviering" (23). In eene Feestrede met dat opschrift, door

hem den 1sten April 1872 te Leeuwarden in de Groote Kerk gehouden, gaf hij wederom aan deze gevoelens lucht. Wanneer een volk, dus klonk zijn ernstig woord bij die gelegenheid, niet meer in geestdrift kan geraken en zich niet meer tot verheerlijking van God laat vervoeren, door de herinneringen uit zijn eigen verleden, dan is het ook gedaald tot een peil van verval, dat eenen onherstelbaren ondergang profeteert, tenzij dat dagen van louterende beproeving het weêr opheffen. Laat ons feest vieren, zoo ging hij voort, want zoo worden Gods groote daden in herinnering gehouden; zoo wordt ons een krachtige spoorslag gegeven tot de edelste vaderlandsche en Christelijke deugden, en zoo wordt ons vertrouwen op God versterkt onder al wat ons vaderland, onszelven en de onzen kan treffen. Het deed hem goed, bij die gelegenheid nog eens te mogen ontwikkelen, hoe wonderbaar de omstandigheden door God waren geleid, en hoe Hij te regter tijd de mannen had verwekt, die de uitvoerders zouden zijn van Zijnen raad. En onder die mannen stond ook voor hem Prins WILLEM I vooraan, als de Vader des Vaderlands. Hoeveel moeite hij zich heeft getroost om dien grondlegger onzer onafhankelijkheid te helpen huldigen, zal niet ligt vergeten worden door hen, die hem van nabij aan het werk hebben gezien om den Willemstoren te Dillenburg te doen verrijzen. Hij heeft gedaan wat hij kon (24) om aan de zijde van FRANCKEN en andere warme vaderlanders dit werk tot stand te brengen „tot gedachtenis van WILLEM van Oranje, den grooten Staatsman en Volksvriend", en het was hem eene oorzaak van hooggestemde vreugde, toen het onder den goddelijken zegen

eindelijk tot zijne voltooijing was gekomen. Maar nooit toch heb ik hem vuriger hooren spreken over den Vader des Vaderlands, dan toen hij hem den 6den Julij 1884 herdacht in de leerrede, die ik reeds heb vermeld. Dit hoorde hij Prins WILLEM zeggen tot de kinderen van dezen tijd: de staatkundige en godsdienstige vrijheid, in hare mildste opvatting verstaan, is eene van de grootste zegeningen Gods voor een volk, en overwaard, dat wij goed en bloed daarvoor ten offer brengen; het kan met Nederland niet wel gaan dan wanneer de levensbeginselen van het Christendom de harten aller burgers beheerschen, en zij, op dien grondslag, eendragtig zijn in lief en leed; en eindelijk, waar Neerlands volk zich houdt aan het verbond, door mij gesloten met den Potentaat der Potentaten, daar moge de hoop vergaan, die op menschen gebouwd werd, de Heer zal uitkomst geven te zijner tijd en op zijne wijze. En onder den indruk van die laatste gedachte, gaf hij ons deze schoone woorden ten beste: „Wat andere volken hebben te verhalen van de daden Gods — Hij is aan allen goed! — laten die het vermelden! Wij willen roemen in hetgeen ons wedervoer. Laat de vreemdeling, die Gods daden met Nederland bewonderend beschrijft, den landgenoot niet beschaamd maken, die ze onopmerkzaam voorbijziet, indien al niet vervalscht, omdat hij de beginselen niet erkent, die de drijfveeren van onzen grooten worstelstrijd zijn geweest. Laat geen ongeloof, geen overzatheid van weelde, geen verweektheid door al te gemakkelijk verkregen overvloed, den krachtigen geest der Christelijk-vrome vaderlandsliefde verstikken! En wat de oorzaak van den nationalen

rouw onzer dagen betreft, mijn Vaderland, wees niet versaagd! Ween vrij over de rampen van uw zwaar beproefd en ernstig bedreigd Vorstenhuis, dat eeuwen lang met u één was in lief en leed, en God geve 't blijve, als een feniks uit zijne asch herrijzend! Maar vóór en boven alles, wat er blijve of verga, houd vast aan Hem, die eeuwig dezelfde is, in wien de grondlegger uwe vrijheid bij zijn leven geloofde, en aan wien hij u stervend heeft opgedragen! Wat er gebeure, dan zijt gij veilig. Geheel nieuwe toestanden mogen zich voordoen, die niemand vooruit kan berekenen, en die ons geenszins begeerlijk schijnen, het zal u dan altijd goed wezen, gij nabij God, en God met u!" Zoo heeft hij van zijne jeugd tot zijnen dood het lieve Vaderland op het hart gedragen, en zoo spreekt ook hij, nadat hij gestorven is. Bij zijn graf gedenken wij nog eens aan hetgeen hij zeide van de ware vromen (25), die, wanneer hunne aardsche levenstaak is afgeweven, een blijvend spoor achterlaten, dat geen magt der zinnelijke wereld kan uitwisschen. „De roepstemmen der eeuwen," zeide hij, „die ons verhevene lessen verkondigen, dat zijn de stemmen van hen, die spreken door het geloof, ofschoon zij gestorven zijn. Zij spreken niet alleen in diepzinnig geschreven werken, of hartverheffende lierzangen en grootsche heldendichten, maar ook in weldadige stichtingen, wijze wetten, kloeke daden. Bovenal in reine belanglooze karakters, die hunne omgeving en hunnen tijd beheerschten door de magt hunner persoonlijkheid, zoodat zij de zwakken steunden, de aarzelenden vastberaden maakten, de reeds terugdeinzenden deden standhouden en hen aanvuurden tot edele bedrijven. Zelven

helden des geloofs, hebben zij eene geestelijke nakomelingschap van helden geteeld."

Blijkt hieruit duidelijk, wat bij hem het hoogste stond en wat hij daarvan verwachtte, hij heeft het bij woorden niet gelaten. Als gij hem zelven hadt gevraagd, zou hij ernstig hebben verzocht om niet te vergeten, dat hij niet anders was dan een gebrekkig en zondig mensch. En wij vergeten het ook niet, hoe in zijn hart de belijdenis leefde van den Psalmist: „Zoo gij, Heere, de ongeregtigheden gadeslaat, Heere, wie zal bestaan?" Wij willen geen heilige van hem maken. Maar wij achten ons toch geroepen, hulde te brengen aan die beminnelijke hoedanigheden van zijn karakter, door den H. Geest ontwikkeld en gevormd, welke ons in hem een voortreffelijken vriend doen betreuren. Laat hier een vriendenhart spreken, het is dat van den Hoogleeraar KERN, den vriend zijner jeugd en zijner mannelijke jaren, gelijk ik reeds zeide. „De deugden", schreef hij mij, die L. later sierden, bezat hij reeds als kind; zijn hoofdkenmerk was eene blankheid en argeloosheid van gemoed, zooals ik bij niemand anders in die mate heb aangetroffen. In 't algemeen kan ik zeggen dat hij van den beginne af zóó geweest is, als hij in de laatste jaren zijns levens was: vroom, deugdzaam, vriendelijk, argloos — zoo zelfs dat menigeen er misbruik van maakte — belangstellend in alles wat goed en schoon is, eenvoudig, hulpvaardig, bescheiden, ernstig. — Zelf rein, zeldzaam rein van gemoed en in zijne handelingen, kostte het hem moeite onzuivere bedoelingen in anderen te onderstellen. Zóó heb ik EGBERT LASONDER gedurende 43 jaren gekend. Met hem is mijn oudste vriend heengegaan,

maar zijn beeld, zooals ik het voor 't eerst zag, toen hij als knaap in zijne bruine kiel voor mij stond, zal mij nooit uit het geheugen gewischt worden; zijne nagedachtenis zal mij vergezellen tot den einde". Wil men nog eene getuigenis? Bij zijn graf gaf ook de Hoogleeraar CANNEGIETER, acht jaren lang zijn ambtgenoot, lucht aan zijn gemoed. Hij was dankbaar om het bezit van dezen man, met een hart vol geloof en liefde, wiens omgang hem tot een zegen was geweest en die hem als een vriend, in den waren en vollen zin van het woord gesteund had en bemoedigd en bewaard voor veel wat niet goed was. En ook voor hem zouden zijne ernstige toewijding, zijne onverflaauwde welwillendheid, zijne beminnelijke bescheidenheid en warme liefde onvergetelijk zijn.

Zij zijn het ook voor mij, die hem meer dan twintig jaren kennen en met hem zamenwerken mogt. „Een man met een hart" heeft Prof. VALETON hem genoemd, en dat was hij. Daarom hebben wij zooveel in hem verloren, die ons een deel van zijn hart had willen geven. Met weemoed zag ik, hoe zijn stoffelijk overschot aan den schoot der aarde werd toevertrouwd. Met stillen dank hoorde ik, wat tot zijne eer werd gezegd, en een traan welde op in mijn oog; hij was voor mij zooveel geweest! Ook nam ik aan, wat tot vertroosting werd gesproken van de hope des eeuwigen levens en van een wederzien. En terwijl ik wederkeerde van de rustplaats van Gods dooden, was in mijn hart het biddend woord van CLAUDIUS:

Friede Sey um diesen Grabstein her!
  Sanfter Friede Gottes! Ach, sie haben
Einen guten Mann begraben,
  Und mir war er mehr.

Utrecht, 1 October 1886. Dr. J HARTOG.

AANTEEKENINGEN.

(1) De Vader des Vaderlands, sprekende nadat hij gestorven is. (Hebr. XI: 4c). Leerrede, uitgesproken in de kerk der Doopsgezinde Gemeente te Utrecht, den 6 Juli 1884. Zie bl. 27.

(2) Geloof, hoop en liefde blijven. Afscheidswoord aan mijne hartelijk geliefde gemeente te Loenen a/d. Vecht. 1867. (Niet in den handel).

(3) Deze leerrede over Col. I: 28 is uitgegeven te Leeuwarden, bij A. JONGBLOED. Vg. bl. 11 en 14 vv.

(4) In Geloof en Vrijheid, 1886, bl. 27 vv.

(5) In Geloof en Vrijheid van dat jaar gaf hij in den vorm van eenen brief zijne „Gedachten over eene handleiding bij het Godsdienst-onderwijs." Zie aldaar bl. 234—260.

(6) In Geloof en Vrijheid, jaarg. 1882, bl. 418—444.

(7) In dien geest sprak Ds. KLINKENBERG, namens de gemeente te Leeuwarden, bij zijn graf. Zie het verslag van de begrafenis in de Utrechtsche Courant van 22 Aug. 1886.

(8) Uitgesproken te Hardegarijp, den 21sten Mei 1868, en uitgegeven te Leeuwarden, bij J. SWARTS.

(9) Opgenomen in Geloof en Vrijheid, 1875, bl. 61 vv.

(10) Geplaatst in Geloof en Vrijheid, 1876, bl. 285 vv.

(11) In Geloof en Vrijheid, 1877, bl. 538 vv.

(12) In Geloof en Vrijheid, 1884, bl 566 vv.

(13) Te Utrecht bij L. E. BOSCH & ZOON, 1863.

(14) In Geloof en Vrijheid, 1885, bl. 570 vv.

(15) In den eersten jaargang, bl. 158—185, 320—358; in den tweeden, bl. 23—58 en 201—260.

(16) In Geloof en Vrijheid, 1872, bl. 39 vv.

(17) In denzelfden jaargang, bl. 469 vv.

(18) Zie zijn: De Thorwalds-Saga vertaald en toegelicht, op bl. 137.

(19) Ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan der Utrechtsche Hoogeschool werd hij tot die waardigheid benoemd.

(20) Een steen voor Enschedé. Drietal Leerredenen met een voorwoord: Van Eibergen naar Enschedé. Utrecht L. E. BOSCH & ZOON, 1862

(21) In de boven aangehaalde leerrede over Hebr. XI: 4c op bl. 30.

(22) In „1568—1868. Toespraak gehouden te Leeuwarden den 31 October 1868. Te Leeuwarden bij H. KUIPERS, 1868. Zie aldaar op bl. 20 vv.

(23) Zie „De grondlegging van Neerlands vrijheid, eene waardige stof van Christelijke en nationale Feestviering. Te Leeuwarden bij H. KUIPERS, 1872.

(24) O. a. in de zooeven genoemde Feestrede, waaraan voorafgaat „Een avond op de ruine te Dillenburg"; en in: De eerste steen van den Willemstoren te Dillenburg gelegd. Herinneringsbladen door E. H. LASONDER, Lid der Commissie van Uitvoering in Nederland voor genoemden Torenbouw. Te Rotterdam bij M. WIJT EN ZONEN, 1873.

(25) In de leerrede over Hebr. XI: 4c, op bl. 9 en 10.

VERSCHIJNSELEN DES TIJDS.

De trek naar het geheimzinnige. — Eene episode uit onzen kerkelijken strijd gedramatiseerd. — Jaarlijksch bericht aangaande de theologische letterkunde. — Ter laatst gehoudene Groninger predikanten-vergadering. — Geschiedenis, vooral van het oudste, christendom.

Ten jare 1827 maakte Mr. JACOBUS SCHELTEMA in zijne belangwekkende Geschiedenis der Heksenprocessen ten aanzien van Duitschland de opmerking, dat er, „na de groote bewegingen waarin de oorlog en de staatkunde der menschen oogen tot zich trokken, de lust voor het wonderbare tot het uiterste gerezen was," en dat er daarom „zoo vele verhalen over en voor en tegen de tooverij, de leer der geesten en hetgene hier aan verwant is" mondeling en gedrukt in omloop kwamen. De man die er alles van weten kon zegt: „Of deze lust voordeelige of nadeelige gevolgen zal hebben is niet uitgemaakt. Ik vrees het laatste, omdat verscheidene dier werken overhellen tot het mystieke, en de mensch hier bij al kleiner en kleiner wordt."

Ten jare 1886 komt men in verzoeking om weêr van een lust te gaan spreken, die te midden van de

geweldige staatkundige, maatschappelijke en kerkelijke beroeringen, wellicht mede als een gevolg er van, zich begint te vertoonen, en die zeer zeker ten nauwste verwant is met de neiging die MR. SCHELTEMA beschreef, namelijk *de trek naar het geheimzinnige*. Vier Nederlandsche, vier Belgische, vier Duitsche tijdschriften worden op den omslag van ROORDA'S VAN EIJSINGA *De blijde boodschap*, Afl. IV, vermeld. En men weet dat het getal van Fransche, en vooral van Amerikaansche tijdschriften nog beduidend grooter is. Alle houden zich bezig met wat zij noemen „bovenzinnelijke feiten". Magnetisme, somnabulisme, mesmenisme, spiritisme en spiritualisme zullen zijn „openbaringen van den Geest Gods;" en aan de beide laatste wordt zelfs een bijzonder gewicht toegekend, omdat zij wijzen op „de feiten, waardoor God in onze dagen het bestaan der geestenwereld en haar betrekking tot de menschenwereld tot stellige wetenschap heeft gemaakt."

Te Parijs verdrong men zich onlangs om den Amerikaan SLADE, het bekende medium, met wien Prof. ZÖLLNER indertijd de proeven nam, waarop hij als op zoovele stellige bewijzen eene geheel nieuwe theorie aangaande eene vierde dimensie bouwde. In Engeland legde SLADE het kort daarna bedenkelijk af, ja, hij werd door de *Daily News* vervolgd, en door de rechtbank als bedrieger veroordeeld. Hij ging toen naar Amerika, maar was in het land zijner vaderen al even ongelukkig. De *Sphinx* ten minste, meê het beste Duitsche spiritistisch tijdschrift, deelt in de Juni-aflevering een bijdrage mede van den meest bekenden goochelaar in Duitschland, den heer M. HERMANN, ter beantwoording van de vraag: *Mediumisme of Goochelarij?* In dit artikel wordt

een bericht aangehaald uit de Boston Herald van 2 Febr. ll., met het opschrift:

„Ontmaskering van een schrijf-medium."

„De beroemde dr. SLADE komt te Grief in Weston, W. Ya, schrijft op de leiën die op zijne knie onder de tafel liggen,

„En beweegt tafel en stoelen met zijne teenen."

Volgt het verhaal van SLADE's manier van handelen, die de heer HERMANN zeer vernuftig noemt, en voor een oningewijde bijna niet na te gaan, waarom te meer eere verdient te worden toegebracht aan de wakkere Yankees, die hem zijn kunstjes afzagen. Welnu, deze SLADE is naar Europa teruggekeerd en te Parijs, alsof er niets was gebeurd, weêr opgetreden als een profeet van het fakirisme zooals de Fransche bladen het spiritisme noemen: „een woord dat gevormd is, zoo lazen wij ergens, van den naam dier Indische monnikken (fakirs), die schijnbaar tegennatuurlijke dingen met de grootste handighied verrichten en zelfs, zooals onlangs werd medegedeeld, zich eenige dagen laten begraven, om vervolgens uit den schijndood te herrijzen, alsof dit de natuurlijkste zaak ter wereld ware."

Behalve met SLADE hielden de vrienden van het geheimzinnige te Parijs zich bezig, volgens een correspondentie in de N. R. Ct., met het — zeer oneigenlijk aldus genoemde — Bouddhisme. De adepten hiervan beweren, dat zij dagelijks in voortdurende gemeenschap en gedachtenwisseling leven met priesters in Hindostan. Deze sekte van lieden — want het is eene sekte — hebben het grootste vertrouwen in hetgeen zij voor ernst opdisschen. Zij spreken over hun geluk en hunne tevredenheid met zooveel ingeno-

menheid, dat men het niet van zich kan verkrijgen hen van kwade trouw of van fopperij te verdenken. De geesten vliegen heen en weder van Indie naar Parijs, alsof er geen telegraafkabels ooit waren uitgevonden. Jammer slechts, zoo werd terecht opgemerkt, dat die lieden de tijdingen niet schijnen over te kunnen brengen, die de telegraaf nog altijd aan Frankrijk en de overige koloniale mogendheden, soms nog traag genoeg, bezorgt! Èn — dat de somnambulen, die de meest verborgen zaken aan het licht brengen, nooit schijnen te kunnen zeggen wat op eens en voor goed haar gezag vestigen zoude, b. v. den schuldige aan diefstal of moord aanwijzen, of raden welk nommer den hoogsten prijs in eene loterij zal trekken!

Te 's Gravenhage trad DONATO op, zich zelf' in het Handelsblad noemend „directeur van de Revue des sciences physéo- psychologiques". Zijne seances werden druk bezocht, en de vrienden van het geheimzinnige zagen er 1° proeven, van onderwerping op personen in wakenden toestand; 2° proeven, in het biologeeren van personen, welke in onbewusten toestand zijn gebragt, en 3° verschijnselen van geestverrukking en buitengewone gevoelloosheid. „In de eerste afdeeling, verhaalt een ooggetuige, toonde de heer DONATO zijnen invloed op zijne patienten door hen, geheel naar zijnen wil, verschillende lichaamsdeelen te doen bewegen. Zelfs ook op de organen deed zich de magnetische invloed gelden. Door een jongmensch werd o. a. zijn naam luide aan het publiek medegedeeld; op verzoek van den magnetiseur nog luider herhaald, doch plotseling scheen het sujet als met stomheid geslagen en kon, ondanks de lachwekkende uitnoodiging

„kom, maak nou maar geen omslag", van een der toeschouwers geen woord meer uitbrengen. De tweede afdeeling gaf de zotste tooneelen te zien. Als levende machines bewogen zich de patienten. Naar verkiezing van den magnetiseur gevoelden zij ondragelijke hitte of snerpende koude, zoodat men hen het eene oogenblik alle overtollige kleedingstukken zag wegwerpen om zich het volgende oogenblik te dekken met alles wat zij vangen of grijpen konden. Ook de zwempartij op de planken wekte aller lachlust. In de derde afdeeling trokken niet alleen de standen, maar vooral het volhouden daarvan de aandacht. Men zag o. m. een der sujetten 17 minuten met half zijwaarts gestrekten arm staan, eene oefening, die menig geoefend gymnast niet zal nadoen."

Amsterdam aanschouwde in de laatste dagen een herhaling van deze „fascination donatique," met dezelfde uitkomsten, maar onder een nog grooter toevloed van menschen. Gelukkig echter verheft zich in de hoofdstad meer dan eene stem tegen de voortzetting van die voorstellingen. Want staan we hier voor eene waarheid, eene groote maar miskende waarheid, die een wetenschappelijk belang heeft en een zegen kan afwerpen voor de menschheid, dan neme men proeven binnenskamers, voor tot oordeelen bevoegde toeschouwers. Maar DONATO treedt op als een gewoon kunstenmaker, die geld wil verdienen met zijn talent of gave. Onzedelijk noemen wij in ieder geval de speculatie op den trek naar het geheimzinnige bij het groot publiek; menschonteerend dat biologeeren, fascineeren, paralyseeren, een hoog spel gespeeld met menschen, waarbij dezen hun wil zien gebroken, en gedwongen worden als redelooze en krach-

telooze wezens te bukken, niet voor de zedelijke, maar eenvoudig voor de physieke meerderheid van een hun wild vreemd persoon; en in de hoogste mate gevaarlijk voor het zedelijk en lichamelijk welzijn van de in slaap gemaakte geheel gehoor,- gevoel,- gezichtlooze, of onder een magischen invloed de dolste dingen verrichtende jonge lieden. Met ons geheele hart juichen we daarom het protest toe van Dr. van EEDEN, te Bussum, die o. m. schreef:

„Alle hypnotische toestanden zijn ziekelijke toestanden. CHARCOT noemt het hypnotisme: une névrose expérimentale — een kunstmatig zenuwlijden. Het opwekken daarvan tot wetenschappelijk onderzoek is reeds bedenkelijk en door velen veroordeeld, tot amusement en als broodwinning is het eenvoudig schandelijk en onverdedigbaar. Dat de meeste personen éénmaal zonder nadeel gehypnotiseerd kunnen worden, zegt niets. Bij herhaling is het altijd schadelijk, — en het influenceeren op den wil of de persoonlijkheid van anderen is zulk eene ernstige en gevaarlijke zaak, dat het veel eerder nog dan vivisectie gerechtelijk toezicht vereischt — opdat onbevoegden er geen misbruik van maken. En het feit dat dergelijke proeven moeten dienen om een groot en zelfs beschaafd publiek te laten lachen en den heer DONATO aan den kost te helpen, schijnt mij even ergerlijk, als het voor geld laten zien van krankzinnigen, zooals dat in vroeger eeuwen gebeurde."

Ik kan dan ook niet medegaan met den heer ROORDA VAN EYSINGA, waar hij in de Blijde Boodschap, IV, het magnetisme, etc. rangschikt onder „de Openbaringen van den Geest Gods." Ik word hoe

langer zoo meer bevreesd, dat de trek naar het geheimzinnige en de noodwendig, — nú gelijk vroeger — er uit voortkomende zucht om er een stuk brood, en wat meer nog, aan te verdienen, nadeelige gevolgen zal hebben en ons verder dan ooit voorheen van den rechten weg zal voeren. Wij hebben genoeg aan alles wat van Gods Wil en Weg en Liefde openbaar is geworden en openbaar wordt in de Geschiedenis der menschheid, en in het Geweten des menschen.

Zoo hebben geen geesten, maar mannen, die grondig hebben onderzocht, die fijn gevoelen en de kunst verstaan om de dingen niet op alledaagsche wijze te zeggen, de stukken geschreven in de genoemde B.B., IV, die getiteld zijn: Alexandrie en Rome, Oorsprong en karakter der leer van Gods souvereiniteit, en Is de natuur een moordhol? Men geniet onder het lezen, soms glimlachend over de niets ter zake doende introductie van het lievelingsidee, het spiritisme, en, wat nog meer beteekent, men wordt er beter van. Hoe wordt o.a. de oud-kerkelijke en calvinistische voorstelling der souvereiniteit Gods, in al hare afgrijselijkheid door eenvoudig ze te teekenen, ten toon gesteld, en de noodwendige maar noodlottige invloed van die leer op de zedelijkheid te gelijk in het scherpste licht gezet! En wat snerpende en niet geheel onverdiende slagen worden aan onze Universiteiten, door R. v. E., niet gehoorzamend aan een buiten hem staand medium, maar buigend voor zijn gevoel voor de waarheid, toegediend op de bladzijden waar hij o. a. zegt: „Onze universiteiten zijn geen leeraars der menschelijkheid, maar kolossale verstandsfabrieken!"

Maar genoeg, al schreven we gaarne nog de vriendelijke woorden over, die de redacteur, naar aanleiding

van de aankondiging door ons van zijn tijdschrift, richt aan ons adres; aan dat van de Groninger school — de school, „in welke hij den weldadigen adem van het Christendom op de meest harmonische wijze heeft gevoeld"; aan dat van HOFSTEDE DE GROOT, „den ongeëvenaarden schrijver van: de Opvoeding des Menschdoms door God, den leermeester en weldoener zijner jongelingsjaren." Ik heb geen volmacht om namens die school — indien zij er dan is, wat altijd werd ontkend, — te antwoorden op zijne vraag: „Welk standpunt neemt de Groninger school in tegenover de albeheerschende wondervraag?" Ik kan alleen zeggen, dat dit Tijdschrift ten allen tijde het Naturalisme heeft bestreden, en, de Transcendentie Gods belijdend, de mogelijkheid en de werkelijkheid van het Wonder heeft geleerd. Maar — let wel! — van het waarachtige Wonder, dat God, op Zijn tijd, naar der menschen behoeften doet. En — dit is toch iets anders dan het zoogenaamde Wonder, dat de menschen gansch willekeurig, op hun avond-bijeenkomsten in magnetiseerende en spiritistische seances, maken?

Agricolantrum of de val der vrije universiteit; Exodus of de uittogt der kinderen Israëls uit Egypte: zoo zijn twee bij elkander behoorende boekjes getiteld. Het eerste heet een Voorspel, het tweede een Drama. In beide wordt op meer of minder satirieke wijze den draak gestoken met dr. KUYPER en zijn aanhang: iets wat op zich zelf natuurlijk volkomen geoorloofd is, en waartoe de personen in kwestie prikkelende stof te over verschaffen. Of is er niet, van de ellende die zij aanrichten voor een oogenblik afgezien, iets bizonder lachwekkends in het op-

treden van KUYPER; in zijn zich opwerpen tot redder van vaderland en godsdienst; in het contrast van de verheven taal die wordt gevoerd, en de alledaagsehe middelen die worden gebruikt; niet minder in de tegenstelling tusschen de vervolging en het kruis waarover de leider praat, en de toestanden waarin hij zich werkelijk beweegt; in de drommen die hem omringen en aanhangen en die met stomme bewondering hun hoofd aangapen: schapen die zich laten scheren, tot op de huid! Wij kunnen het ons voorstellen, hoe iemand, ook met een half dichterlijk talent, den geest vaardig over zich voelde worden, en op het denkbeeld kwam om een deel uit onzen kerkelijken strijd te bezingen, te dramatiseeren zelfs, en al lachend de waarheid te zeggen. Ik wil daarom ook niet vallen over het kreupelrijm en den alles behalve vloeienden versbouw van den dichter.

Mijn bezwaar tegen hem is van een anderen aard. Ik betwijfel of het goed mag worden gekeurd, dat de schrijver, behalve in het voorspel, hetwelk, — zeer buitengewoon, misschien wel geheel eenig in dezen! — afgebroken villaas een gesprek onderling laat houden, zijn drama in het kleed der bijbelsche geschiedenis hult, en voor zijn hoofdpersoon den naam van den grooten aartsvader kiest. Een gedeelte van ons volk, dat met den Bijbel toch al op gespannen voet staat, zal er hem zeker niet hooger door gaan schatten en het voorbeeld, hier gegeven al licht gaan navolgen. Aan een ander gedeelte van dat volk daarentegen bezorgt de auteur onnoodige ergernis.

Ik heb evenwel een grieve, die zwaarder weegt. Ik durf er bijna niet mede voor den dag komen,

omdat men mij er kleingeestig, misschien wel kleinzielig om zal noemen. De schildering, Job 1 en 2, van de raadsvergadering in den hemel, met een weddenschap tusschen Jahveh en Satan eindigend, trok mij nooit het meest aan in het treffende boek. En de navolging hiervan door GOETHE heeft mij meer dan eens gehinderd in den diepzinnigen Faust. Wijzen mogen God zelf eene rol laten spelen in hun gewrochten: Profeten zouden het, op die manier, nooit hebben kunnen doen. God is te hoog boven ons en onze wereld verheven dan dat diepe eerbied voor Hem ons niet zou moeten tegenhouden om zijn Persoon, als een medespeler in een drama, ten tooneele te doen verschijnen. En de dichter der Jobeïde bleef bij de door hem gegeven voorstelling nog binnen zekere grenzen: Jahveh is er God. GOETHE overschreed reeds die grenzen, o. a. toen hij MEPHISTOPHELES tot den Heer liet zeggen dat Deze zich het lachen had afgewend. Maar hier, in eene satyrieke klucht? De schrijver vergeve het mij; maar ik vind de voorstelling profaan, zoowel daar, waar de Heer aan MEFISTOFELES vraagt:

„Sloegt gij bij uwe visitatie.
„Der Kerken 't oog ook op de natie,
„Die zich ontworstelde aan de zee?

als waar MEFISTOFELES zegt:

„De Heer was thans bijzonder mak"...

Om nu maar geen meerdere aanhalingen te doen.

Ik betreur, dat de onbekende auteur geen anderen en beteren vorm heeft gekozen om wat hij te zeggen had, niet alleen onder het oog, maar ook onder het nadenken van de menschen te brengen. Want zijn

drama levert op iedere bladzijde de bewijzen dat hij de toestanden kent die hij beschrijft; dat hij de beweegredenen doorgrondt, waardoor sommigen worden gedreven, maar ook de krankheden, waaraan anderen lijden. Ten bewijze voor 't laatstgenoemde zouden we ons kunnen beroepen op zijne uiteenzetting:

„Zij werpen alles door elkander
„Het oude en nieuwe Testament."

op zijne inderdaad geestige beschrijving van een door een Kuyperiaan voor een gemengde commissie afgelegd examen; op de niet minder aardige indeeling door den examinandus van de geschiedenis van „Cristi Kerke" in vijf perioden, van ADAM tot NOACH, van NOACH tot ABRAHAM, van ABRAHAM tot MORDECHAI, van MORDECHAI tot CALVIJN, van CALVIJN

„Tot aan Godsmajesteitsbestorming
„Door der modernen ongeloof
„En dat der nieuwe Sorinianen,
„Baptisten en Arminianen
„Dat uitgaat thans op zielenroof;

of ook op de treffende opmerking:

„Zij bidden veel, maar 't is slechts kermen
„Om uw genade en uw ontfermen".

Maar... de lezer onderzoeke zelf en oordeele!

De Theologischer Jahresbericht, in vier jaargangen onder redactie van Prof. PÜNJER te Jena verschenen, wordt na diens dood voortgezet, onder

redactie van Prof. R. A. LIPSIUS. De vijfde heeft onlangs het licht gezien. Hij bevat een overzicht van de Theologische letterkunde van het jaar 1885, die in boeken en tijdschriften werd vervat, niet alleen van Duitschen, maar ook van Nederlandschen, Franschen, Engelschen en Amerikaanschen bodem.

De volgende rubrieken komen er in voor:

Het Oude Testament, bewerkt door C. SIEGFRIED. Hoogl. te Jena, p. 1—93; Het nieuwe Testament, door H. HOLTZMANN, Hoogl. te Straatsburg, p. 94—128; Kerkgeschiedenis tot het Niceensch concilie, door H. LÜDEMANN, Hoogl. te Bern, p. 129—152; Kg. van het Niceensch concilie tot de Reformatie, door P. BÖHRINGER, Pred. en Docent te Basel, p. 153—190; Kg. van de Reformatie tot 1700 en „Interconfessionelles", door F. NIPPOLD, Hoogl. te Jena, p. 192—275; Nieuwe Kg. door A. WERNER, „Oberpfarrer" te Guben, p. 276—318; Godsdienstgeschiedenis, door K. FURRER, Pred. te Zurich, p. 319—331; Encyclopaedie, Wijsbegeerte van den godsdienst, apologeliek, symboliek en dogmatiek, door den redacteur zelf; p. 332—389; Ethiek, door J. MARBACH, superintendent te Eisenach, p. 390—399; Praktische theologie, door EHLERS, consistoriaal-raad te Frankfort a/M. p. 401—421; Kerkrecht en kerkbestuur, door R. SEYERLEN, Hoogl. te Jena, p. 422—466; Kerkelijk vereenigingswezen (Zending, enz) door A. KIND, garnizoensprediker te Jena, p. 482—502; Preeken en stichtelijke lectuur, door O. DREYER, superintendent te Gotha, p. 503—517, en Kerkelijke kunst, door

HASENCLEVER, Pred. te Brunswijk. H. LISCO geeft bovendien een „Todtenschau," van p. 518—529, terwijl een uitvoerig register van namen van p. 530—566 het lijvige en compres gedrukte boekdeel besluit.

Redacteur en medewerkers blijven hun program getrouw; ieder boek- en tijdschrift-artikel te vermelden, en meestal, wat meer of minder breed, te kenmerken. Zij doen dit met bewonderenswaardige trouw en met prijzenswaardige onpartijdigheid. Alléén bij de officiciëele, de z. g. hofprediker-theologie, en bij de vermelding der school van RITSCHL meende wij wel eens een weinig animositeit te bespeuren. Op fouten laten de bewerkers zich niet licht betrappen. De heeren SAUSSAYE, vader en zoon, worden evenwel ten onrechte naar Utrecht verplaatst, en de heer LÜDEMANN zag, de litteratuur over de Didachè vermeldend, des ondergeteekenden: Het oudste ons bekende, Christelijk leer- en Kerkelijk handboekje, G. en V., 1885, p. 459—506, over het hoofd.

Men neemt er geen aanstoot aan, waar zoo veel en velerlei, op een zoo degelijke wijze ons gegeven werd.

Deze bibliographie verdient niet alleen gekocht, maar ook gelezen en voortdurend gebruikt te worden.

Leesgezelschappen kunnen het boek in vier afdeelingen doen innaaien: exegese, geschiedenis, systematische en praktische theologie.

Mogen de bewerkers met volharding den niet gemakkelijken arbeid voortzetten, en hun Jahresbericht naar hun eigen wensch, zien aangroeien tot een lang gewenscht en volledig Repertorium der theologische letterkunde in haar geheelen omvang. De koningin der wetenschappen moge de theologie

dan al niet meer zijn; dat zij een waardige plaats bekleedt in het midden van hare zusters, zal door zulk een beredeneerd verslag van hetgeen zij, alléén op haar gebied, denkt en werkt ten duidelijkste worden bewezen.

Men hoort somtijds de klacht, dat de Predikanten-vereenigingen er niet op vooruit gaan. „Haar getal is geslonken; weinige predikanten nemen er aan deel, en het werk dat door haar verricht wordt is minder degelijk dan voorheen," zoo zegt men. Ons schijnt die klacht wel wat onbepaald te zijn, en zeer zeker ongegrond, wat den wetenschappelijken arbeid betreft, als we ons herinneren wat af en toe van het leven en werken dier vereenigingen, b.v. in Zuid- en Noord-Holland, in Noord-Brabant en Groningen bekend wordt gemaakt. Bizonder belangwekkend ten minste is het Verslag van de acht-en-zeventigste Predikanten-Vergadering in de Provincie Groningen, gehouden op Dinsdag den 8en Juni ll., al was het alleen om de stelling die er werd behandeld:

„Ten onrechte wordt beweerd, dat de aanvaarding der hypothese „GRAF-KUENEN-WELLHAUSEN" over het ontstaan van den Hexateuch des O. T. noodwendig leidt tot de toepassing der evolutieleer op de geschiedenis van Israëls Godsdienst."

Prof. WILDEBOER leidde de bespreking van deze inderdaad brandende vraag in. Hij begon met te zeggen, dat door het historisch-kritisch onderzoek naar het ontstaan van de boeken des O. V. een triomf was behaald op de handhaving der traditie en de huldiging der scolastiek, en liet verder niet ondubbelzinnig uitkomen, dat hij voor zich, hoewel „een theoloog der rechterzijde,"

de wettigheid der bovengenoemde hypothese aanvaardde. Spreker zeide er tot toelichting het volgende van: „Met de aanduiding „GRAF-KUENEN-WELLHAUSEN" geef ik de lijn aan, waarlangs de nieuwe hypothese zich bewoog. Zij bevat in 't kort de posterioriteit der Priester-Wetgeving. De geschiedenis van Israël en zijn godsdienst verzetten zich tegen de aanname van het bestaan der Priesterwet aan 't begin dezer historie. En deze geschiedenis wordt het best verklaard, wanneer wij aannemen, dat de Pentateuch (of juister de Hexateuch) een bijeenvoeging is van drie verschillende bestanddeelen: de profetische, de Deuteronomische en de priesterlijke deelen. Bij de profetische deelen, waarvan de opteekening reeds in de 9e eeuw of in 't begin der 8e vóór Chr. begon, behoort voornamelijk het Bondsboek (Ex. XX, XXIII—XXIII: 33), de Bondswoorden (Ex. XXXIV: 10 vlg.) en de oudste redactie van den Dekaloog. In de tweede plaats de Deuteronomische wetgeving, onder JOSIA tot rijks-wet verheven, doch waarschijnlijk onder MANASSE reeds gecodificeerd. En eindelijk de Priesterwet, die door EZRA is ingevoerd en na hem nog eenigszins uitgebreid. Vooral bij de eerste en derde rubriek behooren verhalen, en in de jongste stukken loopen verhalen en wetten zeer nauw in elkander."

„Men verliest alzoo," zoo ging hij voort, „aan 't begin van Israël's geschiedenis dat uitgewerkte systeem van moreele, ceremoniëele en burgerlijke wetsbepalingen benevens de meeste verhalen, die wij nu in den Pentateuch bezitten. Wij verkrijgen een andere rangschikking der deelen van den Hexateuch en als natuurlijk gevolg daarvan ook een gewijzigde beschouwing van

Israël's geheele geschiedenis. Een gansch andere rangschikking van feiten en beschouwingen komt ons voor oogen. Wij zien over een geschiedenis van eeuwen verdeeld, wat de traditie „fix und fertig" aan 't begin, namelijk in den tijd van MOZES, plaatste. Wij zien een voortgang van lager tot hooger. Niet aanstonds ontdekken wij nu in Israël's godsdienst het zuiver ethische monotheïsme, dat het bestaan der andere goden volstrektelijk loochent. Zelfs in Deuteronomium, dat in de 7e eeuw naar zijn hoofdinhoud werd gecodificeerd, treffen wij wel monotheïsme aan; de auteur zelf huldigt het monotheïsme, maar hij formuleert dit op eene wijze, dat hier en daar blijkt, hoe hij 't bestaan der andere goden daarom niet loochent. In de vóór-Deuteronomische stukken komt dit nog vaker uit."

Maar, — en ziehier nu 't verschil tusschen GRAF-KUENEN-WELLHAUSEN en WILDEBOER, — terwijl door de eerstgenoemden geleerd wordt, dat op dien grondslag alleen past een geschiedenis van Israël's godsdienst naar de moderne opvatting van spontane ontwikkeling, zóó dat uit het lagere geregeld, naar vaste wetten, het hoogere voortkwam, wordt door WILDEBOER beweerd, dat de feiten, zooals zij uit de ook naar de nieuwere kritiek gerangschikte boeken worden gekend, zich tegen deze evolutionistische theorie verzetten. „Als openbaring, zoo sprak hij, niet is eene mechanische mededeeling van een leer, in paragrafen verdeeld, van opschriften voorzien, en zonder verband met den historischen toestand aan het begin van Israël's geschiedenis geplaatst; maar als openbaring ook nog kan zijn een mededeeling van leven, een verhelderen van 't oog, een blik geven in Gods raad, gelijk Amos 't voorstelt, ja, een ontmoeten van God zelf,

en men dat alles geen fraaie woorden, geen phrasen of beelden, maar werkelijkheid acht — dan past de waardeering „voorgaande openbaring" op alle feiten even goed als de aan een naturalistische levenbeschouwing ontleende dogmatiek, die hier evolutie ziet".

In twee bijzonderheden liet de heer WILDEBOER ten slotte zien, dat de door hem voorgestane beschouwing der voortgaande openbaring van God onder Israël meer grond heeft in de óók kritisch gerangschikte, O. T. berichten dan de ontwikkelingstheorie:

1° Het polytheisme, blijkens de verhalen zelven, die laten zien dat het onder Israël bestond, is in den Jahveh-dienst nooit legitiem geweest. „Want, zeide hij, van den aanvang af heeft het gegolden: Wie Jahveh dient, diene geen andere goden! Gij zult geen andere goden voor Mijn aangezicht hebben, spreekt Jahveh. Wij zien Jahveh onder de goden niet al hooger en hooger rijzen, totdat Hij de hoogste en eindelijk de Eenige wordt — Hij eischt van den aanvang af van Zijn volk, dat het Hem diene en Hem alleen. Men kent (aanvankelijk slechts) maar men kent den waarachtigen God, en al meer en meer verbleeken de goden der volkeren voor Zijne majesteit, totdat Israël eindelijk beseft, dat ze in 't geheel niet zijn dan gewrochten der menschelijke verbeelding."

2°. Is het, volgens Prof. WILDEBOER, op litterarische kritische en op theologische gronden beide aannemelijk, dat de Wet der tien geboden niet het einde is van eene ontwikkelingsreeks, maar integendeel het begin van een opwekking des godsdienstigen levens, die met recht wordt vastgeknoopt aan den naam van MOZES. „Het optreden van de profeten der 8ste eeuw en het

opteekenen, toen, van den dekaloog is, volgens hem, niet oorsprong van een hoogere ontwikkeling, maar vrucht van een geestelijke opwekking, die terugkeer tot de oude beproefde beginselen bedoelde, al nam men onbewust nieuwe denkbeelden op en al werd het oude beginsel in den strijd gelouterd en versterkt."

De heer WILDEBOER eindigde als volgt: „De groote vraag is: Uit God of uit den mensch? Ik wil niet gaarne misverstaan worden. Ook de Leidsche Hoogleeraar erkent en betuigt, o. a. in zijn Profeten en Profetie onder Israël, dat hij met Paulus belijdt: alles uit God en wij in Hem! Maar toch uit God, zooals ook het natuurlijke leven uit Hem is, zooals elk godsdienstig bewustzijn bij iederen mensch, bij alle volk in Hem zijn grond heeft. M. a. w. alle specifiek verschil tusschen Israël's godsdienst en dien der Goiim valt weg. Het is dus ten leste een ontwikkeling van het echt menschelijke, zooals dit, gelijk alles, van den Schepper afkomstig is.

„Wij gelooven niet in zulk een vruchtbaarheid van die oorspronkelijke kiem, omdat wij weten, dat deze kiem, dat oorspronkelijk besef van God, verduisterd is door de zonde, en dat er geen waarachtige aanraking, geen levensgemeenschap met God is, dan wanneer God zelf naderbij treedt en Zijn licht doet schijnen.

„Wij gelooven daarin niet, omdat de geschiedenis 't weerspreekt. Geene enkele godsdienst, ook niet van volkeren, veel hooger in ontwikkeling dan Israël, is opgeklommen tot iets, dat met recht met 't Christendom of zelfs met Israël's godsdienst kan vergeleken worden.

„Wij gelooven daarin niet, omdat geen enkele godsdienst ons kan vertoonen een planmatigen voort-

gang, gelijk zich in Israël openbaart. Dáár zie ik een werk van Jehovah, en dat blijkt meer en meer te zijn 't werk van den God van hemel en aarde. Ik zie dien schat gegeven aan een volk, dat den rijkdom er van niet verstaat noch waardeert. Toch zie ik dat plantje groeien, door God beschermd. Ik lees van profeten, die in Gods raad een blik slaan, en die naar een vervulling van Gods plannen verlangend uitzien. Ik zie Gods zaak op aarde wonderlijk bewaard... en alles heenwijzen naar en vervuld worden in Hem, die de Beloofde aan de vaderen was, en de openbaring van het ware Israël, de zone DAVIDS, en te gelijk de waarachtige profeet, een mensch uit de menschen, maar die ook was de zoon des levenden Gods. Hij is niet de exponent der hoogste ontwikkeling van Israël's godsdienstig leven; — maar in hem kwam God, die tot de profeten kwam en sprak vele malen en op velerlei wijzen, zelf geheel tot ons, en zoo werden al Gods beloften vervuld in JEZUS CHRISTUS, in Wien zij „ja en amen" zijn."

Al had de heer WILDEBOER niet gezorgd om zelf het te zeggen, dan zou het uit dit slot van zijn betoog duidelijk geworden zijn, dat hij „het standpunt der empirie en der literarisch-historische kritiek" inneemt, waar hij de bronnen der O. T. geschiedenis in hare volgorde opnoemt en rangschikt; maar dat hij bij de hieraan zich voegende beoordeeling en verklaring der historische feiten de dogmatiek aan 't woord laat komen. Dit mag niet tegen hem getuigen, want, gelijk hij opmerkt, zijne tegenstanders doen eveneens. Van evolutie toch spreekt men niet tenzij waardeerend, tenzij beoordeelend en verklarend meteen. Theologische praemissen geven bij de eerste en bij de tweede opvatting beide

den doorslag; de beschouwing namelijk die de waardeerende persoonlijkheid is toegedaan over God en den mensch, over God en de wereld, over de zonde en de verlossing, over het einddoel dat der menschheid werd gesteld. Volkomen juist is wat WILDEBOER van dit punt zegt: „het eene oordeel is even wetenschappelijk als het andere, mits het met de historische rangschikking der feiten rekening houdt. Waar A zegt: „evolutie", heeft B, die rekening houdt met de zonde en de scheiding door haar tusschen God en mensch ontstaan, die, i. é. w. een geheel andere voorstelling heeft van de verhouding tusschen God en mensch, en wat daaruit volgt, — heeft B even volkomen recht te zeggen: „'t is voortgaande openbaring."

Op 't gebied van de verstandelijke beschrijving samentreffend, loopen, gelijk zoo dikwijls, op 't gebied der waardeerende beschouwing de wegen, zelfs van de beste vrienden, uiteen.

Eene overeenstemming, gelijk zij op het gebied der O. T. geschiedenis tot stand is gekomen tusschen de aanhangers van zeer uiteenloopende godgeleerde zienswijzen, en wel wat de groepeering der bronnen, en, tot op zekere hoogte, de rangschikking der feiten betreft, zal zich, naar het schijnt in ons vaderland ten minste, wat de geschiedenis van het oorspronkelijke Christendom aangaat, nog wel eenigen tijd laten wachten. Immers zullen een paar onlangs verschenen geschriften: een herdruk van Eene wandeling door de Christelijke wereld. Brieven aan een leek door HEINRICH LANG, en de tweede en vermeerderde druk van eene Geschiedenis van het Christendom,

geschetst door DR. M. A. N. ROVERS bij sommigen de voorstelling vestigen of levendig houden, die aan den naam der Tübinger School verbonden is, en bij anderen het verzet verlevendigen dat, sinds vroegeren of lateren tijd, door hen tegen de door de genoemde school voorgestane opvatting van het beloop der historie van het oudste Christendom bestond.

Laat mij beginnen met te zeggen, dat het jammer wezen zou, indien men deze boeken ter zijde legde, alleenlijk, omdat zij in den aanvang de Tübinger voorstelling huldigen. Want „in weerwil dat LANG's boek wat zijne negatieve zijde betreft, moet gerekend worden tot hetgeen men in de staatkunde de uiterste linkerzijde pleegt te noemen, is dit ontkennende echter geenszins zijn eigenlijke geest:" — zoo schreef CD. BUSKEN HUET, den 1 October 1859, niet geheel onjuist, in de voorrede voor den eersten druk der hollandsche vertaling. Niemand die, in hoevele opzichten hij overigens van LANG verschilt, niet bezield zal worden door zijn geestdrift, en niet leeren uit het vele voortreffelijke dat de auteur zegt, met name over de Zaligsprekingen, over het Katholicisme, over de Kerkelijke Rechtzinnigheid der zeventiende eeuw, over het tijdperk der Verlichting, en niet het minst over zijn lievelingsonderwerp: De nieuwere philosophie.

Ditzelfde geldt van de Schets van ROVERS. Zij heeft inderdaad, niet slechts als leer-, maar ook als leesboek veel, dat haar aanbeveelt. In een levendigen, bevattelijken stijl maakt zij op eene aangename wijze bekend met een tal van feiten en personen op het gebied van het Christendom, die niet straffeloos in het donker verscholen blijven. Aan de beschrijving van Eere-

dienst en leven wordt in ieder tijdvak gedacht, en aan Pietisme en Zending de plaats ingeruimd die ze onder de levensteekenen van het Christendom verdienen in te nemen.

Des te meer betreuren we, — over LANG, den afgestorvene een beklag in te dienen, baat niet, — dat de heer ROVERS heeft kunnen goedvinden eene beschrijving te geven van het Oudste Christendom, die, naar het ons voorkomt, minder dan ooit vroeger verdedigd kan worden

In 't voorbijgaan slechts stip ik aan, dat zijne voorstelling van de persoonlijkheid van „JEZUS van Nazareth" mij in de eerste plaats geheel onbevredigend voorkomt, omdat zij het ontstaan en het blijven bestaan van het Christendom niet verklaart. De invloed van iederen mensch hangt af van het beroep dat hij zich koos, en van de wijze waarop dit beroep door hem werd vervuld. De waarde van JEZUS van Nazareth wordt bepaald door zijne betrekking tot het Godsrijk. Dit Godsrijk heeft Hij aangedurfd, geroepen als hij zich wist door God Almachtig om het te prediken en te stichten. Het tragische in zijn lot staat hiermede in onlosmakelijken samenhang: zijn strijd met zich zelf, met de zijnen, met zijn volk. En als er iets vast staat — Dr. ROVERS beweert dat wij moeilijk kunnen opmaken uit de berichten omtrent „de zoogenaamde instelling van het Avondmaal" wat door JEZUS toen is gesproken! — dan is het dit: dat JEZUS zijn tragischen dood in betrekking heeft gesteld met de verwezenlijking der diepste gedachten van het O. T. over eene nieuwe godsdienst, en met het in het leven roepen van de niet langer denkbeeldige, maar voortaan waarachtige heerschappij van God op aarde. Uit eene persoonlijkheid die zulk een

beroep aanvaardt en vervult, kan zoowel worden verklaard het ontstaan van een kring, met een geloof zoo gloeiend als het in de Openbaring zich uit, als de wording van een gemeenschap, die kalmer, maar even vast in hare overtuiging, de toekomst van den Messias met den JACOBUS-brief verwacht.

Maar ik begrijp niet, hoe dr. ROVERS, na den arbeid, vooral in de laatste tien jaar aan dit deel der historie ten beste gegeven, na de nieuwe bewerkingen van de oudste christelijke letterkunde, na het verschijnen van het meesterlijk geschrift van HATCH over de Inrichting der Christelijke Kerken in de Oudheid; van VON ENGELHARDT'S boek over JUSTINUS MARTYR en zijn tijd; van HARNACKS'S studiën over de Leer der Apostelen, om niet meer te noemen; ik begrijp niet, hoe hij nog kan herhalen de bewering van een strijd tusschen het Joodsch-Christendom aan den eenen kant, en het Paulinisme aan den anderen kant: een principiëele strijd, die zoo lang zou hebben geduurd, dat een breede reeks van verzoeningsgezinden hebben moeten optreden om de geslagen breuke te heelen en de eenheid onder de oude Christenen te herstellen.

Het komt niet in ons op de groote verdiensten te miskennen, die de Tübinger school zich heeft verworven, door het ernstig pogen om een werkelijke geschiedenis van het oudste Christendom te schrijven, en hiertoe een einde te maken aan den meer dan afgodischen eerbied die werd gekoesterd voor den canon der N. T. geschriften, als mocht deze er niet op worden aangezien of hij met recht zijn inhoud als voortbrengselen der oudste overlevering, en.... die voortbrengselen onder haar waren naam aanbood. Doch overigens? Zij

heeft het bekende verschil tusschen PETRUS en PAULUS te breed uitgemeten en de gemeenschap tusschen dezen laatsten en de Gemeente van Jeruzalem te laag geschat. Ook werden de leerstellingen van den apostel PAULUS in hare beteekenis voor het aloude Christendom zeer zeker door haar te hoog aangeslagen. Treffend zegt HARNACK in de Prolegomena bij de Didachè, p. 64: „De kritiek moest de overtuiging opdoen, dat zij van PAULUS uitgaande, haar standpunt had ingenomen op eene hoogte, vanwaar men het geheele gebied van het oorspronkelijk Christendom niet eens kon overzien, laat staan dan, werkelijk kon leeren kennen." Die school heeft voorbij gezien, dat de Openbaring voor het jaar 70 reeds, en de Leer der Apostelen ná 130, de eerste waarschijnlijk door een geboren Jood, de laatste zeer zeker door een geboren Christen geschreven, beide even beslist afgedaan hebben met „de Synagoge des Satans", met „de Joden-huichelaren." Niet het nationaal-begrensde Joden-Christendom, maar het Heiden-Christendom bepaalt, reeds in het laatst van PAULUS' leven, en voor goed na den dood van JACOBUS den Rechtvaardige, de ontwikkeling van den christelijken godsdienst, van zijn leer, en zijn leven. En dat dit Heiden-christendom, hier meer daar minder, judaïseert: wien kan het bevreemden, die in het oog houdt, en zich doordringt van het gewicht van het éene feit alleen, dat het Oude Testament eeuwen lang was en bleef HET HEILIGE BOEK, DE HEILIGE SCHRIFT voor de geheele christenheid? Om nu van andere oorzaken die dit Judaïseeren verklaren, maar niet te spreken.

In Duitschland komen, gelukkig, de partijen elkander steeds nader. Met diepen eerbied wijs ik, als

een teeken hiervan op het Lehrbuch der Dogmengeschichte, van Dr. ADOLF HARNACK, I, die Entstehung des kirchlichen Dogma's, en op Das Apostolische Zeitalter der christlichen Kirche van CARL WEIZSÄCKER. Mijn plan was geweest die beide boeken, in de zomervakantie, gezet te bestudeeren en de er in weggelegde resultaten aan de lezers van dit tijdschrift mede te deelen. Allerlei, meest droevige omstandigheden, hebben mij toen en tot nu toe verhinderd aan dit voornemen gevolg te geven. Ik heb mij moeten vergenoegen met eene gezette, voorloopige lezing er van. Maar dit mag ik, zonder eenige vrees van weersproken te worden, toch wel zeggen: HARNACK, de hoogleeraar te Giessen, vriend van RITSCHL, en WEIZSÄCKER, de Tübinger opvolger van BAUR, staan niet principieël tegenover elkander. Hun verschil is goeddeels een verschil in de keus der woorden. Beiden laten ons zien beter dan ooit voorheen is geschied — HARNACK leverde een studieboek méér voor den geleerde bestemd, WEIZSÄCKER gaf een werk dat, helder in zijn voorstelling en puntig in zijn stijl, een leesboek verdient te worden — wat alle christenen samenbracht en samenhield: het geloof in JEZUS als den grond des heils, de hope op de verwezenlijking van het Godsrijk, en de liefde tot God, te midden van een naar reinheid strevend gemeenschapsleven, door de liefde jegens allen haar triomf vierend.

Leiden,
20 October 1886

M. A. GOOSZEN.

GEDACHTE OVER: „HEB UWEN NAASTE LIEF, ALS U ZELVEN".

Onlangs schreef ik eene leerrede over Matth. XXII: 35—40 en Luc. X: 28: met het laatste woord er op wijzende, dat JEZUS omtrent de twee geboden: „Gij zult liefhebben den Heer uwen God" enz. en: „Gij zult liefhebben uwen naaste als u zelven", gezegd heeft: Doe dat en gij zult leven. Dit: „gij zult leven" immers is karakteristiek, omdat de vrager had gesproken van „beërving van het eeuwige leven", dus van iets, dat van buiten af, hem mocht worden toegevoegd; maar JEZUS spreekt kort af van leven, als het natuurlijke gevolg van dat doen. JEZUS heeft dus aan het liefhebben van den Heer uwen God met geheel het hart en ziel en kracht en verstand (1), de grootste waarde toegekend; maar ook en evenzeer aan het liefhebben van den naaste als u zelf'.

Gaat het nu aan, om te zeggen dat JEZUS met dat „als u zelven" zich op het Oud-Testamentisch standpunt geplaatst, en dit later voor goed verlaten heeft, toen hij sprak van een nieuw gebod (Joh. XIII: 34)? Men zegt dan: de Oud-Testamentische Wet eischte liefde tot den naaste als, JEZUS liefde tot den naaste meer dan tot u zelf: gelijk reeds

een exegeet der twaalfde eeuw heeft gezegd (2). Dat meer dan is m. a. w. dat de liefde zelfopofferend moet zijn, gelijk JEZUS aldus heeft liefgehad (Joh. XIII: 34b).

Mij dunkt, hier hapert iets. Is van dat liefhebben als u zelf het bestanddeel van zelfopoffering uitgesloten, hoe kan JEZUS aan deze gekortwiekte liefde en hare beoefening het leven toeschrijven? En weerkeerig, heeft JEZUS in zelfopoffering een der onmisbare bestanddeelen der ware liefde gevonden, moet hij dan niet, althans in kiem, in dat Oud-Testamentische: als u zelf', dat zelfopofferende gevonden hebben?

Dit laatste is mijns inziens werkelijk het geval. Niet gekomen om de Wet (en Profeten) te ontbinden, maar te voleindigen: d. i. om hare beginselen tot volkomen ontplooiing te brengen, heeft hij dat: als u zelf' des O. V. behouden, maar het object der zelfliefde, namelijk ons zelf, zoo leeren opvatten, dat in zelfliefde het bestanddeel der opoffering niet ontbreekt.

Ik zet op den voorgrond, dat in het N. Testament en dientengevolge in ons spraakgebruik op ethisch-religieus gebied het woord zelf in tweeërlei zin wordt gebruikt. Nu eens wordt zelf van 's menschen ware zelf, van de hoogere, aan God verwante zijde zijns wezens gebruikt, waardoor hij de vatbaarheid heeft om tot het eeuwige leven te komen. Zoo, als van den Verloren Zoon wordt gezegd, dat hij tot zich zelf kwam (Luc. XV: 17); zoo, als JEZUS vraagt: „Wat baat het een mensch, als hij de geheele wereld wint en zich zelven verliest of er bij inboet?" (Luc. IX: 25) (3). Zoo min als God zich zelf' kan verloochenen (2 Tim. II: 13), zoo min mag een mensch zijn ware zelf verloochenen: wat bij een Christen zou

zijn hetzelfde als verloochenen van zijn geloof (Openb. II: 13), het ontrouw worden aan zijn hoogeren, beteren, uit God herboren mensch. Vatten wij dit zelf in die hoogere beteekenis op, dan kunnen wij van SIMON PETRUS evengoed zeggen, dat hij zich zelf, als dat hij den Heer, op den binnenhof van KAJAFAS en later te Antiochië, verloochend heeft. Maar, het spraakgebruik is nu eenmaal een tiran. Volgens dat spraakgebruik begrijpt ieder het als iets verkeerds, wanneer ik zeg: PETRUS vergat zich zelf, terwijl zelfverloochening alleen in den zin van iets goeds wordt gebezigd. Toch vraag ik de vrijheid, om, dewijl zich zelf vergeten niet sterk genoeg is, nu althans te zeggen: zijn hooger zelf mag de mensch, zijne in CHRISTUS JEZUS uit Gods Geest herboren persoonlijkheid mag de Christen ter wille van niemand ter wereld, ook niet ter wille van zijn lager zelf, ter wille van zijn bezield-lichamelijk bestaan verloochenen: b.v. om met alle menschen vrede te houden, om niemand zeer te doen, om iets onaangenaams, eene verguizing of miskenning te ontloopen, te ontloopen den spotlach of de veroordeeling der wereld. Zoo heeft PAULUS zijn hooger-zelf terecht niet verloochend, toen hij, — hoe smartelijk het hem moet gevallen zijn, — zijnen mede-apostel PETRUS in het aangezicht wederstond; en evenzeer heeft PERPETUA haar hooger-zelf niet verloochend, toen zij in weerwil van haar kind en de bede haars vaders, weigerde haren Heiland te verloochenen en af te zweren.

Doch, gelijk gezegd, zelf, vereenigd met verloochening en verloochenen, wijst op het lagere, bezield lichamelijke of zinnelijke. 't Is nauwlijks noodig te wijzen op Matth. XVI: 24, Marc. VIII: 34, Luc. IX:

23; maar wel is het van belang, dat wij bij dat zelf, wat wij moeten verloochenen, niet hebben te denken aan iets in en op zichzelf zondigs, maar aan iets lagers, dat alléén dan zondig wordt, als men het den boventoon geeft en laat heerschen, en dat men om het hoogere te bereiken moet weten te verliezen. Verliezen zeg ik, en herinner daardoor aan de wonderspreuk van JEZUS, waarin hij deze waarheid meer dan eens gekleed heeft: „Wie zijn leven vindt, of liefheeft, of zijn leven wil behouden, zal het verliezen; maar wie zijn leven verliest (om mijnentwil), of zijn leven haat in deze wereld, zal het vinden of bewaren ten eeuwigen leven (Matth. X: 39. XVI: 25, Luk. XVII: 33, Joh. XII: 25) (4). Dit verloochenen van ons zelven is een kruis dragen, omdat het niet gaat zonder lijden en strijd, maar een kruis, dat wij moeten opnemen, om achter JEZUS te gaan. En „achter hem" heeft het hierin zijn toppunt, dat wij liever sterven, dan ontrouw worden aan waarheid, gerechtigheid, overtuiging, ontrouw worden aan ons hooger zelf, aan God in ons.

Passen wij het gevondene toe op dat: „Heb uwen naaste lief als u zelf!" Alles hangt af van den zin, dien wij aan dat zelf in: „u zelven" hechten; m. a. w. aan datgene, wat wij in ons zelven liefhebben. Vat men het op in lageren zin en denkt men daarbij aan ons zinnelijk welzijn, onze liefde zal zich niet verder uitstrekken dan tot ook des naasten zinnelijk welzijn, en wij zullen, meêlijden hebbende met zijn zinnelijken nood, daarin verandering trachten te brengen. De weldadigheid bij strenge winterkoû, overstrooming, volksziekte wordt daaruit geboren: weldadigheid, die wij

niet verachten, omdat er het bestanddeel van medelijden in is en zij om zoo te zeggen het substraat is van hooger liefdebetoon. Toch, indien gij dat u zelven, (dat uw zelf) opvat in geestelijken zin, zoodat gij uwen geest met kennis en beschaving begeert te verrijken en het hooger menschelijke in u zelven zoekt en eert, dan zal uwe liefde behalve des naasten zinnelijk welzijn, ook zijne verstandelijke en moreele verbetering zoeken. Maar eerst waar gij uw ware zelf in God hebt gevonden, uw ware zelf hebt leeren liefhebben als het uit God geborene, aan hem verwante, hem gelijkvormige, zult gij in uwen naaste dat hoogere gaan zoeken, en om het in hem te redden, te verbeteren, te volmaken u aan hem toewijden en, moet het, voor hem opofferen.

Wat zelfverloochening is met betrekking tot ons zelven, verloochening van ons lagere voor ons hoogere zelf, dat is zelfopoffering met betrekking tot den naaste, opoffering van ons genot, onzen tijd, onze krachten, als het moet van ons zinnelijk leven tot zijn heil. In JEZUS' aanschouwing lag in dat als u zelven de toewijding tot zelfopoffering toe, omdat Hij des menschen hoogere zelf kwam ontboeien en tot wasdom brengen.

Zegt men nu, dat JEZUS dan toch van een nieuw gebod heeft gesproken (Joh. XII: 34). Zeker! Maar nieuw is zoo betrekkelijk. De eik is ook iets nieuws, vergeleken bij den eikel, de bloem, vergeleken bij het onaanzienlijke zaad. Zoo kon JEZUS datgene, wat hij in dat „Heb lief uwen naaste als u zelven" gelegd, of liever er uit te voorschijn gebracht heeft, gerustelijk

nieuw noemen: namelijk het zelfopofferende der liefde. Maar vooral nieuw, „dewijl JEZUS hier der „onderlinge liefde zijne eigene volkomen liefde tot „voorbeeld en drangreden stelde." (VISSERING).

September 1886. W. FRANCKEN Az.

AANTEEKENINGEN.

(1) Dus niet, gelijk zelfs REUSS Theolog. d. N. T. heeft: „Heb God lief boven alles", maar: „heb lief den Heer uwen God met geheel uw hart enz." Wil men: alles behouden, zeg dan: Heb God in alles en alles in God lief.

(2) EUTHYMIUS ZIGABENUS zegt: „Hierin bestaat het nieuwe: het oude geboa (Lev. XIX: 18) beval: den naaste te beminnen gelijk zich zelf" (ὡς ἑαυτόν) het nieuwe: zelfs meer dan zich zelf καὶ ὑπὲρ ἑαυτόν. Want CHRISTUS heeft ons zoo lief gehad, dat hij zelfs zich zelf niet spaarde, maar voor ons stierf" aangehaald bij LÜCKE ad. l.

(3) Zie mijn stukje: Zich-zelf verliezen in Geloof en Vrijheid 1873, bl. 1—24.

(4) Men merke op, dat er wel van „een verloren geven", en een „niet liefhebben" van Ψυχη, niet van ξωη kan sprake zijn. JEZUS legde wel τῆν Ψοχην af voor zijne schapen, maar niet τὴν ξωην (Joh. X: 11 vg. 1 Joh. III: 16). 't Is jammer, dat in onze Nederlandsche vertaling Ψυχη en ξωη beide door leven moeten weergegeven worden. (Zie de plaatsen aangehaald boven blz. 520). Alleen dààr, waar Ψυχη staat tegenover σωμα of in het meervoud, Ψυχαι vindt men ziel. (Matth. X· 28, XI: 29. Luc. IX: 57). En wie heeft gelijk, onze Statenvertaling, die Matth. XVI: 25 Ψυχη door leven en vs. 26 door ziel vertaalt; of VISSERING, die in beide verzen leven teruggeeft? Mij dunkt de laatste. Maar de plaats is moeilijk, omdat er in JEZUS' woorden opzettelijk eene dubbelzinnigheid is, wat het gebruik van Ψυχη betreft. Bij JOHANNES is het verduidelijkt: ὁ μισῶν τὴν Ψυχην αὐτου —— εἰς ξωὴν αἰώνιον φυλάξει αὐτήν. (Joh XII: 25), Merkwaardig is bij Lucas XVII: 33: ὃς ἐὰν ἀπολέσῃ τὴν Ψυχὴν, ξωογονήσει αὐτην.

BERICHT.

In plaats van de Heeren H. BROUWER en Dr. E. H. LASONDER, ons door den dood ontvallen, zijn als Leden der Redactie opgetreden de Heeren W. I. LEENDERTZ, Predikant bij de Doopsgezinde Gemeente te Veenwouden, en Dr. J. OFFERHAUS Lzn., Kerkelijk Hoogleeraar te Leiden.

Het Secretariaat der Redactie is door Prof. M. A. GOOSZEN overgedragen aan Dr. J. VAN LOENEN L.Lzn., Predikant te Hardegarijp.

DE REDACTIE.

Stoom-Snelpersdrukkerij — van Meurs & Stufkens — Rotterdam.